

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 1 2021



Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 03.02.2021 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4/183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Аллеров В.Ю.

ЗАКОНОДАВЧЕ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ВІЙСЬКОВО-ПРИЗОВНИХ КАМПАНІЙ ДО ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР (1990-1991 рр.) 1

Баран Б.М., Петрик Ю.Б.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ОПІКИ
НАД ВІЙСЬКОВИМИ СИРОТАМИ У СТВОРЕННІ ТА РОЗВИТКУ
ДИТЯЧИХ ПРИТУЛКІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1917-1924 рр. 8

Вановська І.М., Скрябін О.Л.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
(ПОЧАТОК ХХ СТ.) 14

Івасіків В.В.

ПОГЛЯДИ ГАВРІІЛА КОСТЕЛЬНИКА НА КОМУНІСТИЧНУ
ТА БІЛЬШОВИЦЬКУ ІДЕОЛОГІЮ 22

Каранда І.І.

ПУБЛІЦИСТИЧНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ЗИНОВІЯ ПЕЛЕНСЬКОГО 28

Маргинчук І.І.

ВИДАВНИЧА СПРАВА МОВАМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДОНБАСУ
ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ 34

Мина Ж.В.

ФОРМУВАННЯ, СКЛАД І СТРАТЕГІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗБРОЙНИХ СИЛ
ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПЕРІОД ІЗ ЛИСТОПАДА 1918 Р. ДО ПОЧАТКУ ГРУДНЯ 1918 Р. 40

Сєкунова Ю.В., Главацька А.П.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА:
БАГАТОГРАННЕ Й ПЕРСПЕКТИВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО 46

Трубчанинов С.В.

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ УЯВЛЕНЬ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
ПРО УКРАЇНУ В ЙОГО ПРАЦЯХ ПОЧАТКУ 1830-х РОКІВ 52

Черемісін О.В., Варнавська І.В.

РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МОДЕРНІЗАЦІЇ
ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 59

Шевченко В.М.

ГЕНРІХ АЛТУНЯН: ПРАВОЗАХИСНИК ТА БОРЕЦЬ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ 64

Шмалюх А.А.

«СОЦІАЛЬНО-ЧУЖІ ЕЛЕМЕНТИ» СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УСРР
У 1920-х рр. 69

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Аблятіфов Р.М.

РОЛЬ МЮСТЕДЖІПА УЛЬКЮСАЛА У СТВОРЕННІ
СУЧАСНОЇ КРИМСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТУРЕЧЧИНИ 74

Ахмедова Егана Мехман гызы

О СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ, ПРОИСХОДИВШИХ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 80-90-х ГОДАХ ХІХ ВЕКА,
И ОБ ИХ ОСНОВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЯХ 83

Гани-заде Азизага Тофиг оглу

КЕЛЬБАДЖАР – ЖЕМЧУЖИНА АЗЕРБАЙДЖАНА 88

Ганський В.О. ЗАРОДЖЕННЯ «ВИЇЗНОГО ТУРИЗМУ» У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ЗАРУБІЖНІ ПОДОРОЖІ ЛИТВИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У XVI – XVIII СТ.	93
Гордієнко В.В., Гордієнко Г.М. МІСЦЕ ОСВІТИ Й КУЛЬТУРИ В ДІЯННЯХ ФРІДРІХА II ГОГЕНШТАУФЕНА ТА ЛЮДОВИКА IX СВЯТОГО.....	99
Залєток Н.В. ФЕМІНІЗМ ТА ПРАВО ГОЛОСУ ДЛЯ ЖІНОК У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	107
Маргулов А.Х. РЕПРЕССИИ КАК КОМПОНЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ (АССИРИЙЦЫ В ГРУЗИИ 1920–1930-х гг.).....	114
Налівайко А.О. УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ ЛЕОНІДА БЕРКУТА.....	120
Okorokova V.V. UTOPIA OF THE YAKOVIN DICTATORSHIP AND ITS FEATURES AS A SOCIO-POLITICAL PROJECT.....	128
Орлова Т.В. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ – ГОЛОВНИЙ ТРЕНД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ ЕСТОНІЇ.....	134
Предєнна М.Ю. ТРИДЦАТИЛЕТНЯЯ ВОЙНА И ЕЁ РОЛЬ В ГЕНЕЗИСЕ НОВОВРЕМЕННОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ.....	140
Турков В.В. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ВЛАШТУВАННЯ БЕССАРАБСЬКИХ БОЛГАР НА ТЕРИТОРІЇ ПРИАЗОВ'Я (1861–1871 РОКИ).....	146
Чжен В.А. КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В КНР ПЕРІОДУ «РЕФОРМ ТА ВІДКРИТОСТІ» (1978–2010-ті рр.).....	152
ЕТНОЛОГІЯ	
Войтович Н.М., Денис І.З. ДЕМОНОЛОГІЧНІ МОТИВИ РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ БОЙКІВ.....	157
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Данилюк І.В. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВИТОКІВ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ.....	162
Ковальська Л.А. ЗОБРАЖУВАЛЬНІ ДОКУМЕНТАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В ДОКУМЕНТОЗНАВЧОМУ Й ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ.....	169
Салагуб Л.І., Темірова Н.Р. ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТОЛІТТЯ НА ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	175
Федорова І.В. ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 1861–1917 РОКІВ.....	180
Чеканов В.Ю. ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ІСТОРИЧНИХ ХРОНІК.....	185

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Петасюк О.І.

ІСТОРИЧНА МІСІЯ ПРОРОКА

(ДО 160-х РОКОВИН СМЕРТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)..... 191

Мірошніченко-Гусак Л.А., Чибирак С.В.

ПАМ'ЯТКИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА

В СИСТЕМІ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ 197

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Парамонов Д.Ю.

ЗМІНИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ЄГИПТУ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР. 202

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 208

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Allerov V.Yu.

LEGISLATIVE, REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF MILITARY CALL
CAMPAIGNS TO THE ARMED FORCES OF THE USSR (1990-1991)..... 1

Baran B.M., Petryk Yu.B.

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH AND UKRAINIAN
DIOCESAN COMMITTEE FOR THE CARE OF MILITARY ORPHANS
IN THE CREATION AND DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SHELTERS
IN EASTERN GALICIA IN 1917-1924..... 8

Vanovska I.M., Skriabin O.L.

THE MAJOR STAGES OF PREPARATION FOR LOCAL SELF-RULE ESTABLISHMENT
IN THE RIGHT-BANK UKRAINE (BEGINNING OF XX CENTURY)..... 14

Ivasikiv V.V.

VIEWS OF HAVRIIL KOSTELNYK ON THE IDEOLOGY
OF COMMUNISM AND BOLSHEVISM..... 22

Karanda I.I.

JOURNALISM AND EDUCATIONAL WORK ZINOVYI PELENSKY 28

Martinchuk I.I.

PUBLISHING ACTIVITY IN THE LANGUAGES OF NATIONAL MINORITIES
OF DONBAS AS A REFLECTION OF THE POLICY OF KORENIZATSIYA..... 34

Myna Zh.V.

FORMATION, COMPOSITION AND STRATEGIC POSITION OF THE ARMED FORCES
OF THE DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE PERIOD
FROM NOVEMBER 1918 TO THE BEGINNING OF DECEMBER 1918..... 40

Siekunova Yu.V., Glavatska A.P.

INTERNATIONAL POLICY OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND:
MULTIFACETED AND PROMISING COOPERATION..... 46

Trubchaninov S.V.

IMAGE OF MYKOLA HOHOL'S CONCEPTIONS ABOUT UKRAINIAN
HISTORICAL GEOGRAPHY IN 1830's..... 52

Cheremisin O.V., Varnavska I.V.

THE ROLE OF THE LOCAL GOVERNMENT IN MODERNIZATION
OF ENGINEERING-TECHNICAL SPACE OF THE SOUTH UKRAINIAN CITIES
DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES..... 59

Shevchenko V.M.

HENRICH ALTUNYAN: HUMAN RIGHTS DEFENDER AND FIGHTER
FOR INDEPENDENCE OF UKRAINE..... 64

Shmaliukh A.A.

«SOCIAL OUTCASTS» AMONG THE STUDENT YOUTH OF THE USSR IN THE 1920s 69

WORLD HISTORY

Ablâtifov R.M.

A ROLE OF MÜSTECİP ÜLKÜSAL IN CREATION
OF THE MODERN CRIMEAN DIASPORA IN TURKEY..... 74

Ahmedova Yegana Mehman gizi

ON SOCIAL PROCESSES IN NORTHERN AZERBAIJAN IN 80-90s
OF THE XIX CENTURY AND ABOUT THEIR MAIN CONSEQUENCES..... 83

Gani-zade Azizaga Tofig oğlu

KELBAJAR – THE PEARL OF AZERBAIJAN..... 88

Hanskyi V.O. THE BEGINNING OF “OUTBOUND TOURISM” IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: FOREIGN TRAVELS OF THE LITHUANIAN NOBLES IN XVI-XVIII CENTURIES.....	93
Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. THE ROLE OF EDUCATION AND CULTURE IN THE MISSIONS OF FRIEDRICH II von HOHENSTAUFEN AND LOUIS IX, SAINT	99
Zalietok N.V. FEMINISM AND VOTES FOR WOMEN IN THE RUSSIAN EMPIRE AND GREAT BRITAIN IN THE EARLY 20 CENTURY: A COMPARATIVE DESCRIPTION	107
Margulov A.H. REPRESSION AS A COMPONENT OF NATIONAL POLICY (ASSYRIANS IN GEORGIA 1920–1930)	114
Nalivaiko A.O. LEONID BERKUT’S URBAN STUDIES	120
Okorokova V.V. UTOPIA OF THE YAKOBIN DICTATORSHIP AND ITS FEATURES AS A SOCIO-POLITICAL PROJECT	128
Orlova T.V. EUROINTEGRATION AS THE MAIN TREND OF INDEPENDENT ESTONIA’S FOREIGN POLICY	134
Predeina M.Yu. THE THIRTY YEARS WAR AND ITS ROLE IN THE GENESIS OF MODERN RATIONALITY	140
Turkov V.V. THE POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN RELATION TO THE ORGANISATION OF BESSARABIAN BULGARIANS AT THE TERRITORY OF PRIAZOVIA (1861–1871).....	146
Zheng V.A. CULTURAL POLICY IN PRC DURING THE CHINESE ECONOMIC REFORM (1978–2010-s)	152

ETHNOLOGY

Voitovych N.M., Denys I.Z. DEMONOLOGICAL MOTIVES OF THE BIRTHING RITUALISM OF THE BOYKOS.....	157
---	-----

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Danyliuk I.V. HISTORIOGRAPHIC APPROACHES TO DETERMINING THE ORIGINS OF THE LEGAL PERSONALITY OF THE HOLY SEE IN THE INTERNATIONAL ARENA	162
Kovalska L.A. IMAGING DOCUMENTARY AND INFORMATION RESOURCES IN DOCUMENTARY AND SOURCE DISCOURSE.....	169
Salahub L.I., Temirova N.R. STUDY OF THE POLITICAL HISTORY OF THE HETMANATE OF THE XVIII CENTURY IN THE MAELSTROM OF THE UKRAINIAN REVOLUTION.....	175
Fedorova I.V. OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF HIGHER AGRICULTURAL EDUCATION IN UKRAINE DURING 1861–1917.....	180
Chekanov V.Yu. TO THE ISSUE OF MEDIEVAL HISTORICAL CHRONICLES’ FEATURES.....	185

HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

Petasyuk O.I.

HISTORICAL MISSION OF THE PROPHET
(TO THE 160TH DEATH ANNIVERSARY OF TARAS SHEVCHENKO)..... 191

Miroshnichenko-Husak L.A., Chybyrak S.V.

MONUMENTS OF DECORATIVE AND APPLIED ART
IN THE SYSTEM OF MUSEUM COMMUNICATION 197

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Paramonov D.Yu.

CHANGES IN EGYPT'S FOREIGN POLICY IN THE EARLY 1950S 202

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 208

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«1990/1991»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.1>

Аллеров В.Ю.

Національна гвардія України

ЗАКОНОДАВЧЕ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПРИЗОВНИХ КАМПАНІЙ ДО ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР (1990-1991 рр.)

Основна мета статті полягає у всебічному аналізі законодавчого та нормативно-правового регулювання військово-призовних кампаній до Збройних Сил СРСР у 1990-1991 роках. У цей період під впливом зовнішньополітичних обставин (країни Балтії, Закавказзя) та внутрішньополітичних процесів (формування багатопартійності, створення «неформальних» товариств) в Українській РСР опозиційними до Комуністичної партії України політичними силами було розпочато кампанію зриву військово-призовних кампаній до Збройних Сил СРСР, утвердження в суспільній свідомості ідеї створення національних Збройних Сил. Подібні ідеї були апробовані у Прибалтиці, де були створені власні військові міністерства, запроваджено запис добровольців до національних формувань, припинено фінансування воєнних комісаріатів коштом місцевого бюджету, а також заблоковано виплати заробітної плати військовим працівникам місцевих рад.

На хвилі відмови від військового призову навесні 1990 року депутати Верховної Ради Української РСР, а також депутати обласних рад західноукраїнських областей запровадили певні новачії у сфері військово-призовних кампаній 1990-1991 років. Перші з них спробували урегулювати питання проходження строкової військової служби громадянами Української РСР виключно на території республіки, другі ж намагалися убезпечити призовників від строкової служби за межами Української РСР шляхом бойкотування виконання розпоряджень Міністерства оборони СРСР.

Рада Міністрів Української РСР, незважаючи на відповідні поставки парламенту, не відпрацювала механізму виконання постанови, своєчасно не внесла пропозицій щодо відповідних змін у чинному законодавстві, згідно з яким порядок проходження військової служби визначається законодавством Союзу РСР. Також Рада Міністрів УРСР не вжила заходів для своєчасного створення відповідних урядових структур, проведення необхідних консультацій із Радою Міністрів СРСР.

Ключові слова: *Збройні Сили СРСР, військово-призовні кампанії, Верховна Рада, військовий комісаріат, законодавчі акти, Міністерство оборони СРСР.*

Постановка проблеми. Завдяки «неформальним» товариствам, політичним партіям у 1990-1991 роках в Українській РСР значного поширення набув антиармійський рух, основні вектори якого спрямовувалися на бойкот, зрив військово-призовних кампаній до Збройних Сил СРСР, утвердження в суспільній свідомості ідеї створення національних Збройних Сил. Численні проблеми, які почали виникати у радянсько-партійних органів влади на союзному / республіканському рівні, вимагали від влади негайного втручання, законодавчого регулювання вій-

ськово-призовних кампаній до Збройних Сил СРСР. У випадку їх зриву не тільки підірвався авторитет Комуністичної Партії Радянського Союзу (далі – КПРС), але й знижувався рівень обороноздатності країни.

Якщо центральні органи влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) намагалися консолідувати «прогресивні, комуністичні сили» для активізації роботи з призовниками у дусі марксистсько-ленінських догм, то законодавчі органи союзних республік все більше віддалялися від союзного законодавства у воєнній

сфері, що не могло не позначитися на роботі військових комісаріатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військово-призовні кампанії до Збройних Сил СРСР в умовах формування багатопартійної системи в Українській РСР – малодосліджена проблема в українській історіографії. Історіографія проблеми умовно поділена на два тематичні блоки – наукові праці, які в загальних рисах відображають процес зародження та розбудови громадянського суспільства в Українській РСР (В. Баран [1], В. Верстюк [5], С. Віднянський [6], О. Гарань [8], Г. Гончарук [9], О. Дергачов [35], В. Литвин [13], О. Мотиль [15], Ю. Шведа [38]) та наукові студії, присвячені Збройним Силам СРСР в останні роки перебудови (В. Баранівський [2], В. Бринцев [11], О. Бодрук [3], О. Кузьмук [7], В. Мартиросян [14], А. Папікян [17], А. Русначенко [24], Г. Темко [33], М. Томчук [34]). На жаль, військово-призовним кампаніям до Збройних Сил СРСР в окреслених наукових працях не приділено належної уваги.

Постановка завдання. Основна мета розвідки – проаналізувати специфіку законодавчого, нормативно-правового регулювання військово-призовних кампаній до Збройних Сил СРСР в умовах формування багатопартійної системи в Українській РСР і наростання антиармійського руху у республіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах занепаду Компартії України та появи перших неформальних товариств, а згодом і політичних партій в Українській РСР у республіці прокотилася хвиля антиармійських мітингів. Основні вимоги протестуючих – проходження військової служби громадянами Української РСР у республіці та формування національних Збройних Сил. На хвилі масової відмови від військового призову навесні 1990 року радянські органи влади та комуністичні сили запропонували внести нові зміни до законодавчих актів, які регламентували військову службу або ж для «заспокоєння населення» підготувати низку проектів відповідних законів.

Так, навесні 1990 року був розроблений законопроект «Про альтернативну службу», а Прокуратурою СРСР була внесена пропозиція, щоб розслідування кримінальних справ, які відкривалися за фактами відмови від служби у Збройних Силах СРСР, було покладено на КДБ (у цьому випадку військові прокурори мали здійснювати тільки нагляд за розслідуванням цієї категорії злочинів). Також була внесена пропозиція про проведення призову до Збройних Сил СРСР тільки раз на рік [39, с. 3]. У березні 1990 року Верховною Радою

Союзу РСР було прийнято Закон «Про внесення змін до Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок» [28].

Після березневих виборів до Верховної ради Української РСР і місцевих органів влади законодавчу ініціативу перехопили саме народні депутати Української РСР. Вирішення численних проблем військовослужбовців – одне з головних завдань парламенту Української РСР нового скликання [18, с. 1]. Одним із перших кроків нового складу парламенту стала спроба: 1) утворити Комісію з питань проходження молоддю України, громадянами України строкової військової служби на території України у Верховній Раді Української РСР; 2) засудити військовий вірмено-азербайджанський конфлікт та унеможливити відправлення військовими комісаріатами УРСР призовників до цієї «гарячої точки». Так, 8 червня 1990 року І. Деркач (старший інженер Фізико-механічного інституту АН УРСР) запропонував утворити Комісію з питань проходження молоддю України, громадянами України військової служби на території України у Верховній Раді Української РСР, однак його пропозиція була відхилена [26].

Зарадити справі могла Декларація про державний суверенітет України (далі – Декларація), у якій після тривалих дискусій «військовий блок» питань було вирішено викласти у такій редакції: 1. Українська РСР має право на власні Збройні Сили. 2. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. 3. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки. 4. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу насамперед на території республіки і не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. 5. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї [10].

І. Підкова зауважує, що логічним продовженням реалізації змісту Декларації мали стати рішучі заходи Верховної Ради із законодавчого забезпечення основних її положень, формування національного правового поля [19]. З огляду на гостроту питання, 30 липня 1990 року народні депутати на черговому засіданні Верховної Ради розглянули комплекс питань, пов'язаних із проходженням строкової військової служби

українцями. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР і використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами» від 30 липня 1990 року передбачала повернення до постійного місця служби працівників правоохоронних органів республіки, які брали участь в охороні громадського порядку та локалізації міжнаціональних конфліктів в інших регіонах країни, а також переведення до 1 грудня 1990 року громадян Української РСР, які проходили строкову військову службу, до України [36, арк. 25].

Також депутати пропонували вирішити питання про переведення до 1 жовтня 1990 року громадян Української РСР, які проходили строкову військову службу, з районів, де відбуваються міжнаціональні конфлікти, на територію України [21]. «Відповідно до Декларації про державний суверенітет України і шануючи суверенні права інших держав, на території яких проходять службу громадяни України, до 15 вересня 1990 року розробити порядок проходження військової служби громадянами Української РСР і, починаючи з осені 1990 року, здійснювати призов на строкову військову службу насамперед до військових частин, які дислокуються на території України», – йшлося у Постанові [21].

При Раді Міністрів УРСР у другій половині вересня 1990 року було створено Комітет по зв'язках із Міністерством оборони (далі – Комітет) (голова – В. Тимошок) – офіційну структуру у виконавчому органі, яка могла розглядати комплекс питань, що виникали у народних депутатів і виконкомів відповідних рад. На жаль, у Комітеті працювало лише дві особи із 15 необхідних відповідно до штатного розпису [28]. «Акція українських законодавців [Постанова від 30 липня 1990 року] була викликана президентським декретом від 25 липня 1990 року, який дозволяв Горбачову використовувати силу для боротьби з націоналістичними угрупованнями, що кинули виклик московському правлінню», – резюмували американські аналітики [12, с. 3].

Друга сесія Верховної Ради України першого скликання також розпочалася із розгляду питання про проходження військової служби громадянами Української РСР у своїй республіці. За час «парламентських канікул» відбулося три засідання Президії, де, окрім іншого, обговорювалися й проблеми військовослужбовців. «Приймаючи постанову, ми не в повному обсязі врахували реальні можливості її виконання в зазначені тер-

міни, – зазначав Л. Кравчук. – У результаті виникли конфлікти між військовими органами, які змушені керуватися нормативними актами, що не втратили юридичної сили, та місцевою владою окремих регіонів і деякими громадськими організаціями, які намагаються діяти згідно з постановою Верховної Ради. У скрутній ситуації опинилися тисячі юнаків» [27].

Верховна Рада Української РСР діяла під тиском «вулиці», що не завжди позитивно позначалося на якості ухвалених постанов. Так, після проведення всеукраїнського страйку 1 жовтня 1990 року на вечірньому засіданні Верховної Ради Української РСР 3 жовтня було розглянуто проект постанови «Про стан виконання постанови Верховної Ради УРСР від 30 липня 1990 року № 459 у питанні проходження військової служби громадянами республіки» [28]. Відповідальність за невиконання постанови Верховної Ради УРСР від 30 липня 1990 року № 459 за одностайною думкою усіх комісій, які працювали над цим проектом, народні депутати поклали на Раду Міністрів УРСР, яка «не забезпечила виконання постанови, практично зволікала цю роботу».

На думку А. Матвієнка, «лише коли офіційно це було заслухано на низці засідань комісій і коли ми звернулися в Раду Міністрів офіційно, то тільки тоді ця робота активізувалася» [28]. У відповідь на критику перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР К. Масик зауважував, що уряду Союзу РСР, Міністерству внутрішніх справ СРСР, Прокуратурі Союзу РСР були направлені пропозиції про відкликання військовослужбовців і працівників правоохоронних органів із районів міжнаціональних конфліктів.

На тлі студентської акції непокори 9 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР шляхом голосування («за» проголосував 331 народний депутат) визнала за необхідне утворити постійну Комісію Верховної Ради з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки. 26 лютого 1991 року головою цієї комісії було обрано В. Дурдинця, який мав не надто активну позицію щодо відстоювання інтересів України у військовій сфері. Хоча він і підтримував ідею утворення Республіканського військового комісаріату, однак зазначав, що «питання про свою українську армію нині не час розглядати, а варто визначитися щодо нього у новій Конституції України і Союзному договорі». Також він толерував прийняття Закону УРСР про відповідальність за створення військових, оборонних та інших воєнізованих формувань, не передбачених законами Української РСР [31].

Після гострих дискусій 10 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила постанову «Про стан виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 30 липня 1990 року в питанні проходження військової служби громадянами республіки» [37, арк. 10]. У ній констатовано, що прийнята раніше постанова «виконується Урядом республіки незадовільно». Це, на думку депутатів, зумовлювалося тим, що порядок призову та проходження служби згідно з Конституцією УРСР регулювався загальносоюзним законодавством, яким проходження строкової служби громадянами насамперед на території своєї республіки не передбачено [22].

Депутати Верховної Ради Української РСР переконували, що Рада Міністрів УРСР не вжила заходів для своєчасного створення відповідних урядових структур, проведення необхідних консультацій із Радою Міністрів СРСР, не забезпечила повернення усіх військовослужбовців із числа громадян УРСР і працівників правоохоронних органів республіки, які використовуються для вирішення міжнаціональних конфліктів [37, арк. 10].

Верховна Рада Української РСР пропонувала Раді Міністрів УРСР, виконавчим комітетам обласних, міських і районних Рад народних депутатів, починаючи з осіннього призову 1990 року, забезпечити направлення призовників для проходження строкової військової служби у військові частини, розташовані на території республіки, крім випадків, передбачених цією статтею [37, арк. 10].

Передбачалося призов громадян УРСР для проходження строкової військової служби за межами республіки здійснювати: 1) восени 1990 року та навесні 1991 року у межах встановлених Радою Міністрів УРСР квот, необхідних для комплектування видів і родів військ Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, що забезпечують стратегічну оборону в інтересах республіки; 2) для набуття військових спеціальностей з гарантією повернення у республіку; 3) в усіх інших випадках на добровільних засадах. Постанова Верховної Ради Української РСР передбачала виключити випадки направлення громадян УРСР, які проходять строкову військову службу, для вирішення міжнаціональних та інших конфліктів за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР [37, арк. 10].

10 жовтня 1990 року Верховна Рада України затвердила і склад делегації Української РСР для ведення переговорів із союзними органами з питань строкової військової служби та використання працівників правоохоронних органів респу-

бліки за її межами [37, арк. 10]. На адресу Голови Ради Міністрів Союзу РСР М. Рижкова Радою Міністрів УРСР було надіслано телеграму, в якій йшлося, що, керуючись прийнятим Верховною Радою республіки рішенням, необхідно невідкладно погодитися з Урядом республіки щодо обсягів громадян України, які підлягають призову восени 1990 року для проходження служби у військах стратегічної оборони і на флоті [29].

Постанова «Про стан виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 30 липня 1990 року в питанні проходження військової служби громадянами республіки» не знизилася градус суспільної напруги. Тому 17 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила нову постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві із 2 жовтня 1990 року», у якій передбачалося забезпечити проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки тільки за добровільною згодою громадянина. З цією метою Верховна Рада Української РСР пропонувала до 31 грудня 1990 року прийняти Закон «Про проходження строкової військової служби громадянами України на території республіки», Закон «Про альтернативну військову службу», а також утворити необхідні державні органи [37, арк. 14].

Також передбачалося у 1991 році провести у країні всенародне голосування-референдум з питань довіри Верховній Раді УРСР і на основі його результатів прийняти рішення про проведення дострокових виборів; утворити тимчасову комісію Верховної Ради для розгляду питання щодо націоналізації майна КПРС і ВЛКСМ в УРСР; не укладати нового союзного договору до прийняття нової конституції УРСР з метою стабілізації політичної ситуації; відповідно до діючого законодавства провести відставку Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола [4, с. 67].

Законодавча діяльність Верховної Ради Української РСР викликала тривогу у союзного центру. На засіданні Верховної Ради СРСР (листопад 1990 року) виступив Президент СРСР М. Горбачов, який проаналізував останні тенденції суспільно-політичних процесів. Головною тезою його виступу була ідея введення мораторію на рішення парламентів союзних республік у тих випадках, якщо вони суперечать законодавству СРСР [30]. Про занепокоєність центру воєнними ініціативами українського парламенту та Ради Міністрів УРСР свідчить візит до столиці УРСР начальника генерального штабу Збройних Сил СРСР М. Моєєєва, який 27 листопада 1990 року

виступив із промовою у Верховній Раді Української РСР [25, с. 5].

1 грудня 1990 року Президент СРСР підписав указ «Про деякі акти з питань оборони, прийнятих у союзних республіках», у якому було зазначено, що «деякі союзні республіки, не чекаючи договірного врегулювання названих питань [військового призову], приймають законодавчі акти про діяльність Збройних Сил СРСР, які суперечать Конституції СРСР і законам СРСР. Особливу тривогу викликають акти, що стосуються призову громадян на дійсну військову службу. Рішення, про які йдеться у документі (проходження громадянами республік служби тільки на території відповідної республіки), фактично заохочують відмову від військової служби та дезертирство». М. Горбачов зазначив, що ухвалені рішення негативно впливають на комплектування Збройних Сил СРСР особовим складом, ставлять під загрозу важливі для Радянської держави питання її обороноздатності [16].

В умовах підготовки республіки до всесоюзного референдуму (17 березня 1991 року) проблемами військово-призовних кампаній відійшли «на другий план». Про призовників народні депутати «згадали» тільки під час обговорення проекту нового союзного договору (червень 1991 року). Голова Комісії Верховної Ради Української РСР з питань оборони і державної безпеки В. Дурдинець зауважив, що Комісія обговорила проект Союзного договору, внесені депутатами конкретні пропозиції, спрямовані «на чітке формулювання статей, які насамперед відносяться до розмежування сфери віддання, повноваження Союзу і суверенних держав з оборони і державної безпеки» та запропонувала власні доповнення [32].

5 липня 1991 року Президія Верховної Ради Української РСР підготувала постанову «Про хід

виконання постанов і доручень Верховної Ради Української РСР з питань проходження громадянами республіки строкової військової служби» [23]. У ній зауважено, що «реалізація вимог постанов і доручень Верховної Ради Української РСР у питаннях проходження громадянами Української РСР строкової військової служби загалом позитивно позначається на їхньому вирішенні, сприяє посиленню соціального захисту військовослужбовців» [23].

Постанова передбачала створення республіканського військового комісаріату, на який покладалося керівництво обласними, міськими і районними військовими комісаріатами у питаннях організації і проведення допризовної і призовної підготовки молоді до військової служби, проведення призову, здійснення контролю за додержанням чинного законодавства у цій сфері. Кабінету Міністрів Української РСР було доручено прискорити вирішення зазначеного питання з Міністерством оборони СРСР [23].

Висновки. Військово-призовні кампанії 1990-1991 років відбувалися у складних суспільно-політичних умовах. На тлі занепаду компартійних структур національно-демократичні сили Української РСР, насамперед представники опозиції у Верховній Раді Української РСР, згуртовані у Народній Раді, досягли певних успіхів у питанні проходження військовослужбовцями військової служби виключно в межах УРСР. Під їхнім впливом вищий законодавчий орган республіки ухвалив низку постанов, у яких врегулювалося питання проходження громадянами УРСР строкової військової служби виключно на території республіки, що, на жаль, не принесло позитивних для призовників результатів, з огляду на бойкот ухвал / рішень Міністерством оборони СРСР.

Список літератури:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
2. Баранівський В. Демократизація Збройних Сил України. К. : Центр практ. філос., 2001. 111 с.
3. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний і міжнародний аспекти : монографія. К. : НІПМБ, 2001. 300 с.
4. Бойко О. Загострення політичної конфронтації в Україні: атака опозиції та контрнаступ консерваторів (серпень-грудень 1990 року). *Сучасність*. 2003. № 2. С. 67.
5. Верстюк В. Україна: утвердження незалежної держави. К., 2001. 193 с.
6. Віднянський С., Мартинов А. Державотворчий процес в Україні 1991-2006 рр. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2007. 269 с.
7. Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, портрети / За заг. ред. О. Кузьмука. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 448 с.
8. Гарань О. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. К., 1991. 191 с.
9. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.
10. Декларації про державний суверенітет України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

11. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991-2001 рр.) / За ред. В. Бринцева. К. : НАОУ, 2006. 378 с.
12. Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ у 1985-1991 рр.). К. : Освіта, 1993. 75 с.
13. Коротницький А. Армія Советського Союзу. 1990. *Вісник Української національної партії*. 1990. № 3. С. 3, 4.
14. Литвин В. Україна; політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. К. : Издательский дом «Альтернативы», 1997. 335 с.
15. Мартиросян В. Спілка Офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 183–197.
16. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. К. : Критика, 2009. 367 с.
17. О некоторых актах по вопросам обороны, принятых в союзных республиках. Указ президента СРСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://pravo.hse.ru/data/2012/06/24/1256132390/64>.
18. Папікян А. Збройні сили України ХХ століття. Львів : КП «Видавництво Кобзар», 1999. 308 с.
19. Перша перемога демократії. *Голос Карпат*. 1990. № 1(11). С. 1.
20. Підкова І. Суверенізація Української РСР: участь парламентської опозиції у створенні й ухваленні Декларації про державний суверенітет України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/01/66.pdf>.
21. Про делегацію Української РСР для ведення переговорів із союзними органами з питань строкової військової служби та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами : постанова Верховної Ради Української РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/342-12#Text>.
22. Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами : постанова Верховної Ради Української РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-12#Text>.
23. Про стан виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 30 липня 1990 року в питанні проходження військової служби громадянами республіки : постанова Верховної Ради Української РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-12#Text>.
24. Про хід виконання постанов і доручень Верховної Ради Української РСР з питань проходження громадянами республіки строкової військової служби : постанова Президії Верховної Ради Української РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T133200.html.
25. Русначенко А. На шляху до національної армії. Утворення Спілки офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 7–44.
26. Семиволос В. Чи потрібна Україні власна армія. *Вісті Слобожанщини*. 1990. № 1. С. 5.
27. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 34 (8 червня 1990 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4377.html>.
28. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 1 (1 жовтня 1990 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4436.html>.
29. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 6 (3 жовтня 1990 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4441.html>.
30. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 38 (20 листопада 1990 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4472.html>.
31. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 41 (22 листопада 1990 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4475.html>.
32. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 15 (26 лютого 1991 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4517.html>.
33. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 79 (27 червня 1991 року). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4582.html>.
34. Темко Г. Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи. *Український історичний журнал*. 1996. Вип. 4. С. 13–23.
35. Томчук М. Розбудова армії і національна безпека. *Політика і час*. 1993. Вип. 4. С. 40.
36. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ, 1996. 716 с.
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 16, спр. 4491, 105 арк.
38. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4497, 97 арк.
39. Шведа Ю. Багатопартійність і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія «Історія»*. 1993. Вип. 31. С. 48–53.
40. Юкиш П. Призиви в армію: слухи и правда. *Слава родини*. 1990. 20 июня. С. 3.

Allerov V.Yu. LEGISLATIVE, REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF MILITARY CALL CAMPAIGNS TO THE ARMED FORCES OF THE USSR (1990-1991)

The main purpose of the article is a comprehensive analysis of the legislative and regulatory regulation of military conscription campaigns in the Armed Forces of the USSR in 1990-1991. During this period, under the influence of foreign policy circumstances (the Baltic States, the Caucasus) and domestic political processes (formation of multiparty system, creation of “informal” societies, etc.) in the Ukrainian SSR, political forces opposed to the Communist Party of Ukraine launched a campaign to disrupt military conscription campaigns, the assertion in the public consciousness is the creation of a national Armed Forces. Similar ideas were tested in the Baltics, where their own military ministries were established, volunteer enrollment in national formations was introduced, funding for military commissariats from the local budget was stopped, and the payment of salaries to local council military personnel was blocked.

In the spring of 1990 deputies of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, as well as deputies of regional councils of western Ukrainian regions, introduced certain innovations in the field of conscription campaigns from 1990 to 1991. The first tried to regulate conscription by citizens of the Ukrainian SSR exclusively on the territory of the republic, the second – tried to protect conscripts from military service outside the Ukrainian SSR by boycotting the implementation of orders of the Ministry of Defense of the USSR.

The Council of Ministers of the Ukrainian SSR, despite the relevant positions of the parliament, did not work out the mechanism for implementing the resolution, did not make timely proposals for appropriate changes in current legislation, according to which the order of military service is determined by the legislation of the USSR. In addition the Council of Ministers of the USSR did not take measures to timely create the relevant government structures, to hold the necessary consultations with the Council of Ministers of the USSR.

Key words: *USSR Armed Forces, conscription campaigns, Verkhovna Rada, military commissariat, legislative acts, Ministry of Defense of the USSR.*

Баран Б.М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Петрик Ю.Б.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ОПІКИ НАД ВІЙСЬКОВИМИ СИРОТАМИ У СТВОРЕННІ ТА РОЗВИТКУ ДИТЯЧИХ ПРИТУЛКІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1917-1924 рр.

У статті досліджено соціально-політичні та економічні передумови поширення явища сирітства серед дітей у роки Першої світової війни та на початку міжвоєнного періоду на теренах Східної Галичини. Виявлено способи подолання цієї проблеми шляхом побудови дитячих захистів (притулків) і їхнього утримання. Зроблено висновок, що Українська греко-католицька церква та Український Єпархіальний комітет опіки над військовими сиротами мали на меті об'єднати різні суспільні верстви краю з метою вирішення соціально-економічних, освітніх та релігійних проблем, пов'язаних із трагедією сирітства. Продемонстровано, що в допомозі сиротам важливу роль відігравали звичайні парафіяни.

З'ясовано, що в такий спосіб в окреслений час важливу роль у допомозі сиротам війни відіграли Українська греко-католицька церква та створений під її егідою Український Єпархіальний комітет опіки над військовими сиротами. Простежено способи допомоги таким притулкам зі сторони певних організацій соціально-економічного та релігійного спрямування. Проаналізовано особливості створення ними сиротинців та догляду за ними. Оцінено значення вказаних вище закладів у допомозі сиротам. Прослідковано особливості прийому сиріт до притулків, а також специфіку їхнього навчання та виховання.

Незважаючи на низку існуючих проблем, пов'язаних із подіями Першої світової війни та їхніми наслідками, Українській греко-католицькій церкві та Українському Єпархіальному комітету опіки над військовими сиротами вдалося досягти якісних змін у вирішенні проблеми сирітства у регіоні. Авторами введено у науковий обіг неопубліковані раніше архівні матеріали.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Український Єпархіальний комітет опіки над військовими сиротами, благодійництво, сирітство, Перша світова війна, дитячі захисти.

Добро – це те, що може побачити сліпий і почути глухий.

Марк Твен

Постановка проблеми. В сучасній науці та громадсько-політичній діяльності останнім часом дедалі більший інтерес викликають питання благодійництва та благодійних організацій. Саме благодійницька діяльність виступала тією сферою соціального життя, яка допомагала потребуючим цього особам тоді, коли органи державної влади з різних причин цього не робили.

Актуальність запропонованої тематики полягає у висвітленні діяльності Української греко-католицької церкви та Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами, що зумовлено пере-

бігом і наслідками воєнних дій Першої світової війни. У цей складний період духовенство Греко-католицької церкви на чолі з Блаженним митрополитом Андреем Шептицьким взяло на себе тягар опікунства над «сиротами війни», війни, якої людство ще не бачило, особливо в Східній Галичині. Науковий інтерес до теми, яка пропонується, полягає у пошуках та відборі інформації, що міститься в архівних фондах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика благодійництва як вияв діяльності небайдужих людей до суспільних проблем на українських теренах у період Першої світової війни та у міжвоєнний час згадується у працях Л. Жванко [5], В. Великочого [2], П. Лепісевич [6], О. Реєнта [9], О. Донік [4] та інших дослідників.

Важливою джерельною базою для дослідження тематики благодійної діяльності Української греко-католицької церкви та Українського Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами є праці Л. Гентош [3], І. Андрухів [1] та І. Пилипіва [8], а також деякі документи Центрального державного архіву України у місті Львові (ЦДАЛ) [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19]. Окремо хотілося б також звернути увагу на недостатню розробленість досліджуваної теми у вітчизняній науці.

Постановка завдання. Метою статті є на основі архівних матеріалів розкрити запропоновану проблематику в контексті соціально-економічної діяльності Української греко-католицької церкви у Східній Галичині в окреслений період. Для її досягнення передбачається реалізація таких завдань: 1) визначити характер інформації, яку містять архівні джерела; 2) розглянути питання створення Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами; 3) проаналізувати його діяльність та зробити відповідні висновки, послуговуючись принципом історизму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша світова війна стала явищем, яке довело до кризи територію багатьох регіонів Європи. Не стала винятком і Східна Галичина. Війна принесла на ці терени руйнування, розруху, голод, занепад у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах. Не вщухала криза на території Східної Галичини і в перші післявоєнні роки. Найбільш чутливими до таких буремних подій стали найбільш незахищені групи населення: жінки, люди похилого віку, інваліди та діти. Протягом цього часу особливо загострилася проблема дітей-сиріт, які під час воєнних дій втратили своїх батьків як на фронтах війни, так і внаслідок пов'язаних із війною причин. Особливо важким було їхнє становище у 1918-1919 роках, коли спостерігався украй високий рівень смертності серед сиріт [10, арк. 1–2]. Зазначимо, що бойові дії не полишили Східну Галичину і після завершення Першої світової війни та тривали тут аж до 1920 року.

Державні утворення, у складі яких знаходилися ці землі в окреслений період (Австро-Угорська імперія, Західноукраїнська Народна Республіка, Друга Річ Посполита), здебільшого не мали достатньої змоги, щоб допомогти сиротам. Саме тому зросла роль благодійництва, до якого долучилися небайдужі особи із числа інтелігенції. Не стала винятком і Українська греко-католицька церква, яка вкотре продемонструвала свою єдність із галицьким населенням.

У січні 1916 року під егідою її Львівської єпархії виникає товариство під назвою Український Єпархіальний комітет опіки над військовими сиротами (далі – Єпархіальний комітет, Український Єпархіальний комітет). Метою його діяльності була допомога не лише сиротам, а й дітям із убогих і морально занедбаних сімей греко-католицького віросповідання віком від 2-ох до 14-ти років. Додатково комітет ставив собі за мету підтримку інших благодійних організацій. Серед таких були засновані дещо згодом Українське крайове товариство охорони дітей та опіки над молоддю, Східно-галицьке Товариство охорони дітей і молоді, Український фонд воєнних вдів і сиріт, Український Горожанський Комітет.

Спільно із Єпархіальним комітетом вони намагалися зменшити смертність серед українських дітей, займалися культурно-національним відродженням молоді, поширювали власні ідеї щодо допомоги молоді та опіки над дітьми, відкривали сирітські будинки, навчальні заклади, збирали кошти та статистичні дані щодо становища сиріт, допомагали інтернованим і полоненим особам [10, арк. 1–2]. На нашу думку, такі дії хоча і опосередковано, але сприяли розвитку ідеї щодо української державності на землях Східної Галичини, створюючи для цього певне підґрунтя.

Одним із найважливіших аспектів у діяльності Українського Єпархіального комітету було відкриття сирітських захистів, або притулків. Саме притулки були тими закладами, які ставали прихистком для воєнних сиріт, там останні могли отримати необхідні житло, їжу, одяг, опіку та певну освіту. На момент заснування комітету існувало 18 таких закладів на території Львівської єпархії (в тому числі Український сирітський захист імені Андрея Шептицького) та по 6 – на теренах Перемишльської та Станіславівської єпархій. Усі вони існували за сприяння Української греко-католицької церкви, а після виникнення Єпархіального комітету підпали у його підпорядкування [10, арк. 1–2]. Кількість закладів коливалася. Так, станом на 1922 рік їх налічувалося 22 [17, арк. 3], із них 3 діяло у Львові, по одному – у населених пунктах Товсте, Жовква, Кам'янка, Словіта, Золочів, Терембля, Тарнополь, Унів, Болехів, Бучач, Долина, Журавно, Калуш, Залуква, Сколе, Стрий, Станіславів, Ясень [17, арк. 5].

Різною була кількість підопічних у закладах. У 1919 році там проживало близько 660 дітей, із яких близько 200 – у львівських притулках [17, арк. 10]. Відомо, що у червні 1918 року в захисті

у Бережанах проживало 20 дітей [17, арк. 14], у листопаді того ж року у Львівському сиротинці на вул. Потоцького – 200 [17, арк. 14], а на початку 1920-х років у ньому ж містилося 170 дітей, 25 – у Львові на вул. Коперника, ще 7 – на вул. Скарги [11, арк. 1, 99].

У 1924 році 14 вихованців розміщувалося у Журавно [18, арк. 6], 16 – у Львові на вул. Коперника [18, арк. 4], 10 – у Вишнівчику [18, арк. 7], 35 – у Словіті [18, арк. 8–9], 7 – у Золочеві [18, арк. 10], 28 – у Городку Ягеллонському [18, арк. 11–12], 110 – у Львові на вулиці Потоцького [18, арк. 13–14], 37 – у Стрию [18, арк. 16–18], 24 – у Львові на вулиці Сикстутській [18, арк. 15], 60 – у «Сирітському захисті» в Тарнополі [18, арк. 19], 13 – у місті Кам'янка [18, арк. 20], 25 – на вулиці Коперника у Львові [18, арк. 21], 35 – в Уневі [18, арк. 22–23], 20 – у Сколе [18, арк. 24], 70 – в «Українській захоронці» у Тарнополі [18, арк. 25].

При нагоді комітет відправляв частину дітей на виховання у приватні будинки (станом на 1919 рік таких було приблизно 2560) [17, арк. 10]. Інколи звичайні обивателі зверталися до комітету щодо прийому до їхніх закладів опіки тих чи інших дітей, які потребували допомоги [11, арк. 29].

Як стверджували представники комітету у листі до Вінніпезького Братства святого Миколая (Канада), державна підтримка як під час Першої світової війни, так і по її завершенні, незважаючи на назву держави, до складу якої входили українські землі, була украй малою. Наприклад, у перші роки після Комп'єнського перемир'я була відновлена Польська держава (Друга Річ Посполита), до складу якої у 1918–1923 роках перейшли землі Східної Галичини [7, с. 353–362].

Так, на утримання одного сироти у захисті на початку 1920-х років місячно виділялося 35 000 марок, що дорівнювало 1/3 цента США. Звернемо увагу, що тогочасна ціна одного курячого яйця становила 170 000, буханки хліба – 540 000, а літр молока коштував 650 000–700 000 марок [11, арк. 1]. Тому можна зробити висновок, що сирота мусив чекати 10 місяців, щоб мати змогу купити 0,5 літра молока. Це означає, що вижити за державну допомогу було фактично не можливо, тож допомога з боку організацій і приватних осіб була украй необхідною.

Будівництво споруд під сиротинці часто відбувалося на землях, що перебували у церковній власності, та проводилося під керівництвом комітету: організація домовлялася із відповідними особами, органами влади чи установами про будма-

теріали, проектування, оснащення будівлі, термін роботи тощо [16, арк. 6–9]. Захисти, на жаль, не могли похизуватися наявністю великої кількості будинків із відповідними умовами, не говорячи вже про те, що не було можливості дістати одяг (як буденний, так і зимовий), білизну чи взуття. Проблеми виникали навіть із їжею [11, арк. 1, 99; 17, арк. 3–4, 14]. Як заснування нових, так і утримання вже існуючих притулків вимагало допомоги зі сторони усіх небайдужих. З огляду на ці обставини, комітет звертався як до різних організацій, так і до звичайних громадян із проханням про пожертвування [11].

У період із 1916 по 1918 роки організація неодноразово отримувала допомогу від Бюро військової допомоги при Галицькому Намісництві, яке надавало асигнування на користь сиротинців [12, арк. 2–14]. Щоправда, цей орган надсилав кошти лише на «круглих» сиріт і на тих, хто залишився сиротою по одній зі сторін (по матері чи по батьку) за умови, якщо та сторона, яка залишилася в живих, не мала жодної змоги допомогти дитині [12, арк. 1]. Постійним партнером і жертводавцем комітету був Червоний Хрест [13]. Наприклад, проводилися переговори із його американською філією щодо надання полотна, сукна та шкіри для пошиття одягу і взуття на користь притулків [11, арк. 106; 17, арк. 4]. Існували певні стосунки із такими організаціями як «Український Жіночий Союз», «Союз скандинавських жінок» [14], Український Фонд вдів і сиріт, «Народна торгівля», «Дністер», «Достава», Земельний Іпотечний банк [15].

Допомога для закладів під приватних осіб надходила із різних міст і сіл не лише з українських теренів, а й зі всього світу: Львів, Одеса, Вінніпег, Відень, Монте Карло, Прага. Збір на притулки приходив від пожертв, зібраних під час богослужінь у церквах [11, арк. 8–14]. Частина людей хотіла допомогти комітету у зборі коштів, тож просили надати їм право збирати допомогу від імені організації [11, арк. 24–25, 34].

Населення здебільшого приносило до захистів картоплю, інколи – зерно, крупи, муку, хліб, яйця, квасоллю, буряк, при нагоді – гроші. Потім результати зборів записували на спеціальних листах і відправляли їх із зібраними продуктами [11, арк. 1, 40, 50–54, 62–68, 78–81, 87, 95–96, 107]. Деякі особи навіть пропонували передати комітету худобу. Наприклад, Володимир Старосольський хотів передати на цілі захистів корову, якби у них було необхідне приміщення для її утримання [11, арк. 56]. Із подібною пропозицією

до комітету від імені Українських Січових Стрільців звертався Ілько Цюк [11, арк. 61].

До комітету інколи зверталися світські особи (наприклад, Тома Вацеба із містечка Лисець поблизу Станіслава) з проханням дати дозвіл на заснування захисту у цьому населеному пункті. До подібних звернень організація ставилася дуже обережно (особливо, якщо ініціатива надходила від осіб, не пов'язаних із церквою). У таких випадках комітет намагався отримати про прохача детальну інформацію та ретельно перевіряв її за допомогою місцевих священнослужителів [16, арк. 3–5].

Активну роль у допомозі сиротинцям відігравали парафії, які займалися збором коштів і продуктів [11, арк. 50–52, 57, 98]. По-перше, священники користалися довірою серед населення, по-друге, у них були хороші стосунки із представниками комітету, що забезпечувало контакт між організацією та особами, які хотіли скласти пожертвування. Відомо, що інколи приходили листи на адресу представників комітету від осіб, які знали про діяльність притулків, тож запитували, чи можна передати пожертву через місцевих священнослужителів [11, арк. 55]. Час від часу був брак комунікації між окремими населеними пунктами та комітетом, коли жителі збирали пожертву, проте надіслати її можливості не було. Зокрема, подібна ситуація склалася у селі Пуків на Станіславщині. Проте такі випадки траплялися нечасто [11, арк. 99].

Додатковий грошовий дохід комітет отримував від безпосередніх прибутків греко-католицької церкви. Зокрема, це кошти від її господарської діяльності (нерухомість, торгівля, боржники, ошадна каса, резерви, кредити). Основними видатками комітету були купівля усього необхідного для захистів, виплата зарплат працівникам захистів, відсотки, виплачувані кредиторам. Дозвіл на збір пожертв брали від відповідних органів влади (здебільшого від староств) або інколи від керівництва певної армії, яка розміщувалася на відповідній території (особливо в роки Першої світової війни) [11, арк. 72–73, 82, 107]. Щоправда, не завжди влада чи армія давали згоду на збір [11, арк. 72–73].

Після прибуття у заклад сиріт записували у спеціальні журнали, де вказували їхнє ім'я, прізвище, дату і місце народження, інформацію про батьків, дати їхнього прийняття у заклад і вибуття звідти, кількість днів утримування, при нагоді вказували особливі примітки (наприклад, місця захоронення їхніх родичів) [11, арк. 52; 18, арк. 6].

Додатково дітей вписували у так звані протоколи «зглошення дітей» до сиротинців. Вони містили такі дані: ініціали дитини та дата її народження; імена та прізвища батьків, їхнє віросповідання, інформація, чи вони ще живуть, а якщо ні, то яка причина смерті; мастковий стан родичів; якомога повніша інформація про рідню дитини, яка залишилася в живих (імена, вік, професія, місце проживання); стан освіти дитини (чи ходила до сих пір до школи та до якої, якщо так); чи одержувала дитина якусь допомогу; чи щеплена від віспи; на які недуги перехворіла; які речі та документи має при собі; дані про опікуна (якщо такий є); рішення представників комітету щодо прийняття дитини у заклад; дата її вибуття з прибутку із зазначенням причини та особи, яка забирала дитину [19, арк. 2].

Дітям шкільного віку надавали середню освіту, частина з них навчалася при нагоді певним ремеслам [11, арк. 3]. Вихованці вивчали такі навчальні предмети: релігія, спів, руська (українська) мова, ручна робота (трудове навчання), рахунки та геометрія (математика), гімнастика, малювання. Успіхи у навчанні оцінювалися. Паралельно ставилися оцінки за старанність, поведінку та зовнішній вигляд.

Діти отримували 5-разове харчування на день за конкретним графіком (2 сніданки, обід, підвечірок і вечеря). Збереглися цікаві дані про раціон вихованців у закладах. На перший сніданок вони отримували булку з чаєм або кавою, на другий – хліб, на обід – суп і картоплю або пражуху (страва із муки). Під час вечірніх прийомів їжі дітей теж годували супом [17, арк. 6].

При закладах працювала низка працівників: вчителі, служниці, кухарки, прачки та економки. Закладом управляла настоятелька або настоятель [17, арк. 6]. Важливу роль відігравали монахині (зокрема, сестри Василянки), які часто працювали на благо захистів лише за їжу [17, арк. 18]. Як вказували самі члени комітету, головною метою діяльності цих закладів, як і всієї організації, було виховання у національному та релігійному дусі свідомої гідної молоді для українського народу [11, арк. 5].

Висновки. Можна зробити висновок, що створення та розвиток сиротинців Українською греко-католицькою церквою та Українським Єпархіальним комітетом опіки над військовими сиротами було неоціненною допомогою одній із найбільш вразливих верств українського населення краю. Саме інформаційна робота цих організацій дала змогу зосередити зусилля усіх небайдужих на благодійницькій сфері.

Зібраний матеріал щодо запропонованої тематики дає змогу оцінити масштаби поширення та з'ясувати особливості співпраці Української греко-католицької церкви та Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами, які допо-

могли уникнути соціальної трагедії сирітства на зазначених теренах. Добročинна діяльність дала змогу значній частині сиріт отримати дах над головою, освіту та уберегтися від багатьох лих воєнного та післявоєнного часу.

Список літератури:

1. Андрухів І. Станіславівська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект : наукова монографія / І. Андрухів. Надвірна : Надвірнянська друкарня, 2010. 500 с.
2. Великочий В.С. Австро-угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії / В.С. Великочий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2010. Вип. 17. С. 373–389.
3. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923-1939. Випробування ідеалів / Л. Гентош. Львів : ВНТЛ–Класика, 2015. 586 с.
4. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим і цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. № 4. С. 155–182.
5. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.) : монографія / Л.М. Жванко. Харків : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.
6. Лепісевич П.М. Загальна Українська Рада: проблеми консолідації національно-демократичних сил (1914-1916 рр.) : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Лепісевич П.М. Львів, 2005. 195 с.
7. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. Харків : ВД «Школа», 2010. 624 с.
8. Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918-1939 рр.) : монографія / І. Пилипів. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.
9. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. № 16. С. 88–103.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 572. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
11. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 2. 108 арк.
12. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 3. 14 арк.
13. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 4. 54 арк.
14. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 5. 119 арк.
15. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 6. 47 арк.
16. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 8. 14 арк.
17. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 9. 44 арк.
18. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 11. 69 арк.
19. ЦДІАУЛ. Ф. 572, Оп. 1. Спр. 17. 100 арк.

Baran B.M., Petryk Yu.B. ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH AND UKRAINIAN DIOCESAN COMMITTEE FOR THE CARE OF MILITARY ORPHANS IN THE CREATION AND DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SHELTERS IN EASTERN GALICIA IN 1917-1924

The article examines the socio-political and economic preconditions of the spread of such a phenomenon as orphanhood among children during the First World War and at the beginning of the interwar period in Eastern Galicia. Ways to overcome this problem by building children's shelters (shelters) and their maintenance have been identified. It was concluded that the Ukrainian Greek Catholic Church and the Diocesan Committee for the Care of Military Orphans aimed to unite the various social estates of the region in order to solve socio-economic, educational and religious problems related to the tragedy of orphanhood. It has been shown that ordinary parishioners played an important role in helping orphans.

It was found that in this way the Ukrainian Greek Catholic Church and the Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans, created under its auspices, played an important role in helping the orphans of the war. Ways to help the above-mentioned shelters from certain organizations of socio-economic and religious orientation have been traced. Ways to help the above-mentioned shelters from certain organizations of socio-economic and religious orientation have been traced. The peculiarities of their formation of orphanages and their care are analyzed. The importance of the above institutions in helping orphans was

assessed. The peculiarities of admitting orphans to shelters, as well as the specifics of their education and upbringing are traced.

Despite a number of existing problems related to the events of the First World War and their consequences, the Ukrainian Greek Catholic Church and the Diocesan Committee for the Care of Military Orphans have managed to achieve qualitative changes to address the problem of orphanhood in the region. The authors introduced previously unpublished archival materials into scientific circulation.

Key words: *Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans, philanthropy, orphanhood, World War I, child protection.*

Вановська І.М.

Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Скрябін О.Л.

Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті визначається значна роль земств як органів місцевого самоврядування в історії України на початку ХХ ст. та процеси, пов'язані зі створенням земств у Правобережній Україні у 1911-1920 рр.

Межі нашого дослідження охоплюють територію Правобережної України, яка на початку ХХ ст. становила окремих адміністративно-територіальний і господарсько-культурний регіон, до складу якого входили Київська, Волинська і Подільська губернії. Обрання таких досить широких територіальних рамок створило гранично великі можливості для виявлення як загальних закономірностей становлення та розвитку земського самоврядування у Наддніпрянській Україні, так і для визначення усіх особливостей цього процесу в трьох зазначених губерніях.

З урахуванням якісних параметрів тривалий історіографічний процес накопичення наукових знань про історію створення та різнопланову діяльність земств у Київській, Волинській і Подільській губерніях умовно можна розділити на три періоди: перший – із кінця 60-х рр. ХІХ ст. до початку 20-х рр. ХХ ст.; другий охоплює 20-80 рр. ХХ ст.; третій – із початку 90-х рр. ХХ ст. до сьогодення.

Поява земств сприяла вирішенню значного кола соціально-економічних і гуманітарних проблем, які гальмували розвиток Київської, Волинської і Подільської губерній. Йдеться як про оптимізацію структури та діяльності центральних органів влади та управління, так і про формування ефективних ланок місцевого самоврядування, які у житті суспільства відіграють неабияку роль, оскільки покликанні самостійно розв'язувати питання місцевого значення в рамках Конституції та Законів України.

Вдосконалення місцевого самоврядування в сучасній Україні зумовлює інтерес до вивчення світового і вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Розвиток територіальної самоорганізації населення є важливим складником суспільного поступу, показником правової культури громадян, їхньої національної свідомості, громадської і господарської активності.

Ключові слова: Правобережна Україна, місцеве самоврядування, П. Столипін, земське господарство, виборці.

Постановка проблеми. У незалежній Україні велике значення має вдосконалення своєї політичної системи та проведення масштабних суспільно-політичних і соціально-економічних реформ. Вдосконалення місцевого самоврядування в сучасній Україні зумовлює інтерес до вивчення світового і вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Розвиток територіальної самоорганізації населення є важливим складником суспільного поступу, показником правової культури громадян, їхньої національної свідомості, громадської і господарської активності. У світлі цих завдань сучас-

ності необхідним є наукове вивчення історичного досвіду розвитку органів земського самоврядування в українських землях на початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У другій половині ХІХ ст. у дискусії щодо необхідності введення земств у Київській, Волинській і Подільській губерніях брали участь історики, юристи, публіцисти, земці-практики і політики. М. Драгоманов у своїх працях виклав особисті погляди на розвиток земського самоврядування в Україні [11], розділяючи ліберальні позиції А. Васильчикова, В. Безобразова,

Б. Чичерина. У праці В. Кузьміна-Караваєва [24] земства подаються чи не єдиними носіями прогресу в тогочасній Україні. У 1915 році вийшла праця В. Трутовського «Современное земство», в якій багато уваги було приділено питанням участі земств у поліпшенні умов життя сільського населення.

М. Грушевський пов'язував із цим здобуття українцями національної автономії, про що він писав у роботах «Конституційне питання і українство в Росії», «Національне питання й автономія», «Наші вимоги». О. Русов в «Краткой энциклопедии земского дела в его историческом развитии» розглянув бюджети українських земств, їхню фінансову та статистичну діяльність. В. Бойко у книзі «Земство і народні управи» розглянув питання демократизації земських установ під час революції, змін у засадах їхньої діяльності, впровадження волосного земства.

У 30-40-х рр. ХХ ст. з'явилися праці О. Погребинського і Д. Левчука «Сили демократії і консерватизму» та Я. Пришляка «Шляхами кооперації – до економічного відродження України». Н. Полонська-Василенко у двотомній «Історії України» зазначала, що земське самоврядування було одним із найвидатніших явищ в житті України.

У 1954-1959 рр. була підготовлена монографія В. Гармізи «Подготовка земской реформы 1864 года». У 60-х – на початку 80-х років ХХ ст. увагу радянських дослідників земств Н. Пирумова, В. Борисенка А. Аврех, В. Дякіна, В. Сорокіна привертало питання розвитку земсько-ліберального руху, взаємодії земських установ з адміністративними. А. Корелін у науковій праці «Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – в начале XX века» висвітлює питання щодо сприяння земств у кредитуванні селянства. Продовжив дослідження з функціонування цих установ В. Сесак у дисертації «Земские учреждения на Правобережной Украине (1904-1917 гг.)» і низці статей у співавторстві з М. Лещенком, у яких розглядалися бюджети земств краю.

Чільне місце у новітній історіографії земських установ зайняли наукові розвідки С. Різниченка та Л. Дровозюк у публікаціях «Земства Правобережної України: структура та основні напрями діяльності» і «Запровадження земств на Правобережній Україні», в яких висвітлені деякі аспекти діяльності земств українського Правобережжя. У роботах О. Рубльова, О. Реєнта В. Литвина, В. Верстюка аналізується урядова політика щодо земств під час Першої світової війни, їхня роль в

організації національного життя в Україні за доби Української революції.

Постановка завдання. Мета статті – посилити увагу науковців до питань історії розвитку земств Правобережжя, яка, незважаючи на значну кількість досліджень, досі не була досконало вивчена; звернути увагу вчених, політиків, законодавців, долучених до процесу зміцнення незалежності сучасної України, на необхідність детального вивчення основних етапів розвитку українських земств і самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1903 році російський уряд зробив перший крок у напрямі реформування системи управління місцевим господарством Правобережної України. Згідно з законом від 2 квітня 1903 року у Київській, Подільській і Волинській губерніях впроваджувалися комітети у справах земського господарства, склад яких формувався із чиновників і гласних. Останні були представлені у складі названих комітетів по дві особи від кожного повіту. Кандидатури гласних за поданням губернатора затверджувалися міністром внутрішніх справ. Розпорядчі функції у системі цих установ належали губернським і повітовим комітетам у справах земського господарства, виконавчі – губернським і повітовим управам, які формувалися із призначених адміністрацією чиновників. Загальний нагляд за діяльністю цих управ здійснював губернатор [11, с. 58]. По суті, названі комітети були державними установами, а представництво від місцевого населення у них було символічним. Сучасники охрестили комітети у справах земського господарства «маргариновими», «куцими» земствами [21, с. 5].

Слід зазначити, що реформа місцевого управління 1903 року у Правобережній Україні була піддана критиці земцями інших губерній та громадськістю краю. Газета «Киевские отклики» у 1904 році назвала її такою, що не пробуджує інтересу громадськості до неї і є недоцільною [20, с. 14]. Критикували комітети у справах земського господарства навіть представники чиновництва краю. Так, керівник канцелярії генерал-губернатора Неверов звертав увагу на мізерне представництво у складі комітетів «землеробського населення», їхній випадковий склад, відсутність права встановлювати ними місцеві податки та розробляти кошториси на повітовому рівні [26, с. 258].

Реалізація закону від 2 квітня 1903 року не означала запровадження у Правобережній Україні місцевого самоврядування. По суті, це була лише спроба реформувати місцеве управління і

посилити розвиток місцевого господарства. Вона засвідчила, що альтернативою земським комітетам у справах місцевого господарства у краї мають стати лише виборні земства. У 1907 році подільський губернатор О. Ейлер вказував, що необхідність введення у краї виборних земств відчувається все більше і більше [22, с. 4].

Протягом останньої чверті XIX ст. питання запровадження земського самоврядування на українському Правобережжі набрало суспільно-політичного звучання. Земські ліберали наполегливо відстоювали необхідність запровадження тут виборних земств. Крім цього, земці лівобережних губерній України на своїх зборах часто висловлювалися за поширення земств «на західній половині імперії» [6, с. 18].

На початку XX ст. за впровадження земського самоврядування на Правобережжі виступали представники місцевої громадськості та ліберально налаштованого чиновництва. Наголошувалося, що лише земське самоврядування може бути засобом виведення економіки цього регіону із кризового стану. Такої ж думки була і більшість представників повітових комітетів трьох губерній [12, с. 4]. Члени Київського губернського комітету у справах земського господарства у 1906 році підкреслювали, що цей крок є в інтересах 90% корінного українського населення краю [18, с. 9].

Значну увагу земському самоврядуванню приділяли національні політичні діячі початку XX ст. Зокрема, у програмних документах УДП націоналізація землі пов'язувалася з її переходом у володіння установ місцевого самоврядування [17, с. 13–14]. Програмою УНП передбачалося входження до складу державних інституцій представників земських і міських установ самоврядування. Правила користування землею мали визначатися місцевими громадами на підставі «земських законів» [23, с. 53].

Українські суспільно-політичні діячі поклали надії на активну участь у роботі земських установ місцевої інтелігенції та реалізацію її зусиллями національних питань. Українські депутати I та II Державних дум Росії, які об'єдналися у парламентську громаду, чималу увагу у своїх проектах приділяли розвитку в Україні місцевого самоврядування на демократичних засадах. У колі їхньої уваги перебувало і питання поширення земського самоврядування на всю Україну [8, с. 202]. У 1907 році парламентарії планували оголосити в думі конституційний проект М. Грушевського, в якому значна увага приділялася земському самоврядуванню. Автор був перекона-

ний, що Україна має зорганізуватися «на основах широкої місцевої самоуправи», нижчою ланкою самоврядування якої має бути дрібна земська одиниця, обрана загальним голосуванням [11, с. 257].

Політика зволікання із запровадженням земств у Правобережній Україні була зумовлена насамперед побоюванням царату щодо поширення польського та українського визвольних рухів. Наслідком цієї політики стала господарська та культурна відсталість регіону, тому проблема введення тут земського самоврядування стала суспільно і політично значимою.

На початку XX ст. нагальні потреби господарського розвитку краю, необхідність залучення населення до підприємницької діяльності, тиск опозиційних політичних сил змусили царат відмовитися від політики гальмування зазначеної реформи на Правобережжі. Проведення тут земської реформи мало свої особливості, зумовлені політикою затягування з їхнім впровадженням. Каталізатором переходу російської правлячої еліти на прагматичні позиції щодо Правобережжя стала демократична революція 1905-1907 рр., під час якої влада була змушена переглянути чинне законодавство щодо місцевого управління і суду [16, с. 3]. Дещо поблажливою стала урядова політика відносно польського населення регіону. У 1905 році було відновлено його окремі права, зокрема, право без обмежень орендувати, закладати та набувати у власність землю, проводити дворянські вибори, мати представництво у вищих органах державної влади [24, с. 376].

Неабияке значення для впровадження земств у Правобережній Україні мали ті зміни в засадах їхньої діяльності, які відбулися після земської реформи 1864 року. За майже півстоліття свого існування земства пройшли шлях від установ громадського самоврядування до напівдержавних установ. Незмінною залишилася лише їхня структура в губерніях і повітах (розпорядчі органи – збори, а виконавчі органи – управи) та визначення їхньої компетенції щодо питань культурно-господарського розвитку місцевостей [14, с. 19].

У 1890 році було розпочато другу земську реформу, яку сучасники трактували як «контрреформу». Земське Положення 1890 року перетворило земства на складник державної системи управління, посилювало їхню бюрократизацію, заклало станову корпоративність під час їхнього формування. Принципи громадського самоврядування було замінено на державницькі, згідно з якими земства мали виконувати доручення держави по управлінню місцевим господарством.

Статус земських гласних і службовців було наближено до статусу державних чиновників. Дворянству було надано додаткові пільги на виборах до земських установ. Спадкові дворяни разом із заможними землевласниками простого походження, які володіли 125 десятинами землі, відтепер складали окрему виборчу курію, яка обирала близько 50% земських гласних. Майновий ценз для міських мешканців збільшився із 0,5-3 тис. крб до 12 тис. крб, що забезпечило вагу у земствах місцевої буржуазії. Селянство мало право обирати лише кандидатів до повітових земських зборів.

Варто зазначити, що зменшувалася роль Сенату та міністерства внутрішніх справ у регулюванні земської діяльності, проте зростала роль створених губернських «присутствий» та губернаторів, посилювався контроль місцевої адміністрації за діяльністю земств [3, с. 148].

На зламі XIX – XX ст. потреби підняття господарства країни змусили уряд перейти на позиції співпраці із земствами. Їхній авторитет значно збільшився під час подолання голоду у 1891 році. Були збільшені земські бюджети, розширені функції земських установ. У 90-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст. земства зайняли свою нішу в економічному житті країни, зарекомендували себе як ефективний орган управління місцевим господарством, стали своєрідним «буфером» між державною бюрократією та демократичними елементами. У 1904 році уряд заявив про готовність переглянути чинне положення про земські установи і розширити їхні права в місцевому управлінні [19, с. 6–7].

Статус земства зазнав змін під час революції 1905-1907 рр. Створення Державної думи задовольнило частину домагань земських лідерів щодо запровадження народного представництва у країні. Земські діячі отримали легальні можливості для політичної діяльності і як депутати Думи, і шляхом впливу на Державну раду, склад якої формувався за участю представників земств. Було відновлене представництво селянства у земських установах. Указом 1906 року селянам повернули право обирати кандидатури земських гласних без затвердження губернаторами. Скасування викупних платежів зміцнило їхнє економічне становище, внаслідок чого зросла чисельність тих, хто брав би участь у земських виборах як власники 10% земельного цензу [7, с. 56].

У 1906 році головою російського уряду став П. Столипін, у планах якого аграрні перетворення пов'язувалися з поліпшенням місцевого управління і вдосконаленням місцевого самовряду-

вання. У співпраці із селянами земські службовці мали сприяти господарському оновленню села [10, с. 114]. Прем'єр-міністр у розвитку земства бачив засіб організації селянства, піднесення їхнього господарства, освітнього та культурного рівнів. Майбутні земські збори у краї мали стати «важливою ланкою народного представництва у державі». Ще одним аргументом, на який посилався прем'єр-міністр, була необхідність «охорони прав» російського населення, яке переважало у краї, але економічно було слабкішим за поляків [25, с. 128]. Очевидним є те, що намагання П. Столипіна були спрямовані на зміцнення російського імперіалізму. Правобережну Україну він, як і більшість російської еліти, розглядав як «искони русский край», українське населення він називав «західно-руським народом» [15, с. 80].

Невдовзі уряд приступив до роботи над законопроектом земської реформи у Західному краї [10, с. 129]. Новий Кабінет Міністрів пропонував поширити на західні губернії земське самоврядування із «певними змінами», зумовленими «місцевими умовами». Під останніми розумілися етносоціальні відмінності Правобережної України, зокрема питома вага серед землевласників осіб польської національності і відсутність тут так званого великого російського землеволодіння.

Слід зазначити, що земське законодавство 1864 і 1890 років не передбачало будь-яких обмежень виборців за етнічною ознакою, а тому при поширенні на західні, у тому числі правобережні, українські губернії польські землевласники могли зайняти у місцевому управлінні провідні позиції. З цього приводу Міністерство внутрішніх справ у 1906 році зазначало, що поширення земського положення 1890 року на Правобережну Україну без змін «поставить все господарське управління краю у залежність від ворожого польського населення, яке підкорить своєму впливу селян» [15, с. 48]. Увага приділялася майновому цензу, зниження якого надавало перевагу у земствах особам непольської національності і робило активною дійовою особою господарського життя заможного селянина – українця [1, с. 20].

У 1908 році урядові роботи над законопроектом про земства у Західному краї було завершено. Мінімальний ценз на виборах до земств був зменшений удвічі і для власників нерухомості складався із 50-75 десятин землі (7,5 тис. крб). Дрібні й середні землевласники, якщо вони володіли від 10 до 20% цензу, мали право обирати уповноважених на повітові виборчі з'їзди, де безпосередньо обиралися кандидати у земські гласні. Міні-

мальний розмір земельного володіння для участі у земських виборах становив 5 десятин [13, с. 6–7]. Виборці поділялися на осіб польської національності, осіб польської національності та селян. За урядовою розкладкою кількість гласних від поляків мала бути у п'ять-вісім разів меншою, ніж від виборців польської національності і селян разом узятих, і не могла перевищувати 15% гласних. Тому майновий ценз визначався урядом для кожних курій і повіту окремим «Розкладом», який додавався до законопроекту [17, с. 13–15]. Київ вважався особливою земською одиницею. До складу губернських земських зборів від цього міста обиралися 8 представників.

На відміну від Положення 1890 року, православне духовенство відновлювалося у своїх виборчих правах, а жінки отримали виборчі права [9, с. 57]. Зберігалися станові обмеження. Селяни на волосних сходах могли обирати у гласні лише кандидатів, які потім обиралися у гласні на повітових з'їздах. Намагаючись максимально обмежити вплив поляків на діяльність майбутніх земств краю, уряд окремо визначав, що більшість членів земських управ мали бути російської національності; представляти ж земство в училищних радах могли лише гласні цієї національності [2, с. 8].

У жовтні 1908 року проект закону «Про земства Західного краю» було внесено на розгляд до Державної думи. Під час його обговорення було вирішено збільшити земське самоврядування не на всі дев'ять губерній Західного краю, а лише на три українські (Київську, Подільську, Волинську) і три білоруські (Вітебську, Мінську, Могильовську) губернії. До початку 1911 року проект розглядався в комісіях Думи і Державної ради. У Думі законопроект викликав гостру дискусію – представники польського населення виступили проти національних курій, а частина депутатів висловилися проти зниження майнового цензу. Навесні 1911 року законопроект із незначними змінами був схвалений Державною думою і поданий на затвердження до верхньої палати російського парламенту – Державної ради [5, с. 416], яка його відхилила.

Консервативно і шовіністично налаштована частина членів ради боялася надмірної демократизації земств. Становище ускладнювали супротивники П. Столипіна, які інтригами намагалися усунути його з посади [4, с. 17–18]. Відхилення законопроекту Державною радою призвело до урядової кризи. П. Столипін подав у відставку. Конфлікт міг розв'язати лише імператор Микола II. Варто зазначити, що голову уряду під-

тримали члени царської родини, більшість урядовців і окремі члени Державної ради. Микола II поступився вимогам П. Столипіна, і законопроект був прийнятий за окремим порядком. 14 березня 1911 року набув сили «Именной Высочайший указ» про поширення чинного земського положення на шість західних губерній Російської імперії, у тому числі на правобережні українські: Київську, Волинську, Подільську (табл. 1, 2).

У подальшому коло завдань і правовий статус земств зазнавали істотних змін. Під час Першої світової війни на земські установи було покладено вирішення завдань з облаштування тилу, відбудови місцевого господарства, реабілітації поранених. Із початком Лютневої революції 1917 року земські установи демократизувалися, станові та етнічні обмеження при виборах до земств були скасовані, у волостях було введено земське самоврядування. Компетенцію земств було поширено майже на всі сфери місцевого суспільно-політичного життя регіонів. За часів Української революції (1917–1921 рр.) земства стали органами державної влади на місцях.

Висновки. Аналіз дослідженого матеріалу свідчить, що політика зволікання із введенням земського самоврядування у Правобережній Україні протягом останньої третини XIX ст. була зумовлена політичними причинами, намаганням російського державного керівництва протидіяти розвитку польського та українського визвольних рухів. Наслідком цієї політики стала господарська та культурна відсталість краю, тому протягом останньої третини XIX – початку XX ст. питання поширення на Правобережну Україну земського самоврядування набрало суспільно-політичного звучання.

Нагальні потреби розвитку господарства країни на початку XX ст., тиск опозиційних сил змусили царат запровадити земське самоврядування у Правобережній Україні. У 1911 році уряд поширив на край чинну на той час в імперії земську систему самоврядування. Зміни було внесено лише у систему виборів до земств (обмежено виборчі права польського населення, розширено виборчі права місцевого селянства, зменшено майновий ценз). Це призводило до демократизації складу земських установ краю, збільшувало участь місцевого українського населення у культурно-господарській розбудові регіону, сприяло захисту його економічних прав, становленню у Правобережній Україні буржуазно-демократичної системи місцевого самоврядування. Окремі земства Правобережної України виявили опозиційні

Таблиця 1

**Кількість землі, яка надавала право брати участь у земських виборах землевласнику
згідно «Именного Высочайшего указа 14-го марта 1911 года»**

Губернії та повіти	Кількість землі, яка давала право на участь у виборчих зібраннях повітових гласних (у дес.)	Губернії та повіти	Кількість землі, яка давала право на участь у виборчих зібраннях повітових гласних (у дес.)	Губернії та повіти	Кількість землі, яка давала право на участь у виборчих зібраннях повітових гласних (у дес.)
<i>Волинська</i>	-	<i>Київська</i>	-	<i>Подільська</i>	-
Житомирський	100	Київський	100	Кам'янець-Подільський	75
Володимир-Волинський	125	Бердичівський	62,5	Балтський	75
Дубенський	100	Васильківський	75	Брацлавський	75
Заславський	50	Звенигородський	50	Вінницький	75
Ковельський	150	Канівський	50	Гайсинський	75
Кременецький	100	Липовецький	75	Летичівський	75
Луцький	150	Радомислецький	150	Літинський	75
Новоград-Волинський	125	Сквиірський	62,5	Могилівський	75
Овруцький	250	Таращанський	75	Ольгопільський	75
Острозький	100	Уманський	62,5	Проскурівський	75
Ровенський	150	Черкаський	62,5	Ушицький	75
Старокостянтинівський	75	Чигиринський	62,5	Ямпільський	75

Таблиця 2

**Кількість гласних-селян у повітових земствах Правобережної України
за результатами земських виборів 1911 року**

Губернія	Усього повітових гласних	Із них селян	Відсоток гласних-селян у повітових земствах
Волинська	269	128	47,6
Подільська	273	129	47,2
Київська	292	140	47,9

настрої щодо самодержавного режиму і стали осередками українофільської діяльності у краї.

На початку ХХ ст. царський уряд, виходячи із державницьких принципів щодо організації місцевого самоврядування, вважав земства складником державного місцевого управління. В основу відносин земств із адміністрацією було покладено принцип співучасті державних і земських установ у вирішенні завдань господарського та культурного розвитку регіонів. Потреби економічної модернізації країни змусили уряд стати на позиції тіснішої співпраці із земствами.

Протягом 1914-1920 рр. коло завдань і правовий статус земств зазнали змін. Під час Першої

світової війни на земські установи було покладено вирішення чималої кількості нових завдань: облаштування тилу, відбудова місцевого господарства, реабілітація поранених. Із початком Лютневої революції 1917 року земські установи демократизувалися, станові та етнічні обмеження при виборах до земств було скасовано, земське самоврядування введено у волостях. Компетенцію земств було поширено майже на всі сфери місцевого суспільно-політичного життя регіонів. За Української Центральної Ради земства стали органами державної влади на місцях. Діячі Центральної Ради намагалися використати земства у розбудові української держави.

Список літератури:

1. Агрономия на Волыни. Известия Волынского губернского земства. 1913. № 2. С. 20–22.
2. Андропов Д., Ульянов Н. Основы народного самоуправления. Б.м. : без вид. 1917. 16 с.
3. Боднарчук Г. Поляки в системі адміністративного управління Подільської губернії на рубежі XVIII – XIX століть. Етнічна історія народів Європи: національні меншини. Етноархеологія : збірник наукових праць. К. : Стило, 1999. С. 148–150.
4. Висліди з сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 року на Волині. Волинська народна газета, 1918. № 34. 1 травня. С. 17–18.
5. Грушевський М.С. Національне питання й автономія. Твори: у 50 т. Т. 1. Львів : Світ, 2002. С. 413–420.
6. Доклади Подільської губернської народної управи губернській народній раді Першого чергового народного зібрання. Сесія із 22 по 26 квітня 1918 року. Кам'янець-Подільський : Друкарня Подільського губернського правління, 1918. 119 с.
7. Доклады губернской земской управы четвертому очередному губернскому земскому собранию 1914 года. Вып. VI. К. : Типо-литография Р. Френкеля, 1915. 56 с.
8. Доклады VI очередному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1916 года. Ч. 2. Винница : Новая Типография Пойлишер, 1916. 275 с.
9. Доклады Васильковской уездной земской управы Васильковскому уездному земскому собранию IV очередного созыва 1914 года. Васильков : без вид., 1914. 57 с.
10. Доклады губернской земской управы Четвертому очередному губернскому земскому собранию 1914 года (январь 1915 года) По экономическому отделу. Вып. IV. Ч. 1. К. : Типо-литография императорского унив. Св. Владимира, 1915. 131 с.
11. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. Собрание политических сочинений в 2 т. Т. I. Paris, 1905. С. 3–272.
12. Из життя губернского земства. Життя Поділля. 1919. № 23. С. 4.
13. Земская жизнь. Известия Волынского губернского земства, 1913. № 36. С. 6–7.
14. Земская жизнь. Киевская земская газета, 1917. № 28. С. 16–21.
15. Земские банки. (Материалы совещаний при Киевском товариществе западных земств). К. : Киевское товарищество западных земств, 1918. 80 с.
16. Земские бюджеты. Известия Волынского губернского земства, 1912. № 7. С. 3.
17. Земские кассы мелкого кредита. Киевская земская газета, 1913. № 43. С. 13–14.
18. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. К. : Тип. унив. Св. Владимира, 1913. 324 с.
19. Из деятельности Киевского губернского комитета Всероссийского земского союза. Киевская земская газета, 1916. № 5. С. 6–7.
20. Из жизни уездных земств. Киевская земская газета, 1913. № 48. С. 13–15.
21. К вопросу об организации земской адвокатуры, 1912. № 3. С. 5.
22. Корреспонденция. Киевская земская газета, 1916. № 2. С. 4.
23. Корреспонденция. Вестник Балтского земства, 1914. № 5. С. 53–55.
24. Кузьмин-Караваев В.Д. Управление земским хозяйством в девяти западных губерниях. Земство и деревня. 1898-1903. СПб : Общественная польза, 1904. С. 370–411.
25. Лаптева Л.Е. Об истории земских учреждений России. Государство и право, 1993. № 8. С. 122–131.
26. Ширман М.Г. Земство и деревенские сельскохозяйственные общества. Земское дело, 1914. № 4. 20 февраля. С. 250–263.

Vanovska I.M., Skriabin O.L. THE MAJOR STAGES OF PREPARATION FOR LOCAL SELF-RULE ESTABLISHMENT IN THE RIGHT-BANK UKRAINE (BEGINNING OF XX CENTURY)

The article identifies the significant role of zemstvos as local governments in the history of Ukraine in the early twentieth century and processes related to the creation of zemstvos in the Right Bank Ukraine in 1911-1920.

The territorial boundaries of our study cover the territory of the Right Bank of Ukraine, which in the early twentieth century was a separate administrative-territorial, economic-cultural and historical-geographical region, which included Kyiv, Volyn, Podil provinces. The choice of such a fairly wide territorial framework created extremely great opportunities to identify both the general patterns of formation and development of zemstvo self-government in Dnieper Ukraine and to determine all the features of this process in some regions of Kyiv, Volyn and Podil provinces.

Taking into account the qualitative parameters, the long historiographical process of accumulation of scientific knowledge about the history of creation and multifaceted activity of zemstvos in Kyiv, Volyn and Podil

provinces can be divided into three periods: the first – from the late 1860s to the early 1920s; the second covers the 1920s and 1980s; the third – from the early 1990s to the present. Scientists are still working on the history of the zemstvos of the Right Bank of Ukraine.

The emergence of zemstvos contributed to the solution of a wide range of socio-economic and humanitarian problems that hampered the development of Kyiv, Volyn and Podolsk provinces. Societies play an important role, as they are called to independently resolve issues of local importance within the framework of the Constitution and Laws of Ukraine.

Improving local self-government in modern Ukraine has managed to maintain interest in studying world and domestic experience in this activity. The development of territorial self-organization of the population is important for a composite social approach an indicator of the legal culture of citizens, their national consciousness, social and economic activities.

Key words: Right-bank Ukraine, place of self-government, P. Stolipin, zemstvo economy, voters.

Івасіків В.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ПОГЛЯДИ ГАВРИЇЛА КОСТЕЛЬНИКА НА КОМУНІСТИЧНУ ТА БІЛЬШОВИЦЬКУ ІДЕОЛОГІЮ

Тематика статті розкриває питання поглядів Г. Костельника на проблему еволюції доктрин більшовизму та комунізму. Базуючись на широкій джерельній базі, яка представлена львівською періодикою першої половини ХХ ст. і науковими працями вченого із цієї тематики, реконструйовано еволюцію його бачення основних аспектів комунізму та більшовизму: питань усупільнення майна, приватної власності, наукового матеріалізму, атеїзму, класової рівності, відносин релігії та держави.

Метою статті є комплексний аналіз еволюції поглядів Г. Костельника на ідеологію комунізму і більшовизму, а також похідні від них філософські концепції матеріалізму та атеїзму. У дослідженні ми послуговувалися методологічним інструментарієм спеціальних історичних дисциплін: історіографії (методи раціональної реконструкції), історичного джерелознавства (використовували джерела у комплексі зовнішньої і внутрішньої критики), просопографії та біографістики.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що персоналія Г. Костельника не отримала достатньої уваги науковців у радянський період, особливо тематика, пов'язана з його поглядами та критикою радянської системи, ідеології комунізму та більшовизму.

Застосовуючи такі принципи та методологію дослідження, ми дійшли висновку, що Г. Костельник, аналізуючи фундаментальні засади комуністичної та більшовицької доктрини, вважає їх абсурдними і такими, які суперечать природі людини. Атеїзм філософ розглядає як нову релігію ХХ ст., яка спричиняє соціальний занепад і падіння моральних та етичних норм у соціумі. Вчений виробив власну класифікацію різновидів матеріалізму, які поділив на науковий (методологічний), культурний і компромісний. У своєму аналізі особливостей більшовизму вчений дійшов висновку, що на практиці радянських реалій комуністична теорія показала свою неефективність, обмеженість і примітивність.

Ключові слова: Г. Костельник, комунізм, більшовизм, атеїзм, матеріалізм.

Постановка проблеми. У радянський період українська біографістика зіткнулася із колосальним ідеологічним тиском та цензурою, що робили фактично неможливими об'єктивні дослідження персоналій української історії, яких тоталітарна машина вважала «неблагонадійними», «буржуазними націоналістами» або колаборантами. Церковні та громадські діячі, політики, військові та вчені, біографії яких носили штамп «секретно», фактично не отримували достатньої уваги від радянських науковців. Саме тому останніми роками відчувається посилений інтерес до українознавчих біографічних студій, які могли б об'єктивно оцінити долю низки важливих історичних персон.

Одним із таких діячів є Гавриїл Костельник – доктор філософії, греко-католицький священник та один із організаторів так званого «Львівського церковного собору» 1946 року. Доля цієї контрверсійної особистості отримала «табу» на вивчення з боку радянської цензури, а на

сучасному етапі Російська православна церква використовує особу цього греко-католицького священника у своєму ідеологічному протистоянні як із Православною церквою України, так і з Українською Греко-Католицькою церквою. Тому дослідження поглядів і світоглядних концепцій цього вченого-філософа у питаннях ідеології комунізму та більшовизму виглядають досить актуально, особливо в контексті сучасної конфесійної та політичної ситуації в Україні. Ґрунтовні дослідження таких суперечливих постатей вітчизняної історії потрібні не лише науковій біографістиці, а й необхідні для формування громадянської освіченості співвітчизників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії усе ще відсутнє історичне дисертаційне та монографічне дослідження персоналії Г. Костельника. Наукові розвідки українських науковців торкалися філософських поглядів ученого-теолога, а також частково охоплювали

проблеми його бачення ідеології марксизму та більшовизму.

Однією з перших оцінку ставленню греко-католицького священника до концепції марксизму і соціалізму дала І. Мірчук [9]. У своїй статті «Спадщина Гавриїла Костельника у сучасному політичному дискурсі» вчена проаналізувала бачення філософа на ключові комуністичні та соціалістичні проблеми: приватна власність, усупільнення майна, відносини держави та релігії.

Важливими в контексті нашого дослідження є наукові розвідки І. Загребельного [1] та Я. Петрук [10], які стосуються проблеми поглядів Г. Костельника на питання атеїзму, який філософ вважав новою релігією ХХ ст. Не можемо не сказати і про наукові праці Н. Мадей [8], яка аналізувала еволюцію філософських поглядів ученого-теолога, а також його бачення розвитку церкви.

Постановка завдання. Метою статті є комплексно проаналізувати еволюцію поглядів Г. Костельника на ідеологію комунізму і більшовизму, а також похідні від них філософські концепції матеріалізму та атеїзму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для об'єктивного аналізу ставлення Г. Костельника до комуністичної та більшовицької ідеології потрібно розуміти, що науковий світогляд вченого сформувався у західноєвропейській культурній орбіті, адже філософ народився в невеликому поселенні Руський Керестур, що знаходиться на території сучасної Сербії. Освіту він здобував у Хорватії, згодом навчався у Львівському університеті, а в 1913 році за сприяння А. Шептицького здобув ступінь доктора філософії у Фрибурзькому університеті Швейцарії [8, с. 49]. Така престижна освіта та постійний культурний і науковий контакт із Заходом сформували у нього чіткі світоглядні концепції в дусі вільного європейського капіталізму, демократії, свободи та рівності. Саме тому соціалістичні теорії та ідеологія комунізму, яка на початку ХХ ст. була досить популярною на Заході, сприймалися ним як щось зовсім чуже, таке, що суперечить його еству.

Чи не першою серйозною науковою працею, у якій молодий філософ аналізує комуністичну доктрину, є книга «Границі демократизму» [5]. Робота побачила світ у 1919 році. Ця дата не є випадковою, адже це була реакція вченого на ті події, які відбувалися на «Великій Україні». Російська революція показала усьому світу, що концепції Маркса із теоретичної площини перейшли у практичну і потрібно було чітко розуміти, з чим ти маєш справу. Г. Костельник узяв основні кон-

цепції комунізму та соціалізму: класову рівність, усупільнення майна, громадянську свободу і дійшов висновку, що ці філософські доктрини здебільшого дублюють християнські засадничі принципи раннього християнства, а новочасна ідея про рівність людей є нічим іншим, як застосуванням християнської ідеї про рівність усіх людей перед Богом до суспільного ладу [9, с. 216]. Комуністична ідея про класову рівність, на думку філософа, є недосяжною утопією, адже будь-яке управління породжує нерівність, люди можуть бути рівними, тільки враховуючи природне право, а не соціальне.

Мертвонародженою вчений вважає і основну комуністичну тезу про усупільнення майна. Будучи вихованим у капіталістичній системі, для нього є абсурдною думка про те, що держава може втручатися у приватну власність громадянина, тому філософ задається логічним питанням: «Якщо майно буде спільним, то яка мотивація для праці у конкретного індивіда?» [5, с. 28–29]. Г. Костельник стверджує, що основний прорахунок комуністичної теорії полягає у тому, що вона зовсім не враховує індивідуальні особливості людської природи, адже для морального щастя людині потрібне і матеріальне щастя, а «загальний комунізм був би темницею для особи, для індивідуальних наших цілей і почувань» [5, с. 78]. Багато у чому така позиція греко-католицького священника збігається із поглядами на ідеологію комунізму М. Вебера, із працями він був знайомий.

Г. Костельник не полишає дослідження комунізму та більшовизму і в наступні роки, коли бачення ним цих доктрин еволюціонує та радикалізується. У 1927 році у львівському тижневику «Діло» він видає статтю «Більшовицька релігія» [2], у якій намагається пояснити, як атеїзм у «процвітаючому» комуністичному суспільстві призводить до повного соціального, культурного та морального упадку. Так, автор наводить статистику, згідно з якою в Радянському Союзі налічується більше семи мільйонів бездомних дітей, які вже у юному віці стають на кримінальну стежку: «Останніми роками більшовицькі часописи постійно нарікають на хуліганство, яке занепокоючо розростається. Ось кілька уривків із більшовицьких часописів: «Сьогодні звичайний хазяйський син, а через рік – горлоріз». «Хуліганство не припиняється, а шириться, доходючи до бандитизму». «Хуліганяць не тільки куркульські чи середняцькі сини, а й члени комуністичного союзу молоді» [2, с. 7].

Учений бачить основну причину такої ситуації в атеїзмі, який морально розкладає суспільство, «розбиває людську душу», вбиває «вищу людину». Г. Костельник стоїть на позиції того, що атеїзм серед широких мас комуністичного суспільства опускає людину до інстинктів, він цілеспрямовано звертає увагу на той факт, що у «Союзі» фактично відсутнє мистецтво, немає наукових відкриттів і винаходів – усе це наслідок «атеїстичного безбожництва» [2, с. 7]. Як справжній учений Г. Костельник намагається бути об'єктивним і визнає, що частина такого «здичення» комуністичного суспільства пов'язана із його фізичним і моральним спустошенням, яке спричинила революція та війни.

У 1930 році Г. Костельник повертається до дослідження більшовизму. Цього року виходить друком його стаття «Більшовицька інквізиція» [3]. У ній він порівнює гоніння середньовічної католицької інквізиції та сучасні йому репресії більшовиків: «Та всі історичні інквізиції бліднуть проти більшовицької інквізиції. Доки вона не стала дійсністю, ніхто у Європі не повірив би, що за наших часів можливий такий розклад духової культури: таке диктаторське винищування моральності, така демонічна тиранія, таке систематичне гноблення сотень мільйонів підданих, таке варварство. Атиля, Тамерлян та інші, подібні до них, дикі завойовники були «джентельменами» порівняно із більшовиками. Вони не розбивали родини, не відбирали дітей від родичів, не видирали морального і релігійного характеру із людських душ. А більшовики наче нелюди топчуть і ці найінтимніші святощі людської природи» [3, с. 3].

Учений порівнює переслідування інакодумців у Радянському Союзі із християнськими гоніннями в Римській імперії, наголошуючи, що в перших християн був захист у вигляді катакомб, а більшовицька тоталітарна машина систематично знищує мільйони людей, які навіть не можуть заховатися за кордоном [3, с. 3]. Цікавим виглядає той факт, що Г. Костельник, крім розуміння філософської та наукової теорії комунізму та більшовизму, був добре підкованим фактично. Він знав і про масові репресії за національним чи соціальним критерієм у «Союзі», і про голод і колективізацію, і про засилля спецслужб і постійний контроль: «Більшовицька статистика знає за кожну курку на обійсті, а кожна людина там під контролем охрани» [3, с. 3].

Оригінальними виглядають думки вченого щодо російської ментальності та її впливу на формування більшовизму. Вчений говорив, що

саме російська душа могла стати тим чинником, який відрізняє класичний комунізм К. Маркса від більшовизму В. Леніна. Він висунув гіпотезу про те, що саме «азійський» деспотизм, «монгольська культура» та рабська психіка породили гідру тоталітарного більшовизму. Г. Костельник стверджував, що таке припущення могло б вписатися у психологічно-суспільні явища, які спостерігають у Радянському Союзі, але зауважив, що це – складний і «путаний» процес [3, с. 3]. Підсумовуючи свою гіпотезу про російську ментальність і більшовизм, учений задається логічним питанням: «Чи більшовицька диктатура, наприклад, у Німеччині чи Франції була б так само страшною, як у Росії? Відповідь: ні! Ця різниця – це власне те, що треба відрахувати на рахунок російської вдачі» [3, с. 3].

Продовжуючи свій аналіз особливостей устрою Радянського Союзу, філософ звертає увагу і на невідповідність теоретичних основ класичного комунізму реаліям радянської буденності. Вчений зазначає, що в союзній конституції прописана свобода віросповідання, а це означає, що держава визнає, що релігія – це приватна справа кожної особи, проте на практиці лише атеїстична віра правлячої партії має усі права та привілеї, а всі інші релігії приречені на загибель [3, с. 1].

У своїх наукових розвідках стосовно доктрини комунізму та більшовизму Г. Костельник доходить і до аналізу матеріалізму. Він виводить генезу матеріалістичних філософських напрямів ще із часів Античної Греції. Вчений стверджує, що матеріалізм як єдина основоположна філософська доктрина приречений на цілковитий провал (тут ключовим прикладом є саме Радянський Союз, який у науковій площині не продукує ніяких відкриттів, а лише породжує атеїзм), тому науковець пропонує використовувати матеріалізм лише як одну із можливих методологій, як це робили грецькі атомісти.

Г. Костельник зробив власну класифікацію філософського матеріалізму і виокремив так званий «компромісний матеріалізм», характеризуючи його як симбіоз духовної культури (віри у божественне) та моралі. До такого типу матеріалістів він відносить І. Франка. Матеріалізм більшовиків філософ називає релігійним, оскільки він із філософської площини перейшов у певний культ, породив атеїзм, який учений бачить виключно новою релігією: «Матеріалізм як релігія ось де властиве джерело більшовицьких страхів. Комуністичний експеримент не мусить виходити страшно. У першій християнській громаді в Єрусалимі комунізм

був оснований на глибокій і святій любові до ближнього й «не було убогого між ними» (Діяння 4, 33). Це залежить від того, хто і як переводить комуністичний експеримент? Душа б'є, а не рука; рука тільки виконує удар душі. Отже, яка душа, такі будуть і її удари. Матеріалізм, наче ржа залізо, з'їдає вищі, ніжніші, етичні почування душі. Ось тому комуністичний експеримент більшовицької партії виходить таким страшним» [3, с. 3].

Придівивши досить уваги питанням комуністичних і соціалістичних доктрин, Г. Костельник починає досліджувати ще один складник радянської дійсності – «культ особи». У 1933 році світ побачила його праця «Наполеон і Сталін як представники духу свого часу» [6]. У ній вчений аналізує персони двох згаданих вище історичних постатей, шукає між ними схожі та відмінні риси: «Сталін – зовсім інша людина та й зовсім інша його позиція. Він не є божищем Червоної армії, бо й на якій основі мав би ним бути? Адже він навіть не є безпосереднім командантом війська й нічим не відзначився на стратегічному полі. Світ узагалі не вміє навести ніяких його великих діл ні з якої ділянки (ті індустріалізаційні пляни, певне, не є його виключним твором). Сталін поза Москвою ніде не показується – він якийсь законспірований володар, великий анонім, без індивідуальності. Він не володіє над СРСР у своєму імені, а в імені комуністичної партії. Наполеон виріс на воєнних лаврах, а Сталін – на тлі своєї комуністичної партії» [6, с. 26].

Культ особи у Радянському Союзі філософ порівнює із релігійним орденом, а персону Сталіна ознаменовує як «великого магістра» та виконавця комуністичної доктрини. Г. Костельник зазначає, що Сталін настільки вжився у власну більшовицьку ідеологію, що навіть у своєму зовнішньому вигляді (простий військовий одяг, люлька, не обвішується золотом) він сповідує «непорочне пролетарське обличчя» [6, с. 32]. Філософ також прослідковує еволюцію формування більшовизму на прикладі конкретних його лідерів. Зокрема, він стверджує, що при Леніні, Троцькому та Раковському більшовики перебували під впливом ліберальної доктрини західноєвропейського комунізму, а «культ особи» Сталіна – «чистий тип «догматиста-комуніста», релігійний фанатичний тип, для якого всяка інша релігія – «це опій для народу», тільки його релігія – це «чиста наука», «свята правда» [6, с. 31].

Теоретичні роздуми філософа отримали змогу втілитися у практичне споглядання більшовизму. Радянські війська 22 вересня 1939 року «зайшли»

до Львова, у якому проживав Г. Костельник. Свої висновки наочного споглядання 20-річного більшовицького експерименту філософ втілює у публікації «Перша зустріч із большевиками» [7]. У ній вчений показує реальну картину особистого споглядання радянського управління щойно окупованої Галичини.

Він звертає увагу на зовнішній вигляд «світових пролетарів», поведінкові стереотипи офіцерів і політику «советської» адміністрації, на різницю декламованої більшовицької ідеології та її дійсної практики: «Справжнє обличчя большевицького війська пізнав я аж тоді, коли побачив більший відділ піхоти. Коліна тремтіли мені з сорому перед поляками, бо це було військо держави, у якій складовою частиною була моя батьківщина – Україна. Юнаки, почорнілі із нужди, здриглюватілі, наче пригнилий гарбуз, без життєвої сили, ледве ногами волочили. Мимохіть я пригадав військо царської Росії зі Світової війни 1914 року. Там, де це була здорова зелена галузка, а большевицьке військо – напівсуха галузка із пожовклим листям. Мені стало ясно, що большевики знищили людську расу. І на неї пішли усі безмежні жертви та страждання 150 мільйонів людей за 22 роки панування большевиків! Кожну особу, яка прибула із большевицького царства, наші люди відрізняли вже з вигляду. Це були інші люди, з іншою душею. Люди, яких виховала 20-річна найжахливіша й найбільш божевільна революція. Тому то наші люди й відчували потребу називати їх збірною назвою «совети» без огляду на те, чи були це українці, москалі, жиди чи інші. Та всі ми дуже ясно спостерігали, що душею «советства» були москалі: московське доктринерство, московське деспотство, московська пасивність, яка провадить до безрадности в терпінні, психопатичні місяністські нахили спасти світ» [7, с. 408].

Проте найбільше у новій радянській дійсності філософа вразила суперечність між теорією і дійсністю більшовицького соціалізму. Влада платила працівникам польською валютою, а потім її обезцінила, щоб знищити капіталістів, проте самі радянські політруки, виселивши та вивізши галицьку інтелігенцію «на Сибір», займали їхні розкішні помешкання, конфіскували майно: «Жебрак став ще нужденнішим жебраком, робітник – ще біднішим пролетарем, урядовець – ще марнішим створінням, хлібороб став кулаком – кандидатом на вивезення. І це в большевицькому словнику називалося большевицькою революцією, єдиною в історії, яка остаточно зліквідувала експлуатацію людини людиною» [7, с. 410].

У своїй публікації Г. Костельник підсумовує усе побачене під час більшовицької окупації такими висновками, які чи не найкраще можуть підвести підсумки його ставлення до більшовицької ідеології за всі роки наукових розвідок: «Наша зустріч із большевиками – це була зустріч двох культур, двох світів, у яких діють інші моральні, політичні й економічні закони. До Першої світової війни усе цивілізоване людство мало одну мораль, однакові етичні критерії. Нині ж світ розбитий на дві ворожі системи, між якими немає й не може бути порозуміння, бо в них втрачено спільне значення основних понять. Жодна держава так не мучила підданих, як большевицька, що мучить не тільки тіло, а й душу у найглибших її глибинах. Це чортівський млин, який меле людей» [7, с. 413].

Висновки. Отже, можна стверджувати, що Г. Костельник у своїх наукових студіях приділяв велику увагу проблемі еволюції та особливостей доктрини комунізму й більшовизму. Фундаментальні засади комуністичної теорії (усуспільнення майна, класова рівність, відсутність приватної власності) вчений вважав абсурдними та такими, які суперечать природі людини. Атеїзм філософ

розглядав виключно як нову релігію ХХ ст., яка спричиняє соціальний занепад і падіння моральних та етичних норм у соціумі.

Важливо зазначити і той факт, що Г. Костельник виробив власну класифікацію різновидів матеріалізму, яку поділив на науковий (методологічний), культурний і компромісний. У своєму аналізі особливостей більшовизму вчений дійшов висновку, що на практиці радянських реалій (масові репресії, колективізація, «культ особи») комуністична теорія показала свою неефективність, обмеженість і примітивність. Г. Костельник звертав увагу і на ментально-психологічні особливості так званої «російської душі», яка допомогла більшовизму остаточно перетворитися на тоталітарний режим.

Подальші дослідження поглядів і життєписів персоналій української історії, які замовчувалися у радянський період, є не просто актуальними, а й потрібними для формування цілісної та об'єктивної картини нашого минулого. Особливо перспективними, на нашу думку, виглядають комплексні біографічні дослідження, поєднані із тематикою наукознавства, регіональної, соціально-політичної та церковної історії.

Список літератури:

1. Загребельний І. Політичні ідеології як форми секуляризму в інтерпретації Гавриїла Костельника. Держава і церква в новітній історії України : зб. статей. Полтава : ПНПУ, 2013. С. 356–361.
2. Костельник Г. Більшовицька «релігія». Діло, 1927. 24 квітня. 7 с.
3. Костельник Г. Більшовицька інквізиція. Діло, 1930. Ч. 1, 26 квітня. Ч. 2, 29 квітня. Ч. 3, 30 квітня. Ч. 4, 1 травня. С. 1–3.
4. Костельник Г. Большевизм – новітній «кльовн християнства». Нива, № 12. 1929. С. 452–458.
5. Костельник Г. Границі демократизму (Соціально студія). Львів : НТШ, 1919. 220 с.
6. Костельник Г. Наполеон і Сталін як представники духа свого часу. Львів, 1933. 35 с.
7. Костельник Г. Перша зустріч із большевиками. Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. Збірник наукових праць. Львів-Ужгород, 2007. С. 406–413.
8. Мадей Н. Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков : дис. канд. іст. наук (спец.: 09.00.11 Релігієзнавство). Львів : Нац. ун-тет ім. Івана Франка, 2001. 187 с.
9. Мірчук І. Спадщина Гавриїла Костельника у сучасному політичному дискурсі: людинознавчі студії. Філософія, № 22. 2010. С. 212–223.
10. Петрук Я. Атеїзм як релігія у розумінні Гавриїла Костельника. Наукові записки Національного університету Острозька академія, № 17. 2015. С. 75–86.

Ivasikiv V.V. VIEWS OF HAVRIIL KOSTELNYK ON THE IDEOLOGY OF COMMUNISM AND BOLSHEVISM

The subject of the article reveals the question of H. Kostelnyk's views on the problem of the evolution of the doctrines of Bolshevism and communism. The evolution of his vision of the main aspects of communism and Bolshevism, namely the issues of socialization of property, private property, scientific materialism, atheism, class equality and relations between religion and the state, was reconstructed basing on a wide source base, which was represented by Lviv periodicals of the first half of 20th century and scientific works of philosopher on this topic.

The aim of the article is a comprehensive analysis of the evolution of H. Kostelnyk's views on the ideology of communism and Bolshevism, as well as the philosophical concepts derived from them – materialism and

atheism. In the study we used the methodological tools of special historical disciplines: historiography (methods of rational reconstruction), historical source studies (which we used in a complex of external and internal criticism of sources), prosopography and biography.

The scientific novelty of the study is that H. Kostelnyk did not receive enough attention from scholars during the Soviet period, especially topics related to his views and criticism of the Soviet system, the ideology of communism and Bolshevism.

Applying such principles and research methodology, we came to the conclusion that H. Kostelnyk considers the fundamental principles of communist and Bolshevik doctrine absurd and contrary to human nature. The philosopher sees atheism as a new religion of the 20th century, which causes social decline and a fall in ethical and moral norms in society. We can also say that the scholar has developed his own classification of varieties of materialism, which is divided into scientific (methodological), cultural and compromise. In his analysis of the peculiarities of Bolshevism, the philosopher concludes that in the practice of Soviet realities communist theory has shown its inefficiency and primitiveness.

Key words: H. Kostelnyk, communism, Bolshevism, atheism, materialism.

Каранда І.І.

Львівський фаховий коледж харчової і переробної промисловості
Національного університету харчових технологій

ПУБЛІЦИСТИЧНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ЗИНОВІЯ ПЕЛЕНСЬКОГО

У статті розглянуто публіцистично-просвітницьку спадщину відомого українського громадсько-політичного діяча, кооператора Зиновія Пеленського. У міжвоєнний період ХХ ст. він активно долучився до відбудови економічного життя на західноукраїнських землях, зокрема до організації та розбудови української кооперації у Галичині та на Волині. Із 1927 року Зиновій Пеленський перейшов до роботи у Ревізійний союз українських кооперативів як головний редактор «Господарсько-кооперативного часопису» та референт пропаганди. Перебуваючи на цій посаді, він опублікував десятки науково-популярних статей, присвячених як розвитку українського кооперативного руху у Західній Україні, так і соціально-економічним процесам у Другій Речі Посполитій.

Зазначено, що Зиновій Пеленський виявив себе не тільки на партійно-політичній ниві Західної України (член Українського національно-демократичного об'єднання, посол польського сейму), але й став відомим тогочасному широкому загалу завдяки своїй редакторсько-публіцистичній роботі у «Господарсько-кооперативному часописі». Більшість його науково-популярних праць присвячувалася розв'язанню злгоденних проблем українців, серед яких основними залишалися питання розвитку кооперативного руху, поширення самоосвіти, боротьби з польською колонізацією, осадництвом, пошуку оптимальних форм співпраці із польською владою на регіональному та державному рівнях у соціально-економічній площині. У статтях він закликав українців розвивати кооперативний рух, вступати до кооперативних товариств, сприяти розвитку споживчої кооперації, а також розмірковував над перспективами вступу українських кооперативних товариств до європейських організацій.

Ключові слова: Зиновій Пеленський, «Господарсько-кооперативний часопис», кооперація, Західна Україна, Ревізійний союз українських кооперативів, Друга Річ Посполита.

Постановка проблеми. Зиновій Пеленський – відомий український політичний (із 1929 року – член ЦК УНДО) і кооперативний (референт пропаганди Ревізійного союзу українських кооперативів (далі – РСУК) діяч; член Головної Ради краевого господарського товариства «Сільський господар», редактор «Господарсько-кооперативного часопису» (1927-1930 рр.), посол польського сейму (1930-1939 рр.), член низки громадських організацій: «Січ» (Відень), «Просвіта», Український громадський комітет порятунку України, неодноразово брав участь у роботі Конгресів національних меншин у 1920-х рр. Його громадсько-політична діяльність спрямовувалася на захист соціально-економічних та національно-культурних інтересів українців Галичини в умовах польського владного режиму міжвоєнного періоду ХХ ст. Не менш важливе значення мала його публіцистично-просвітницька робота на сторінках «Громадсько-кооперативного часопису».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, публіцистична робота З. Пеленського

не розглядалася у спеціальних наукових працях українськими та закордонними вченими. Окремі фрагменти його політичної біографії здебільшого відображено в узагальнюючих наукових працях, які стосуються суспільно-політичних, соціально-економічних процесів у Другій Речі Посполитій, однак у цих дослідженнях не аналізуються його науково-теоретичні здобутки. Як виняток можна навести дослідження Т. Гелей і С. Гелей [2]. Джерельну основу статті становлять публікації у «Господарсько-кооперативному часописі».

Постановка завдання. Мета розвідки – охарактеризувати особливості публіцистичної роботи З. Пеленського в умовах польського владного режиму (1927-1929 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. З. Пеленський народився 26 січня 1890 року у родині о. Андрія Пеленського, пароха Лисятич (біля Стрия), та Меланії Раковської [1, с. 1]. Зиновій закінчив гімназію у Коломиї, після чого навчався на юридичному факультеті в університетах Львова та Відня. Як свідчать його сучас-

ники, «із вибухом світової війни він зголосився вступити до лав Українських Січових Стрільців, однак з причини важкої недуги його було звільнено з війська» [22, с. 1]. У цей же період він розпочав громадську діяльність – восени 1916 року його було обрано головою студентського товариства «Січ» (Відень) [22, с. 1].

У роки національно-визвольних змагань і польсько-української війни (1918-1919 рр.), а саме наприкінці 1918 року, З. Пеленський повернувся до Галичини і «почав працювати як господарський знавець» в уряді Західної області Української Народної Республіки (далі – ЗО УНР). Згодом був направлений до Праги з дипломатичною місією, після чого вступив до Української Галицької Армії (далі – УГА) та перейшов із нею Збруч. «Там перебував він ціле пекло того часу, хворував на тиф і зносив усі злидні», – із сумом констатував його товариш Василь Мудрий [22, с. 1].

Після завершення польсько-української війни З. Пеленський залишився у Львові та почав працювати на «кооперативній ниві» – організовував кооперативи, почав брати активну участь у громадсько-політичному житті, став членом головного відділу «Просвіти», займався журналістикою. У 1927 році він остаточно зосередився на роботі в РСУК (головний редактор «Господарсько-кооперативного часопису», референт пропаганди цього товариства) та «Сільському господарі» [2, с. 182]. «Сумно виглядає господарський стан Польщі, ще сумніше наше положення, – зазначав він. – У тім тяжкім положенні є тільки одно, що ми здатні виключно на власні сили, що лише силою волі цілого народу зможемо передержати ці часи» [20, с. 1].

Із 15 жовтня 1927 року З. Пеленський став головним редактором «Господарсько-кооперативного часопису». Він змінив формат часопису на газетний, збільшив його обсяг, до статей на господарсько-кооперативну тематику додавав статті загальноосвітнього змісту, ілюструючи їх малюнками. Членами редакційної колегії працювали М. Корчинський, В. Левицький і Л. Лепкий, ілюстрував часопис Е. Козак. Сучасні учені зазначають, що члени кооперативів на його сторінках могли знайти різні поради та інструкції, правові та фахові консультації, звіти загальних зборів центральних кооперативних установ, відомості про передовий досвід кращих кооперативів, а також статті із кооперативної теорії, історії кооперативного руху в Україні та за її межами [3, с. 107]. У цей же період побачили світ численні статті З. Пеленського, присвячені кооперативній тематиці.

Роль кооперації у соціально-економічних процесах 1920-х рр. – центральна тема статті «З'єднаймо нових членів!» [4, с. 1]. З. Пеленський, зокрема, писав: «Силі капіталу може протиставитися організований споживач, організований дрібний сільськогосподарський продуцент. Ту економічну засаду переводить у життя кооперація – порівнюючи нова течія в суспільному господарстві» [4, с. 1]. Він оптимістично зазначав, що «кооперація вказує із року на рік поступ. Споживча кооперація обіймає чимраз подальші галузі власної продукції. Сільськогосподарська кооперація є дуже поважним чинником на всесвітньому ринку. Світова торгівля маслом і сиром уже майже цілком зосереджена у кооперації. Розвій кооперації тісно пов'язаний із розумінням у широких масах великої кооперативної ідеї і її остаточної цілі» [4, с. 1].

У статті «Торговельна карність» [5, с. 1] З. Пеленський розповідав селянам і кооператорам, чому у кооперації інколи товар коштує дорожче, ніж у приватних підприємств, чому саме цей товар необхідно купувати. «На одній із кооперативних анкет у краю розказував нам свідомий кооператор, як він був змушений піти за товаром до приватного купця, бо в Союзі того товару хвилево не стало і показав два рахунки на той самий товар – один із нижчою ціною, другий – із вищою. Таку спокусу дають приватні купці деяким громадянам, які потім кажуть, що у Союзі товар дорожчий» [5, с. 1]. Він пропонував «над цим докладно застановитися в кооперативах першого ступеня Надвірної Ради і добре пильнувати, чи кооперативи усі товари закупають і збувають там, де зобов'язані, – у Союзі або в районнім гуртовім складі» [5, с. 1].

На думку головного редактора «Господарсько-кооперативного часопису», українська кооперація – це насамперед споживча і «то не в повному розмірі, бо не засмотрує ще своїх членів у все, що член-споживач потребує. Здебільшого вона дає товари першої потреби, а дальші ділянки заспокоєння потреб члена-споживача стоять ще облогом і чекають своїх орачів» [6, с. 1]. Він констатував, що Центросоюз постачав союзним кооперативам майже усі товари, які «наші кооператори провадять для своїх членів» [6, с. 1].

У статті «Перед загальними зборами кооператив» [7, с. 1] З. Пеленський представив власне бачення розвитку української кооперації. Напередодні річних загальних зборів кооператив З. Пеленський розкритикував їхніх членів за байдужість до власної організації. На сторінках «Господарсько-кооперативного часопису» він

писав: «Вже відбуваються по селах річні загальні збори наших кооператив. Велика кількість членів недооцінює значення річних загальних зборів кооперативу і ставиться до них байдуже. Управа кооперативи повинна докласти зусиль і заохотити усіх членів, щоб вони прийшли на збори і довідалися, як розвивається їхня кооператива, як господарять спільним майном. На зборах Управа зобов'язана дати членам докладну інформацію про свою працю не лише через відчитання цифр із балансу, а й треба вказати у своїм звітному, який поступ зроблено від минулого року» [7, с. 1].

Із цього ж циклу стаття «На загальні збори!» [8, с. 1], однак цього разу З. Пеленський детально охарактеризував не завдання загальних зборів кооператив, а роль їхніх членів у розвитку кооперативного руху. Політик укотре зазначив, що на загальні збори кооператив зобов'язані прийти усі члени, які повинні бути підготовленими і «знати, що мають на зборах робити» [8, с. 1]. Він підкреслював, що «кооперативи є спільною власністю усіх членів. Кожен член, який сплатив свій внесок, має рівне право вирішувати усі справи кооператив. Приступаючи в члени кооперативу, кожен розуміє, що робиться в ній, щоб спільно з іншими громадянами стреміти до поліпшення свого господарського положення. Спільно мають працювати члени-громадяни, щоб їхнє господарське положення поправилося, бо розуміється, що кожен із них не є в силі побороти усі сили, які не дають їм змоги розвиватися, збільшувати їхнє майно, доходити до добробуту» [8, с. 1].

«Що зобов'язаний зробити член-громадянин, приступаючи до кооперативи?» [8, с. 1], – запитував у селян З. Пеленський і сам давав відповідь: «Насамперед сплатити уділ, який має бути підставою для здорового розвитку кооперативи. Однак сам оплачений уділ ще не є висаджуючим для дійсного досягнення обов'язків члена. Кооператива вимагає співпраці кожного члена відповідно до виду кооперативи. Споживча кооператива вимагає, щоб член побирав у ній потрібні йому товари. До кооперативи, яка займається збутом сільськогосподарських продуктів, зобов'язаний член віддавати усі свої продукти. У кооперативу, яка переробляє продукти своїх членів, належить віддати їх до переробки – молоко на переробку в масло чи сир. Отже, дійсним членом кооперативу є той, хто сплатив уділ і сповнює усе, чого вимагає кооператива для її розвою і для добра членів громади» [8, с. 1].

Кооперація – важливий чинник розвитку світової економіки. Під такою назвою [9, с. 9]

З. Пеленський опублікував чергову статтю у «Господарсько-кооперативному часописі» із серії, присвяченої українському кооперативному руху та його порівнянню із досягненнями світової кооперації. «На очах росте у нас кооперація. За повоєнний час можемо повеличатися поважним кооперативним доробком, – писав він. – Кожне друге наше село має кооперативу, є 30 повітових Союзів, пов'язаних у Центросоюз. Та є між нами люди, які на наш кооперативний рух дивляться із певним недовір'ям і то не так зі злоби чи чого другого, а тому, що не вірять, що ми назагал бідні, хоча й найліпше були зорганізовані, не зможемо ніколи дійти до того, щоб взяти наше господарське життя у свої руки, стати хазяїнами нашої країни» [9, с. 9].

Міжнародний кооперативний рух – одна із пріоритетних тематичних ніш З. Пеленського. Так, у статті «Міжнародний кооперативний конгрес» [10, с. 2] він інформував громадськість про основні напрями діяльності цього форуму. Український кооператор зазначав, що у 1895 році скликано перший кооперативний конгрес у Лондоні, на якому було реалізовано думку про скликання міжнародного кооперативного Союзу, а також ухвалено резолюції, в яких зазначено про необхідність проведення посиленої роботи у напрямі об'єднання усіх кооперативних товариств в одній організації [10, с. 2]. Ця резолюція, за словами З. Пеленського, «оживила масу народу цілого світу духом братерства, який їх зблизив, щоб створити новий суспільний лад, що буде опиратися на справедливість і загальне добро» [10, с. 2].

Відомий громадсько-політичний діяч констатував, що з кінця XIX ст. відбулося 11 міжнародних конгресів перед Першою світовою війною. Так, останній конгрес відбувся у 1913 році, а перший повоєнний – у 1921 році у Базелі. «Наша кооперація, – писав він, – також є членом міжнародного союзу і у передвоєнних часах брала участь у міжнародних конгресах, а після війни була репрезентована на з'їзді Союзу інженером Юліаном Павликовським» [10, с. 2].

Успішність розвитку кооперативного руху З. Пеленський пов'язував із рівнем співпраці з місцевими органами влади. Тому важливого значення він надавав виборам до громадських рад, які мали відбутися у Східній Галичині восени 1927 року. Громадсько-політичний діяч писав: «Уже недовгий час ділить нас від хвилини, коли в Східній Галичині стануть наші громадяни до виборчих урн, щоб віддати свої голоси за членів рад громадських, які будуть завідувати й управляти громадами довгі літа» [11, с. 1].

3. Пеленський констатував: «Приходить час, коли справа громад має загалом перейти у руки свідомих громадян. Ту хвилю зобов'язані свідомі громадяни-кооператори використати, щоб господарями українських громад стали добрі господарі, свідомі українці, які заслуговують на довіру, що зуміють дійсно на користь загалу працювати. Тому нині не час на всілякі партійні чи особисті спори. Це повинні пам'ятати насамперед наші кооператори, які найліпше розуміють вагу доброї господарки громадським добром» [11, с. 1].

3. Пеленський пов'язував успішний розвиток кооперації із «карністю, яку усі члени поважають» [12, с. 1]. «Без карності, – писав 3. Пеленський, жодна організація не досягне своєї цілі. Отже, кооперація першого ступеня мусить бути карною супроти кооперації другого ступеня, кооперація другого ступеня – супроти третього ступеня» [12, с. 1]. Відомий громадсько-політичний діяч із сумом констатував, що «деяким кооперативним організаціям здається, що вони досягнуть найбільших успіхів, якщо підуть одинцем. Скажемо відверто, що деяким сільським кооперативам здається, що ліпше оминати свою повітову централю, а деяким повітовим здається, що вони ліпше прислужаться кооперативній організації, своїм членам, коли підуть поза краєву організацію. Однак це лише їм здається, оскільки їх навіть деякі успіхи є лише в дійсності хвилими успіхами, які користі організованому споживачеві не принесуть» [12, с. 1].

Для 3. Пеленського кооперація – це не тільки торгівля, а насамперед «звернення народу в його основах на шляху до дійсного визволення» [13, с. 2]. Він писав: «За нами праця, а перед нами – набагато більше, і ми це знаємо. Знаємо наші дотеперішні недомагання, похибки і це не страшить – помилок не робить лише той, хто нічого не робить. Найважливішою справою є пізнати похибку, хотіти і вміти її виправити» [13, с. 2]. Український кооператор зазначав, що «не крамник – виключно торговля наше завдання, творення продукції власними силами для нас, для наших потреб» [13, с. 2]. На його думку, «кооперація не може у своїй роботі стояти на одному місці, вона повинна йти разом із життям і забирати у свої руки чимраз нові ділянки господарського життя села чи міста» [14, с. 1].

У одній зі статей «Господарсько-кооперативного часопису» 3. Пеленський торкнувся однієї із найбільш важливих тогочасних кооперативних проблем – торгівлі з приватними особами, які не є членами кооперації. «Продажа товарів коопера-

тив для нечленів є одним із важливих питань до розв'язання, – зазначав він. – Знаємо, що кооперативі під теперішню пору є майже неможливим відмовити у продажі товарів кожному, хто прийде у крамницю. Однак чи добре робить кооперація, коли продає кожному, хто прийде у крамницю? Відповідь ясна: кооперація повинна продавати товар тільки своїм членам. Коли вона це робить, то виконує свої завдання, бо кооперація не є нічим іншим як тільки об'єднанням членів для піднесення їхнього господарського стану, яка має в майбутньому довести до нового справедливого суспільного ладу» [15, с. 1].

Інша не менш важлива проблема, яку обговорював 3. Пеленський із читачами на сторінках «Господарсько-кооперативного часопису», – наявність у населеному пункті двох однакових за своїми завданнями кооперативів або ж існування тільки кооперативу одного виду. З цього приводу він розмірковував так: «Кількість кооперативів постійно зростає, основи нові кооперативи. Це дуже відрадне явище, що наше громадянство пізнало вагу і значення кооперації і бачить у ній засіб для піднесення свого добробуту, засіб, що призведе до зміни теперішньої влади визиску до нового справедливого ладу» [16, с. 2]. 3. Пеленський наголошував, що у цьому поході до розвитку кооперації трапляються «явища, які для правильного розвитку кооперативів не є корисними, а навіть шкідливими». Щодо конкретних прикладів він зазначав: «Трапляється, що в одному селі основиється по два кооперативи того самого виду. Тоді треба поглянути, чи це явище є корисним, чи шкідливим для розвитку кооперації?» [16, с. 2].

У статті «Будуймо доцільно» [17, с. 1] 3. Пеленський розглянув проблему будівництва кооперативних будинків у сільській місцевості. Він писав: «Зі всіх сторін краю довідуємося, що наші кооперативи масово будують доми. Це дуже відрадна справа, що наше село відчуває потребу кооперативного дому, де була б розміщена крамниця, молочарня, магазин, сільськогосподарські машини, зала для сходин членів, викладів, вистав. Однак треба приглянутися, чи все воно є доцільним і відповідним» [17, с. 1]. Як справедливо зазначав редактор «Господарсько-кооперативного часопису», «завелося у нас таке, що кожен вважає себе інженером-архітектором, який зможе зробити план дому. Із досвіду ми знаємо, що кооперативні доми, виготовлені після такого плану інженера, здаються цілком недоцільними щодо будівництва або не мають відповідного магазину

чи чого іншого. Кооперативний дім будується на десятки літ, він коштує много грошей і праці, тому повинен мати не лише відповідне розміщення кімнат, салі, магазинів, але й відповідний зовнішній вигляд, щоб він не був подібний до корчми чи магазину. Уже зверху повинен вказувати цей дім, що збудований він спільними силами і є дійсно народним» [17, с. 1].

3. Пеленський пропонував спільно працювати на ґрунті «кооперативного освідомлення населення». У статті «За кооперативне освідомлення» [18, с. 1] він пропонував «поширювати кооперативну свідомість серед загалу членів, вказувати їм на користь, яку мають члени із приналежності до кооперативи через закупівлю усіх товарів у кооперативі, що рівноцінно збуту своїх продуктів» [18, с. 1].

«Наш клич: «Кооперація і Просвіта – дві сестри» повинен знайти своє сповнення, – писав він. – Ми (кооператори) знаємо, що без освіти немає поступу, немає кооперації. Тому для нас освіта набуває особливої ролі і ми докладемо зусиль, щоб поширювати книжку серед найширших мас наших членів, дати їм зброю для боротьби за краще майбутнє. Кооператори – люди діла, а не слів. Окрім книжок у загальній чи кооперативній бібліотеках, повинна кожна культурна людина мати і свою домашню бібліотеку, щоб із книжки можна було у кожній вільній хвилі черпати зна-

ння. Лід поламаний, оскільки інтерес до книжки зростає у широких мас. Тому до діла» [19, с. 1].

На думку З. Пеленського, «тяжке положення нашого селянства насамперед мусить тривожити кооператорів, які через кооперацію взяли за піднесення господарського стану нашого народу, та хліборобів – цього найповажнішого стану серед нашого народу. Кооперація – це боротьба за краще майбутнє. У боротьбі програє той, хто у вирішальну хвилю втрачає віру у свої сили, програє той, хто нарікає замість приступати до діла. Ми – кооператори, бойовики за кооперативну ідею самооборони, самопомочі рук не опустимо, не стратимо віри у власні сили і серед найтяжчих умовин підемо до дальшої праці, до приєднання нових широких мас у члени кооперації, щоб спільними силами вийти побідно із тяжкого положення» [21, с. 2].

Висновки. Перебуваючи на посаді головного редактора «Господарсько-кооперативного часопису», З. Пеленський у 1927-1929 рр. опублікував цикл статей, які стосувалися розвитку кооперативного руху у Західній Україні. В умовах пацифікації (1930 рік) він був обраний до Сейму Другої Речі Посполитої, де захищав інтереси українського селянства з трибуни вищого законодавчого органу Польщі, критикуючи владу за численні прогалини у соціально-економічній політиці та національній дискримінації.

Список літератури:

1. Забута могила. *Наше слово*. 2012. 19 лютого. С. 1.
2. Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський. *Українські кооператори* (Історичні нариси): У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. Кн. 3. 380 с.
3. Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. Львів : Вид-во ЛКА, 2010. С. 107–110.
4. Пеленський З. З'єднуємо нових членів! *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 23 лютого. С. 1.
5. Пеленський З. Торговельна карність. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 30 березня. С. 1.
6. Пеленський З. Центросоюз. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 3 лютого. С. 1.
7. Пеленський З. Перед загальними зборами кооператив. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 9 лютого. С. 1.
8. Пеленський З. На загальні збори! *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 16 лютого. С. 1.
9. Пеленський З. Кооперація – важний чинник всевітньої господарки. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 26 квітня. С. 9.
10. Пеленський З. Міжнародний кооперативний конгрес. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. С. 2.
11. Пеленський З. Громадські вибори. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 1 червня. С. 1.
12. Пеленський З. Правдиве і прикре. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1927. 23 листопада. С. 1.
13. Пеленський З. На новий рік праці. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 4 січня. С. 2.
14. Пеленський З. Перед загальними зборами кооператив. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 8 лютого. С. 1.
15. Пеленський З. Торговля із нечленами. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 30 травня. С. 1.
16. Пеленський З. У селі одна кооператива одного виду. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 11 липня. С. 1, 2.
17. Пеленський З. Будуймо доцільно. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 24 жовтня. С. 1.

18. Пеленський З. За кооперативне освідомлення. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 1 серпня. С. 1.
19. Пеленський З. Місяць книжки. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 10 жовтня. С. 1.
20. Пеленський З. За економічне визволення. *Діло*. 1926. 1 квітня. С. 1.
21. Пеленський З. Жнива. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1929. 4 серпня. С. 2.
22. [Некролог] Помер Зиновій Пеленський. *Рідна земля*. 1943. 11 листопада. С. 1.

Karanda I.I. JOURNALISM AND EDUCATIONAL WORK ZINOVIIY PELENSKY

The article examines the journalistic and educational heritage of the famous Ukrainian public and political figure, cooperator Zinovy Pelensky. In the interwar period of the twentieth century, he actively participated in the reconstruction of economic life in Western Ukraine, in particular in the organization and development of Ukrainian cooperation in Galicia and Volhynia. From 1927 he joined the Auditing Union of Ukrainian Cooperatives as the editor-in-chief of the “Economic and Cooperative Journal” and a propaganda officer. Being on this initiative, during this period he published dozens of popular science articles on both the development of the Ukrainian cooperative movement in Western Ukraine and the socio-economic processes in the Second Commonwealth.

It is noted that Zinovy Pelensky proved himself not only in the party-political field of Western Ukraine (member of the Ukrainian National Democratic Union, ambassador of the Polish Sejm), but also became known to the general public at the time due to his editorial work in cooperative magazine. Most of his popular science works were devoted to solving current problems of Ukrainians, among which the priority remained the development of the cooperative movement, the spread of self-education, the fight against Polish colonization, settlement, finding optimal forms of cooperation with Polish authorities at the regional and state level in socio-economic terms. In his articles, he called on Ukrainians to develop a cooperative movement, join cooperatives, promote consumer cooperation and reflected on the prospects for Ukrainian cooperatives to join European organizations.

Key words: Zynoviy Pelensky, “Economic and Cooperative Journal”, cooperative, Western Ukraine, Auditing Union of Ukrainian Cooperatives, Poland.

Мартинчук І.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ВИДАВНИЧА СПРАВА МОВАМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДОНБАСУ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

У статті робиться комплексний аналіз пріоритетних напрямів, досягнень і прорахунків видавничої справи мовами національних меншин Донбасу в контексті більшовицької політики коренізації. На великому фактичному матеріалі розкриваються завдання і зміст видавничої діяльності мовами національних меншин Донбасу в 20–30-ті роки ХХ ст. Першочерговим завданням друкованих засобів інформації визначається проведення політичного виховання, формування радянської свідомості в поліетнічному середовищі, перш за все серед молоді. Книга й друковані видання стають важливим складником національно-культурного будівництва, ідеологічною зброєю у вихованні активних громадян. Без сумніву, у 1920-х – на початку 1930-х років видавнича діяльність, збільшення друкованих видань мовами національних меншин сприяли піднесенню культурного життя, а літературні гуртки при видавництвах стають осередками відродження національної мови, сприяють зростанню нової когорти національних митців. Незважаючи на значні перекручування, політизацію культурно-освітніх процесів, проведену роботу можна оцінити як закладку фундаменту подальших культурних перетворень у регіоні, зростання соціально-політичної активності населення.

У дослідженні робиться висновок щодо дійсного потенціалу, позитивних можливостей і реальних наслідків видавничої діяльності в контексті політики коренізації, ступеня її відповідності інтересам національних меншин на певному етапі та в плані перспективи. Ми вважаємо, що головною ознакою діяльності видавництва була їхня надмірна політизованість, встановлення обмежень самодіяльності. Більшовики не мають наміру відпускати національно-демократичний рух і поступово підпорядковують його вузькокласовим інтересам. Суцільна політизація, обмеження самодіяльності, ігнорування національних традицій призводять до деформації духовного життя, розширення прірви між офіційною владою і національними меншинами.

Ключові слова: коренізація, національні меншини, видавнича справа, національна культура, Донбас.

Постановка проблеми. Сучасне державне будівництво в Україні ґрунтується на сприянні національно-культурному й духовному розвитку не тільки титульної нації, а й національних меншин. Актуальність проблеми полягає в необхідності переосмислення радянської політики коренізації, що охоплює 1923–1933 роки, протиріччя її мети, змісту і засобів проведення задля «очищення» від політичної та ідеологічної заангажованості, ступеня її відповідності інтересам національних меншин на певному етапі і в плані перспективи. Такий підхід сприятиме відповідальному ставленню до минулого країни й позитивно сприятиме поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження впливу соціально-політичних процесів 1920–1930-х років, зокрема радянської політики коренізації, на долі національних меншин представлено досить широко. У наукових розроб-

ках сучасних авторів стан видавничої діяльності, вплив друкованої преси на активізацію процесів коренізації, регіональний аспект проблеми посідають значне місце. Серед останніх виділимо дослідження Л.Д. Якубової [15; 16], К.М. Ульянової [9], М.Т. Андрійчука [1], О.А. Коляструк [4] та інших учених. Автори як висвітлюють загальні питання місця видавничої справи УСРР в контексті політики коренізації, так і здійснюють аналіз розвитку, змістового наповнення друкованої літератури, часописів мовами національних меншин.

Наукову перспективність обраної проблеми підтверджують висновки, зроблені в наукових доробках українських науковців. Спираючись на історичні джерела, більшість авторів констатує наявність потужного етнокультурного тиску з боку радянської влади не тільки на національні меншини, а й чисельно домінуючу групу Донбасу – українців [16, с. 55]. Тим більше актуальним постає визначення ролі друкованої про-

дукції на асиміляційні процеси в поліетнічному середовищі Східної України. Проте комплексних досліджень щодо видавничої справи мовами національних меншин Донбасу в контексті коренізації немає, що й зумовило вибір теми дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять документи центральних і місцевих органів комуністичної партії, Центрального комітету національних меншин (далі – ЦКНМ), зокрема, щодо втілення політики коренізації, діловодна документація органів центральної і місцевої влади (протоколи, доповіді, звіти, листування). Неопублікована частина залучених джерел зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) та Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО).

Постановка завдання. Метою статті є об'єктивне вивчення системи роботи партійно-радянської преси мовами національних меншин на впровадження політики коренізації, її впливу на розгортання національно-культурного піднесення 1920-х – початку 1930-х років. Утім, основну увагу зосереджено на визначенні пріоритетних напрямів, досягнень і прорахунків видавничої справи серед національних меншин Донбасу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 1921 року задля об'єднання всієї політико-освітньої та агітаційно-пропагандистської роботи в країні створили Головний комітет політичної освіти. На X З'їзді КП(б)У визначили завдання місцевих комітетів: «Центр тягаря Головополітосвіти та його місцевих органів повинен складатися з агітпропагандистської роботи серед безпартійних мас та їхньої культурної освіти» [6, с. 398]. Потреба в роз'ясненні політики радянської влади викликала до життя створення відділів агітації та пропаганди безпосередньо на місцях, при губкомках та окружках КП(б)У. До складу відділів агітпропу входили підвідділи з роботи з національними меншинами, першочергові завдання яких змінювалися відповідно до політичної ситуації та потреб більшовицької партії. Серед нагальних завдань періоду 1919–1921 років була «підготовка агітаторів, ідейних політичних працівників, червоних офіцерів із загальної національної маси, які безжалісно розправлялися б із залишками прихильників старого ладу» [3, арк. 11–12].

Робота з формування системи національних агітаційних підвідділів проводиться швидкими темпами. До другої половини травня 1921 року

при відділі агітації і пропаганди Донецького губкому партії були укомплектовані й почали діяти 8 національних підвідділів: єврейський, латиський, грецький при Маріупольському повіткомі партії; польський, татарський, чеський та словацький при Таганрозькому повіткомі партії [14, арк. 1, 3–4, 6–8].

Проведення культурно-масової роботи серед національних меншин регіону зіткнулося зі значними труднощами, насамперед мовного характеру. Природно, що першочерговим завданням культмасової роботи стає подолання неписьменності, але для кожної національної меншини виокремилися внутрішні мотиви та перешкоди.

Найбільша кількість неписьменних виявилася серед татарського населення, агітаційна робота серед яких унаслідок браку абетки рідною мовою проводилася російською. У 1924 році тільки 950 татар були учнями лікнепівських курсів, тоді як із 10 тисяч робітників татарської національності 90 % залишалися неписьменними [7, с. 81–82]. Щодо змісту наявної літератури, вона мала суто агітаційний характер і була спрямована на політичне виховання татарського населення. При рудниках і шахтах Донбасу, де працювали робітники-татари, організовувалися пересувні бібліотеки з російськомовним персоналом. Під час комплектації бібліотечного фонду керівництво наполягало на збільшенні кількості книжок політичного змісту [8, с. 137]. Крім того, безперервне переміщення татарського населення, брак підготовлених національних кадрів, відсутність навчальної літератури тюрко-татарською мовою призводили до непорозуміння і небажання татар займатись освітою.

Якщо в містах і селищах працювали пересувні бібліотеки, що налічували кілька сотень видань, у селах організувати культурно-освітню роботу було набагато складніше.

У найскрутнішому становищі опинилися німецька та грецька національні меншини регіону, які здебільшого були селянами. Слабка матеріальна база, низький рівень підготовки фахівців, які не розуміли національних особливостей, брак зв'язків між центром і місцевими відділами стають причинами необізнаності населення щодо наявності друкованих видань рідною мовою. За даними Сталінського окрвідділу, на 1926 рік один друкований примірник німецькою мовою розраховувався на 4 родини, грецькою – на 8–9 родин, татарською – на 2–3 родини [10, арк. 40]. Під час обстеження Артемівського та Маріупольського округів укотре зробили висновки про незадовіль-

ний стан культурно-масової роботи, практичну відсутність друкованих видань національними мовами. Типовим для того часу є приклад Олександрівської сільської ради Артемівського округу. «Колоністи села Голубівка дізнавшись, що Азарівська сільська рада отримала один примірник газети «Гаммер унд Перлюг» німецькою мовою, звернулися туди з проханням надати можливість ознайомитися з нею. Прочитавши і обговоривши її на сході, повернули назад» [13, арк. 4].

Але навіть наявна друкована продукція розходилася доволі погано. Розглядаючи причини уповільнення роботи, дослідник М. Андрійчук наголошує, що серед головних є недостатній рівень реклами національної книги. «Реклама не розміщувалась у періодиці етнічних меншин, майже не випускалися каталоги видань національних меншин. Якщо ж такі каталоги зрідка й виходили у світ, то зазвичай без перекладу на українську чи російську мову (наприклад, у 1928 році вийшов каталог єврейських видань, видрукований лише єврейською мовою), що ускладнювало роботу з поширення національної книги працівникам книгарень і бібліотек. Тільки єврейське видавництво «Культур-Ліга» випустило каталог єврейської книги в перекладі на українську мову, але він мав обмежений тираж» [1, с. 125–126].

З метою поліпшення ситуації в другій половині 1920-х років в Україні створювалися нові національні видавництва й активніше працювали вже наявні, серед них – «Культур-Ліга» (єврейською), «Трибуна на Україні» (польською), проводилися «місячники активного поширення нацменкнижки». Дослідники звертають увагу на значне збільшення «місячників» на початку 1930-х років. Зокрема, М. Андрійчук робить висновок, що, окрім активізації діяльності книгарень із поширення літератури для меншин, пропозицій щодо створення національних книгарень і відповідних відділів у книгарнях, пропонувалося під час місячника провести широку кампанію масового поширення індивідуальних бібліотечок національних меншин. Особлива увага зверталася на комплектування цих бібліотечок. Видання мали бути не тільки певною мовою, але й різножанровими – книжки з різних політично-культурних, господарсько-економічних питань, наукова книга та «витримана ідеологічно цінна художня література» [1, с. 126]. За поширенням книжкових видань для етнічних меншин встановлювався контроль, який здійснювали обласні бази Вукопспілки.

Протягом 1920-х років питання випуску книжкової продукції для національних меншин

України стояло дуже гостро. У 1927/28 бюджетному році тираж книжок українською мовою (за назвами) збільшився на 8,4 % (порівняно з 1925/26 бюджетним роком), мовами ж національних меншин скоротився на 0,7 % і становив тільки 3,4 % загальної кількості друкованої продукції [11, арк. 84]. Незадовільний стан видавництва літератури національними мовами не поліпшився й після зростання темпів роботи видавництв узагалі. Випуск підручників національними мовами за той же бюджетний рік наклад становив лише 6,7 %. Цього було обмаль, зважаючи на те, що старих підручників майже не залишилося, тим більше, вони не відповідали вимогам радянської системи освіти.

На незадовільне постачання друкованої літератури національними мовами впливали й хиби поліграфічної бази. У 1924/25 бюджетному році випуск літератури національними мовами становив 1017 друкованих аркушів, а українською – 3795. У 1925/26 бюджетному році видання літератури національними мовами збільшилося до 1273, а українською мовою до 7505 друкованих аркушів [2, с. 30–31]. Це змусило українську філію збільшити свій видавничий план періодичних видань у 1928/29 бюджетному році на 300 % щодо кількості друкованих аркушів порівняно з попереднім роком і довести його до 1624 друкованих аркушів, або 10,32 тис. відбитків. На червень 1929 року було надруковано 1765 аркушів єврейською, польською, німецькою, болгарською, російською та чеською мовами, що порівняно з випуском продукції в 1926/27 бюджетному році збільшилося на 380 %. Незважаючи на це, періодичними виданнями було охоплено тільки 15 % німецького, 6,5 % єврейського, 1,5 % польського населення країни. Головними перешкодами збільшення накладу друкованої літератури національними мовами, за словами завідувача Всеукраїнської філії Центридаву А.Б. Глинського, були брак належної поліграфічної бази, неорганізованість замовлень із місць, погана робота сільських рад [2, с. 31].

З огляду на важливість проведення агітаційної роботи серед національної молоді окремим, не менш важливим, напрямом видавничої справи стає видання підручників для національних шкіл і періодики. Грецькою мовою навчальна література постачалася Ростовським видавництвом «Неа Зої», татарською мовою постачання книжкової продукції проводилося державним видавництвом Кримської АРСР. Крім національних, справою постачання навчальної книжкової продукції мовами національних меншин упродовж 1920-х років займалося

Державне видавництво України, навчальну літературу і періодичні видання з 1926 року починає видавати Всеукраїнська філія Центрального видавництва народів СРСР. Для постачання друкованої продукції для греко-єллінів і греко-татар України в Маріуполі було відкрито грецьке національне видавництво (1930).

Початок 1930-х років стає переломним для видавничої справи. У 1930 році виходить друком низка періодичних видань мовами національних меншин. Загальний тираж поліграфічної продукції збільшився за рік із 7 425 тис. (1929) до 10 694 тис. (1930). Це стало можливим через отримання дотацій на періодичні видання, запровадження фінансової дисципліни та контролю над видатками, що, відповідно, оздоровило баланс Центрвидаву [12, арк. 10].

Зауважимо, що значна кількість періодики національних меншин виходила у видавництвах. Зокрема, Центрвидав випускав періодичні видання для єврейської, німецької, польської, болгарської, татарської національної меншин. У 1930 році у видавництві виходили 24 видання (6 – єврейською, 6 – німецькою, 4 – польською, 2 – болгарською, 6 – тюрко-татарською мовами). Наведені в таблиці дані свідчать про цільову аудиторію державного замовлення національних

видавництв. Для прикладу, серед часописів національними мовами 4 мали спрямування на робітничу аудиторію, 5 – для колгоспників, 9 – для молодіжної та дитячої аудиторії. Загалом преса національних меншин насамперед була покликана боротися з будь-якими плеканнями ознак національної ідентичності, головну увагу приділяти висвітленню питань суспільно-політичного життя республіки, національно-культурного будівництва, проведенню антирелігійної пропаганди.

Після вивчення мовного питання щодо грецького населення Донбасу і проведення мовної реформи з 1929/30 бюджетного року починається видання літератури греко-єллінською та греко-татарською мовами. Ростовське грецьке видавництво стає першою видавничою базою та осередком творчої діяльності молодих грецьких літераторів. Грецька секція Асоціації пролетарських письменників видавала літературні альманахи грецькою мовою «Нео Зої» («Нове життя»), «Філологікон главахдаеман» («Літературна зоря»). З видавництвом співпрацювали знамі літератори, провідники національної мови та культури: поет Янніс Канонідіс (Ерістеас), перекладач і знавець понтійської та грецької димотичної мови Фемістокл Гріоріадіс, Костянтин Тархарас (Канонідіс), поет Іраклій Георгіадіста та інші.

Таблиця 1

Перелік видань національними мовами (1930 р.)

Мова видання	Назва видання	Періодичність видання
Єврейська	Дер Штерн (Зірка)	Щоденно
	Дас Соціалістіше дорф (Соціалістичне село)	12 номерів/місяць
	Юнге Гвардіе	8 номерів/місяць
	Зай Грейт (Будь готов)	4 номери/місяць
	Гезунт ун Арбет (Здоров'я і праця)	4 номери/місяць
	Дер Юнгер Шлогер (Молодий ударник)	4 номери/місяць
Німецька	Дас Нойе Дорф (Нове село)	12 номерів/місяць
	Юнгентурм	8 номерів/місяць
	Нойланд (антиреліг. часопис)	2 номери/місяць
	Ді Тромпете (піонерс. часопис)	2 номери/місяць
	Комун. Ерціунг (ком. виховання)	1 номер/місяць
Штурлегириг (літ. часопис)	1 номер/місяць	
Польська	Серп	12 номерів/місяць
	Бондзь Готув	2 номери/місяць
	Глос молодежи	8 номерів/місяць
	Порадник освітєвий	2 номери/місяць
Болгарська	Колективіст	7 номерів/місяць
	Бді Готов	2 номери/місяць
Татарська	Ешче (робітн. газета)	3 номери/тиждень
	Ігенчеляр (сел. газета)	2 номери/місяць
	Фен Ен Дін (антирел. часопис)	2 номери/місяць
	Маріф Ешчесе (наук-сусп., пед. часопис)	10 номерів/рік
	Уктябрь баласи (дит. часопис)	1 номер/місяць
	Ударніклар (молодіж. часопис)	1 номер/місяць

Джерело: складено за ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1, Спр. 376. Арк. 13; Спр. 482. Арк. 3; Спр. 555. Арк. 7; Спр. 562. Арк. 12.

Друге поліграфічне базю відкрили в Маріуполі. На її базі до 1933 року Українське державне видавництво друкувало художню й політичну літературу румейською мовою. У маріупольському видавництві в різні роки також виходили друком збірки віршів грецьких поетів. У кінці 1933 року було створено Донецьке обласне грецьке видавництво, куди передали поліграфічну базу для типографії. З 1933-го по 1937 рік, крім газет, виходили літературний альманах «Флогомінітрес спітес» («Іскри, що віщують полум'я»), потім «Неотіда» («Юність», якої до 1937 року вийшло 5 номерів), дитячий журнал «Неос махітіс» («Юний технік»), пізніше «Піонерос» [5, с. 172].

Без сумніву, періодичні видання національними мовами сприймалися як знаряддя національно-культурного будівництва, проводили пошук нових форм і засобів агітаційної роботи, передусім серед дитячих колективів та юнацтва. Незважаючи на значні перекручування, політизацію національно-культурних процесів, проведену роботу можна оцінити як закладку фундаменту подальших культурних перетворень у регіоні, підвищення грамотності, насамперед політичної. Втім, успіх видавничої справи національних меншин на Донбасі тривав недовго. Асиміляційні процеси, розпочаті ще до революції, у період коренізації тільки поширилися, а на початку 1930-х років отримали своє логічне завершення.

Висновки. Розглянувши видавничу діяльність мовами національних меншин Донбасу,

можна зробити певні висновки про пріоритети, змістове навантаження їхньої діяльності. Ми вважаємо, що головною ознакою видавничої справи була їхня надмірна політизованість, встановлення обмежень самодіяльності. Зумовлено це насамперед специфічними завданнями та засобами діяльності відділів агітації й пропаганди при губернських та окружних комітетах КП(б)У, які й встановлювали правила політичної гри. Першочерговим завданням видавничої справи визначається проведення політичного виховання, формування радянської свідомості в поліетнічному середовищі, перш за все серед молоді. Книга й друківані видання стають важливим складником національно-культурного будівництва, ідеологічною зброєю у вихованні активних громадян. Загалом політика радянського керівництва в національному питанні була досить суперечливою. Здійснення політики коренізації було виправданим з економічного, соціально-політичного поглядів, тому що ставало основою для гармонізації міжетнічних стосунків, а також виходу країни зі стану глибокої політичної кризи. Але з перших кроків вона виявила чимало теоретичних і практичних прорахунків. Суцільна політизація соціально-культурного життя, обмеження самодіяльності, ігнорування особливостей національної мови та культури призвели до деформації духовного життя, розширення прірви між офіційною владою та етнічними групами населення.

Список літератури:

1. Андрійчук М.Т. Організація видавничої справи національних меншин у підрадянській Україні (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.). *Технологія і техніка друкарства*. 2014. № 3 (45). С. 120–133. URL: <http://tdruk.vpi.kpi.ua/article/view/36485.pdf>
2. Демченко М. Національне питання та пролетаріят. Харків: ДВУ, 1930. 109 с.
3. Держархів Донецької області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 829. 16 Арк.
4. Коляструк О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 2003. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/23384.html>
5. Мартинчук І.І. Етнокультурні процеси в Донбасі у 1920–30-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу* : зб. ст. Кн. 26. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. С. 167–178.
6. Німці в Україні 20–30-ті рр. XX ст. : збірник документів державних архівів України / упоряд.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. Київ : Друкарня Інст. історії України АН України, 1994. 244 с.
7. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. Харків : ДВУ, 1927. 23 с.
8. Ряппо Я.П. Очередные задачи народного просвещения. *Радянська школа*. 1927. № 4–5. С. 3.
9. Ульянова К.М. Українізаційні тенденції друкованої преси Луганщини 20–30-х рр. XX ст.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-413. Оп. 1. Спр. 192. 96 Арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-413. Оп. 1, Спр. 370. 75 Арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-413. Оп. 1. Спр. 376. 82 Арк.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-166. Оп. 6. Спр. 973. 70 Арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф-1, Оп. 20. Спр. 96. 27 Арк.
15. Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 507 с.
16. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 109 с.

Martinchuk I.I. PUBLISHING ACTIVITY IN THE LANGUAGES OF NATIONAL MINORITIES OF DONBAS AS A REFLECTION OF THE POLICY OF KORENIZATSIYA

The article provides a comprehensive analysis of the priority areas, achievements, and failures of publishing in the languages of national minorities of Donbas in the context of the Bolshevik policy of indigenization. The tasks and content of publishing activity in the languages of the national minorities of Donbas in the 1920s and 1930s are revealed based on a large amount of factual material. The primary task of the printed press is to conduct political education, the formation of Soviet consciousness in a polyethnic environment, especially among young people. Books and printed publications are becoming an important component of national and cultural construction, ideological weapons in the education of active citizens. Undoubtedly, in the 1920s and early 1930s, publishing activities, the increase in publications in national minority languages, contributed to the rise of cultural life, and literary circles at publishing houses became centers for the revival of the national language and a new cohort of national artists. Despite significant distortions, the politicization of cultural and educational processes, the work carried out can be assessed as laying the foundation for further cultural transformations in the region, the growth of socio-political activity of the population.

The research led us to conclusions on the real consequences of publishing activities in the context of the policy of korenizatsiya, the degree of its compliance with the interests of national minorities at a certain stage and in terms of perspective. We believe that the main feature of the publishing houses was their excessive politicization, the establishment of restrictions on amateur activities. The Bolsheviks did not intend to let go of the national democratic movement and gradually subordinated it to narrow-class interests. Continuous politicization, restriction of press freedom, ignoring national traditions led to the deformation of the spiritual life, widening the gap between the official government and national minorities.

Key words: korenizatsiya, national minorities, publishing, national culture, Donbas.

Мина Ж.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

ФОРМУВАННЯ, СКЛАД І СТРАТЕГІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗБРОЙНИХ СИЛ ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПЕРІОД ІЗ ЛИСТОПАДА 1918 Р. ДО ПОЧАТКУ ГРУДНЯ 1918 Р.

У статті висвітлюється питання формування, складу та стратегічного становища Збройних сил Директорії УНР в період із листопада 1918 р. до початку грудня 1918 р., тобто до початку припинення наступу на Київ та початку реорганізації й перегрупування військ УНР. Обґрунтовується такий хронологічний відрізок потребою глибшого аналізу першого етапу діяльності Директорії УНР та розбудови її Збройних сил, адже глибинні причини багатьох проблем, які переслідували Директорію впродовж її існування, було закладено саме на першому етапі діяльності, а подальший розвиток подій в Україні був детермінований процесами, започаткованими ще під час повстання. Аналізується розвиток бойових дій Армії УНР зазначеного періоду. На основі аналізу численних праць, зокрема сучасних українських істориків, наголошується надзвичайно складна ситуація в УНР після перемоги антигетьманського повстання й початку агресії більшовицької Росії. Аналізується перехід основних військових частин на сторону Директорії УНР та неоднотайність українського політичного проводу у складних умовах. Констатується, що на початку грудня Армія УНР контролювала майже всю територію України. Наголошено, що вітчизняні фахівці з військової історії намагаються переосмислити події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. через призму сьогодення й далі вивчають малодосліджувані її сторінки. Наголошено на тому, що становлення та розбудова української армії вказаного періоду оцінюється по-різному, адже досліджуються і здобутки, і недоліки, що вкрай важливо для об'єктивного висвітлення та винесення відповідних уроків історії. Показано законодавче врегулювання системи мобілізації, затвердження та розвитку структури війська та його управління. Вивчення досвіду початкового періоду становлення та діяльності Директорії УНР, розбудови Збройних сил дасть змогу найбільш обґрунтовано проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки невдач і способи їх розв'язання.

Ключові слова: збройні сили, Директорія, Армія УНР, повстання, перехід, реорганізація, становлення, наступ, кількісний склад.

Постановка проблеми. Українські фахівці з військової історії намагаються переосмислити події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. через призму сьогодення й далі вивчають малодосліджувані її сторінки. Становлення та розбудова української армії вказаного періоду оцінюється по-різному, адже досліджуються і здобутки й хиби, що вкрай важливо для об'єктивного висвітлення та винесення відповідних уроків історії. Аналіз історичної ролі воєнної сили у глобалізації світу показує, що війни залишаються тим інструментом, завдяки якому міждержавні відносини набувають глобального характеру. Війна, на жаль, залишається крайнім проявом деструктивного впливу в системі міжнародних відносин. Нині війна є складним конгломератом політичних, економічних і соціальних протиріч, тому можливі різні джерела та причини її виникнення. Узагальнення та вивчення досвіду

національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., зокрема третього її періоду – Директорії УНР, а саме розбудови Збройних сил, дасть змогу найбільш обґрунтовано проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки невдач, способи їх розв'язання, особливості ведення бойових дій, формування, склад і стратегічне становище Збройних сил Директорії в період із листопада 1918 р. по грудень 1918 р. Автор статті на основі попередніх власних досліджень і низки праць із цієї проблематики пробує дослідити ці проблемні питання та зробити відповідні висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історичній науці період Директорії УНР та її розбудови власних збройних сил неупереджено почав вивчатися тільки з 90-х років ХХ ст. З'являються праці, у яких аналізується процес державотворення, але фактично мало відведено місця на вивчення формування та складу

збройних сил і «мало йдеться про пошуки під час існування «Другої УНР» власної моделі розвитку держави» [14, с. 3–4]. Дослідниця Л. Радченко опрацювала численні зарубіжні та вітчизняні публікації, що вийшли в 90-х рр. ХХ ст., здійснила значну роботу з їх систематизації та аналізу [11]. Вагомий внесок із цієї теми зробили сучасні українські історики: І. Терлюк, О. Бойко, В. Панафідін, Ж. Мина, Я. Садовий, Ю. Каліберда, І. Шугальова [1; 5; 8; 10; 12; 14; 20] та інші. Правові основи будівництва Збройних сил України в 1919–1993 рр. досліджує у своїй монографії М. Кравчук [7]. У руслі окресленої проблеми сьогодні активно працюють П. Гай-Нижник, С. Губський, М. Стопчак, А. Харук, І. Хома [2; 4; 13; 16; 18] та інші.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати на основі численних праць вітчизняних і зарубіжних істориків, архівних матеріалів формування, склад і стратегічне становище Збройних сил Директорії УНР в період із листопада 1918 р. до початку грудня 1918 р.

Виклад основного матеріалу. Становлення національних Збройних сил у 1917–1920 рр. було невіддільною частиною процесу українського державотворення. Саме збройні сили на всіх етапах національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. були вирішальним фактором існування української державності. У добу Директорії УНР армія була цим єдиним фактором, який забезпечував існування української державності.

На початку грудня 1918 р. Армія УНР контролювала майже всю територію України. Дослідник О. Бойко наголошує, що поза увагою вивчення довгий час залишався сам хід повстання та «хто, проти кого і як воював» [1, с. 210]. Автор статті погоджується з думкою про те, що глибинні причини багатьох проблем, які переслідували Директорію впродовж її існування, були закладені саме на першому етапі діяльності, а подальший розвиток подій в Україні був детермінований процесами, започаткованими ще під час повстання [1].

Відомий факт, що Директорія на початковому етапі мала не численні військові сили. Січові стрільці Є. Коновальця після проголошення Грамоти гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада про федеративний зв'язок України з майбутньою не більшовицькою Росією, у кількості 1246 бійців перейшли на бік Директорії, а також військова організація залізничників генерала Олександра Осецького. Було створено Оперативний повстанський штаб на чолі з генералом О. Осецьким, до якого ввійшли полковники В. Тютюнник і

В. Кедровський, сотники А. Мельник та Ф. Черник. Зауважимо, що з грудня 1918-го по січень 1919-го Осецький виконуватиме обов'язки військового міністра в уряді Директорії. Уже 15 квітня 1919 р. з особистою рекомендації Симона Петлюри Осецького буде призначено Наказним отаманом армії УНР. Отримавши посаду Наказного отамана, генерал фактично відійде від суто військових справ і займеться політичними питаннями. Наприкінці квітня 1919 р. генерал-хорунжий Осецький очолить так звану Холмську ділянку фронту, яка триматиме позиції проти польської армії [10].

Вирішено розпочати повстання з Білої Церкви, де дислокувався загін Січових стрільців. Туди виїхали члени Директорії, а В. Винниченко, який став політичним керівником повстання, залишився в Києві для підготовки відозви й організації керівництва справами повстання. Фактично Директорія мала на початку двох лідерів, які не завжди погоджували свої дії. Зокрема, 14 листопада з'являється Відозва до населення, підписана В. Винниченко, у якій Директорія оголошувала всенародне повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана Скоропадського» і закликала всіх чесних громадян «стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу» [17]. П. Христюк наводить уривок «Універсалу» та пише, що «Універсал» Петлюра оголосив у Білій Церкві майже одночасно з відозвою Директорії, без згоди решти членів Директорії [17, с. 133].

Приблизно в той самий час з'являється Заклик Головного Командування Революційних військ Директорії УНР на Чернігівщині й Полтавщині. Також з'являється і Звернення дивізії «Сірожупанників» із закликом повстати проти гетьманського уряду [15].

На бік Директорії переходить і бере участь у протигетьманському повстанні П. Болбочан, який командував Запорізьким корпусом. Військовий діяч В. Євтимович у своїх спогадах справедливо зауважував, що П. Болбочан належав до природжених вояків-митців, які «вміють підбити насамперед серця підлеглих їм вояків – уміють прив'язати їх до власної особи, а цим і до справи, якій самі служать» [12]. Його корпус складався з добре вишколених і національне свідомих козаків, мав добрий старшинський склад і добру зброю: дванадцять гармат, багато кулеметів, кінну сотню [19]. Болбочан не належав до жодної політичної партії, ба більше, за згадкою Б. Монкевича, він постійно наголошував, що «військо мусить бути аполітичним і що всілякі заходи ввести до війська політику і партійність буде в самій основі своїй

викорінено» [9, с. 138]. На цьому ґрунті в командира запорожців не раз виникали тертя з військовим і політичним керівництвом.

Полковник Пелешук, командир Чорноморського коша з Бердичева, вступає також у Київ, щоб приєднатися до повстання [9, с. 138]. Чорноморський кіш був одним із відомих формувань Армії УНР у 1918–1919 рр. Окремий Чорноморський козацький кіш було створено 31 липня 1918 р. за наказом гетьмана П. Скоропадського з метою здійснення військової експедиції на Кубань [5, с. 3]. Основу Чорноморського коша утворювали «старшини та підстаршини... переважно з колишніх українізованих частин російської армії з 1917 р. і з демобілізованих синьожупанників та сірожупанників [5, с. 4]. Упродовж 1918–1919 рр. у складі Окремого Чорноморського коша на керівних посадах перебували національно свідомі українські офіцери, такі як полковники М. Смовський, Я. Дядик, підполковник В. Царенко, військовий старшина В. Пелешук, сотник І. Легін, поручник Марусевич, значковий Ясинський. Старшини коша були тісно пов'язані з УНС (Українським національним союзом). Найтісніше співпрацювали з УНС Я. Дядик та В. Пелешук. Останній після призначення його командиром Чорноморського коша в жовтні 1918 р. налагодив особистий зв'язок із М. Шаповалом. На період, коли почалося антигетьманське повстання, Окремий Чорноморський не встиг розгорнутися до свого повного бойового складу (військо було патріотично налаштоване, прихильне до опозиції та Військове міністерство не сприяло його розгортанню). На момент повстання Окремий Чорноморський кіш складався з трьох піших куренів (кожний курінь мав у своєму складі три сотні стрільців і одну кулеметну сотню), гарматного дивізіону, кінного дивізіону, інженерної, технічної та комендантської сотні й налічував 85 старшин, 137 підстаршин, 1380 козаків і мав на озброєнні 4 гармати [5, с. 6]. Після відновлення сполучення 18–19 листопада 1918 р. на ділянці Київ–Коростень 1-й та 2-й курінь зі штабом коша рушили потягами в напрямку Києва. 19 листопада 3-й курінь рушив у напрямку Рівного та був долучений до складу Північної групи Дієвої Армії УНР отамана Оскілка. Як зазначає Каліберда: «18 листопада 1918 р. відбулося перше бойове хрещення Окремого Чорноморського коша» [5, с. 13]. У бою під Мотовилівкою на залізничному шляху Київ – Фастів вояки коша та Січові стрільці розбили гетьманські сили. Київ заблокували республіканські війська з півдня та південного заходу протягом кількох днів.

І. Хома наголошує у своїй історичній довідці, що розгром гетьманських військових сил під Мотовилівкою (приблизно за 30 км від Києва по залізниці) було досягнуто завдяки високому рівню самопожертви та високому рівню бойової готовності підрозділів Січових стрільців [18]. На чолі з командиром південного бойового відрізу Романом Сушком Січові стрільці зайняли станцію Васильків, з якої фактично й розпочалася ширшим фронтом облога Києва.

19 листопада 1918 р. по залізничній колії на відрізу Васильків – Київ розпочався наступ на станцію Боярка, яку успішно здобули без бойових дій стрілецькими частинами під командуванням легендарних Івана Рогульського та Івана Андруха. На наступний день, 20 листопада, сюди прибула решта стрілецьких ешелонів разом зі штабом загону. Упродовж 19–20 листопада 1918 р. Січові стрільці зайняли Глеваху, Гатне, Юрівку під Києвом [18].

20 листопада 1918 р. біля Червоного трактиру внаслідок агітації на бік Директорії переходить один із дивізіонів Сердюцького кінного Лубенського полку. Цього ж дня перед штабом Корпусу Січових стрільців у Боярці відбувся парад Першого дивізіону Сердюцького кінного Лубенського полку під командуванням майбутнього старшини Генерального Штабу Армії УНР полковника Юрія Отмарштайна (пізніше начальник штабу Корпусу Січових стрільців). Для переходу цього полку на бік Директорії найбільше сил доклав полковий священник протоієрей Матіюк. Директорія розуміла значення духовних впливів на армію і флот, тому при уряді було створено Духовну управу під головуванням Матіюка. Цей орган координував зносини між військовим міністерством та військово-морськими формуваннями. До його складу входили три особи: Антона Машнюк, Юрій Жевченко та Антона Гриневич [20]. Хронологія наступних подій була такою: 20 листопада до повсталих приєднався Чорноморський кіш під командуванням Поліщука (дислокувався в Бердичеві), Лубенський кінний полк під командуванням сотника Юрій Отмарштейна, який був і начальником штабу сил князя Святополка-Мирського; на Лівобережній Україні повстання розпочав Запорізький полк П. Болбочана; 20 листопада з Боярки Роман Сушко скерував наступ стрільців на станцію Жуляни (на підступах до станції гетьманські сили чинили завзятий опір і, як результат, село Жуляни не вдалося взяти, тільки станцію); 23 листопада гетьманські війська активізувалися, і наступ на Київ довелося зупинити. Команду-

вання для порятунку позицій силами стрілецького загону закріплюється на лінії Феофанівський Монастир – Гатне – Крюківщина – станція Жуляни, а силами Чорноморського коша – на схід від станції Жуляни.

Так коротко можна окреслити ситуацію з 20 листопада по 23 листопада 1918 р. Планувалося продовжити наступ після залучення повстанських груп та реорганізації й перегрупування основних сил. Гетьманські ж сили закріпилися на лінії Голосіївський Монастир – село Жуляни – Борщагівка – Святошино.

25 листопада 1918 р. поблизу с. Паволоч окремі частини Січових стрільців розбили гетьманські сили (кількістю 60 осіб) та біля села Ходорково (150 ос.). Станом на 28 листопада вдалося підійти до Києва (деякі частини наблизились навіть до Лисої гори).

Виникає питання, чому 25 листопада на залізничному шляху Святошин – Боярка так і не вдалося перейти до наступальних дій? Відповідь така: 26 і 27 листопада відбуваються позиційні бої Чорноморського коша з німцями зі значними втратами. У результаті оперативний штаб повстання змушений був піти на переговори з німецькою стороною, які розпочались увечері 28 листопада в головному штабі київської групи військ. Результат переговорів був такий: попередньо укласти перемир'я в районі Києва; на інших фронтах на підступах до Києва українські республіканські війська залишаються на відстані 20 км від центру міста; німецькі війська київського гарнізону зобов'язуються не переходити лінії, позначеної на карті; полонені, взяті двома сторонами конфлікту, будуть негайно відпущені; німецьке командування змусить урядові війська відійти до Києва; німецькі війська надалі беруть на себе захист українського населення в Києві.

Тим часом 27 листопада з резерву в розпорядження Євгена Коновальця було скеровано чергову групу новобранців у кількості 8 старшин та 1 042 козаків. Виконуючи умови договору, 29 листопада 1918 р. Січові стрільці відступили на лінію Підгірці – Глеваха.

Цього ж дня, 27 листопада 1918 р., Директорія ухвалює Закон «Про мобілізацію». Проте через брак засобів для її проведення та великого напливу мас мобілізація успіху не мала. Найголовнішою перешкодою у становленні УНР була знову розпочата загонами Червоної армії війна в кінці листопада 1918 р. [6, с. 20]. На заході стояли польські війська, що переважали українські кількістю та якістю. На південно-східному кордоні зростали

російські антибільшовицькі сили під командуванням генерала Денікіна. Південна смуга з Одесою, Миколаєвим, Херсоном була зайнята французькими військами. Український уряд був у складній ситуації: не мав союзників та підтримки.

30 листопада в Київ із Фастова для продовження переговорного процесу виїхала делегація в такому складі: Л. Осмоловський, Є. Коновалець, І. Вірка (головний комісар залізничних шляхів), О. Назарук, В. Чорний (ад'ютант Є. Коновальця) і М. Хижняк (ад'ютант Л. Осмоловського). Делегацію арештували представники війська Святополка-Мірського та доставили на Пост-Волинський. Лише втручання німецького командування із загрозою виступу проти гетьмана врятувало непевну ситуацію. У спогадах Є. Коновалець згадував, що генерал Долгоруков, який командував гетьманськими частинами, видав наказ про розстріл української делегації. Під супровід німецької ескорти українську делегацію привезли до головного німецького командування в Ліпки, де обговорювались умови здачі Києва [6; 18].

Дослідник цього періоду І. Хома звертає увагу на те що, «27 листопада граф Ф. Келлер видав накази, якими було розформовано загін Січових стрільців, Чорноморський кіш та 2-й Запорізький полк під командуванням Петра Болбочана» [18].

Загалом, переговорний процес завершився 2 грудня укладенням договору про взаємодопомогу й контроль залізничних шляхів, який набрав чинності 4 грудня. Війська Директорії, щоб не загострювати ситуації, припинили наступ на Київ, а командування військ УНР, зокрема загону Січових стрільців, продовжило реорганізацію та перегрупування сил.

Висновки. Отже, аналіз формування, складу та стратегічного становища Збройних сил Директорії УНР в період із листопада 1918 р. до початку грудня 1918 р. показує, що вагомі причини тих проблем, які постануть перед Директорією, було закладено саме на першому етапі її діяльності: нескоординованість дій, політична конкуренція, брак належних умов для проведення мобілізації та великий наплив мас до війська.

Український уряд був у складній ситуації: не мав союзників і підтримки. Перспективи дослідження полягають у створенні надійних теоретичних і методологічних основ подальших наукових розвідок: ґрунтовному аналізі міжнародних і внутрішньополітичних умов, які призвели до кардинальних змін, комплексного вивчення видів і родів військ, вивчення законодавчої бази військового будівництва.

Список літератури:

1. Бойко О. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 209–236. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28212/07-Boyko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 04.11.2020).
2. Гай-Нижник П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.). *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2011. № 47. С. 18–29.
3. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2000. 249 с.
4. Губський С. Історіографічні дослідження формування та діяльності Армії УНР доби Директорії на сучасному етапі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2019. Спецвип. С. 786–800. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/history/article/viewFile/9895/9909>.
5. Каліберда Ю. Окремий Чорноморський Кіш: бойовий шлях військового формування Армії Української Народної Республіки (1917–1921 pp.) URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kaliberda_Yurii/Okremiy_chornomorskyi_kish_boiovyi_shliakh_viiskovoho_formuvannia_Armii_UNR.pdf (дата звернення: 05.02.2021).
6. Коновалець Є. Причини до історії української революції. Накладом Проводу Українських Націоналістів. 1948. 39 с.
7. Кравчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки. *Право України*. Київ, 1998. № 7. С. 108–109.
8. Мина Ж., Пелешин А. Інтернет-ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі: інформаційне наповнення. *Вісник НУ «Львівська політехніка» «Держава та армія»*. Львів, 2014. № 809. С. 104–110.
9. Осташко Т. Справжній полковник. *День*. 22 лютого 2018 р. URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/cusplstvo/spravzhniy-polkovnyk> (дата звернення: 04.02.2021).
10. Панафідін В. Військова еліта УНР: волинський генерал Олександр Осецький. *Волинські новини*. 30 липня 2020 р. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/pryvidkryta-istoriya-ura-volynskyy-heneral-oleksandr-osetskyu> (дата звернення: 06.02.2021).
11. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. Харків : Око, 1996. 120 с.
12. Садовий Я. Петро Болбочан: батько запорозького війська УНР. *Урядовий кур'єр: газета Кабінету міністрів України*. Київ, 5 жовтня 2018 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/do-100-richchya-ukrayinskoji-derzhavi-petro-bolbos> (дата звернення: 16.12.2020).
13. Стопчак М. Основні етапи військового будівництва за доби Директорії УНР (до історіографії проблеми). *Історичний журнал*. 2007. № 5. С. 41–42.
14. Терлюк І. Особливості державотворення в Україні в період «Другої УНР» (Директорії). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2008. № 2. С. 2–6. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyku/nvsy/02_2008/08tiydud.pdf (дата звернення: 04.02.2021).
15. Універсал Симона Петлюри. Заклик Головного Командування Революційних військ Директорії УНР на Чернігівщині і Полтавщині. Звернення дивізії «Сірожупанників» 1918. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1918_13.html (дата звернення: 16.12.2020).
16. Харук А. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 pp. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2020. 19 с.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 pp. Відень, 1921. Т. III. С. 133.
18. Хома І. Історична довідка. Коновалець. Боярка. URL: <http://history.cspr.info/2017/06/ievgen-konovalec-ta-zagin-sichovikh-str> (дата звернення: 28.09.2020).
19. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. *Вітчизна*. Київ, 1996. № 5–6. С. 138.
20. Шугальова І. Організаційний устрій православного духовенства Чорноморського флоту (1900–1920 pp.). *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2020. Т. 1. № 17). С. 81–88. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/288.pdf> (дата звернення: 06.02.2021).

Myna Zh.V. FORMATION, COMPOSITION AND STRATEGIC POSITION OF THE ARMED FORCES OF THE DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE PERIOD FROM NOVEMBER 1918 TO THE BEGINNING OF DECEMBER 1918

The article covers the formation, composition and strategic position of the Armed Forces of the Directory of the UPR in the period from November 1918 to early December 1918, i.e. before the cessation of the offensive on Kyiv and the beginning of the reorganization and regrouping of troops of the UPR.

Our attention to this chronological segment is justified by the need for a deeper analysis of the first stage of the Directory of the UPR and the development of its Armed Forces, because the causes of many problems that plagued the Directory during its existence lay in the first stage of its formation, and further development of the situation in Ukraine was determined by processes initiated during the state organization.

We analyze the development and combat operations of the Army of the Ukrainian People's Republic of this period. Based on the analysis of numerous works, including contemporary Ukrainian historians, it is emphasized the extremely difficult situation in the Ukrainian People's Republic after the victory of the anti-Hetman uprising and the beginning of the aggression of Bolshevik Russia.

We analyze the transition of the main military units to the side of the Directory of the Ukrainian People's Republic and the heterogeneity of the Ukrainian political leadership in difficult conditions. It is stated that in early December the Army of the Ukrainian People's Republic controlled almost the entire territory of Ukraine. It is emphasized that domestic experts in military history are trying to rethink the events of the national liberation struggle of 1917–1921 through the prism of the present days and continue to study its little-studied pages.

The studies on the achievements and shortcomings of the Directory are extremely important for the objective assessment of this period. That's why the formation and development of the Ukrainian army of this period is assessed in different ways. The article considers legislative regulation of the system of mobilization, approval and development of the structure of the army and its management. Studies of the experience of the initial period of formation and activity of the Directory of the Ukrainian People's Republic, the development of the Armed Forces, will allow the most reasonable analysis of the causal links of failures and ways to solve them.

Key words: *armed forces, Directory, Army of the Ukrainian People's Republic, uprising, transition, reorganization, formation, offensive, quantity.*

Сєкунова Ю.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Главацька А.П.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: БАГАТОГРАННЕ Й ПЕРСПЕКТИВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Автори статті проаналізували розвиток геополітичних відносин України та Польщі в розрізі співіснування незалежних держав, механізм ідентифікації європейських ціннісних орієнтацій у свідомості українців. Визначено особливості міжнародної політики України та Республіки Польща, їх багатогранне та перспективне співробітництво. Досліджено відносини між державами, які розвиваються під впливом різних аспектів, як-от культурно-історичний контекст, зв'язок між народами. Висвітлено геополітичні складнощі, водночас аналіз показує прагнення до тісної співпраці двох незалежних держав. Авторами досліджено закладені основи нової моделі українсько-польської співпраці у 80–90-х роках ХХ століття, чому сприяли насамперед геополітичні зміни, які відбулися в Європі. Історичні події значно вплинули на подальший розвиток співпраці двох держав.

Результати аналізу показали, що Польща й Україна повинні реально оцінити переваги і глибоко розуміти інтереси одна одної. Покращення польської економіки, демократичних інституцій, національної безпеки викликає бажання в українській владі користуватися польським досвідом інтеграції. Рекомендації вищим та місцевим органам влади України та Республіки Польща в контексті продовження українсько-польської співпраці стосуються зростання важливості врахування інтересів обох держав та їхніх громад. Політичним і громадським представникам, діяльність яких пов'язана з міжнародними відносинами, варто усвідомити низку фактів. По-перше, з погляду як суто економічного (частка Польщі серед усього українського експорту у країни Європейського Союзу продовжує зростати), так і пов'язаного з інтеграцією до структур Європейського Союзу та НАТО, саме українсько-польським відносинам варто приділяти увагу з огляду на позитивний досвід співпраці в реалізації «Плану дій Україна – Європейський Союз». По-друге, проблемними в українсько-польських відносинах залишаються питання, пов'язані із трактуванням національної історії, залишати їх «замороженими» небезпечно. Є доцільним запровадження в Україні інституційного підходу, який би об'єднав зусилля вітчизняних експертів із питань українсько-польських відносин.

Ключові слова: міжнародна політика України та Республіки Польща, незалежні держави, співробітництво, співпраця, Європейський Союз, партнерство, міжнародні відносини.

Постановка проблеми. Міжнародні відносини України і Польщі пройшли нелегкий період. Цей приклад повною мірою відображає геополітичні складнощі, культурний контекст, зв'язок між народами. Відносини між країнами розвиваються під впливом різних аспектів, а саме прагнення до тісної співпраці, підтримання державної цілісності. Але, незважаючи на сусідство, уникнути низки непорозумінь не вдалось. Близьке географічне розташування з великим потенціалом досі залишається нестійким через маніпуляції великих держав і внутрішні політичні процеси.

Інтеграція з Європейським Союзом (далі – ЄС) для Польщі стала унікальною можливістю прискорення розвитку економіки, покращення полі-

тичного життя та впровадження нових соціальних цінностей і гарантій у державі. Україна давно обрала шлях на європейську інтеграцію, проте залишається комплекс проблем щодо досягнення позитивних результатів України на цьому шляху, успішного завершення процесу євроінтеграції. Досвід східного партнера дуже важливий для України. В історії двох народів є чимало прикладів широкого добросусідства, спільної боротьби за ідеали, однак є і чимало питань, які потребують подальшого вирішення та з'ясування, до яких зберігається неоднозначне ставлення як сучасних науковців, так і пересічних громадян. Але самоочевидним є те, що Польща на рівні найвищого свого політичного керівництва послі-

довно захищає Україну, зазначає, що стратегія української держави до Європейського Союзу є одним зі стратегічних пріоритетів власне Польщі, а не тільки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням налагодження та зміцнення українсько-польської співпраці присвячено значну кількість наукових праць українських авторів, серед яких відомі науковці, дипломати, політики, а саме: А. Зленко, Ю. Бахневич, В. Борщевський, О. Лавринович, М. Мальський, О. Моцик, О. Никоненко, Д. Павличко, П. Сарадчук, Б. Тарасюк, Г. Удовенко, М. Янків. Вищезазначені науковці заклали надійний фундамент дипломатичних стосунків між двома державами, сприяли налагодженню активної співпраці між парламентами України та Польщі, зокрема в напрямі європейської інтеграції, поглибленню стратегічного партнерства, розвитку політичного, економічного та культурно-гуманітарного співробітництва між Україною та Польщею. Але предметний вимір геополітичних стосунків між Україною та Польщею є досить багатограним та різноаспектним, що сприяє подальшому дослідженню українсько-польського співробітництва.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу розвитку геополітичних відносин України та Польщі в розрізі історії становлення незалежних держав, дослідження механізму ідентифікації європейських ціннісних орієнтацій у свідомості українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 80–90-х рр. ХХ ст. закладені основи нової моделі українсько-польської співпраці, чому сприяли насамперед геополітичні зміни, які відбулися в Європі: завершення холодної війни, припинення існування системи Варшавського договору, розпад Радянського Союзу, здобуття Україною та Польщею політичної незалежності. Встановленню повноцінних відносин сприяли також чинники географічного, історичного, культурного, економічного та політичного характеру, зокрема геополітичне розташування, територіальна близькість, економічні та культурні зв'язки, взаємний інтерес до співпраці. Діалог української та польської опозиційної еліти також позитивно позначився на подальшому розвитку двосторонніх відносин

У 1991 р. незалежність України першою визнала Польща. Обидві держави сприймають одна одну як стратегічного партнера. Такі відносини спостерігаються вже приблизно 30 років. За цей період в обох країнах відбувалися вагомі

трансформації. Стан двосторонніх відносин між ними продовжує бути одним із визначальних чинників регіональної стабільності.

Розроблення договірно-правової бази в українсько-польських відносинах у 90-х рр. ХХ ст. є результатом демократичних змін, що відбулися по всій Європі [2]. У жовтні 1990 р. була укладена українсько-польська Декларація про дружбу і співпрацю, яка мала всі ознаки міждержавного договору, зокрема, закріпила непорушність кордону між країнами і констатувала відсутність територіальних претензій між сторонами [8].

За роки незалежності України відносини між двома державами переросли в тісне політичне, економічне, наукове та культурне співробітництво. Польща залишається незмінним ініціатором політичних, наукових і культурних акцій, спрямованих на поширення інформації про Україну в самій Польщі та інших європейських країнах, а також на доведення європейської природи української цивілізації [3]. З офіційним визнанням Польщею незалежності України діяльність українських і польських політичних сил була спрямована на створення правових засад двостороннього співробітництва та пошуку оптимальних форм взаємодії. Політичним підґрунтям для налагодження добросусідських стосунків стало ухвалення важливих міждержавних документів, які регламентують відносини двох держав у всіх галузях і сферах.

Українсько-польські відносини, здебільшого політичні, традиційно сконцентровані на багатоточковій увазі від засобів масової інформації обох країн. Хоча останнім часом двосторонні відносини Польщі й України помітно ускладнились. Незважаючи на це, обидві держави мають досить тісні економічні відносини. І тому, імовірно, постає питання, як погіршення польсько-українських політичних відносин може відбитися на економічних відносинах між державами [2].

У результаті проведеного аналізу сторінок історії можна зазначити, що польсько-українські відносини були непростими, багато в чому суперечливими і навіть трагічними. Варто пам'ятати, що й досі живі свідки, а часто й безпосередні активні учасники тих подій [1]. Однією з перших держав світу, які визнали суверенітет, державну незалежність України, була Польща. Згодом Україна та Польща отримали статус стратегічних партнерів.

На шляху поступових змін у пріоритетних геополітичних орієнтирах обох держав українські історики та політологи виділяють декілька етапів:

– «підготовчий» (1990 р. – початок грудня 1991 р.), спрямований на побудову відносин в

умовах часткового суверенітету України – схвалення сеймом Республіки Польща 27 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. У зазначеному документі визначені основні напрями розвитку українсько-польських відносин. Крім того, зроблений наголос на необхідності покращення становища національних меншин в обох країнах, збереження самобутності яких стало запорукою зближення двох народів, етнічно та політично споріднених. Посилаючись на позитивний спадок тривалих відносин і національно-культурну спорідненість народів, сторони зобов'язалися забезпечувати реалізацію прав національних меншин;

– «романтичний» (грудень 1991 р. – початок січня 1993 р.), характерними ознаками якого став пошук політичних партнерів серед впливових європейських держав та Сполучених Штатів Америки, почався процес «мінімізації» стосунків із Росією. Як уже зазначалося у статті, Польща першою у світі в 1991 р. визнала незалежність України, а із часом була досягнута домовленість про обмін надзвичайними послами. На початку 1992 р. відбулося становлення повноцінних дипломатичних стосунків. Під час першого офіційного візиту Президента України Леоніда Кравчука до Польщі 18 травня 1992 р. у м. Варшаві було укладено Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. У цей період, з одного боку, активно відбувалося визнання українсько-польських контактів на державному рівні обох держав, з іншого – поляки з обережністю споглядали спроби українців встановити тісні зв'язки з іншими європейськими державами, зокрема з Німеччиною. Усвідомлюючи, що зі створенням незалежної української держави і відновленням повної політичної незалежності польською державою українсько-польські відносини вступають у якісно новий період, Польща й Україна зобов'язуються в нових політичних умовах розвивати відносини дружби та співробітництва на основі міжнародного права, зокрема і принципів суверенної рівності, незастосування сили, непорушності кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання суперечок [1].

Наступний етап становлення українсько-польських відносин – «прагматичний» (початок 1993 р. – 1995 р.), період стагнації у двосторонніх відносинах України та Польщі. У розвиток положень Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та співробітництво вже в березні 1994 р. ухвалена Декларація міністрів закордонних справ України

та Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства. Основними засадами, що сприяли ухваленню зазначеного документа, визнавалися:

– самостійність України як стратегічний вимір для Польщі, який є істотним чинником, що сприяє незалежності Польщі так само, як існування самостійної Польщі має стратегічний вимір для України;

– практична реалізація ідеї українсько-польського тісного партнерства як основної засади створення ефективної загальноєвропейської системи безпеки;

– посилення тісного взаємнокорисного економічного співробітництва, обмін досвідом у питанні впровадження процесів трансформації економіки;

– дотримання демократичних принципів та цінностей, які є вирішальним чинником у справі майбутнього України та Польщі;

– найширше залучення воеводств і областей, підприємств, організацій та громадян обох країн до економічного, гуманітарного та культурного співробітництва. Саме в цей час розпочалася співпраця обох країн із міжнародними організаціями, зокрема з НАТО.

«Стратегічне партнерство» (1996 р. – початок 1999 р.) – це період упровадження політики найбільшого сприяння в економічному співробітництві, надання допомоги щодо вступу до Європейського Союзу та НАТО, активізація взаємодії в усіх сферах життя на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Саме в цей час Польща вирішила підтримати Україну у прагненні інтегруватися в європейські організації, насамперед до НАТО та Європейського Союзу. Крім того, цілеспрямований розвиток українсько-польського політичного співробітництва дозволив українській державі заручитися підтримкою Польщі в налагодженні діалогу із США та провідними державами Європи, закріпити вагому роль України щодо безпеки в європейській політиці.

В Україні відбувається кристалізація національної ідентичності, пришвидшена і радикалізована конфліктом із Росією. У рамках цієї ідентичності вагомішу, ніж раніше, роль відіграють символи, що представляють боротьбу за національне визволення та незалежність. Польща переживає етап ренесансу власної національної ідентичності. На відміну від України, де є конкретна історична причина загостреного національного відчуття – російської агресії проти України, – у польському випадку не все так очевидно [1].

Новітня історія дала можливість побудувати двосторонні відносини, які б базувалися на довірі та приносили спільну вигоду. Польща й Україна використали цей шанс. Аргументуючи це, можна стверджувати, що в них спільне бачення проблем безпеки у Східній Європі, вони підтримують одна одну із цілої низки питань і вважать одна одну стратегічними партнерами. У 1992 р. Польща й Україна уклали Угоду про добросусідство, дружбу та співробітництво. Було укладено Декларацію принципів відносин, що підкреслила стратегічне значення партнерів. Відносини періоду 1990-х рр. головним чином зосереджувалися на проблемах економіки, торгівлі й історичних питаннях [3].

Відносини Польщі з Україною мають стратегічний характер. Польща підтримує європейські перспективи України за умови виконання визначених ЄС вимог. Польща надає підтримку в підготовці Угоди про асоціацію, Плану дій із лібералізації візового режиму для України, а після його реалізації Польща підтримуватиме введення безвізового режиму. Польські представники влади в переговорах з українськими партнерами послідовно наголошують, що й у складі ЄС Польща буде представником інтересів України. Складається враження, що роль Польщі як «мосту до Європи» для України і надалі буде визначати характер взаємин держав [4]. Зважаючи на останні події, що відбуваються навколо саміту у Вільнюсі й Україні, Польща все ще покладає великі надії на Україну і продовжує вмовляти українське керівництво укласти Угоду з ЄС, даючи останній шанс. Головною проблемою зовнішньої політики Польщі є її неефективність і частковий занепад. Сьогодні важко знайти відносини Польщі з якоюсь державою, які були б ідеальними, без проблем, провалів і труднощів [2].

Вступ Польщі до Європейського Союзу і НАТО польське суспільство визначило як напрям подальшого благополуччя кожного громадянина і держави загалом. Зазначений процес відбувався досить динамічно, стабільно. Питання щодо євроінтеграції Польщі довгий час було суперечливим, але згодом більшість поляків дали свою згоду на членство в Європейському Союзі. Досвід Польщі є важливим для України і заслуговує на вивчення, аналіз і переосмислення. Проте варто пам'ятати, що Польща для досягнення рівноправного членства в Європейському Союзі постійно прямувала шляхом розвитку, трансформаційних перетворень економічної системи, удосконалення законодавчої бази та створення сучасної юридичної системи,

адаптації функціонування інститутів держави до стандартів Європейського Союзу. Щодо України, то українським політикам не зайве нагадати про те, що дискусія, чи може посткомуністична країна трансформуватися в європейську демократію без перспективи членства в Європейському Союзі, має суто теоретичний характер – історії такі прецеденти невідомі. Не варто оточенню українського Президента в цій ситуації «навмисної невизначеності» зазначати, що, окрім мінусів, є й певні плюси. Україна немає часу, щоби так довго зосереджуватися на тому, що приховано за словосполученням «Європейський Союз», адже під час проведення аналізу шансів тієї чи іншої країни входження до європейської спільноти не можна забувати про неписаний критерій членства – готовність європейських країн прийняти до своїх лав нову державу.

Перед українською державою стоять дуже важливі і важкі завдання, як-от адміністративна реформа, судова реформа, реформа пенсійної системи, земельна реформа, регуляторна реформа та бюджетна реформа. Реалізація комплексу реформ вимагає кардинальної переоцінки економічної і політичної ролі уряду. Така радикальна трансформація соціально-економічних відносин у суспільстві вимагає поетапного і збалансованого підходу з метою досягнення максимальної підтримки і розуміння виборців, а також із метою пом'якшення можливих короткострокових економічних втрат від проведення цих реформ. Попри ці труднощі, Україна має максимально спрямовувати зусилля на формування конкурентної, відкритої й ефективної ринкової економіки у країні, оскільки тільки така економіка здатна забезпечити стійке економічне зростання України в довгостроковій перспективі. Очевидно, що таке бачення економічного розвитку України і глибша інтеграція України із Заходом нероздільні.

Водночас Польща є одним з основних поставальників військової допомоги Україні. Польща є другим за величиною торговим партнером України, а Україна посідає чотирнадцяте місце серед найбільших торгових партнерів Польщі. Потенціал для розвитку торгівлі є величезним і, можливо, стане основою для поглиблення взаємозалежності. Угода про асоціацію, укладена між Україною та ЄС, надає додатковий поштовх та процедуру спільної торгівлі. Останнім часом питання українських мігрантів у Польщі набуло популярності [4]. У 2017 р. українці отримали понад 81% усіх польських закордонних віз, а загальна кількість українців, які працюють у

Польщі, становить, за деякими оцінками, два мільйони. Динамічна економіка Польщі отримує вигоду від припливу української влади, а українці, у свою чергу, можуть заробляти в Польщі вищу заробітну плату. Загальна сума коштів, що направляються працівниками з Польщі в Україну, оцінюється у три мільярди доларів на рік. Завдяки мовній, культурній та соціальній близькості Польща стала головним напрямком для українців. Водночас ця проблема вимагає ретельного дослідження, щоб мінімізувати ризик негативного сприйняття українців у Польщі та зростання ксенофобії. Збільшення міграційних потоків виникло частково завдяки лібералізації візового режиму з ЄС і також порушує проблему контролю над країною. Польща й Україна мають схожі позиції у сфері енергетичної безпеки в Європі. Диверсифікація постачання природного газу, забезпечення транзиту польського газу через територію України, відкриття європейського ринку скрапленого природного газу [1].

Партнери з України особливо цікавляться виробами машинобудівної промисловості Польщі, в основному технологічними лініями для харчової промисловості, машинами для обробки деревини, сільськогосподарськими машинами, запчастинами для автомобілів, металургією та металевими виробами. Український ринок потребує виробів легкої промисловості, як-от чоловічий, жіночий та дитячий одяг, тканини, білизна, штучна шкіра, нитки та пряжа, текстиль і взуття. Аграрно-харчова промисловість потребує поставок зерна, яловичини та свинини високої якості, солоду й цукру, мороженої риби, морожених овочів і фруктів, тропічних фруктів та желатину. Значний інтерес становлять будівельні матеріали й інструменти для будівництва, медичні прилади, мебелі й декоративні матеріали, деякі вироби хімічної промисловості, зокрема клей, каустична сода, пінополіуретан, газ пропан-бутан, лаки і фарби, ПВХ, пластмасова та скляна тара, корок і коркові вироби, посуд. Щодо товарної структури українського експорту, то неблагородні метали, мінеральні продукти та продукція хімічної промисловості залишаються основними статтями українського експорту. Отже, негативна динаміка не змінилась і в 2006–2007 рр. Україна експортує до Польщі здебільшого товари з низьким вмістом доданої вартості (сировина, енергоносії, металопродукція тощо), на які припадає 93% українського експорту. Середня вартість тонни експортованих до Польщі товарів становить 190 доларів США, а імпортованих – 930 доларів США.

Висновки. Отже, Польща є прикладом держава, де ефективні перетворення привели до успіхів зовнішньої політики. Польща отримала гарну можливість вийти на новий етап свого міжнародного позиціонування. Можна зробити висновок, що історичні події значно вплинули на подальший розвиток співпраці двох держав. Але Польща й Україна повинні реально оцінити переваги і глибоко розуміти інтереси одна одної. Покращення польської економіки, демократичних інституцій, національної безпеки викликало в українській владі бажання користуватися польським досвідом інтеграції. Рекомендації вищим та місцевим органам влади України та Республіки Польща в контексті продовження українсько-польської співпраці стосуються зростання важливості врахування інтересів обох держав та їхніх громад. Для політичних та громадських представників, діяльність яких пов'язана з міжнародними відносинами, важливо усвідомити низку фактів. По-перше, з погляду суто економічного (частка Польщі серед усього українського експорту у країни ЄС продовжує зростати), так і пов'язаного з інтеграцією до структур ЄС та НАТО, саме українсько-польським відносинам варто приділяти увагу з огляду на позитивний досвід співпраці в реалізації «Плану дій Україна – ЄС». По-друге, проблемними в українсько-польських відносинах залишаються питання, пов'язані із трактуванням національної історії, залишати їх «замороженими» небезпечно. Важливими для поляків є питання доступу до поховань на території України, дозволу на ексгумацію, захисту пам'яток культури. Україна вже має сумний досвід небезпечності ігнорованого російського шовінізму, за яким слідували криваві дії фанатиків «російського світу». Є доцільним запровадження в Україні подібного інституційного підходу, який би об'єднав зусилля вітчизняних експертів із питань українсько-польських відносин. Зміна стратегії в напрямі запровадження активного обслуговування прикордонної торгівлі, фінансування інвестиційних проєктів із польського боку в українські підприємства, запровадження документарних операцій для міждержавної торгівлі України і Польщі мають дати позитивні результати. Додамо, що надходження прямих іноземних інвестицій в Україну з Республіки Польща спрямовані переважно в ті галузі економіки, де можна швидко отримати прибуток, водночас інвестування пріоритетних галузей економіки України, спрямоване на довготермінове зростання, є недостатнім. Попри це, інвестиції

України в польську економіку дуже обмежені. Та все ж Польща є одним із найбільших іноземних інвесторів України. Однак, незважаючи на те, що Україна потребує іноземних інвестицій, для них залишаються серйозні перешкоди. Забезпечення

сприятливого інвестиційного клімату для розвитку двосторонніх торгово-інвестиційних відносин є дуже важливим питанням, від вирішення якого залежатиме динаміка розвитку економічного співробітництва.

Список літератури:

1. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003 рр.) / відп. ред. С. Віднянський. Київ : Генеза, 2004. 616 с.
2. Кресло А. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003) : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 128 с.
3. Стоєцький С. Україна і Польща в сучасних геополітичних координатах: проблема стратегічного вибору і асиметрії партнерства. *Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє*. Київ : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. Ч. II. С. 76–79.
4. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин. *Україна – Польща: історія і сучасність*. Київ, 2003. Ч. II. С. 51–59.

Siekunova Yu.V., Glavatska A.P. INTERNATIONAL POLICY OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND: MULTIFACETED AND PROMISING COOPERATION

The authors of the article analyzed the development of geopolitical relations between Ukraine and Poland in the context of the coexistence of independent states, the mechanism of identification of European value orientations in the minds of Ukrainians. The peculiarities of the international policy of Ukraine and the Republic of Poland and their multifaceted and perspective cooperation are determined. The relations between the states, which develop under the influence of various aspects such as the cultural-historical context, the connection between the nations, are studied. The geopolitical difficulties are highlighted and at the same time, the analysis shows the desire for close cooperation between the two independent states. The authors investigate the foundations of the new model of Ukrainian-Polish cooperation in the 1980's and 1990's, which was facilitated, first of all, by the geopolitical changes that took place in Europe. Historical events have significantly influenced the further development of cooperation between the two countries.

The results of the analysis showed that Poland and Ukraine should really appreciate the advantages and deeply understand each other's interests. The improvement of the Polish economy, democratic institutions, and national security arouses the desire of the Ukrainian authorities to use Polish experience and knowledge. Recommendations to the highest and local authorities of Ukraine and the Republic of Poland in the context of the continuation of Ukrainian-Polish cooperation for political and public representatives, whose activities are related to international relations, it is worth realizing a number of facts. First, from the point of view of purely economic (the share of Poland among all Ukrainian exports to the EU continues to grow) and related to integration into the EU and NATO, it is Ukrainian-Polish relations that should be paid attention to the positive experience of cooperation in implementation of the EU – Ukraine Action Plan. Secondly, issues related to the interpretation of national history remain problematic in Ukrainian-Polish relations, and leaving them “frozen” is dangerous. It is expedient to introduce such an institutional approach in Ukraine, which would unite the efforts of domestic experts on Ukrainian-Polish relations.

Key words: international policy of Ukraine and Republic of Poland, independent states, cooperation, cooperation, European Union, partnership, international relations.

Трубчанінов С.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ УЯВЛЕНЬ МИКОЛИ ГОГОЛЯ ПРО УКРАЇНУ В ЙОГО ПРАЦЯХ ПОЧАТКУ 1830-х РОКІВ

У статті проаналізовано праці М. Гоголя, які були опубліковані на початку 1830-х років. У той час молодий письменник всерйоз думав про те, щоб присвятити себе викладацькій діяльності. Мрія про посаду професора в Київському університеті виявилася нездійсненою. Деякий час М. Гоголь обіймав посаду ад'юнкта-професора на кафедрі всесвітньої історії Петербурзького університету.

Уперше молодий письменник задумався про значення географії та методи її викладання у школі ще в 1829 році. До цього його підштовхнуло знайомство з одним із ранніх посібників відомого німецького географа К. Ріттера «Шість карт Європи з пояснювальними текстами».

У своїй статті, опублікованій в офіційному часописові Міністерства народної освіти, у номері за лютий 1834 р., М. Гоголь виклав власні роздуми щодо плану викладання всесвітньої історії. Зокрема, він вказав на значення географії у викладанні історії та географічного чинника для історичного процесу. У вересні 1834 року М. Гоголь розпочав читати історію середніх віків для студентів 2-го курсу філологічного відділення. Не всі його лекції були досконалими, проте окремі з них були блискучими, що вражали слухачів ерудицією та майстерністю викладу.

У 1835 році в Санкт-Петербурзі вийшли у світ дві частини збірки творів М. Гоголя «Арабески», які містили тексти окремих лекцій і роздуми молодого викладача про викладання всесвітньої історії та історії середніх віків, Велике переселення народів тощо. Особливий інтерес становить стаття М. Гоголя «Погляд на складання Малоросії». У примітці до неї вказувалося, що цей матеріал спершу готувався як вступ до «Історії Малоросії». Дана стаття вперше була опублікована в часописі Міністерства народної освіти у квітні 1834 року під назвою «Уривок із історії Малоросії. Том I, книга I, глава I». Свою книгу з історії України М. Гоголь планував розпочати з історико-географічної характеристики. Доля України, на думку молодого історика, багато в чому визначалася її географічним становищем.

Викладена в «Погляді на складання Малоросії» гіпотеза про походження українського козацтва була свого роду полемічним виступом М. Гоголя проти концепції походження козаків, яку висунув офіційний російський історіограф М. Карамзін. Зокрема, М. Гоголь відносив витоки козацтва до XIV століття, коли на Дніпрі виникло містечко чи острог Черкаси, яке могло бути засноване вихідцями з Кавказу.

Ключові слова: Микола Гоголь, ад'юнкт, історична географія, «Погляд на складання Малоросії», українське козацтво.

Постановка проблеми. На початку XIX ст., як доводять сучасні європейські дослідники, великий вплив на перетворення географії з античної, статичної й описової на динамічну й актуальну науку мали представники романтизму. Паралельно з відкриттям географічного простору відбувалася також «історизація» суспільства. На тісний взаємозв'язок історії, географії, літератури та філософії в німецькому романтизмі вказує у своїй відомій книзі Ченсі Танг [34]. Проте міждисциплінарні зв'язки в цих сферах не обмежувалися національними кордонами Німеччини.

Так, під впливом поета і географа Вінцентія Поля (1807–1872 рр.) польські географи почали більше приділяти уваги описові ландшафтів [33, с. 7–8]. Очевидно, схожі процеси варто простежити й на українському матеріалі. У цьому контексті великий інтерес становить сторінка інтелектуальної біографії українського і російського письменника Миколи Гоголя, коли той деякий час торував стежу на науково-педагогічній ниві та всерйоз думав про написання історії України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти творчості М. Гоголя привертають

увагу багатьох дослідників. Найбільший внесок в історіографію питання, під кутом зору вивчення географічних уявлень письменника, належить доцентіві Вільнюського університету, аташе з питань культури Посольства Литви в Російській Федерації, літературознавцю Інгі Відугіріте, авторіві низки статей і монографій [4–6]. У нашому монографічному дослідженні вперше у вітчизняній історіографії комплексно висвітлено тісний взаємозв'язок між історією та географією в університетській освіті у ХІХ – першій третині ХХ ст., проаналізовано історико-географічні уявлення на сторінках посібників і наукових праць професорсько-викладацького складу, зокрема й М. Гоголя [29].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історико-географічних уявлень про Україну М. Гоголя на початку 1830-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У першій половині ХІХ ст. найбільш відомим популяризатором географічної науки в Європі був Карл Ріттер, якого в 1820 р. запросили обійняти першу у світі спеціальну кафедру географії, засновану в Берлінському університеті. Його лекції відвідували чимало слухачів із Російської імперії, водночас про наукові ідеї К. Ріттера повідомлялося на шпальтах петербурзьких «Бібліографічних листів» Петра Кеппена та «Московського телеграфу» Миколи Польового. У 1828 р. московський історик Михайло Погодін переклав і опублікував невеликий посібник К. Ріттера «Шість карт Європи з пояснювальними текстами», але окремі розділи з нього він розміщував у різних московських часописах ще раніше [28, с. 79–81, 193]. Цей посібник було створено К. Ріттером під час його праці домашнім учителем у Франкфурті-на-Майні в 1806 р. як набір карт, що призначався для шкільних уроків – на допомогу «перевантаженим роботою вчителям» [31, с. 104].

Знайомство з посібником К. Ріттера підштовхнуло в 1829 р. письменника-початківця М. Гоголя до роздумів про значення географії та методіку її викладання у школі, зокрема про роботу учнів із географічною картою [4, с. 7, 11–16]. І. Відугіріте вважає, що стаття «Думки про географію» стала для М. Гоголя свого роду «пробою пера» перед створенням українських пейзажів у його безсмертних творах [4, с. 19].

Хоча стаття М. Гоголя «Думки про географію» мала підзаголовок «Для дитячого віку», висловлені в ній ідеї набагато ширші. Так, стосовно залучення історичних свідчень на заняттях з географії і навпаки письменник зазначав: «Історія лише

зрідка повинна осіяти спогадами географічний світ. Минуле має бути надто різюче і хіба відбуватися з чисто географічних причин, щоб викликати його. Але якщо вихованець проходить в цей час й історію, тоді йому необхідно показати область її дії; тоді географія зливається і становить одне тіло з історією» [9, с. 105].

У 1829–1832 рр. молодий М. Гоголь написав свою першу книгу – романтичну збірку повістей «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», яка була опублікована у двох томах (1831, 1832 рр.). Як зазначають літературознавці, ретельно прописаний М. Гоголем у названому циклі український пейзаж – елемент романтичної національної міфології, і численні авторські поетичні картини тут – форми стратегії «писання» української історії, національної «типології», національного світовідчуття. Крім власне «диканьського світу» (хутір біля Диканьки, Сорочинці, Полтава), подається така географія України: Лівобережжя Дніпра, Київ, Переяславська дорога, Кременчук, Ромни, Гадяч, Канів, Черкаси, Галич і Галицька земля, Батурич, Глухів, Шумськ. На межі українського світу знаходяться: «погранична дорога», Польща, Лемберг, Карпати, Лиман, Сиваш, Крим, Чорне море. Свого роду мапою втраченого національного світу є історико-географічний простір повісті «Страшна помста» [23, с. 86–87].

Як відомо, молодий письменник всерйоз бажав присвятити себе викладацькій діяльності та студіям у царині етнографії, історії та літератури. Проте його мрія про посаду професора всесвітньої історії в Університеті св. Володимира, який було урочисто відкрито в Києві в липні 1834 р., виявилася нездійсненою. Більшість біографій М. Гоголя згадують про цей епізод побіжно, хоча він став вирішальним моментом у його житті. На думку професора Гарвардського університету, славіста Едити Бояновської, саме ця невдача (неотримання посади в Києві) відвернула М. Гоголя від повернення в Україну і штовхнула його, урешті-решт, в обійми культури російської метрополії [2, с. 148].

У липні 1834 р. М. Гоголь став ад'юнктом на кафедрі всесвітньої історії Петербурзького університету. Ще тоді, коли претендував на професорську посаду в Києві, він виклав свої роздуми щодо плану викладання всесвітньої історії у статті в лютому номері офіційного органу Міністерства народної освіти [14]. У разі порівняння міркувань історика-початківця з опублікованим у січневому номері того ж часопису текстом вступної лекції М. Погодіна, який обійняв

посаду ординарного професора в Московському університеті [27], побачимо чимало схожого в їхньому підході до викладання історії: з'ясування закономірностей і особливостей історичного розвитку держав і народів, оригінальність суджень, емоційність викладу тощо. Так, М. Гоголь розмірковував над значенням географії у викладанні історії та географічного чинника для історичного розвитку, наголошував, що географія повинна розгадати чимало, без неї незрозумілого в історії. На його думку, розташування і природа різних територій по-різному впливали на народи – одному давали все для розвитку, тоді як інший прирікався до стагнації. Молодий історик також уважав, що форми державного устрою «не зовсім люди встановлюють, але непомітно встановлює і розвиває саме положення землі; що форми його від того священні, і зміна їх неминуче повинна накликати нещастя на народ» [14, с. 191].

У вересні 1834 р. М. Гоголь розпочав читати історію середніх віків для студентів 2-го курсу філологічного відділення. На той час екстраординарний професор російської словесності, та, за сумісництвом, цензор О. Никитенко у своєму щоденнику в січні 1835 р. написав про «пихате, дитяче самолюбство» М. Гоголя, протеже міністра С. Уварова, який так і не довів свій рівень знань і таланту [26, с. 168–170]. Ця негативна оцінка, що повторювалася пізніше в деяких працях, не є об'єктивною. За свідченням колишнього студента М. Іваніцького, не всі лекції М. Гоголя були досконалими, але окремі з них були блискучими і вражали слухачів ерудицією та майстерністю лектора [21, с. 84].

У 1835 р. в Санкт-Петербурзі вийшли у світ дві частини збірки творів М. Гоголя «Арабески» (допущені цензурою в листопаді 1834 р.), з текстами окремих лекцій і роздумами молодого ад'юнкта про викладання всесвітньої історії [11], історії середніх віків [12], Велике переселення народів [10] тощо. Деякі із цього вже друкувалося раніше, в інших статтях відбувався розвиток вже оприлюднених ідей. Так, у праці «Про викладання всесвітньої історії» розвивалися положення статті «Думки про географію» про надзавдання історії та географії – показати світ і події як відображення Божественного Промислу, а також було обрано для їхнього опису одну і ту ж думку, що світ та історія постають як «одне прекрасне ціле» [5, с. 102].

Цікаво, що М. Гоголь, коли розмірковував про значення для історичної науки видатних німецьких учених Августа Людвіга Шльоцера, Герарда

Фрідріха Міллера та Йоганна Готфріда Гердера [15], проігнорував більш популярного на той час професора з Геттінгена, почесного члена Петербурзької Академії наук (з 1826 р.) Арнольда Германа Геєрена (1760–1842 рр.). Так, у 1813 р. попечитель Петербурзького навчального округу, майбутній міністр освіти, граф С. Уваров у спеціальній брошурі щодо викладання історії називав праці А. Геєрена «чудовим творінням» [30, с. 17]. Навіть відомий критик В. Белінський, який у 1841 р. категорично стверджував, що російська література надзвичайно бідна на оригінальні та перекладні історичні твори, уважав найкращими історичними підручниками російською мовою переробку І. Кайдановим давньої і нової історії А. Геєрена [1, с. 487–488].

Відомо також, що в 1835–1836 рр. професор Московського університету М. Погодін опублікував «Лекції за Геєреном про політику, зв'язки і торгівлю головних народів стародавнього світу». Коли він ще працював над рукописом «Лекцій», М. Гоголь намагався відмовити його від цього. У листі М. Погодіну від 2 листопада 1834 р. він писав, що А. Геєрен «далі свого німецького носа і своєї торгівлі нічого не бачить», що політика в нього відірвана від розвитку мистецтв і наук, від людей і життя. Саме тому М. Гоголь уважав, що головну працю історика з Геттінгену не варто навіть перекладати російською, але водночас він допускав звернення до його праць як до джерела. Пізніше письменник усе ж визнав можливість опори на твердження А. Геєрена у своїх роздумах на історичну тематику [19, с. 156–157].

Додамо від себе, що геттінгенський історик активно розробляв також історико-географічну проблематику. Так, у вступі до посібника з історичної географії стародавнього світу А. Геєрен назвав засновником «давньої географії» Ф. Клювера, професора Лейденського університету в Нідерландах у першій чверті XVII ст. А. Геєрен поділив розвиток наукових студій із «давньої географії» на три періоди: 1) 1627–1700 рр.: від Ф. Клювера до Целларіуса (Х. Келлера); 2) 1700–1768 рр.: від Целларіуса до д'Анвіля; 3) від д'Анвіля до Гаттерера і Маннетта [32, с. 41–45].

Але все ж М. Гоголю більше імпонував інший історик з Геттінгену – А.Л. Шльоцер (1735–1809 рр.), якого він уважав «великим зодчим всесвітньої історії» [19, с. 159]. Як відомо, той деякий час працював у Росії – у Петербурзькій академії наук (1761–1767 рр.). Остання велика праця А.Л. Шльоцера – «Нестор. Руські літописи давньослов'янською мовою <...>» у 5-ти томах

(Геттінген, 1802–1809 pp.; російське видання – 1809–1819 pp.), за яку цар Олександр I надав йому дворянство та нагородив орденом св. Володимира IV ступеня. Наукова концепція А.Л. Шльоцера викладена в його праці «Представлення загальної історії» (1772 р.). Завдяки Геттінгенській школі, видатним представником якої був учений, у науковому обігові з'явилися такі поняття, як «всесвітня історія», «загальна історія», «історія людства» та «допоміжні історичні науки» [3, с. 155].

На думку Е. Бояновської, головна проблема М. Гоголя у 1831–1834 pp., не беручи до уваги його літературний успіх, лежала у продовженні кар'єри історика та здобутті професорської посади. Це вимагало від нього вірності уваровській ідеології офіційної народності та запевнення непохитної вірності у світлі його планованого переїзду на університетську посаду до Києва. Однак його історичні тексти часто-густо показують розбіжність між жєстами підтримки офіційної ідеології і точками конфлікту з нею – ця розбіжність найбільше відчутна в гоголівських творах на тему української історії [2, с. 178].

У цьому контексті особливий інтерес для нас становить стаття М. Гоголя «Погляд на складання Малоросії», у примітці до якої зазначалося, що вона спершу готувалася як вступ до «Історії Малоросії» [8, с. 189]. Названа стаття вперше була опублікована в часописі Міністерства народної освіти у квітні 1834 р. під заголовком «Уривок із історії Малоросії. Том I, книга I, глава I» [13].

Відомо, що М. Гоголь ще в 1833 р. зацікавився написанням історії України, про що він повідомляв М. Максимовича, І. Срезневського й О. Пушкіна. Спершу він планував створити «Історію Малоросії» у шести малих або в чотирьох великих томах, «від початку до кінця». Уже на початку 1834 р. в газетах «Північна Бджола» і «Поголос», а також у журналі «Московський Телеграф» було оприлюднено «Оголошення про видання Історії малоросійських козаків» М. Гоголя. Згодом письменник відмовився від колишнього задуму «Історії», але у «Звіті по Санкт-Петербурзькому навчальному округу за 1835 р.» стверджувалося, що М. Гоголь займається розвідкою і розбором для «Історії малоросіян», два томи якої вже готові, проте він зволікає з виданням доти, поки обставини не дозволять йому оглянути багато місць, де відбувалися деякі події [16, с. 88; 17, с. 37–39].

Історичний твір планувалося розпочати з історико-географічної характеристики України. Свій аналіз М. Гоголь почав із XIII ст., коли «сотні дрібних єдиновірних, одноплемінних держав» були

роз'єднані одна з одною. Унаслідок навали кочівників із степів Азії північні й центральні руські князівства на два століття опинилися під монгольським ігом, але це стало початком «нового слов'янського покоління в Південній Росії» [8, с. 189–193]. Спершу, на думку М. Гоголя, перелякані жителі втікали з Півдня в Польщу, Литву та Північну Росію. Коли ж «перший страх минув», розпочався зворотний процес, вихідці з Польщі, Литви, Росії почали селитися в цій землі – «справжній вітчизні Слов'ян, землі древніх Полян, Сіверян, чистих Слов'янських племен». Історик підкреслює, що слов'яни у Великоросії почали змішуватися з фінськими народами, тоді як на Півдні «зберігалися в колишній цілісності з усіма язичницькими повір'ями, дитячими забобонами, піснями, казками, слов'янською міфологією, що так простодушню у них змішалися з Християнством» [8, с. 193–195].

Спершу Гедимін, а потім Ольгерд і Ягайло піднесли роль Литви. Південна Русь, що була під їхньою владою, втратила зв'язок із Північною Руссю. Подальша доля України, на думку М. Гоголя, багато в чому визначалася її географічним становищем. Він підкреслював, що у відкритій для ворожих нападів землі міг утворитися тільки народ войовничий, відчайдушний. Відчайдухи, яким не було чого втрачати, обрали для свого розташування місце поблизу татар і турків. М. Гоголь зазначав: «Цей натовп, розрісшись і збільшившись, склав цілий народ, передавши свій характер і, можна сказати, колорит всій Україні, який зробив чудо – перетворив мирні Слов'янські покоління у войовничі, відомий під іменем Козаків, народ, що є одним із чудових явищ Європейської Історії, яке, може бути, одне стримало спустошливе розлиття двох магометанських народів, що загрожували поглинути Європу» [8, с. 199–203].

Витоки козацтва М. Гоголь відносив до XIV ст., коли на Дніпрі виникло містечко чи острог Черкаси, яке могло бути засноване вихідцями з Кавказу. Незважаючи на те, що до козацтва входили представники різних народів, більшість цього братства, схожого на рицарський орден, становили вихідці з України. Із часом, на думку М. Гоголя, козацькі звичаї поширилися й на інші землі. Оскільки ж населення шукало захисту біля розташування козацтва, інші землі, зокрема й біля Києва, почали пустіти. Неодружені козаки викрадали татарок і одружувалися з ними. М. Гоголь завершив свій нарис таким висновком: «І ось так з'явився народ, який за вірою і місцем про-

живання належав Європі, але між тим за способом життя, звичаями, костюмом абсолютно Азіатський <...>» [8, с. 203–209].

Молодий історик не міг не знати праць М. Карамзіна та його концепції походження козацтва. Офіційний російський історіограф уважав козаків насамперед нащадками тюркських племен торків і берендеїв, які мешкали на берегах Дніпра південніше Києва. Їхні представники, які не захотіли скоритися ні монголам, ні Литві, жили як вільні люди на островах Дніпра та «приманили до себе багатьох росіян», які змішалися з ними, і під іменем козаків склали один народ [22, с. 381–383]. Проте, як було зазначено вище, М. Гоголь дотримувався інших поглядів. Тому не можна не погодитися з літературознавцем Володимиром Денисовим, що викладене в «Погляді на складання Малоросії» бачення походження українського козацтва стало свого роду полемічним виступом М. Гоголя проти концепції походження козаків М. Карамзіна [18].

Важливими джерелами для створення українського історичного пейзажу для М. Гоголя, на думку І. Відугіріте, стала праця Г.Л. де Боплана та його карта. У чорновому варіанті статті «Погляд на складання Малоросії» молодий письменник навіть висловив жаль стосовно того, що історичні події, які могли бути записані в XVII ст., не привернули уваги французьких інженерів, які описали здебільшого географію в її тодішньому вигляді [5, с. 111].

У 1835 р. у збірці «Миргород» було вперше опубліковано безсмертний твір М. Гоголя «Тарас Бульба». Намагаючись зрозуміти історико-географічний контекст «Тараса Бульби», дослідники спантеличені надто «синтетичним» образом історичної України, де XV ст. «те ж саме», що й XVII ст., а лівий берег Дніпра – «те ж саме», що і правий. Як наслідок, вони мають дуже непевні уявлення про історичне життя Правобережжя, яке автор повісті, навпаки, уявляв собі досить реально, а міфологізував – свідомо, розвивав ту систему політичної міфології, що була широко представлена в «Історії Русів» [20, с. 73].

І. Відугіріте зазначає, як у творчій свідомості М. Гоголя поступово формувалася географічний аналог історії України у вигляді образу Степу. Так, у «Страшній помсті», для якої важливі контексти історії та географії, письменник зосередив погляд на західному кордоні України – Карпатських горах, і на її центральній географічній осі – на Дніпрі. В інших повістях «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» є тільки згадки про степи, проте в

окрему пейзажну тему вони не складаються і за значенням не можуть бути поставлені поруч з образами Дніпра або Карпат. Тільки у статтях про Малоросію і в «Тарасі Бульбі» відбувається явне переосмислення М. Гоголем географічних аспектів української історії, і Степ починає функціонувати як вирішальний чинник життя і долі народу, а також як географічний образ [5, с. 159–160].

Історико-географічні уявлення М. Гоголя про Україну, відображені в повісті «Тарас Бульба», добре підпадають під ознаки ментальної мапи – такого способу репрезентації географічних знань людини, який містить інформацію про відносини між об'єктами та їх розташування у просторі. Територіальні уявлення – суб'єктивні, напрацьовуються внаслідок їх активного конструювання особою через контакти із зовнішнім світом, залежать від віку, статі, рівня освіти, соціального статусу, місця проживання, фаху та динаміки життєвого досвіду [25, с. 163]. Як підкреслює історик Ірина Колесник, ментальні мапи територій конструюються «зсередини» і «ззовні». Так, ментальна мапа України/Малоросії етнічних українців, які мешкали в Лівобережній Україні, суттєво відрізнялася від просторових уявлень російських географів, істориків і державних діячів, носіїв імперської свідомості [24, с. 139].

Якщо першу редакцію повісті (1835 р.) «Тарас Бульба» літературознавці вважають проукраїнською, то її другу редакцію (1842 р.) – проросійсько-імперською. На думку Е. Бояновської, у переробленому «Тарасі Бульбі» прославляється цілковито минула, застигла історія – без зв'язку із сучасним. Цей вид козацької минувшини, підтримуваний російським урядом, бажав стерти з національної пам'яті ідею української автономії, яку символізувала козацька доба. М. Гоголь прагне змінити цей символізм, приписати козакам лояльність до російської нації. Він творить цю націю для політичних потреб Російської імперії XIX ст. і на основі близькості православних східних слов'ян, об'єднаних в одну державу з росіянами [2, с. 395–396].

Висновки. Розмірковуючи про «винайдення» Східної Європи в епоху європейського Просвітництва, відомий американський історик і культуролог Ларрі Вульф зауважив, що у XVIII ст. «уява і нанесення на карту зовсім не виключали одне іншого, як фантазія і наука; навпаки, вони були тісно взаємопов'язані» [7, с. 519]. Подібним чином можна сказати також і щодо історико-географічних уявлень молодого М. Гоголя про Україну. Головним джерелом історичних свідчень для

ного була наповнена козацькими міфами «Історія Русів» – політичний маніфест українського патріотизму, вершина національно-політичної думки другої половини XVIII ст. Емоційні історичні пейзажі у творах М. Гоголя змальовані на основі географічних матеріалів, серед яких першочергове місце належить «Опису України»

Г.Л. де Боплана. У своїх творах першої половини 1830-х рр. молодий письменник конструює історико-географічний образ Батьківщини – зелено-золотий океан Степу, що простягнувся до самого Чорного моря, у якому можуть жити тільки мужні люди, сміливці, наділені широтою душі та щедрістю серця.

Список літератури:

1. Белинский В. Руководство к познанию средней истории, сочиненное С. Смарагдовым. *Полное собрание сочинений : в 13 т.* / В. Белинский. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 5 : Статьи и рецензии. 1841–1844. С. 486–490.
2. Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. Пер. з англ. А. Бондара. Київ : Темпора, 2013. 616 с.
3. Васильев Ю. Начало исторической науки в Европе: тезаурус Августа Людвиг Шлецера. *Знание. Понимание. Умение*. 2015. № 2. С. 152–160. DOI: 10.17805/zpu.2015.2.16.
4. Видугирите И. «Великая и поразительная область географии»: об источниках географических идей Н.В. Гоголя. *Literatūra*. 2009. № 51 (2). С. 7–20.
5. Видугирите И. Географическое воображение: Гоголь. Vilnius : Vilniaus universitetas, 2015. 296 с.
6. Видугирите И. Гоголь и географическое воображение романтизма. Москва : Новое литературное обозрение, 2019. 320 с.
7. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. Пер. с англ. И. Федюкина. Москва : Новое литературное обозрение, 2003. 560 с.
8. Гоголь Н. Взгляд на составление Малороссии. *Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя*. Санкт-Петербург : Тип. вдовы Плюшар с сыном, 1835 Ч. 1. (далі – *Арабески-I*). С. 189–209.
9. Гоголь Н. Мысли о географии (для детского возраста). *Полное собрание сочинений / Н. Гоголь ; АН СССР, Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом)*. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 8 : Статьи. С. 98–106.
10. Гоголь Н. О движении народов в конце V в. *Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя. Часть вторая*. Санкт-Петербург : Тип. вдовы Плюшар с сыном, 1835 Ч. 2. (далі – *Арабески-II*). С. 175–230.
11. Гоголь Н. О преподавании всеобщей истории. *Арабески-I*. С. 67–95.
12. Гоголь Н. О средних веках. *Арабески-I*. С. 15–40.
13. Гоголь Н. Отрывок из истории Малороссии. Т. I. Кн. I. Гл. I. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1834. Ч. II. № IV. С. 1–15.
14. Гоголь Н. План преподавания всеобщей истории. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1834. Ч. I. № II. С. 189–209.
15. Гоголь Н. Шлецер, Миллер и Гердер. *Арабески-II*. С. 11–21.
16. Денисов В. Гоголевский «Взгляд на составление Малороссии». *Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*. 2008. № 56. С. 88–95.
17. Денисов В. Гоголь в работе над «Историей малороссийских казаков». *Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*. 2015. № 175. С. 37–45.
18. Денисов В. Полемика с Карамзиным в гоголевской статье «Взгляд на составление Малороссии» (1832). *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2008. № 10. С. 176–180.
19. Замыслова Е. Н.В. Гоголь о Шлецере (статья «Шлецер, Миллер и Гердер») в контексте журнальных публикаций 1810–1830 гг. *Вестник Московского университета*. Серия 10 «Журналистика». 2012. № 2. С. 152–166.
20. Звизняцьковський В. Історичне ядро «Миргорода» у світлі жанрово-міфологічних очікувань XVIII – першої третини XIX ст. та документованої історії України. *Гоголезнавчі студії*. Ніжин, 2018. Вип. VII (24). С. 64–100.
21. Иваницкий Н. Гоголь – адъюнкт-профессор. *Гоголь в воспоминаниях современников*. Москва : Гослитиздат, 1952. С. 83–86.
22. Карамзин Н. История Государства Российскаго. Санкт-Петербург : Военн. тип. Главн. штаба Его Имп. Вел., 1817. Т. V. 592 с.
23. Киченко О. Про історичний аспект міфотворчості раннього Гоголя. *Гоголезнавчі студії*. Ніжин, 2017. Вип. VI (23). С. 80–92.
24. Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 135–156.

25. Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика. *Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки*. Київ : Інститут історії України, 2013. Вип. 7. С. 159–168.
26. Никитенко А. Дневник : в 3-х т. Москва : Гослитиздат, 1955. Т. 1 : 1826–1857. XLIV, 542 с.
27. Погодин М. О всеобщей истории : лекция г. Погодина при вступлении в должность ординарного профессора в императорском Московском университете. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1834. Ч. I. № I. С. 31–44.
28. Сухова Н. Карл Риттер и географическая наука в России / АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники, Ленингр. отд. Ленинград : Наука, 1990. 201 с.
29. Трубчанінов С. Конструювання національного простору: історико-географічні уявлення в українській науковій і суспільно-політичній думці 1830–1930-х рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2019. 480 с.
30. Уваров С. О преподавании истории относительно к народному воспитанию. Санкт-Петербург : Тип. Ф. Дрехслера, 1813. 28 с.
31. Engelmann G. Carl Ritters "Sechs Karten von Europa". *Erdkunde*. 1966. Bd. XX. H. 2. S. 104–110. DOI: 10.3112/erdkunde.1966.02.03.
32. Handbuch der alten Erdbeschreibung von J. B. d'Anville ehemaligen ersten Geographen in Frankreich zum Gebrauch seines Atlas Antiquus in zwölf Landkarten verfaßt. T. I : Europa. Neue umgearbeitete Auflage von A.H.L. Heeren, prof. der Philos. zu Göttingen. Nürnberg : A.G. Schneider, 1800. XIV, 386 s.
33. Madurowicz M., Korpysz A. Dlaczego o geografii i literaturze? Słowo wstępne. *Prace i Studia Geograficzne / Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego*. 2019. T. 64.4. S. 7–10.
34. Tang C. The Geographic Imagination of Modernity: Geography, Literature, and Philosophy in German Romanticism. Stanford : Stanford University Press, 2008. 368 p.

Trubchaninov S.V. IMAGE OF MYKOLA HOHOL'S CONCEPTIONS ABOUT UKRAINIAN HISTORICAL GEOGRAPHY IN 1830'S

There is analyzed Mykola Hohol's journalistic and scientific works about history and geography. These papers were published at the beginning of 1830's when young writer seriously thought about teacher's career but his dream about professor's position at Kyivan university turned out impossible. Mykola Hohol hold the position of associate professor at cathedra of World history at the University of St. Petersburg.

First time young writer thought about value of geography and methods of its teaching at school in 1829. He was made do it by experience of studying early Karl Ritter's work "Six maps of Europe with descriptions".

In his article published in official paper of Ministry of public education at February 1834 Mykola Hohol suggested his plan of teaching of World history. Particularly, he pointed out the role of geographical factors in historical process and importance of geographical knowledge in teaching of history. In September 1834 he started to teach Medieval history for second year students of philological department. Not all of these lectures were perfect but some of them were brilliant.

Two parts of his collected works called "Arabesques" were published at St. Petersburg in 1835. This collection contained some lectures of the author, his thoughts about teaching World and Medieval history, Migration Period etc.

Specific interest is presented by Hohol's article "Image of formation of Malorossiya". There was pointed out in the note to this article that it had been prepared as introduction to "History of Malorossiya". This article was published at the first time in April 1834 in journal of Ministry of public education under the title "Passage from history of Malorossiya. Volume I. Part I. Chapter I." Mykola Hohol planned to start his narrative from description of historical geography of Ukraine. In his opinion, fate of this country was linked with its geographical position.

Hypothesis of Ukrainian Cossacks origin suggested in "Image of formation of Malorossiya" was a polemical performance against Karamzin's conceptions. Especially, Hohol considered that history of Cossacks had started at XIV century when natives of Caucasus had founded city of Cherkasy near the river Dnipro.

Key words: Mykola Hohol, associate professor, historical geography, "Image of formation of Malorossiya", Ukrainian Cossacks.

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.10>**Черемісін О.В.**

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Варнавська І.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МОДЕРНІЗАЦІЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена участі органів міського громадського управління в модернізації інженерно-технічного комплексу в містах південноукраїнського регіону протягом другої половини ХІХ століття – початку ХХ століть. Основна увага приділена модернізації інженерно-технічного розвитку міст Півдня України, але паралельно відбуваються порівняння із іншими регіонами держави з метою визначення особливостей місцевого управління південноукраїнського регіону. У статті зроблена спроба аналізу ролі міського самоврядування у модернізації інженерно-технічного простору, тому увага акцентована на модернізації благоустрою, промислових закладів, портових споруд, участі самоврядування в оновленні освітлення, каналізації, водогонів, електрифікації, телефонізації, трамвайзації та інших проектів, пов'язаних із міським життєвим простором. Увага звернена на виникнення нових промислових міст у зв'язку із процесом модернізації, розвиток фабрично-заводського комплексу. Акцент на процесі перекваліфікації міст південноукраїнського регіону із суто аграрних на промислові та оцінка наскільки для них процес модернізації приніс позитивні або негативні наслідки. У висновках зазначено, що до нового модернізаційно-урбаністичного життя увійшли лише ті міста Півдня України, які використали необхідний потенціал, який вимагав капіталістичний час. Прокладаючи залізниці, модернізуючи порти, міста Півдня України отримали нові умови існування, які значно перевищували показники інших регіонів держави. Порівняно із іншими регіонами України, Росії, Білорусії, Прибалтики самоврядування Півдня України демонструвало приклади позитивного прикладу нових модернізаційних можливостей. Якщо пік модернізації на Півдні припав на другу половину ХІХ ст., то в інших регіонах він лише розпочався на початку ХХ ст. Тому Південь України значно у вищих розмірах використав нові можливості модернізації.

Ключові слова: Південь України, міське громадське управління, місцеве самоврядування, модернізація, інженерно-технічні комплекси.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації. Прагнучи сформулювати сучасну українську модель місцевого самоврядування, зокрема міського, суспільство не може не враховувати національно-історичний контекст вітчизняного досвіду будівництва децентралізованої моделі самоврядування. Детальне вивчення цієї проблеми надасть змогу зрозуміти позитивні та негативні результати в діяльності самоврядних структур та дасть можливість подолання негативних тенденцій розвитку у сучасному світі. З іншого боку, позитивні приклади дадуть ключ до розуміння сутності діяльності місцевого управління та ціннісних орієнтацій для виборних громадських діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З огляду на важливість даної проблематики слід розглянути головні праці попередників. У дореволюційній історіографії розглядалися поставлені питання. Так, наприклад, Б. Веселовський [2; 3] аналізував проблеми муніципалізації державної власності та роль муніципалітетів у модернізаційні часи у контексті її управління.

У радянській історіографії в окремих, не чисельних, роботах надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів або міст. Характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії здійснено в науковому доробку відомого дослідника муніципальних питань Л. Веліхова [1].

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990 рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування. Так, в дослідженнях Ю. Нікітіна [7], О. Прищепи [11], Л. Цибуленко [12], Д. Чорного [13], Л. Шари [14] та інших у проблемно-хронологічному ключі, з виділенням загальноновизнаних етапів з історії об'єкта дослідження (до 1870, 1870–1892, 1892–1917 рр.), розглядалися багато питань, дотичних до нашого дослідження: формування, структура і компетенція муніципальних органів, їхня бюджетна політика і практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах.

Однак, не дивлячись на багатство та розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування, до сьогодення майже не розглядалися питання інженерно-технічної модернізації міського простору, відношення міського населення до таких нововведень, особливості модернізації в різних регіонах держави тощо.

Метою даного дослідження є спроба аналізу ролі місцевого самоврядування в модернізації інженерно-технічного простору міст південно-українського регіону та виокремлення особливостей Півдня України протягом досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваний період місцеве самоврядування південноукраїнського регіону зробило значні успіхи в модернізації та промислового розвитку Півдня України, який менше ніж за півстоліття став одним з основних промислових регіонів імперії, але все ж таки рівень розвитку залишався повільним та відставав від країн Західної Європи та США. Головним чином це залежало від застарілості форм і методів ведення господарства, від аграрної приналежності регіону. Промислово-модернізаційний розвиток Півдня України продовжився з ліквідацією кріпосного права, розірванням традиційних патріархальних стосунків. Які, до речі, були найбільш укорінені в Московській губернії, а більш модернізованим регіоном вважався саме Південь. З початком будівництва залізниць та розвитком Донбаського вугільного басейну постали нові міста на Півдні – Донецьк та Луганськ.

Роль міського самоврядування не виразилася навіть у мобільності промислового розвитку, не продемонструвала жодної зміни за досить вели-

кий відрізок часу й у пристосуванні до капіталістичних ринкових відносин, залишаючись під традиційними ментальними схемами, навіть ніколи не зацікавилось соціальним становищем робітників на підприємства і їх медичним обслуговуванням. Але роль муніципалітетів була значно більшою в розповсюдженні ідеї промисловості як компоненту зверхності над іншими регіонами та містами, і з цієї позиції розквітнув міський патріотизм. Таким чином, всього за кілька десятиліть післяреформеного періоду завдяки ментальній конструкції муніципалітетів міста Катеринославської губернії перетворилися із невиразних сільських містечок на потужні промислові підприємства, у реальності залишаючись далекими від цього образу.

У містах Таврійської губернії протягом досліджуваного періоду отримали розвиток такі галузі фабрично-заводської промисловості: переробка продуктів тваринництва – 71 (миловарні, рибні, шкіряні, саф'янові та інші), переробки продуктів рослинництва – 33 (мучні, тютюнові, оцтові, лісопильні, крохмальні, масло бойні, пивоварні, сірникові та інші), переробка викопних продуктів – 24 (цегельні, викопні, чавунно-ливарні), змішаного виробництва – 15 (хімічні, ковальські та інші).

Тенденція в розвитку виявилася в тому, що протягом післяреформеного періоду виникли фабрики й заводи в тих містах, в яких їх не було протягом дореформеного періоду. Так, наприклад, у місті Олешки були відсутні заклади фабрично-заводської промисловості до 1870 р., а вже станом на 1892 р. у цьому місті існувало вже 6 хімічних заводів. Таким чином, промисловий переворот охопив навіть абсолютно аграрні міста, в яких абсолютна більшість населення займалася сільським господарством [5, с. 56–124].

У порівняльному відношенні тільки міста Катеринославської губернії отримали потужний промисловий розвиток. Херсонська та Таврійська губернії в домінуючому відношенні залишалися аграрними територіями, хоча й отримали резонанс у фабрично-заводському розвитку, виникали промислові заклади в тих містах, які за стилем життя наближалися до сільського. Так, можна говорити про негативні тенденції в розвитку промислового потенціалу міст і факторів, що на цей процес впливали, і критично ставилися до участі в цьому процесі громадських інститутів, але можна констатувати, що порівняно з іншими регіонами імперії на Півдні України ситуація здається не такою вже і важкою та проблемною.

Так, наприклад, у Волинській і Подільській губерніях відмічалось, що промисловість розвинута дуже слабо, й самоврядування цими проблемами майже не займалося. Залізниця почала будуватися тільки в другій половині XIX ст., але участь самоврядування була мізерною. Роль залізниць вплинула на розвиток торговельних і урбанізаційних процесів, але не на промисловий розвиток [11, с. 113–115].

Ступінь промислової активності був вищим у Києві та Харкові [7, с. 234–328], а в Чернігові та Полтаві більш низьким [14, с. 67–87]. Міста російських губерній не становили чогось надзвичайного в розвитку промисловості та торгівлі. Здебільшого були слабкими й нерозвинутими внутрішніми торговельними і промисловими центрами, які збували продукцію на місці і більше, ніж на 60%, залежали від привозних товарів. Головним джерелом залежності російських міст стали залізниця, які будувалися, від неросійських губерній, пов'язуючи їх із центральними регіонами, а потім залізниця спрямовувалися у внутрішні регіони держави, розподіляючи необхідну продукцію, залежно від нестатків.

Найбільш суттєво були розвинуті промислові заклади, які пов'язували власну діяльність зі спиртними напоями. Так, за статистичними даними, завжди домінували заклади винокурного, горілчаного та пивного виробництва. Тютюнові заклади займали 2-е місце, а потім йшло мукомельне, лісопильне, суконне, шкіряне, залізне, чавунне, кістяне виробництва, а також виробництво зброї за державними замовленнями. Так, наприклад, у Ковенській губернії прибутковість закладів, які виробляли спиртні напої, дорівнювала більше ніж 2 млн. руб., а прибутковість лісопильної промисловості – 69 тис. руб. [9, с. 70–72].

В абсолютному відношенні російські міста залежали від привозних товарів із неросійських територій від 60 до 86% [10, с. 118–120]. Головним чином привозними товарами були продукти сільського господарства, оскільки в російській глибинці важко було займатися сільським господарством, окрім частки південних губерній (Курської, Донської області). На заводі стояли природні умови (град, мороз та інші негаразди), тому ступінь залежності від привозу продуктів сільського господарства був вкрай високим, і, за статистикою, вони завжди займали перші місця. Вивозили переважно ліс, виробництво чавунно-ливарної промисловості, метал, цвяхи. В усіх містах без винятку просто процвітало кустарне виробництво, що може сказати про незадовільний

розвиток легкої промисловості й катастрофічну відсутність товарів першої необхідності, тому компенсація відбувалася за рахунок кустарного виробництва.

Тому можна констатувати про низький рівень промислового розвитку промисловості російських губерній. Роль самоврядування в розвитку промисловості не прослідковується. Більшість виробництва поглиналося на внутрішньому ринку. На вивезення припадало близько 34% товарів. Міста російських губерній суттєво залежали від привозних товарів із неросійських губерній залізничним шляхом. Головні проблеми російських міст – це значна віддаленість один від одного та нерозвинуті шляхи сполучення, що перетворювало їх на споживачів привозних товарів з неросійських територій.

На відміну від міст російських губерній, підключившись до капіталістичної економіки другої половини XIX – початку XX ст., муніципалітети Півдня України почали формувати власну фінансово-промислову діяльність.

Незважаючи на майже абсолютне панування принципу муніципалізації в діяльності дореволюційних міських громадських утвореннях, як відзначав Л. Веліхов [1, с. 196–424], близько третини південноукраїнських муніципалітетів майже не мали прибуткового майна, а значні внески від діяльності міських підприємств одержували тільки великі міста. На початку XX ст. відбувається швидке збільшення кількості муніципальних підприємств, однак до початку революції їх було ще вкрай недостатньо для забезпечення першочергових потреб населення. Так, за даними Б. Веселовського [2, с. 10–28], до 1917 р. лише 25,8% російських міст користувалися телефонним зв'язком, 25,7% мали водогони (у 20% міст вони були комерційними), тільки в 15,4% муніципалітетів функціонували електростанції (з них лише 50% були муніципальними), лише в 2,9% міст були трамваї (з них 79% були комерційними), а каналізацією були обладнані тільки 16 міст (1,7% від їхньої загальної чисельності).

До початку революції помітною стала проблема невідповідності між масштабами діяльності, новими завданнями, які поставили перед собою громадські діячі, що вимагали значних фінансових коштів, і вузькою податковою базою самоврядувань, пов'язаною з обмеженнями, зафіксованими в правових актах, відсутністю дешевого муніципального кредиту й надмірним дріб'язковим контролем над діяльністю міст із боку держави та адміністрацією губерній. Цю проблему збіль-

шила війна, яка почалася, зросли необов'язкові витрати, борги, скоротились витрати на освіту та благоустрій, кошториси втратили значну частку коштів із трактирного збору, цензовий склад дум, що представляв інтереси вкрай незначної, найбільш заможної частини населення міст, відсутність суворого звітності, безконтрольність, ведення справ некомпетентними особами «по старинці», без використання або з мінімальним використанням передових досягнень. Наприклад, Л. Цибуленко описувала, що в містах Херсонської губернії муніципалітети намагалися використовувати новітні технічні досягнення у веденні сільського господарства [12, с. 32–40].

На початку ХХ ст. яскраво виявилось протиріччя між запитом міської громадськості, очікуваннями поліпшення у сфері міського господарства, прагненням суспільно-активних людей (інтелігенція) брати участь в управлінні містами й тими реальними можливостями, якими муніципалітети володіли в тих умовах. У той час як усе більшу популярність у політично активній частині громадськості здобувала ідея будівлі міст майбутнього – місто-садів, у пресі повідомлялося про досягнення закордонних муніципалітетів, більшість південноукраїнських міст не мала елементарних зручностей: електрики, каналізації, водопроводу, нормального вуличного освітлення.

Слушна вказівка В. Нардової [6] про те, що навіть найрозвиненіші російські міста «при відносно прискореному зростанні прибутків, більших можливостях поповнення грошових ресурсів за рахунок кредитів і позик виявлялися не в змозі цілком задовільно вирішувати багато життєво важливих для міського населення проблем». У таких умовах була вкрай важлива політика держави, яка повинна була бути спрямована на створення сприятливих умов для росту міського господарства. Очевидна неготовність влади й значної частини думських голосних до вирішення фінансових проблем муніципалітетів, нездатність швидко й рішуче ліквідувати безліч перепон на шляху до інтенсифікації росту міського господарства, перехід його на якісно більш високий рівень були ще одним фактором, що зумовив посилення опозиційності уряду й представників міських дум у середовищі городян.

Висновки. У модернізаційні часи другої половини ХІХ – ХХ ст., на думку автора, роль міського самоврядування полягала в таких позиціях: участі у будівництві шляхів сполучення (залізниць) і модернізації портів; здачі муніципальної власності в оренду й отриманням прибутку до бюджетів, який розподіляли на сферу благоустрою.

Загалом міста Півдня України почували себе самодостатніми соціально-економічними організаціями, але ущербність і обмеженість самоврядування викликали невдоволення з боку тих, хто не був прихильником самодержавної влади. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з'являються роботи ліберально налаштованих юристів, істориків, правознавців, політичних діячів, у яких акцентувалася увага на недоліках наявної системи самоврядування, пропонувалися шляхи вдосконалювання повноважень, організації й діяльності муніципальних органів, різні варіанти їх розвитку.

Значна частина публіцистики й науково-популярних робіт ліберально й соціалістично налаштованих авторів про міське самоврядування мала практичні завдання: втягти маси в політичне життя, закликати до боротьби із самодержавством, тому такі публікації тенденційні, упереджені. У більшості з них осуду зазнали насамперед соціальний склад голосних, що нібито робив муніципалітети нездатними ефективно, на благо всім городянам, господарювати, а також твердий урядовий контроль, централізація. Більш радикальні діячі лише використовували приклад самоврядування міст, щоб підштовхнути низи до загальних протестів проти верховної влади. Більш помірні, ліберальні публіцисти обмежувалися складанням списку тих заходів у сфері міського самоврядування, які, на їхню думку, слід утілити в життя.

Критики зазнали й дореволюційні основи ведення муніципального господарства. Інформація, що наводилася в публіцистиці, про успіхи західних міст повинна була стати «найбільш красномовним докором нашій злочинній байдужості до цього роду питання». У результаті автори висували вимоги «нового життя» органам самоврядування: значного розширення виборчого права, ослаблення урядового контролю, звільнення від обов'язкових витрат, звернення роботи муніципалітетів до розвитку економічного потенціалу, освітньо-культурної сфери, медико-санітарної діяльності, благоустрою та комунальної сфери міського господарства.

Таким чином, до нового модернізаційно-урбаністичного життя увійшли лише ті міста Півдня України, які використали необхідний потенціал, який вимагав капіталістичний час. Прокладаючи залізниці, модернізуючи порти, пов'язавши новими торгівельними шляхами повітові та заштатні міста із портовими, губернськими, центральними містами та регіонами міста Півдня України отримали нові умови існування, які зна-

чно перевищували показники інших регіонів держави. Порівняно з іншими регіонами України, Росії, Білорусії, Прибалтики самоврядування Півдня України демонструвало приклади позитивного прикладу нових модернізаційних можливостей. Якщо пік модернізації на Півдні припав на другу половину XIX ст., то в інших регіонах він

лише розпочався на початку XX ст. Тому Південь України значно у вищих розмірах використав нові можливості модернізації. Самоврядування віднеслося до них із більшою мобільністю не боючися вимагати своє у державі та беручи кредити, позики на 30 та 50 років і повністю переходячи на нові раціональні та капіталістичні відносини.

Список літератури:

1. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Москва : Госиздат., 1928. С. 196–424.
2. Веселовский Б. Местное самоуправление и демократия. Пг. : Муравей, 1917. С. 10–28.
3. Веселовский Б. Муниципализация и муниципальная политика в России. Санкт-Петербург, 1914. С. 5–15.
4. Историческое обозрение города Полтавы. Полтава : Тип. Губ. Правления, 1856. С. 147–161, 285–300.
5. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 г. Симферополь : Тип. таврическая губернская, 1902. С. 56–124.
6. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Ленинград : Наука, 1984. 260 с.
7. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 296 с.
8. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления. 1911. С. 160–170.
9. Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. Ковна : Тип. Губ. Правления. 1890. С. 70–72.
10. Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. Петрозаводск : Тип. Губ. Правления. 1867. С. 118–120.
11. Прищепа О.П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2003. С. 113–115.
12. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в XIX – на початку XX століть : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2001. С. 32–40.
13. Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. докт. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2008. 511 с.
14. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2002. С. 67–87.

Cheremisin O.V., Varnavska I.V. THE ROLE OF THE LOCAL GOVERNMENT IN MODERNIZATION OF ENGINEERING-TECHNICAL SPACE OF THE SOUTH UKRAINIAN CITIES DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

This article is devoted to the participation of the local governing bodies in modernization of the engineering-technical facilities in the South Ukrainian region during the second half of the 19th and early 20th centuries. The main focus is on the modernization of the cities in the South of Ukraine, but in parallel the comparison with other regions of the state is happening in order to determine the specifics of the local governing in other southern Ukrainian region. The article attempts to analyze the role of the local government in modernization of engineering-technical space, so the attention is focused on the modernization of landscaping industrial enterprises, sanitation, electrification, telephonization, tramwayization and other projects, related to the spheres of life. The attention is paid to the emergence of new industrial cities in connection with the modernization, the development of the factory complex. The emphasis is placed on the process of retraining cities in the Southern Ukrainian region from a purely agricultural to industrial and assess how much for them the process of modernization has brought positive and negative effects. In the conclusions indicated that in new modernized urban life entered only those cities in the Southern Ukraine that used the necessary potential that required the times of capitalism. By laying railroads and modernizing ports, the cities of the Southern Ukraine have received new conditions of existence, which significantly exceeded the indicators of the other regions of the country. In comparison with other regions of Ukraine, Russia, Belorussia and Baltic states, the self-government of the Southern Ukraine demonstrated positive examples of new modernization opportunities. If the peak of modernization in the South of Ukraine came in the second half of the 19th century, in other regions it only began in the early 20th century. Therefore, the South of Ukraine used the new opportunities to a much greater extent.

Key words: South of Ukraine, local government, modernization, engineering-technical complexes.

Шевченко В.М.

Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова

ГЕНРИХ АЛТУНЯН: ПРАВОЗАХИСНИК ТА БОРЕЦЬ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Метою написання статті є дослідження правозахисної та політичної діяльності Г. Алтуняна. Він пройшов у своєму житті шлях багатьох радянських дисидентів. Спочатку Г. Алтунян сподівався демократизувати радянський соціалізм. Після двох ув'язнень він розриває із комуністичною ідеологією. Під впливом правозахисної діяльності Г. Алтунян стає лібералом. Без дотримання прав людини та демократії жодна держава не зуміє досягти високого рівня розвитку. Дисидентський рух був необхідною передумовою здобуття Україною незалежності. Дисиденти розробляли ідеологічні альтернативи офіційній ідеології КПРС. Особливістю життєвого шляху Г. Алтуняна є поєднання правозахисної та політичної діяльності. При створенні статті з'ясовано розвиток політичних поглядів Г. Алтуняна. Досліджено також співпрацю Г. Алтуняна з іншими дисидентами. Період перебудови дав можливість дисидентам займатися легальною політичною діяльністю. Опозиційні ідеї, що раніше були поширені у підпільних групах, поширилися серед народних мас. Успіху опозиційних сил сприяло розчарування народів СРСР у політиці комуністів. Це показали вибори народних депутатів СРСР у 1989 р. та Верховної ради УРСР у 1990 р. У результаті виборів опозиція отримала представництво у законодавчих органах. Поєднання діяльності демократичного руху та народного невдоволення викликали розпад СРСР та здобуття союзними республіками. У 1990–1991 роках Г. Алтунян своєю політичною діяльністю сприяв ослабленню влади КПРС та здобуттю Україною незалежності. Правозахисна діяльність Г. Алтуняна була пов'язана із товариством «Меморіал», політична – Народним рухом України. Політична діяльність Г. Алтуняна та інших рухівців заклала основу демократичного політичного режиму України. Г. Алтунян був прикладом стійкості у протистоянні із тоталітаризмом для інших учасників демократичного руху.

Ключові слова: товариство «Меморіал», Народний рух України, демократія, права людини, дисидент.

Постановка проблеми. Важливе місце у вивченні історії України займає дослідження боротьби за незалежність. Без дотримання прав людини та демократії жодна держава не зуміє досягти високого рівня розвитку. Тому вивчення діяльності дисидентів, у тому числі правозахисників, має практичне значення у розбудові незалежної та демократичної України. Вивчення політичної діяльності Г. Алтуняна дає можливість поєднати ці два важливі питання в українській історії. Одночасно ця стаття сприяє подальшому вивченню історії Народного руху України. Також вивчення періоду 1989–1991 років сприяє виявленню факторів формування сучасного політичного життя України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними джерелами під час написання статті стали інтерв'ю, спогади та вірші Г. Алтуняна [3–7]. Також були використані роботи істориків Л. Алексеєвої [1], А. Алексеєнко [2], Б. Захарова [13], С. Карасик [16], матеріали радіопередачі

В. Тольця на радіо «Свобода» [29]. Важливим джерелом є спогади інших дисидентів про Г. Алтуняна: З. Антонюка [8], А. Григоренка [10], М. Джамільова [11–12], С. Подольського [25]. У роботі використані документи ДКНС [9; 30], судові документи [19; 26–28], товариства «Меморіал» [22], документи правозахисного руху [20; 23–24], звернення народних депутатів України [21]. Серед джерел є матеріали преси [14–15; 17–18].

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є виявити вплив діяльності Г. Алтуняна на розвиток демократичного руху в Україні.

Виклад основного матеріалу. Г. Алтунян народився 24 листопада 1933 р. у Тбілісі. У 1944 р. Г. Алтунян із сім'єю переїхав до Харкова [16].

Г. Алтунян навчався у Харківському вищому військовому авіаційно-інженерному училищі (1951–1956 роки), потім служив інженером у військовій частині № 40433 (1956–1960 роки). У 1965 р. він вступає до КПРС. У 1960 р. Г. Алтунян захворів на гастрит, що перетворився на

виразку шлунку. У 1961 р. він переведений на роботу до Харківського вищого командного авіаційного училища. В училищі Г. Алтунян займав посади начальника відділу, начальника лабораторії та викладача [7].

Перші протиріччя із тоталітарним режимом почалися у 1964 р., коли Г. Алтунян на партійних зборах кафедри заявив свою недовіру Л. Брежневу, вказавши на недемократичні методи усунення М. Хрущова. У липні 1968 р. Г. Алтунян починає спілкуватися із дисидентами, у тому числі П. Якіром, П. Григоренком, Л. Плющем, О. Костеріним. Г. Алтунян разом із В. Недоборою, В. Пономарьовим, А. Левіним передруковував лист А. Сахарова «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу» [3].

У серпні 1968 р. Г. Алтуняна виключили із КПРС та звільнили із армії. Домагаючись відновлення у КПРС, він писав листи до партійних чиновників, доки не дійшов до ЦК КПРС. Комісія партійного контролю не відновила Г. Алтуняна у партії. При цьому Г. Алтунян записав із пам'яті розмови із партійцями та передав їх іншим дисидентам для поширення у самвидаві [2].

У травні 1969 р. Г. Алтунян вступив до Ініціативної групи захисту прав людини у СРСР, підписав відкритий листа в ООН із приводу порушень прав людини у СРСР [23]. Після цього він пише листа на захист П. Григоренка [20]. У червні Г. Алтунян підписався під листом до Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій [24].

11 липня 1969 р. Г. Алтуняна заарештували. 26 листопада Харківський обласний суд приговорив Г. Алтуняна до 3 років ув'язнення [26].

У 1972 р. Г. Алтунян повернувся із ув'язнення. Він багато їздив по Харківській області. Дисидент читав та розповсюджував самвидав, підписував із іншими правозахисниками листи на захист А. Сахарова та Л. Плюща [16].

24 грудня 1978 р. Г. Алтунян був викликаний до Управління КБД УРСР по Харківській області для профілактичної бесіди [16]. Після бесіди Г. Алтунян передав зміст розмови іншим дисидентам. Розмова була опублікована у самвидаві.

30 травня 1980 р. у будинку Г. Алтуняна проведено обшук. Правоохоронці вилучили книгу О. Солженицина «Архіпелаг ГУЛАГ» [16].

16 грудня 1980 р. Г. Алтуняна заарештували удруге. 31 березня 1981 р. Харківський обласний суд приговорив правозахисника до 7 років ув'язнення та 5 років заслання [27]. 9 березня 1987 р. Г. Алтунян вийшов на свободу шляхом умовного дострокового звільнення [7].

Після звільнення Г. Алтунян писав статті для журналу «Гласність». Також він бере із 1989 р. участь у діяльності товариства «Меморіал» та Народного руху України за перебудову [2].

Будучи членом товариства «Меморіал», Г. Алтунян бере участь у діяльності Товариства репресованих, де його обирають головою Харківського бюро [7]. Період 1989–1991 років був найпродуктивнішим у правозахисній діяльності Г. Алтуняна.

9 листопада 1989 р. Харківський «Меморіал» пише відкритого листа головному редактору газети «Червоний прапор» («Красное знамя») Д. Сердитову. Лист підписав Г. Алтунян. Товариство «Меморіал» вимагало від Д. Сердитова не друкувати під рубрикою «Меморіал» статті без повідомлення про це товариства. Причиною листа стала стаття В. Котляра «Перша категорія – розстріл» із інтерв'ю керівника слідчого відділу УКДБ Харківської області М. Мурзіна. У листі повідомляється, що М. Мурзін приймав участь у політичних репресіях, заарештувавши Г. Алтуняна 16 грудня 1980 р. [14].

18 листопада Харківський «Меморіал» пише Звернення до II з'їзду народних депутатів СРСР. Автором цього документу є Г. Алтунян. У Зверненні містилася вимога прийняти Закон СРСР «Про соціальний захист усіх безпідставно репресованих». Колишні репресовані мали отримувати пенсії, що мали бути на рівні пенсії ветеранів Великої вітчизняної війни та партії, отримували права на позачергове розміщення у будинки пристарілих та безкоштовні ліки [22].

7 грудня 1989 р. Харківський «Меморіал» у Інформаційному бюлетені № 26 публікує дві заяви. Автором цих заяв був Г. Алтунян. Перша заява підтримувала Томське та Новосибірське відділення «Меморіалу» у недовірі народному депутату СРСР Є. Лігачову у зв'язку із його участю у знищенні поховання репресованих за правління Й. Сталіна. Є. Лігачов тоді був першим секретарем Томського обласного комітету КПРС. Також заява закликала розслідувати знищення поховання та провести суд над винними. Друга заява вимагала реабілітувати С. Кузнецова, якого засудили за наклеп на співробітників МВС та КДБ [15].

У 1990 р. Верховний суд УРСР відмінив усі обвинувальні вироки Г. Алтуняна [28]. Реабілітація стала символом моральної перемоги Г. Алтуняна над тоталітарною державою.

У 1990 р. Г. Алтунян став депутатом Верховної ради УРСР від Київського району Харкова (виборчий округ № 370). Він балатувався від Народного

руху України, тому за нього голосували виборці, які були розчаровані у комуністах. 16 липня 1990 р. Г. Алтунян голосує за Декларацію про державний суверенітет України. У травні 1991 р. Г. Алтунян голосує за Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій». Він одночасно був співавтором цього закону. Закон містив визначення репресованих радянською владою, передбачав матеріальну компенсацію репресованим у розмірі 140 рублів за місяць незаконного ув'язнення (загальна сума компенсації обмежувалася 12000 рублів). Виплату компенсації УРСР почала із власного бюджету із 1 липня 1991 р. Розмір першої виплати обмежувався 3000 рублів, решту суми виплачували рівними частинами щомісяця протягом 5 років. Також гарантувалося лікування за рахунок держави репресованих осіб, що отримали інвалідність у період ув'язнення [6].

18 серпня 1991 р. у СРСР почалися події, що увійшли у історію під назвою путч Державного комітету із надзвичайного стану [9]. Путчисти на чолі із віце-президентом СРСР Г. Янаєвим оголосили про відсторонення президента СРСР М. Горбачова [30]. У Харкові на захист демократії стали всі противники комуністів. Г. Алтунян на той час перебував у Харкові [7].

21 серпня Харківська міська рада зібралася на надзвичайну сесію. Крім депутатів міської ради, на сесії були у якості спостерігачів голови районних рад, депутати обласної ради, Верховної ради УРСР, народні депутати СРСР. Першим виступив голова міської ради Є. Кушнарьов. Він розповів про події 19–21 серпня [17]. Із самого початку Є. Кушнарьов відмовився виконувати рішення ДКНС та виконував лише рішення законних органів влади СРСР та УРСР. Потім виступив депутат міської ради від Партії демократичного відродження України В. Ляшенко. Він засудив ДКНС від імені своєї партії. Безпартійний депутат міської ради М. Ярова закликала до страйку у випадку уведення у місті надзвичайного стану. Депутат міської ради від групи «Незалежність» Є. Медреш заявив про підтримку усіх демократичних сил у СРСР, що встали до боротьби із ДКНС. Депутат міської ради від КПУ Л. Григор'єва підтримала у виступі ДКНС. Голова районної ради Жовтневого району О. Прокоф'єв звернувся до усіх учасників події утриматися від насилля. Потім виступили депутати Верховної ради УРСР Г. Алтунян, В. Щербина, Ю. Гайсинський. Усі вони засудили ДКНС. Голова районної ради Дзержинського району В. Шумилкін зачитав постанову районної ради про невизнання ДКНС. Народний депутат

СРСР М. Тернюк заявив, що їде до Москви на надзвичайну сесію Верховної ради СРСР. На сесії він сподівався виступити із промовою спрямованою проти путчистів. Перед закриттям сесії було зачитане звернення заступника голови Верховної ради УРСР В. Гриньова [18]. 24 серпня 1991 р. Г. Алтунян голосує за Акт проголошення незалежності України.

25 вересня 1991 р. група народних депутатів України підписує Звернення народних депутатів України до Верховної ради. Г. Алтунян був одним із авторів Звернення. Документ пропонував кроки для побудови незалежної України. Звернення містило характеристику політичного становища України після проголошення незалежності: повне домінування у народному господарстві командної економіки над ринковою; відсутність практичних кроків із реформування державних структур після проголошення незалежності; у КДБ та МВС залишилися старі кадри; соціальна демагогія вищих керівних осіб; Верховна рада України не має чіткої програми дій; існує реальна загроза дискредитації проголошеної незалежності України. Економічні реформи, що запропоновані Зверненням: зменшити кількість чиновників у Кабінеті міністрів України, які займаються економічними питаннями; лібералізувати ціни та заробітну плату, увести індексацію доходів; зменшити податки, внески на соціальне страхування, митні тарифи для підприємств. У Зверненні був список політичних заходів для незалежної держави: призупинити повноваження депутатів Верховної ради України, які прямо або опосередковано підтримували ДКНС, питання довіри їм винести на референдуми, що мають бути проведені в округах, де обрали цих депутатів; відставити Президіум Верховної ради; провести відставку Секретаріату Верховної ради України; відставити міністрів економіки, фінансів, промисловості, юстиції, управляючого Зовнішньоекономічним банком, державної телерадіокомпанії; відставити Колегії КДБ та МВС; ліквідувати Комітет із питань оборони, державної безпеки та надзвичайних ситуацій; переобрати склад Верховного суду; почати підготовку структури державного управління та місцевого самоврядування із врахуванням створення посади президента України; перенести вибори президента України на весну 1992 р.; створити делегацію для перемовин із колишніми республіками СРСР щодо розпуску Союзу; прийняти Закон України «Про засоби масової інформації»; провести негайно економічні реформи [21].

Після здобуття Україною незалежності Г. Алтунян у Верховній раді займається в основному економічними питаннями. Він бере участь у розробці законопроектів про пенсії, земельні відносини, захист найманих працівників, приватизацію [5].

У ході президентських виборів 1991 р. Г. Алтунян був у групі підтримки В. Чорновола. Також він був членом Центрального Проводу НРУ, головою Харківської крайової організації НРУ [2].

У 1994 р. Г. Алтунян програє вибори народних депутатів. Після цього він відходить від активної політичної діяльності [16].

Наприкінці життя Г. Алтунян займався правозахисною діяльністю у Харківській правозахисній групі. Також він брав участь у Помаранчевій революції (2004–2005 роки). Г. Алтунян помер 30 червня 2005 р. [16].

Висновки. Г. Алтунян пройшов у своєму житті шлях багатьох радянських дисидентів. Спочатку він сподівався демократизувати радянський соціалізм. Після двох ув'язнень Г. Алтунян розриває із комуністичною ідеєю. Під впливом правозахисної діяльності він стає лібералом. У 1990–1991 роках Г. Алтунян своєю політичною діяльністю сприяв ослабленню влади КПРС та здобуттю Україною незалежності.

Список літератури:

1. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва : Зацепа. 382 с.
2. Алексеев А. Правозахисна діяльність Генріха Алтуняна. *Правозахисний рух: історія і сучасність*: матеріали X Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С. 15–16.
3. Алтунян Г.О. Аудиоінтерв'ю (серпень 1996 г.). *Права людини*. 2006. № 79. С. 4–8.
4. Алтунян Г.О. Из стихов. *Права людини*. 2006. № 79. С. 2–3.
5. Алтунян Г.О. Нужны реформы, а не разговоры о них. *Время*. 1991. № 30 (15 октября). С. 1–2.
6. Алтунян Г.О. Реабілітація потрібна, щоб ніколи більше не повторилися репресії. *Слобода*. 1991. № 35 (17 травня). С. 4.
7. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. 350 с.
8. Антонюк З. Лист. *Права людини*. 2006. № 79. С. 17.
9. Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР. Обращение к советскому народу. *Известия*. 1991. № 197 (20 августа). С. 1.
10. Григоренко А. Письмо. *Права людини*. 2006. № 79. С. 8–10.
11. Джемилев М. Выступление на поминках. *Права людини*. 2006. № 79. С. 15–16.
12. Джемилев М. Выступление на траурном митинге памяти Генриха Алтуняна. *Права людини*. 2006. № 79. С. 15.
13. Захаров Б. Є. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987). *Дриновський збірник*. 2010. Т. IV. С. 310–322.
14. Информационный бюллетень № 24 Харьковского общества «Мемориал». *Архів Харківської правозахисної групи. Фонд «Бюлетені Харківського «Меморіалу»»*.
15. Информационный бюллетень № 26 Харьковского общества «Мемориал». *Архів Харківської правозахисної групи. Фонд «Бюлетені Харківського «Меморіалу»»*.
16. Карасик С. Алтунян Генріх Ованесович. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків : Права людини, 2006. С. 30–32.
17. Мазница А. Пресс-конференция Е. Кушнарева. *Слобода*. 1991. № 64 (28 августа). С. 5.
18. Мазница А. Пучистов не признаем! *Слобода*. 1991. № 63 (24 августа). С. 3.
19. Обвинительное заключение от 13 марта 1981 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 278–293.
20. Обращение к согражданам с требованием освобождения П.Г. Григоренко из-под стражи. *Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента*. Харьков : Фолио, 2000. С. 305–307.
21. Обращение народных депутатов Украины в Верховный Совет. *Рабочая газета*. 1991. № 180 (25 сентября). С. 1.
22. Обращение Харьковского общества «Мемориал» к II съезду народных депутатов СССР. *Архів Харківської правозахисної групи. Фонд «Документи Харківського «Меморіалу»»*.
23. Письмо в Комитет прав человека ООН от 25 мая 1969 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 297–301.
24. Письмо к Международному совещанию коммунистических и рабочих партий. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 302–304.
25. Подольский С. Выступление на поминках. *Права людини*. 2006. № 79. С. 16–17.

26. Приговор именем УССР от 26 ноября 1969 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 269–277.
27. Приговор именем УССР от 31 марта 1981 г. Алтунян Г.О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 294–295.
28. Справка Верховного суда УССР об отмене приговора. Алтунян Г. О. Цена свободы: воспоминания диссидента. Харьков : Фолио, 2000. С. 296.
29. Тольц В. Память Генриха Алтуняна передача русской редакции радио «Свобода». *Права людини*. 2006. № 79. С. 22–25.
30. Указ вице-президента СССР Янаева Г.И. от 18 августа 1991 года. *Известия*. 1991. № 197 (20 августа). С. 1.

Shevchenko V.M. HENRICH ALTUNYAN: HUMAN RIGHTS DEFENDER AND FIGHTER FOR INDEPENDENCE OF UKRAINE

The purpose of writing the article is to study the human rights and political activities of H. Altunyan. He went the way of many soviet dissidents in his life. Initially, H. Altunyan hoped to democratize soviet socialism. After two imprisonments, he broke with communist ideology. Under the influence of human rights activities, H. Altunyan became a liberal. Without respect for human rights and democracy, no state will be able to achieve a high level of development. The dissident movement was a necessary precondition for Ukraine's independence. Dissidents developed ideological alternatives to the official ideology of the CPSU. A feature of H. Altunyan's life is a combination of human rights and political activity. When creating the article, the development of H. Altunyan's political views was clarified. H. Altunyan's cooperation with other dissidents was also studied. The perestroika period allowed dissidents to engage in legal political activity. Opposition ideas, which had previously been spread in underground groups, spread among the masses. The success of the opposition forces was facilitated by the disappointment of the peoples of the USSR in the policy of the communists. This was shown by the elections of people's deputies of the USSR in 1989 and the Verkhovna rada of the USSR in 1990. As a result of the elections, the opposition gained representation in the legislature. The combination of the democratic movement and popular discontent caused the collapse of the USSR and the conquest of the union republics. In 1990–1991, H. Altunyan with his political activity contributed to the weakening of the CPSU and Ukraine's independence. H. Altunyan's human rights activities were connected with the Memorial Society, and his political activity were connected with the People's movement of Ukraine. The political activity of H. Altunyan and other activists laid the foundation of the democratic political regime of Ukraine. H. Altunyan was an example of resilience in the face of totalitarianism for other members of the democratic movement.

Key words: Memorial Society, People's movement of Ukraine, democracy, human rights, dissident.

УДК 94(477):378-057.875(477)"1911/1920"
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.12>

Шмалюх А.А.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

«СОЦІАЛЬНО-ЧУЖІ ЕЛЕМЕНТИ» СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УСРР У 1920-х рр.

На початку 1920-х рр. саме студенти стали одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу більшовицької влади, представники якої намагалися сформувати новий образ радянського студента, який за своєю сутністю, повністю повинен відповідати радянським соціокультурним нормам.

У процесі розгортання масової класової ненависті під прицілом опинилися саме ті студенти, які мали «неправильне» соціальне походження або родинні зв'язки з так званими «колишніми людьми». Це пояснювалося тим, що родичі «колишніх» мали нібито всі підстави «сумніватися» і в лінії партії, спрямованій на жорстокі насильницькі дії, і в правомірності свавілля карально-репресивних органів стосовно їхніх безневинних батьків.

Автор статті робить спробу проаналізувати окремі аспекти дискримінаційної політики радянської влади щодо українського студентства, які мали «сумнівне» соціальне походження і потерпали від утисків з боку радянської влади за соціально-класовою ознакою. На основі архівних джерел та на прикладах мемуарів української письменниці Докії Гуменної визначено причини та наслідки приховування фактів власної біографії. Охарактеризовано комплекс прийомів та методів, до яких вдавалася радянська бюрократична система для виявлення «соціально чужих» серед інститутської молоді.

Доведено, що процес інтеграції вихідців із «класово-ворожих» родин у нове радянське суспільство був не тільки складним і довготривалим, але і досить суперечливим. Проте, незважаючи на нагнітання класової нетерпимості, чимало вихідців із «колишніх» успішно пристосувалися до радянських реалій, використовуючи для цього всі можливі методи і засоби, зокрема зміну соціального статусу і свої культурно-освітні переваги.

Ключові слова: студентство, соціальне походження, «соціально-чужі елементи», «колишні», чистки.

Постановка проблеми. Більшовицька ідеологія розколола суспільство, використовуючи бінарну опозицію «свої» і «чужі». Соціальні рамки, встановлені радянською владою у 1920-х рр., спричинили появу покоління соціальних сиріт при живих батьках, оскільки всі намагалися приховати «сумнівні» сторінки біографії.

Студенти стали заручниками більшовицької освітньої політики, яка орієнтувалася на класовий підхід у формуванні контингенту. Пролетаризація, яка стала основою державної політики з 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала вагомих результатів: більшість студентів, а особливо випускників, становили далеко не вихідці з робітничого середовища й селян. Як і в попереднє десятиліття, студентська маса на початку 1930-х рр. була конгломератом людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціальні трансформації в Україні протягом 1920–1930-х рр. постійно привертала увагу як радянських, так і сучасних дослідників. Студент-

ство як самостійний сюжет для дослідження до цього часу займає незначне місце в українській історіографії. Традиційно повсякденні практики студентської молоді досліджувалися в контексті вивчення становлення та розвитку нової системи освіти, історії формування української інтелігенції [6; 8]. Проте останнім часом з'явилися спеціальні праці, присвячені різним аспектам історії цієї локальної спільноти, яку досліджували О. Лаврут [7], О. Рябченко [9] та Н. Гогохія [2]. Важливе місце у вивченні окресленої проблеми займають праці зарубіжних дослідників [10; 18; 19]. Зокрема, американська дослідниця Ш. Фітцпатрік висвітлювала проблему «пролетаризації» крізь призму дослідження соціальної мобільності ранньої радянської епохи [18].

Постановка завдання. У межах розвідки автор ставить за мету проаналізувати причини, прийоми та наслідки приховування інформації про родинні зв'язки серед студентства УСРР у 1920-х рр. На основі мемуарної літератури, проаналізувати реалії повсякденного життя очима

радянської студентки Докії Гуменної, яка походила з родини «нетрудового елемента позбавленого права голосу».

Виклад основного матеріалу дослідження.

З утвердженням радянської влади в Україні було встановлено досить жорсткі вимоги щодо соціального складу студентства. Сплановано ряд заходів, втілення яких мало б привести до зростання кількості вихідців із робітників і селян у вищих навчальних закладах. Згідно з більшовицькою ідеологією, соціальне походження, перетворилось на найголовніший маркер лояльності населення.

Одним із поширених методів виявлення «соціально чужих елементів» у складі студентства стали анкети, в яких потрібно було чітко вказати своє соціальне походження. Зрозуміло, що вихідці із родин «колишніх» усіляко намагалися замаскувати своє справжнє минуле й у графі «соціальне походження» вказували неправдиву інформацію. Як зауважив помічник прокурора СРСР І. Кондурушкін, «час був гарячим, навіть не було коли перевіряти знання за документами. Анкетний час: заповнив анкету, все приймається на довіру ... У такій метушні можна було і своє минуле «втратити» [1, с. 13].

Українська письменниця Докія Гуменна, яка походила із родини «нетрудового елемента позбавленого права голосу» зазначає, що «в цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, неможливі, бійці Червоної армії, активісти, висуванці. Хто як міг, так і маскувався ... Нетрудовий елемент, всякі там попівни, офіцерські синки, діти поліцаїв чи куркулів, торговців – нещадно викидаються з пролетарського вишу» [3, с. 158].

Бути «своїм» у студентському середовищі означало бути рідним за походженням і духом, повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, неприйняття і ненависть до інакомислення. Такі принципи призводили до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, тому вихідцям із «класово-ворожих» сімей часто доводилося відрікатися від своїх «непролетарських» батьків чи змінювати прізвище. Зокрема, серед архівних матеріалів знаходимо такі записки: «Я, учитель Юрій Михайлівський, як син священика, пориваю будь-який зв'язок з духовним званням»; «Я, Євгенія Опанасівна Голубцова, відрікаюся від батька-псаломщика» [4, арк. 28].

Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі «виправдовуючим» стилем мови, вико-

ристання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у побутових зверненнях до влади та апелювання до пролетарських символів стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов. Основним завданням стало – не вирізнятися з маси, бути такими, як усі, спілкуватися мовою більшості, не показувати навиків манер та етикету. Зокрема, Ю. Юркевич згадує, що «сотня підлітків, на 90% – діти робітничої бідноти, всі старші за мене на 2–3 роки. Оточення буйне, забіякувате, хизувалися розв'язністю манер і фігурним матом. Але потім виявилось, що вони, власне, хороші хлопці. Вихідці з інтелігентських сімей, які намагалися не вирізнятися серед інших ні зовнішністю, ні поведінкою» [17, с. 80]. У пролетарській державі потрібно було відповідати вимогам – бути «пролетарем». Але не просто діяти і мати вигляд «пролетаря», а й відчувати себе ним, тобто знакова сутність мала відповідати внутрішньому змісту.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати освіту і влаштувати своє життя спонукали багатьох дітей вихідців із «соціально-чужих сімей» до фальсифікації документів. Зокрема, Докія Гуменна згадує, що під час навчання в неї була довідка члена комнезаму, «дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові ... Я ніколи ногою не ступала в цей комітет і у вічі не бачила жодного жашківського незаможника» [3, с. 160]. Довідки і різного роду посвідчення відігравали важливу роль у житті кожної радянської людини, особливо молоді. Часто довідка була свого роду «путівкою в життя», що відгороджувала від репресій і покарань, відкривала широкий шлях до кращого майбутнього: навчання у виші, кар'єри радянського спеціаліста тощо.

Представники більшовицької влади прекрасно усвідомлювали масштаби приховування соціального походження студентами. Задля виявлення тих, хто «проліз» до радянських навчальних закладів та партійних, комсомольських осередків, маючи непролетарську біографію, здійснювались заходи, відомі під назвою «чистки».

Вже у жовтні 1921 р. всі вищі навчальні заклади України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Метою такого заходу стало «вияснення особового складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріаль-

ного забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих» [5, арк. 123–124].

Окрім загальнодержавних кампаній, у вишах працювали всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів – від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих червоним армій, до перереєстрації студентів-першкурсників, залишених на рік. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити процедуру чистки. Варто зазначити, що ініціаторами перевірок часто виступали і самі навчальні заклади [12, арк. 260].

Процедуру чистки студентського середовища описала студентка Київського Інституту народної освіти, письменниця Д. Гуменна. Через внутрішні переживання авторки можна прослідкувати, наскільки сильною була радянська система залякування, адже навіть діти так званих «соціально-чужих елементів» нерідко вважали, що вони не мають права навчатися через своє «неправильне» соціальне походження. Авторка зазначає, що «чистки йшли одна за одною ... Найбільше я боялася голову чистильної комісії, цього вершителя студентських доль... Мені здавалося що цей Калачура наскрізь пронизає мене очима і знає, що я брешу, що я – ніякий не член комнезаму і що картка моя з усіма печатами й підписами – фіктивна і що за соціальним становищем я не маю права вчитися» [3, с. 160–161].

Засоби масової інформації, передусім газети всіх рівнів – від цехової стіннівки до «Правди» чи «Известий», стали особливою сферою навіювання того, що «більшовики – найкращі друзі українського народу». Однак самі діти «колишніх людей» добре розуміли, що вони є «чужими», що широка дорога в майбутнє відкрита тільки «вихідцям з пролетаріату». Зокрема, Докія Гуменна у щоденнику яскраво описує свої переживання про соціальне походження перед вступом до інституту: «Щоб вступити до вищого навчального закладу, треба було мати відрядження. Звідки я його могла мати? Чула я, що такі відрядження дає КНС (Комітет незаможних селян), але чи могла я, «Гуменюкова дівчина», з того самого кодла Герасима Гуменюка, що в нього революція відібрала сто десятин землі, насіння отого самого Кузьми Гуменюка, що вже записаний як нетрудовий елемент без права голосу, у якого націоналізовано два

будинки, – чи могла я йти до комнезаму за відрядженням?» [3, с. 147].

У газеті «Червоний шлях» в 1929 р. була сторінка під загальною рубрикою «Не засмічувати наших шкіл», де регулярно публікували листи, заяви, доноси «пильних» громадян: «Очистимо наші школи від куркульських і непманівських синків», «Жодної щілини класовому ворогові до радянської школи», «Як вони пролазять», «Чи не пече йому місце незаможника», «Хай діти визискувача не плямують радянської школи». Цікавим, однак, є той факт, що автори підписували «опуси» псевдонімами, зокрема Хвастовський, Кароокий, Окрробітник або просто «я це бачив». Наприклад, громадянин Хвастовський звернувся до редакції «Червоний шлях» із листом «Чи не пече йому місце незаможника», у якому наполегливо просив установити справедливість і забрати місце в сина заможного господаря Якова Руденка, який мешкає в с. Ново-Красному Мало-Вищанського району, оскільки «його син Грицько року 1921-го ходив у банді. Років зо три цей Грицько Руденко вхитрився якось пролізти до комсомолу, а після поїхав учитися до Мічєвського агрономічного технікуму на Первомайщині. Тут він вчиться і по цей час. Чи не варто було б віддати місце незаможникові, а не якійсь непевній людині» [16, с. 4].

За цих умов рядовим явищем стала практика відрахування з інституту через соціальне походження. Зокрема, у доповідній записці про склад комсомольського активу вищих навчальних закладів Харкова з вибіркового дослідження двадцяти випадків відрахувань у п'яти було зазначено мотивацію – «приховав своє соціальне походження» [15, арк. 31]. Студентку Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутську було позбавлено права навчатися «як соціально ворожого елемента, що утаїла соціальне походження і не проявилася з громадського боку» [11, арк. 126]. Студентку Н. Корнієнко за наказом по Одеському інституту народної освіти від 15 квітня 1930 р. було відраховано на підставі, що вона «дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях» [14, арк. 5]. Цікавим є той факт, що збирали інформацію з різних джерел, і чим більше «неправильних» позицій у біографії, тим краще. При цьому ігнорували будь-яку логіку, як-то неможливість поєднання посад інспектора шкіл і жандарма.

Численні документально засвідчені спогади студентів кінця 1920-х рр. доводять, що і за цих умов більшість їх щиро вірила в комунізм і бажала

швидшої його побудови, тож «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятковими, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і ... признаймося щиро, безпечніше» [3, с. 93].

Радянський спосіб всеохопного ідеологічного виховання молоді давав бажані результати. Усього за рік навчання в Київському університеті, де панувала атмосфера соціалізму, ідеологічно правильно побудовані лекції та радянська агітація давали свої наслідки. Коли після закінчення першого курсу Київського ІНО та ж Докія Гуменна повернулася додому в м. Жашків, її політичні погляди на радянську дійсність уже кардинально змінилися. Вона намагалася пояснити батькам, що «нові часи, те, що на вашу думку було добре, тепер виявилось недобре ... Світ перебудовується, і якщо в нас забирають власність, то так і треба» [3, с. 171].

Ще одним прикладом є метаморфоза поглядів студентки Чернігівського Інституту народної освіти І. Бородаєвської, яка писала: «П'ять років самостійного життя і роботи в пролетарському середовищі виробили в мені твердий погляд, протилежний тому середовищу, з якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитись від цього, я назавжди порвала зв'язок зі своєю сім'єю» [13, арк. 128].

Висновки. Таким чином, процес інтеграції «соціально чужих» у нове радянське суспільство був не тільки складним і довготривалим, але і досить суперечливим. З одного боку, чимало студентської молоді, вихідців із родин «колишніх», намагалися брати активну участь у громадському житті, довести свою лояльність та відданість радянській владі. З іншого, велика частина студентства намагалися триматися осторонь, «стати сірою масою» і не привертати уваги, оскільки всі прояви індивідуальності, власне бачення та аналітичне ставлення до дійсності негайно викликало підозру. Проте жоден із цих методів не став дієвим, адже факт народження не в пролетарській родині важив більше, ніж громадська активність, а мовчання і байдужість характеризувалася як «примиренство».

Народжені і виховані в умовах соціально-станового середовища, здобувши належну освіту та морально-етичні норми світосприйняття і суспільної поведінки, вихідці з родин «колишніх» були змушені пристосовуватися до нових умов життя, продиктованих більшовицькими лідерами. Талановита і свідомо молодь, яка, чітко вибудовуючи свою життєву мету в межах комуністичної ідеології і моралі, щиро вірила в «світле майбутнє», особистою участю підтримувала всі кампанії влади, ціною надлюдських зусиль переборювала труднощі на шляху до своєї мети. Проте у суспільстві, де за колективними практиками наростало знецінення творчої, мислячої особистості, такі студенти нерідко кваліфікувалися як «чужі», ставали об'єктами для критики, чисток та репресій.

Список літератури:

1. ВЧК–ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. Москва : Изд-во гуманит. л-ры, 1995. 272 с.
2. Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268.
3. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жара і крига. Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
4. Державний архів Київської області. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 1123. 104 арк.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 418. 174 арк.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Едмонтон, 1992. 175 с.
7. Лаврут О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць*. Київ : Основа, 2010. Вип. 39. С. 73–80.
8. Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. Донецьк : РВА ДонДТУ. 2000. 247 с.
9. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНАМГ, 2012. 456 с.
10. Франсуа-Ксав'є Нерар. Пять процентов правды: Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). Москва : РОСС ПЭН, 2011, 397 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 410. 224 арк.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 703. 273 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 710. 184 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 316. 105 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 906. 136 арк.
16. Чи не пече йому місце незаможника. *Червоний шлях* № 11 (1447). 1929. 29 січня.
17. Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... Москва : Возвращение, 2000. 256 с.
18. Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge, 1979. 355 p.
19. Kelly Catriona «The School Waltz»: The Everyday Life of the Post-Stalinist Soviet Classroom. *Forum for Anthropology and Culture*. № 1. 2004. P. 108–158.

Shmaliukh A.A. «SOCIAL OUTCASTS» AMONG THE STUDENT YOUTH OF THE USSR IN THE 1920s

In early 1920s the students became one of the main objects of political and psychological influence of the Bolshevik government, whose representatives tried to create a new image of a Soviet student, who had to follow Soviet social and cultural norms.

Mass class hatred influenced those students who had the “wrong” social background or were connected with so-called “former” people by family ties. This can be explained by the fact that the relatives of the “former” had every reason to “doubt” both the party’s activities aimed at brutal violence and the legitimacy of the arbitrariness of the punitive and repressive authorities against their innocent parents.

The author of the article analyzes certain aspects of the discriminatory policy of the Soviet government towards Ukrainian students, who had a “doubtful” social origin and suffered from the Soviet authorities’ oppression because of their social and class background. On the basis of archival sources and on the examples of memoirs of the Ukrainian writer Dokiya Humenna, the reasons and consequences of hiding the facts of her own biography have been determined. A set of techniques and methods used by the Soviet bureaucratic system to identify “social aliens” among the youth in the institutions has been described.

It is proved that the process of integration of people from “hostile” families into the new Soviet society was not only problematic and long-lasting, but also quite contradictory. However, despite the escalation of class intolerance, many people from the “former” successfully adapted to the Soviet reality by using all possible methods and means, including their cultural and educational preferences and changes of their social status.

Key words: students, social origin, “social outcasts”, the “former” people, purges.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(=512.19:560)«1980/2000»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.13>

Аблятіфов Р.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

РОЛЬ МЮСТЕДЖІПА УЛЬКЮСАЛА У СТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ КРИМСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТУРЕЧЧИНИ

Стаття присвячена діяльності видатного діяча світової та турецької діаспор киримли Мюстеджіпа Улькюсала (1899-1996) у ХХ ст. щодо відновлення та збереження кримської ідентичності вихідців із Криму, формування сучасної кримської діаспори Туреччини із розпорошеної громади нащадків переселенців із Криму, виховання цілого покоління активістів кримських товариств, розвитку організованого діаспорного руху киримли, які невідомі в Україні. Також досліджується його видавнича, літературна та публіцистична діяльність протягом його життя як у Румунії, так і в Туреччині. Його діяльність розповсюджувалася не тільки на території Румунії, де він народився, та в Туреччині, де він прожив більшу частину свого життя, але й у Німеччині, Польщі, а також на території сучасної України.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше комплексно досліджуються різні складники діяльності М. Улькюсала: політична, громадська, видавнича, літературна, публіцистична, а також його роль і місце у формуванні сучасної діаспори киримли у Туреччині та розвиткові організованого діаспорного руху киримли. Маловідомими в Україні історичними фактами також є співпраця М. Улькюсала із представниками УНР, української політичної еміграції у міжвоєнний період в рамках руху «Прометей».

Методи дослідження ґрунтуються на принципах системності та історизму.

Висновки. Довгі роки М. Улькюсал наполегливо та саможертвовно працював заради історичної Батьківщини і кримських громад Румунії та Туреччини. Головне дітище його життя – журнал “Etel”, який він заснував із соратниками у 1930 році в Румунії та продовжив його випуск у Туреччині. До початку 1990-х років був єдиним друкованим виданням кримської діаспори як у Туреччині, так і у світі і зробив вирішальний внесок у формування сучасної кримської діаспори Туреччини із розпорошеної громади нащадків переселенців із Криму, виховання цілого покоління активістів кримських товариств, розвиток організованого діаспорного руху киримли у ХХ ст. Нині ідеї, праці, справи М. Улькюсала продовжують позитивно впливати на розвиток діяльності кримської діаспори Туреччини.

Ключові слова: Мюстеджіп Улькюсал, політична еміграція, Крим, Туреччина, кримська діаспора.

Постановка проблеми. Досліджуючи діяльність кримської діаспори у новітній історії Туреччини та її внесок до національного руху киримли, не можливо залишити поза увагою постать громадського діяча, видавця, письменника, публіциста Мюстеджіпа Улькюсала, який як лідер думок кардинально вплинув на розвиток діаспорного руху киримли як у Туреччині, так і у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, його діяльність, роль і внесок у розвиток організованого руху діаспори киримли майже невідомі в Україні. Здебільшого про нього можна знайти згадки у працях вітчизняних мовознав-

ців із Криму І.А. Керімова, Т.Н. Куршутова, М.В. Міреєва та інших, які досліджують літературу та видавничу справу киримли зарубіжжя, саме як про видавця, письменника та публіциста із кримської діаспори [1; 2; 8]. Якщо у радянській і сучасній московитській історіографії й згадується постать М. Улькюсала, то виключно негативно, щоб звинуватити його у «буржуазному націоналізмі» та «зв'язках» із нацистською Німеччиною [3, с. 210].

Американський дослідник Б.Г. Вільямс у своїй книзі «Кримські татари: досвід діаспори та створення нації» оцінює діяльність М. Улькюсала

украї позитивно, звертаючи увагу на його відданість власному народові, багаторічну невтомну та саможертвону працю заради народу кримли [4]. Відомості про діяльність та праці М. Улькюсала можна знайти у книзі самого автора «Життя, присвячене Криму. Спогади» [5] та нечисленних спогадах його соратників і учнів [6].

Постановка завдання. Стаття має на меті розглянути діяльність М. Улькюсала протягом його життя, зокрема з'ясувати його роль і місце у процесах формування сучасної кримської діаспори Туреччини, її організованого руху, збереженні самоідентичності громади кримли.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомий діяч кримської громади Ескішехіру Ялкін Бекторе так охарактеризував особистість М. Улькюсала: «М. Улькюсал, який є найбільш визначною людиною у кримській діаспорі після Дж. Сейдамета, усе життя присвятив справі визволення Криму. Він уособлював у собі й лідера, й школу виховання, й любов до Криму, й ідеали. Він був настільки зразковим ідеалістом, що, хоча він понад 80 років із надзвичайною відданістю служив справі Криму та присвятив власне життя цій справі, не чекав від цього ані похвали, ані слави, ані посад, він не бажав, щоб його ім'я дали чи школі, чи лікарні, чи благодійній установі у Криму. Навіть статті у журналі “Emel”, що був єдиним голосом руху визволення Криму у діаспорі, який він самовіддано випускав роками, не були підписані його іменем і випускалися або під псевдонімом, або просто від імені “Emel”. Із цим зразковим ідеалізмом він як факел, як світло у нашому сьогоднішньому темному та брудному політичному житті» [7, с. 1].

Мюстеджіп Аджи Фазил Улькюсал (Müstecib Hacı Fazıl Ülküsal) народився 15 лютого 1899 року у с. Азаплар, що біля м. Мангалія (Румунія). Його дід Абдураман після Кримської війни у 1862 році виїхав із села біля Джанкою до Добруджи. Батько М. Улькюсала Аджи Фазил народився вже у Румунії в с. Сариголь у 1869 році, де він одночасно вчителював та був імамом сільської мечеті. Мати Шеріфе народилася у с. *Qazan Tır* (нині – с. Мисове), що на Керченському півострові. Батьки, які зберегли відданість і любов до Батьківщини та кримців, їхньої мови, звичаїв і традицій, виховували своїх дітей як патріотів власного народу.

Увібравши з раннього дитинства ці патріотичні почуття від своїх батьків, М. Улькюсал усе своє життя присвятив народу кримли. У передмові до своєї книги “*Kırım yolunda bir ömür. Hatırlar*”

(«Життя, присвячене Криму. Спогади») М. Улькюсал підкреслив, що почуття любові до Криму, бажання зробити щось визначне на благо краю дідів і батьків стало для нього справою життя, його життєвим ідеалом [5, с. 10].

Середню освіту він отримав в Істанбулі та м. Меджидіє (Румунія). Вже у 18-річному віці, тобто у 1917 році, М. Улькюсал почав працювати вчителем у рідному селі. Йому доручили викладати дітям турецьку мову, історію, музику та фізичну культуру. Крім того, разом із вчителем Шуайіпом Аджі Абдураймом ефенді, випускником школи вчителів, хафізом¹ Хаккі Велі ефенді та ще одним юнаком із сусіднього села Зекі Халілом Гафуром вони заснували у селі товариство “*Tonguç*” («Первісток»), метою якого було надати дітям освіту, гарне виховання, знання з національної історії та бібліотеку [5, с. 71–72].

У 1917 році до кримської громади Румунії почали надходити новини про кардинальні зміни у Криму. У тому ж році до Бахчисараю на І Курултаї народу кримли із Румунії від імені тамтешньої діаспори прибула велика делегація, серед членів якої були молоді вчителі, письменники та громадські діячі [1, с. 5–7]. У 1918 році на шляху до Істанбулу до м. Констанца прибув спеціальний посланець І Курултаю Бекір Ситки Одабаш. На зустрічі з місцевою кримською громадою він розповів про ситуацію у Криму, зокрема про брак вчительських кадрів у національних школах та інші проблеми. Деякі з юнаків, захопившись ідеями відновлення незалежної Кримської держави, зажадали зробити власний внесок у втілення цієї мрії та залишилися працювати у Криму, щоб принести користь власному народові.

М. Улькюсал у складі групи із 33 юнаків вирішує поїхати до Криму, щоб взяти участь у перетвореннях на історичній Батьківщині, але йому відмовляють в отриманні паспорта. Тоді, домовившись із членами екіпажу пароплаву «Корковада», маючи у кишені роздобуті 120 російських карбованців, він прибуває до Севастополя, який тоді був окупований німецькими військами. З великими пригодами, включно із короткочасним арештом і перебуванням у тюрмі, йому вдається прибути до Бахчисараю. Відділ народної освіти направив його працювати вчителем до школи с. *Foti Sala* (нині – с. Голубинка). Крім того, він викладав й у самому Бахчисараї у школі

¹ Хафіз (араб. *طفايح*) – мусульманин, який вивчив напам'ять Коран. Знавці Корану є шанованими людьми у мусульманському суспільстві. Вивчення тексту Корану вважається богоугодною справою.

кварталу *Qaymaz Ağa* [5, с. 75]. Інші юнаки із Добруджі, яким вдалося дістатися Криму, також отримали свої призначення. Один із них, Шевкі Бекторе, викладав у школі с. *Quru Özen* (нині – с. Сонячногірське, Алушта), поет Мемет Ніязі працював у газеті “*Haq ses*”, яка виходила у Сімферополі та деякий час у міністерстві освіти Криму, Умер Самі викладав у показовій школі Сімферополя [1, с. 5–7].

Поїздка М. Улькюсала із Бахчисараю до *Foti Sala* описується їм дуже емоційно: незвичайна краса навколишньої природи, зелених гір і лісів, найчистіша вода у гірських потічках, повітря, наповнене ароматом польових квітів і квітучих дерев – усе це зображується автором пафосно, із любов'ю, тонко та витончено. Молодий учитель із великим бажанням та енергією приступає до навчання своїх маленьких співвітчизників, досягнувши гарних результатів. Його завзяття надзвичайно позитивно було сприйняте сільською громадою. Селяни, щоб він залишився назавжди, хотіли навіть одружити його з місцевою дівчиною.

Крим надихнув молодого М. Улькюсала написати п'єсу “*Üç sağır*” («Троє глухих»), текст якої, на жаль, не зберігся [2, с. 131]. Коли з початком військових дій між білогвардійцями та більшовиками кримці опинилися як між двома вогнями, а корінний народ утискався обома сторонами конфлікту, М. Улькюсала у 1920 році вирішив повернутися до Добруджі. Украй гнітюче враження на молодого М. Улькюсала справила розправа білогвардійців над селянами [5, с. 98]. Коли постало питання про повернення М. Улькюсала до Румунії, люди у селі були щиро засмучені, його учні плакали та благали його залишитися [8, с. 82].

Того ж року він вступає на факультет права Бухарестського університету. Після закінчення університету у 1926 році починає адвокатську діяльність у м. Хаджиоглу Пазарджік (нині – м. Добріч, Болгарія), згодом отримує практику й у Констанці. Однак не полишає працювати на користь кримської громади. Він веде активну громадсько-політичну, соціально-культурну, видавничо-публіцистичну діяльність серед своїх співвітчизників з метою консолідації зусиль для збереження і відродження рідної мови, національної культури, звичаїв і традицій народу киримли у Румунії.

Н.М. Алтуг, згадуючи про подвижницьку діяльність М. Улькюсала, розповідає як вдавалося пробудити національні почуття у співвітчизників у Добруджі: «У той час [1931-1937 рр.] головною метою була пропаганда щодо Криму. Щоб народ Крим не забував, щоб його залучити до кримської

справи, що потрібно робити? Потрібно займатися промоцією нашої літератури, нашої історії, якісь видовища показувати. Хіба у ті роки в Добруджі був кримський театр, а професіональних акторів де узяти? Пан Мюстеджіп разом із мамою [Н.М. Алтуга] надумали поставити виставу «Шагін Герай». 20-30-річним молодикам ролі роздали. Мати роль Катерини грала, а пан Мюстеджіп – Шагін Герая. Тижнями показуючи цю виставу у Пазарджіку [нині – м. Добріч, Болгарія], заслужили оплески публіки. Впевнений, сам був свідком, що тоді ця вистава пробудила усвідомлення щодо Криму, відкрила очі кримцям. Ось таким чином я та сотні інших молодих людей завдяки Мюстеджіпу Улькюсалу пізнали Крим. І тоді вже усюди мова про Крим почалася» [9, с. 36]. Крім того, діяч і сам написав п'єсу «Веселе свято», яку він під псевдонімом «Текін» вперше опублікував у журналі “*Emel*” у 1934 році. У цій п'єсі він критикує пияцтво як одну із серйозних соціальних проблем сучасного йому суспільства [2, с. 131–132].

У 1930 році М. Улькюсала із групою однодумців засновує та друкує славнозвісний журнал кримської діаспори “*Emel*” («Прагнення»), за допомогою якого, за свідченням істориків, зумів відродити національний рух киримли протягом 30-40-х рр. у Добруджі. Згідно з мрією та пропозиціями Дж. Сейдамета, журнал “*Emel*” став офіційним друкованим органом руху за національну незалежність Криму. Зазначається, що статті Дж. Сейдамета та М. Улькюсала надзвичайно вплинули на зміцнення національних почуттів у Добруджі, завдяки чому відбулося об'єднання тюркських організацій [7, с. 2].

М. Улькюсала багато писав, і його праці мали на меті пробудити у читачів відчуття прихильності до колишньої Батьківщини кримців. Ось цитата із типової статті, в якій він намагається продемонструвати важливість любові до кримської Батьківщини для киримли Добруджі: «Кримські тюрки, які не змогли довго витерпіти нищівне правління царя та залишили свою священну Батьківщину, й досі страждають, палко прагнучи повернутися на Батьківщину. Кримські тюрки, які прибули до Добруджі, кривно працюючи на своїх наділах, показували один одному птахів, що кружляли. «Ці птахи мають бачити наш Крим, ех, якби ми були птахами та могли бачити його», – казали вони» [4, с. 285–286].

Введення його національних уявлень до опису зв'язків своїх предків із Кримом повторюється кримськими націоналістами ХХ ст. знову

і знову. Ці кримські націоналісти описували еміграцію з Криму та тугу за втраченою Батьківщиною у національно забарвлених кольорах того часу. Цікаво, що тамошня молодь їздила до Туреччини, щоб отримати освіту, брала шлюб із представниками місцевої турецької громади та переходила на більш розповсюджену та більш престижну турецьку мову, багато молодих кримли втрачало відчуття важливості кримської ідентичності. На думку Б.Г. Вільямса, саме тюркізація представляла найбільшу загрозу для збереження ідентичності кримли у той час, коли праці М. Улькюсала та інших намагалися вплинути на встановлення зв'язків кримців Добруджі із Кримом як із Батьківщиною, запобігаючи їй процесу румунізації. М. Улькюсал був надзвичайно засмучений цими негативними процесами та багато писав про це [4, с. 286].

М. Улькюсал та невелика група націоналістів також намагалися зупинити еміграцію кримців із Добруджі до Туреччини, де кримці піддавалися ще більшому ризику асимілюватися. Одночасно він боровся проти асиміляції кримли, які залишалися у Добруджі, та заохочував їх берегти свої кримські традиції у Румунії. Тому не дивно, що завдяки діяльності М. Улькюсала та його однодумців багато молодих кримців у Румунії долучалися до активного захисту власної культури, мови та ідентичності як від тюркізації, так і від румунізації та відмовлялися асимілюватися у країні перебування.

Атака Мустафи Кемаля на ісламські цінності у 20-30-ті рр. у Туреччині також негативно сприймалася кримли Добруджі. Ціле покоління добруджінських кримли зростало під впливом образу «Зеленого острова» як Батьківщини їхнього народу. К. Карпат наводить приклад народної пісні, яку співали у Добруджі: “*Qırım, Qırım, degeniñ yeşil ada. Men onda doğdım, uym onda*” («Крим, Крим, зелений острів. Там я народився, там мій дім») [4, с. 287].

23 квітня 1933 року під керівництвом М. Улькюсала співробітники журналу “*Emel*” проводять у Констанці великі збори, на яких Дж. Сейдамет виступає з історичною доповіддю «Ісмаїл Гаспрали та «Терджіман». Також з ініціативи “*Emel*” у Добруджі відбуваються Дні кримського національного мистецтва. М. Улькюсал, натхнений усім цим, разом із товаришами створює товариство «Тюркське Культурне Єднання» та 29 травня 1934 року проводять курултай, головою якого обирається М. Улькюсал. Після з'їзду «Тюркського Культурного Єднання» М. Улькюсал

із головою занурюється у справи нації. Активісти створюють спеціальний фонд і за рахунок зібраних коштів встановлюють надгробний пам'ятник вчителю, видавцеві, поетові Мемету Ніязі. Церемонія його відкриття відбулася 22 червня 1935 року. Крім того, фонд допомагав нужденним студентам різних навчальних закладів [10].

Зусилля М. Улькюсала, його досягнення заради їхньої громади Добруджі були визнані народом кримли вже після повернення до Криму. Відомий діяч національного руху, багаторічний член Меджлісу кримськотатарського народу Н. Бекіров у 1996 році писав: «Дякуємо Мюстеджіпу Улькюсалу та його соратникам за те, що “*Emel*” був стовпом духу патріотизму та фактором, який об'єднував кримську діаспору» [11, с. 5].

Румунський період життя М. Улькюсала знаменний його міжнародною діяльністю. Украї важливою для власного народу він вважав співпрацю з представниками поневолених народів СРСР у рамках руху *Prometheus*, метою якого було об'єднання зусиль кіл політичної еміграції для спільної боротьби проти СРСР за створення своїх національних держав. Рух був створений у Варшаві вкінці 1928 року як Клуб «Прометей» – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України.

Основна мета руху співпадала з мрією Дж. Сейдамета, М. Улькюсала та їхніх однодумців – відновлення незалежної кримської держави. Діяльність Прометейського руху фінансувалася урядом Республіки Польща та відбувалася здебільшого на території Польщі. Польська концепція прометеїзму полягала у формуванні блоку держав під егідою Польщі, який став би своєрідним бар'єром на шляху імперських амбіцій Росії й забезпечив рівновагу сил у Центрально-Східній Європі [12, с. 232].

Т. Снайдер охарактеризував Прометейський рух як антикомуністичний інтернаціонал. Він зазначав, що в той час, коли Москва використовувала у своїй політиці міжнародний Інтернаціонал, прометеїсти використовували національне питання в Радянському Союзі, щоб «підважити підвалини комунізму» [12, с. 238]. Перші контакти з рухом діячі кримської діаспори встановили у середині 20-х рр., а співробітництво тривало до його еміграції до Туреччини. Для участі у заходах Прометейського руху він кілька разів відвідував Польщу.

М. Улькюсал близько контактував із представниками споріднених тюркських народів – азер-

байджанським діячем Мамед Еміном Расулзаде (1884-1955), татарським діячем Гаязом Ісхакі (1878-1954), представниками Туркестану та Північного Кавказу. У своїх спогадах М. Улькюсал згадує й про співпрацю із представниками української діаспори, зокрема із багаторічним головою клубу «Прометей», видатним діячем УНР, професором Романом Смаль-Стоцьким (1893-1969) [5, с. 229, 295], колишнім членом Центральної Ради Олександром Шульгіним (1889-1960).

Представники кримської та української еміграції активно дискутували про майбутній статус Криму, оскільки мали кардинально різні думки щодо цього: кримці бачили свою Батьківщину як незалежну державу, натомість українці вважали, що Крим має увійти до складу майбутньої української держави [13, с. 33]. Керівництво УНР заявило про готовність надати Криму права широкої автономії, але не більше. Українська позиція залишалася незмінною ще з часів Центральної Ради: «Крим – земля з на рідкість мішаним населенням, де ніхто не має більшості – колись вона була твердиною кримських татар, наших історичних ворогів, союзників і сучасних приятелів. Україна завжди поважала і буде поважати національні права колишніх державних володарів Криму і ми певні, що у боротьбі за свободу Криму від чужинецьких претензій Україна була і буде найвірнішим приятелем татар, але ми не мислимо собі Крим одірваним від України». Із цього приводу наприкінці 1929 року відбулися навіть кримсько-українські перемовини, які ні до чого не призвели [13, с. 33].

Під час поїздок М. Улькюсал відвідував і територію сучасної України. Так, у листопаді 1937 року він приїздив до Львова та Галича, які входили тоді до складу Польщі. Завдяки візитам до Польщі були встановлені близькі стосунки та налагоджена співпраця з місцевими кримськими діаспорами – громадами польсько-литовських татар і караїмів. Були й зворотні візити. Так, у 1938 році до Румунії з метою познайомитися з громадою киримли приїжджав діяч прометеївського руху, польський сенатор Станіслав Седлецький, із яким, за спогадами М. Улькюсала, він мав довгу розмову [5, с. 234–235].

Діяч діаспори згадує також про візит польського професора Томкевіча, М.Е. Расулзаде та Г. Ісхакі до Румунії у липні 1939 року. Промова Г. Ісхакі на зібранні у Констанці якнайкраще описує настрої, які панували серед кримської діаспори напередодні Другої світової війни: «Світ знову на початку змін і потрясінь. Внаслідок

цього ми будемо свідками, як радянська Росія знову розпадеться та сформується кілька нових держав. Серед цих нових держав будуть і нації, які належать до прометеївського руху та з числа наших тюркських країн» [5, с. 256].

М. Улькюсал в обов'язковому порядку низкою матеріалів у журналі *“Emel”* звітував перед своїми країнами про участь представників кримської діаспори у прометеївському русі, інформував про перебіг подій [5, с. 231]. На жаль, світова війна, яка почалася з агресії нацистської Німеччини проти Польщі, припинила діяльність прометеївського руху, який після закінчення війни уже не відновив свою діяльність. М. Улькюсал зазначав у спогадах, що вони переймалися долею членів руху та співвітчизників з числа кримської діаспори, які служили у польському війську, та шкодували за тими, хто загинув у результаті війни [5, с. 261].

Із початком Другої світової війни та нацистської експансії в Румунії видавати журнал *“Emel”* ставало все важче. М. Улькюсал навіть продав власний будинок у Пазарджіку, а за кошти, уторговані за дім, продовжував випускати журнал [10]. Цей факт промовисто демонструє ту самовідданість, завзяття, готовність до самопожертви заради Криму та його народу, які були властиві М. Улькюсалу. Але гроші знову закінчилися і після 11 років безперервного виходу у світ випуск журналу на 154 номері тимчасово припинився.

У той час у Румунії встановлюється режим диктатора І. Антонеску, через що різко погіршується політична ситуація. Утиски мусульманської меншини були особливо жорстокі в десятиліття перед Другою світовою війною. Так, школи із нерумунською мовою навчання закривалися, обмежувалася діяльність кримських товариств [2, с. 123]. Тому М. Улькюсал у 1940 році емігрує до Істанбулу, де він і прожив до кінця життя. У 1941 році він отримав турецьке громадянство. Відповідно до закону Турецької Республіки «Про прізвища» від 1934 року він обрав собі прізвище і став із Аджи Фазила Улькюсалом. Після низки іспитів він навіть став суддею-стажистом в Анкарі [7, с. 2]. Тут він так само, як і в Добруджі, активно бере участь у суспільно-політичному житті, тісно співпрацює з відомими діячами кримської діаспори Дж. Сейдаметом, братами Отарами, Е. Кирималом та іншими.

З Другою світовою війною пов'язаний й інший важливий етап діяльності М. Улькюсала, який нині слугує приводом для московитських істориків, щоб обвинувачувати його та інших представників кримської діаспори у співпраці з Третім Рей-

хом. Видання книги «Життя, присвячене Криму. Спогади» за життя М. Улькюсала у 1976 році пояснювалося необхідністю його публічної відповіді на існуючу серед діаспори полеміку та звинувачення з боку опонентів на адресу М. Улькюсала щодо перемовин у Берліні в роки війни. Але оприлюднення повного варіанту спогадів згідно з його заповітом було здійснено у 1999 році (вже після його смерті) [8, с. 84].

М. Улькюсал, вважаючи, що з початком війни Німеччини проти Радянського Союзу у 1941 році у народу киримли з'явився шанс, щоб відновити власну державність, вирішив вирушити до Берліну разом із Е. Кирималом. Для себе він ставив два головних завдання: якщо не домовитися з Німеччиною про відновлення незалежної Кримської держави, то хоча б спробувати донести до керівництва Третього Рейху інформацію про палке бажання народу киримли до цього; отримати дозвіл німецької влади відвідати Крим, щоб зустрітися зі співвітчизниками. Крім того, М. Улькюсал розглядав можливість допомогти співвітчизникам, які потрапили до німецького полону або знаходилися там як «остарбайтери», як важливий складник їхньої місії у Берліні.

Необхідно зауважити, що Дж. Сейдамет негативно ставився до співробітництва із нацистами. З початком агресії Третього Рейху проти Польщі його антинацистські настрої ще більше зміцнилися. Лідер кримської політичної еміграції під час війни продовжував підтримувати контакти із польським урядом в екзилі, який працював у Лондоні [14]. Проте Дж. Сейдамет не став перешкоджати, а заручився підтримкою міністра закордонних справ Туреччини Шюкрю Сарачоглу та посла Німеччини у Туреччині Франца фон Папена, щоб отримати сприяння у здійсненні візиту М. Улькюсала та Е. Киримала. Крім того, відставний генерал Хюсейн Еркілет² дав їм рекомендаційного листа до посла Туреччини у Німеччині Хюсрєва Герєде та високопоставленого співробітника МЗС Німеччини Отто фон Гентіга³ з проханням надати сприяння делегації кримців [5, с. 284].

У власних спогадах М. Улькюсал детально описує численні зустрічі з посадовцями зовніш-

ньополітичного та воєнного відомств, представниками тюркських і мусульманських кіл у Берліні. Але усі їхні зусилля були марними. Як пише М. Улькюсал, їхні наполегливі звернення були невдалими, німецькі чиновники знаходили відмовку на кожне прохання [5, с. 297]. Представники киримли не могли знати, що у Гітлера були власні плани щодо побудови імперської області «Готенланд» на Кримському півострові та переселення туди етнічних німців. Тому відновлення державності його корінного народу не входило до планів нацистської Німеччини.

Цікаво, що М. Улькюсал згадував, як незадовго до від'їзду у відомстві східних територій їм презентували книжку "Die Krim" («Крим»), у якій, зокрема, посилаючись на кримських готів, обґрунтовувалося природне право німців на Кримський півострів, що також дало привід для засмучення [5, с. 396]. До того ж нацисти вважали ідеї пантюркізму та панісламізму шкідливими для досягнення власної мети у Криму та на Кавказі [5, с. 361–362]. Тому навіть у можливості відвідати табори військовополонених, де разом з іншими тюрками утримувалися їхні співвітчизники, про що кримські націоналісти ставили питання з першого дня перебування у Берліні, було відмовлено під приводом карантину через поширення тифу. Як і в тому, щоб здійснити поїздку до окупованого Криму для зустрічі з громадськістю [5, с. 301]. Було відмовлено навіть у відправці до Криму гуманітарної допомоги у вигляді продовольства та коштів, які були зібрані киримли Добруджі для їхніх кримських співвітчизників [5, с. 371, 382].

М. Улькюсал із гіркотою зазначав, що наслідком численних зустрічей із німецькими високопосадовцями стало руйнування їхніх надій [5, с. 305]. Єдине, про що вдалося домовитися, – це дозвіл для Е. Киримала здійснити візит до Польщі та сприяння для М. Улькюсала щодо його поїздки до Румунії взимку 1942 року. М. Улькюсал та Е. Киримал принципово відмовилися отримувати будь-які кошти від нацистів та від пропозиції працювати у міністерстві східних територій, щоб зберегти власну незалежність, зазначивши, що вони працюють заради вільного та незалежного Криму [5, с. 323].

На початку серпня 1942 року, отримавши категоричну відмову щодо відвідування Криму, М. Улькюсал дещо зневіреним повернувся до Істанбулу. Він підкреслював у спогадах, що їхнім єдиним щирим бажанням було поїхати до Криму, щоб там працювати заради власного народу та зробити усе можливе для полегшення його ста-

² Hüseyin Hüsnü Erkilet (1883-1958) – турецький військовик, впевнений прихильник вступу Туреччини у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини. У жовтні 1941 року на запрошення фельдмаршала Ф. фон Бока відвідав Східний фронт та окупований Крим. Пізніше був прийнятий А. Гітлером.

³ Werner Otto von Hentig (1886-1984) – німецький дипломат, розвідник. У 1937-1939 рр. очолював департамент Сходу МЗС Німеччини.

новища в умовах війни [5, с. 381–382]. Одним із головних висновків, зроблених М. Улькюсалом внаслідок тривалого спілкування з чиновниками Німеччини, стало розуміння, що «між російськими більшовиками та німецькими нацистами в їхньому ставленні до інших націй немає різниці. Обидва вони мають на меті використання і експлуатацію інших як рабів в інтересах та гегемонії своїх націй» [5, с. 387].

На думку Б.І. Вільямса, М. Улькюсал відіграв ключову роль у спробі звільнення кримців під час Другої світової війни. Проте він вважає, що діяльність М. Улькюсала та інших кримських націоналістів діаспори, їхні поїздки до Німеччини та окупованого нацистами Криму могли викликати підозру, що їхній народ дав підставу сталінському режимові звинувачувати кримли у зрадництві [4, с. 384].

Після повернення з Німеччини, М. Улькюсал продовжив власну активну громадську діяльність у рамках національного руху кримли, хоча діяльність кримських націоналістів і була суттєво ускладнена у післявоєнний період через офіційну політику уряду Туреччини. Внаслідок територіальних претензій з боку СРСР Туреччина серйозно непокоїлася через можливу радянську агресію та не схвалювала занадто різку критику на адресу радянського режиму з боку кримської діаспори.

У 1955 році тяжкохворий лідер діаспори Дж. Сейдамет символічно передав місію лідерства М. Улькюсалу. Після його смерті у 1960 році М. Улькюсал став найавторитетнішим діячем кримської громади Туреччини. Того ж року М. Улькюсал із найближчими соратниками вирішив поновити випуск журналу *“Emel”*, який був зупинений у 1940 році через його еміграцію з Румунії. М. Улькюсал відчував, що він має робити те, що робив у Добруджі: пробуджувати свідомість власних краян тепер вже у Туреччині, займатися питанням Криму, не давати йому згаснути. Він вірив, що публікації діаспорного журналу *“Emel”* ознайомлюватимуть кримців Туреччини з боротьбою народу кримли у СРСР за повернення на Батьківщину після Депортації 1944 року та надихатиме їх залишатися з власним народом та їх втраченою Батьківщиною [4, с. 258].

Н.М. Алтуг описує діяльність соратників М. Улькюсала, їхнє завзяття та власну участь у цьому рухові заради Криму так: «Джафер Сейдамет, Едіге Киримал, Селім Ортай, Ібраїм та Ісмаїл Отари, Абдулла Зіхні [Сойсал] та я, наймолодший серед них. Як він [журнал *“Emel”*] з’явився на

світ, дуже добре пам’ятаю. Ці люди, витрачаючи власні кошти на папір, друкарські послуги, самі ж і статті писали. Я та кілька юнаків займалися розсилкою: заповнювали адреси передплатників, тягли на своїх спинах пакети із журналами на пошту. Кожного місяця, незважаючи на витрати грошей, часу, завдяки самовідданості цих людей виходив черговий номер *“Emel”*. Я вчився на юридичному факультеті, але після лекцій кожного дня приходив працювати разом із М. Улькюсалом, Іб. та Іс. Отарами. Я зростав, до ранку слухаючи їхні пояснення про кримське питання, серце моє переповнювалося. Оскільки я бачив їхню нужденність, тяжкі умови, в яких вони займалися кримським питанням. Останні 25-30 копійок у їхніх кишенях витрачалися заради Криму. Війна закінчилася. Що буде з Кримом, яке буде вирішення стосовно депортованого народу? Удень і вночі ми про це думали, шукали шляхи вирішення, за Крим серце палало. З Кримом зранку вставали. З Кримом лягали» [9, с. 37].

М. Улькюсал активно займався дітищем свого життя – журналом *“Emel”* до 1980 року, коли видання перейшло до новоствореного Фонду дослідження та промоції тюркської культури *“Emel”* (або Кримського фонду *“Emel”*). Після цього він передав управління до рук власних учнів – Н.М. Алтуга, З. Каратая, Х. Киримли.

М. Улькюсал та коло відданих кримських активістів у Туреччині насамперед намагалися запобігти асиміляції їхніх співвітчизників. Вони енергійно діяли проти втрати кримської колективної ідентичності серед своїх краян у Туреччині. Б.І. Вільямс зазначає, як М. Улькюсал в інтерв’ю порівнював долю свого народу з долею єврейської діаспори, якою захоплювався, та бачив її як зразок до дії для активістів кримської діаспори Туреччини: «Єврейський народ усупереч двом тисячам років перебування поза батьківщиною спромігся зберегти власну національну та етнічну ідентичність до того моменту, коли після Другої світової війни виникла сприятлива можливість відновити їхню державу. Киримли у Туреччині після усього кількох десятиліть проживання поза батьківщиною вже починають розчинятися та втрачати свою ідентичність» [4, с. 251].

Певною мірою М. Улькюсал романтизував минуле Кримського Ханату. Цитата з однієї із його праць якнайкраще характеризує, що саме він бажав донести до громади кримли Туреччини: «Протягом цього періоду кримці побудували могутню державу і дисципліновану армію, вони берегли мир, порядок і безпеку у власній дер-

жаві, розвинули освіту та мистецтво, побудували школи, мечеті, палаци, караван-сараї, дороги та мости» [15, с. 33].

Одночасно з активною громадською та видавничою діяльністю М. Улькюсал працював і як дослідник. Зокрема, він намагався зберегти й кримську спадщину Добруджі. Так, він скрупульозно фіксував кількість сіл, втрачених внаслідок міграцій 1877-1879 рр., що було важливим кроком для збереження історичної пам'яті кримської громади Балкан [16, с. 97]. Він є автором кількох книжок, які мають украй велике значення для сучасних кримських діаспор Балкан та Анатолії: «Добруджа та тюрки», «Прислів'я та приказки кримських тюрків Добруджі», «Кримські тюрко-татари (Вчора-Сьогодні-Завтра)» [8, с. 80]. Праця «Походження гагаузів», а також перекладений із румунської мови двотомник «Три степовика: Агтіла – Чингізхан – Тімур» свідчить про прихильність М. Улькюсала до ідей тюркської єдності, до того ж гагаузи були як членами тюркської родини, так і близькими сусідами кримців у Добруджі.

Нинішнє покоління кримської діаспори високо цінує культурну та історичну спадщину, яку залишив М. Улькюсал, зокрема про життя кримської громади Добруджі [17, с. 7]. Йі нині його праці слугують матеріалом для вивчення історії сучасними дослідниками різних країн.

М. Улькюсал, який помер у віці 97 років у 1996 році, прожив досить довге життя, щоб побачити, як його народ будував націю у час Жовтневого заколоту, потім бути свідком, як знищували його народ у 1944 році і вже після 1989 року із задоволенням брав участь у процесі повернення та відродження кримли [4, с. 285]. Ще за його життя співвітчизники-репатріанти вшанували його великий внесок до національної справи,

давши його ім'я одній із нових вулиць у стародавній столиці Криму – Бахчисараї.

Сучасники підкреслювали його скромність, добротність і самовідданість. Хоча він ніколи не заявляв про якісь амбіції, М. Улькюсал був визнаний лідером, насамперед діаспорною громадою. У громаді зазначали, що «коли кримська справа здавалася безнадійною, він давав надію, натхнення, й ми намагалися служити [справі Криму] так, як він учив» [7, с. 1]. Більшість із його 1500 статей у журналі були підписані “*H. Fazıl*”, “*H.H.F.*”, “*Tekin*”, “*Emel*” або взагалі були не підписані [7, с. 2].

Висновки. М. Улькюсал був високоосвіченою людиною. Окрім рідної та турецької мов, він володів румунською, французькою, німецькою мовами, а також кількома тюркськими мовами. Він невтомно працював і боровся заради майбутнього Криму, коли здавалося, що це безнадійна справа, не чекаючи винагороди чи вдячності. М. Улькюсал вважав, що це його обов'язок перед власним народом, священною Батьківщиною.

Саме М. Улькюсал зробив вирішальний внесок у збереження національної ідентичності кримської діаспори як у Туреччині, так і у світі, виховання нового покоління активістів громадського руху діаспори, створення передумов для формування сучасного діаспорного руху Туреччини. Нині найавторитетніші діячі кримської діаспори Туреччини Зафер Каратай, Джелял Ічтен, Хакан Кирилми, Мюкремін Шайн та інші, високо оцінюючи великий внесок цієї видатної особистості, вважають себе учнями Мюстеджіпа Улькюсала. Нинішній головний редактор “*Emel*” З. Каратай зазначив, що у них і у представників наступного покоління є борг перед М. Улькюсалом, насамперед борг вірності продовжувати його справу [6, с. 21].

Список літератури:

1. Керимов И.А. Бухарест университетинде кырымтатар тили боллогининь кыска тарихы. *Научный бюллетень*. 2003. № 5. С. 5–7.
2. Міреєв М.В. Історичні передумови зародження та становлення кримськотатарської літератури в Румунії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. *Сходознавство*. 2012. № 59. С. 121–137.
3. Ибраимов А.А. Этнополитические процессы в Крыму и их влияние на положение интересов России в регионе. С. 208–210. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etnopoliticheskie-protsessy-v-krymu-i-ih-vliyanie-na-polozhenie-interesov-rossii-v-regione> (дата звернення: 17.01.2021).
4. Williams B.G. *The Crimean Tatars: the diaspora experience and forging a nation*. Leiden; Boston; Köln : Brill, 2001. 520 p.
5. Ülküsal M. *Kırım yolunda bir ömür*. *Naturalar*. Ankara : Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi, 1999. 424 s.
6. Karatay Z. Bir asır boyunca Kırım için çarpan yürek: Müstecib Ülküsal. *Emel*. 1993. № 195. S. 19–21.
7. Bektore Y. Müstecib Hacı Fazıl Ülküsal. *Kırım Postası*. 1999. № 4. S. 1–2.
8. Куршуттов Т.Н. Мемуары в крымскотатарской литературе. *Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры*. 2019. № 8. С. 82.

9. Bekirova Z. Nurettin Altuğ: Men Müstecip Ülküsal, Cafer Seydamet, İsmail ve İbrahim Otarlar, Sabri Arıkan gibi büyüklerimizniñ yanında büyüdüm. *Nenkecan*. 2004. № 12, S. 36–37.
10. Юксель Г. 15 лет со дня смерти Мустеджиба Улькюсала. URL: <https://avdet.org/ru/2011/01/17/15-let-so-dnya-smerti-mustedzhira-ulkyusala/> (дата звернення: 23.10.2020).
11. Бекиров Н. Жизнь, посвященная народу. *Голос Крыма*. 1996. 02 февраля. С. 5.
12. Комар В.Л. Політика прометеїзму Польщі міжвоєнного періоду в історіографії. *Україна – Європа – Світ : міжнародний зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л.М. Алексієвць. 2013. Вип. 11. С. 232–241.
13. Комар В. Кримські татари у боротьбі за незалежність у 20-30-х рр. ХХ ст. Етнос і культура. 2011-2012. № 8-9. С. 33.
14. Исаев А., Глухарев Н., Романько О., Хазанов Д. Битва за Крым 1941-1944 гг. Москва : Эксмо : Яуза, 2016. 896 с. URL: <https://arsenal-info.ru/b/book/916905488/22> (дата звернення: 25.10.2020).
15. Ülküsal M. Crimean Turks. The tragedy of the Crimean Turks and their cause of independence. *The Voice of Turkism* / ed. Arin Engin. Ataturkist Cultural Publications. Istanbul, 1964. № 18. P. 32–43.
16. Gözyadin E. Kırım. Kırım Türklerinin yerleşme ve göçmeleri. Istanbul : Vakıf Matbaası. 1949. 111 s.
17. Karasu C. Köstence II. *Kırım Postası*. 2004. № 22. S. 7.

Ablâtifov R.M. A ROLE OF MÜSTECİP ÜLKÜSAL IN CREATION OF THE MODERN CRIMEAN DIASPORA IN TURKEY

This article is devoted to activities of the prominent public figure of the global and Turkish Qırımlı's diasporas Müstecip Ülküsal (1899-1996) in the 20th century to revive and preserve the Qırımlı identity of emigrants from Crimea, to form the modern Turkish Qırımlı's diaspora from the dispersed community of Crimean immigrants' descendants, to bring up a generation of the Crimean societies' activists, to develop an organized Crimean diaspora's movement, which are unknown in Ukraine. Also his publishing, literary and publicistic activities during his life in both Romania and Turkey are studied. His activities were extended not only in Romania, where he was born and Turkey, where he lived most of his life, but also in Germany, Poland and also in the modern Ukraine's territory.

*The study of various aspects of M. Ulkusal's activity: political, social, publishing, literary, publicistic ones as well as his role and place to form the modern Crimean diaspora in Turkey and to develop the organized diaspora's movement for the first time is **the scientific novelty** of this article.*

A cooperation of M. Ulkusal with the representatives of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian political emigration in the interwar period within the framework of the Prometheus movement is also little-known historical facts in Ukraine. Research methods are based on the principles of systematicity and historicism.

Conclusions. *M. Ulkusal worked persistently and selflessly for the Crimean communities of Romania and Turkey for many years. The main creation of his life – the journal “Emel”, that he founded with his close associates in Romania in 1930 and continued to publish it in Turkey, until the early 1990s was the single printed edition of the Crimean diaspora in Turkey and the world and contributed decisively to form the modern Qırımlı's Turkish diaspora from the dispersed community of Crimean immigrants' descendants, to bring up a generation of the Crimean societies' activists, to develop an organized Crimean diaspora movement in the 20th century. Now his ideas, works, deeds are continuing to have a positive impact on the development of the Crimean diaspora in Turkey too.*

Key words: *Müstecip Ülküsal, political emigration, Crimea, Turkey, Crimean diaspora.*

Ахмедова Егана Мехман гызы

Гянджинский государственный университет

О СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ, ПРОИСХОДИВШИХ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 80-90-х ГОДАХ XIX ВЕКА, И ОБ ИХ ОСНОВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЯХ

Реформи другої половини XIX століття були надиктовані ходом численних історичних процесів, але вони часто драгували головну опору царизму – дворянство. Останні були дуже незадоволеними і міськими положеннями 70-х років XIX століття, які в тій чи іншій мірі обмежували вплив дворянського чиновництва в міському управлінні, створювали буржуазні городові самоврядування. Так було і в Південному Кавказі, і в Північному Азербайджані після городового положення 1877 року. Воно здалося занадто «вільним» в очах колоніального чиновництва. Недарма уряд Олександра III черговою городовою реформою-становищем 1892 року суттєво обмежив права і можливості міських самоврядувань у Північному Азербайджані, особливо можливості місцевого корінного населення брати участь у городовому самоврядуванні. Тому за весь період існування Бакинського міського самоврядування в роки царського режиму на посаді міського голови не було жодного азербайджанця.

У результаті прискореного розвитку ринково-капіталістичних відносин у Північному Азербайджані в 80-90-х роках XIX століття у соціальному складі міського населення відбувалися значні зміни. У складі цього населення питома вага панівних прошарків була не дуже великою. Чисельність цих прошарків, які склалися із ханів, беків і російських дворян, було дуже незначною. За даними 1870 року, їхня чисельність ледве досягла 6600 осіб, що становило лише 4,6% міського і 0,6% усього населення Північного Азербайджану. До кінця століття їхня чисельність збільшилася майже у 2,3 рази і досягла 15,3 тис. осіб. У 1897 році це становило 5,6% міського і 0,8% усього північно-азербайджанського населення. Тільки в Баку і Шемахе їхня питома вага була більш-менш значущою.

У результаті складних соціальних процесів у II половині XIX століття в Північному Азербайджані поступово сформувалося буржуазне суспільство. Хоча і залишалися феодальні пережитки, але відбувалося формування нових класів товарно-ринкового суспільства, а буржуазія і робітники поступово ставали головними «компонентами» суспільно-політичного життя. Хоч і половинчасті, але все-таки буржуазного характеру реформи II половини XIX століття сприяли прискоренню соціального розширення.

Ключові слова: Північний Азербайджан, Південний Кавказ, соціальне життя, розширення, дума, управа.

Постановка проблеми. В этой статье в основном речь идёт об основных социальных процессах, которые происходили в северо-азербайджанском обществе, и о том, к каким глубоким изменениям они привели.

Анализ последних исследований и публикаций. Городская жизнь, её особенности, основные своеобразные черты развития социальной жизни северо-азербайджанского общества были изучены многочисленными исследователями. А.С. Сумбатзаде, М.А. Исмаилов, Т.Т. Велиев, А.А. Умаев, И.А. Талыбзаде, Е.Б. Мурадалиева, К.Р. Оджагова, Дж. Джафаров, П. Керимзаде, Дж.Г. Джавадов и многие другие в различных изысканиях по мере возможности изучали и особенности социальной эволюции. Однако основным социальным

процессам XIX века по различным причинам не всегда придавалось особое внимание.

Постановка задания. Основная цель этой статьи – охарактеризовать в общих чертах основные социальные процессы, которые происходили в Северном Азербайджане в этот период и подчеркнуть их основные итоги.

Изложение основного материала исследования. С начала 40-х годов XIX века царское правительство ввело новую систему управления. Край был разделён на Грузино-Имеретинскую губернию и губернию Прикаспийской области, которые делились на уезды. Таким образом, царизм стремился ввести и здесь системы управления, похожие на системы, которые существовали во внутренних губерниях империи. В течение последующих десяти-

тилеть царський режим упорно стремився ввести в цих краях общероссийские порядки и системы имперского управления. И территориально-административные реформы 40-50-х годов, и половинчатые буржуазные реформы 60-70-х годов XIX века были направлены именно на создание общероссийской формы управления и колониальной периферии романовской империи. Хотя независимо от основных целей и задач имперского центра, некоторые реформы и изменения объективно приводили к значительным сдвигам в социально-экономической и общественно-политической жизни этой окраины.

Некоторые из этих реформ часто раздражали главную опору царизма – дворянство. Последние были очень недовольными и городскими положениями 70-х годов XIX века, которые в той или иной степени ограничивали влияние дворянского чиновничества в городском управлении, создавали буржуазные городские самоуправления. Так было и в Южном Кавказе, и в Северном Азербайджане после городского положения 1877 года. Они показались слишком «вольными» в глазах колониального чиновничества. Недаром правительство Александра III очередной городской реформой-положением 1892 года существенно ограничило право и возможности городских самоуправлений в Северном Азербайджане и возможности местного коренного населения участвовать в городском самоуправлении [1, док. 8708]. Поэтому за весь период существования Бакинского городского самоуправления в годы царского режима на посту городского главы не было ни одного азербайджанца.

Городовое положение 1892 года узаконило права губернатора вторгаться во все дела городского самоуправления, а губернаторы получали полномочия административно наказывать любого чиновника и члена городского самоуправления. Бакинский губернатор получил полное право держать под своим контролем всю деятельность Бакинской городской думы и городской управы. Губернское присутствие по городским делам получило полное право обсудить и «выяснить» «законности» и правильности любого решения органов городского самоуправления [1, док. 8708]. Любые решения гордумы, распоряжения горуправы, в том числе по управлению городским имуществом, могли реализоваться только после их официального утверждения губернатором [2, с. 193].

Это очень ограниченное городское положение 1892 года в другом крупном северо-азербайджан-

ском городе Гяндже (в 1804-1917 годах – Елисаветполе – *Е.А.*) было применено только в 1897 году [2, с. 216]. Именно в этом году была избрана Гянджинская гордума, которая имела право назначать и собирать налоги и сборы с городского имущества, контролировать рынки, санитарное состояние города, организовывать пожарную безопасность, массово-культурные мероприятия [3, с. 54]. Хотя Ленкоранская городская дума была создана еще летом 1896 года, но она имела очень ограниченные полномочия. В избрании таких «самоуправлений» царская администрация придавала очень строгое внимание вопросам социального происхождения и цензы [4, с. 26].

Городская реформа 1892 года предусматривала также создание упрощенных городских управлений в некоторых городах [4, с. 26]. Но царская администрация по очень искусственно надуманным «причинам» (нехватка средств, особенности занятий местного населения, неготовность этих «азиатов» к таким изменениям) всячески задерживала создание таких управлений во всем Южном Кавказе, в том числе и в Северном Азербайджане, не только во внутренних губерниях России, но и на Северном Кавказе. Небольшие с малочисленным населением и ограниченными средствами города почти 10-20 лет уже имели упрощенные городские управления [5, с. 215–216].

В некоторых городах Северного Азербайджана (в Ленкорани, Нухе, Губе, Шемахе) были созданы упрощенные городские управления. Такое управление предусматривало вместо гордумы с гласными-депутатами создание собрания уполномоченных лиц численностью 12-15 человек. Этим собранием руководило уже не горуправление или горглава, а городской старшина, у которого были 1 или 2 заместителя-помощника. Старшина и его помощники обязательно должны были «соответствовать» нужным цензовым «требованиям», в противном случае они могли потерять право «избираться» на эти должности [2, док. 8708]. Упрощенное городское управление имело ещё более ограниченные права, чем городские думы и управления. Оно не имело права издавать обязательные положения, изменять планы обустройства городов. Такое положение ещё больше ущемляло права этого управления, его авторитет в городских делах с каждым годом ослабевал [5, с. 216].

Некоторые небольшие города, уездные центры Северного Азербайджана не имели даже такого ограниченного самоуправления. Например, в городах Сальяны и Геокчай и после горо-

дового положения 1892 года управление городского хозяйства продолжало оставаться в руках уездного полицейского руководства. Всеми делами в таких поселениях управляли уездные административные чиновники – уездные начальники, полицейские чины, приставы и другие. Но и в городах с упрощенными городскими управлениями вся власть находилась в руках уездного начальника, а «уполномоченным» городских управлений приходилось лишь беспрекословно выполнять все приказы и распоряжения уездной администрации по сбору налогов и сборов [5, с. 216–217]. Так, в уездном центре Шеки было создано собрание городских уполномоченных в составе 12-15 человек. Этим собранием руководила городская староста со своим одним или двумя помощниками [7, с. 82].

По мере ускоренного развития рыночно-капиталистических отношений в Северном Азербайджане в 80-90-х годах XIX века в социальном составе городского населения происходили значительные изменения. В составе этого населения удельная часть господствующих прослоек была не очень-то большой. Численность этих прослоек, которые состояли из ханов, беков и русских дворян, была очень незначительной. По данным 1870 года, их численность еле достигла 6600 человек, что составляло лишь 4,6% от городского и 0,6% от всего населения Северного Азербайджана. К концу их численность увеличилась почти в 2,3 раза и достигла 15,3 тыс. человек. В 1897 году это составляло 5,6% от городского и 0,8% от всего северо-азербайджанского населения. Только в Баку и Шемахе их удельная часть была более или менее значимой [2, с. 257–258].

Численность и удельная часть хозяев промышленных, транспортных предприятий и заведений также была незначительной. Так, в конце XIX века по Баку их удельная часть составляла лишь 6,5% от всего трудоспособного населения. Но, несмотря на это, значительная часть городского материального богатства была сосредоточена в их руках. Среди них купцы были особенно многочисленны. Нуха, Ленкоран, Нахчыван, Ордубад и другие торговые центры всегда отличались многочисленностью купеческой прослойки. К концу XIX века, по некоторым данным, в городах Северного Азербайджана проживали около 30 тыс. купцов, что составляло 11% от всего городского населения. Значительную их часть составляли мелкие торговцы [2, с. 258].

Мелкая буржуазия городов в основном состояла из хозяев ремесленных мастерских, мелких

торговых заведений. По некоторым данным, в 1897 году численность городского населения, которое полностью порвало с сельскохозяйственным трудом, составляла 68 тыс. человек (25% от всего городского населения). К концу XIX века сельскохозяйственные занятия для горожан потеряли прежнее значение и носили чисто вспомогательные функции [2, с. 258].

Относительно быстрый рост экономики с промышленно-технической точки зрения способствовал приросту численности чиновников, служащих и интеллигенции. Последняя прослойка в основном состояла из дворян, буржуазных и мелкобуржуазных интеллигентов [2, с. 258–259]. Значительная часть интеллигенции была сосредоточена в таких азербайджанских городах как Баку, Гянджа, Иреван, Шемаха, Дербенд, Губа. По своему составу интеллигенция не была однородной. Она состояла из интеллигентов, которые были заняты в производственных отраслях (инженеры, техники), в культурных организациях (работники сферы просвещения, здравоохранения, учёные, писатели, художники), служащих госучреждений различных форм собственности. Численность этой городской интеллигенции доходила до 35 тыс., что составляло почти 13% от городского населения.

Духовенство, численность которого доходила до 2000 человек (что составляло 1,4% от городского и 0,2% от всего населения Северного Азербайджана), также занимало влиятельную позицию в социальной структуре общества. По данным 1897 года, их численность достигала до 1500 человек, что составляло 0,05% от городского населения [2, с. 259]. Значительную часть трудоспособного населения составляли рабочие. В конце XIX века в Баку они были довольно многочисленными и составляли почти 60% от всего городского населения. В Гяндже, Нухе, Иреване этот показатель также была значительным [2, с. 259].

По подсчётам к.и.н., доцента З.А. Кафаровой, в уездах Бакинской и Елисаветпольской губернии, в Нахичеванском уезде Иреванской губернии численность наемных рабочих достигала 97,2 тысяч человек, что составляло приблизительно 5,4% от всего населения. Почти 18% всех рабочих были заняты в крупных промпредприятиях. Удельная часть промышленных рабочих составляла почти 56% от всех рабочих. Численность сельскохозяйственных рабочих достигала 26 тыс. человек, что составляло почти 36,7% от всех наёмных рабочих [8, с. 157].

Расширение масштаба товарного производства в сельском хозяйстве также способствовало углублению социального расслоения в северо-азербайджанской деревне. В селах и деревнях этого края также сформировались две антагонистические прослойки – мелкая и немногочисленная сельскохозяйственная буржуазия и многочисленная, в основном с мелкими земельными наделами, сельскими наёмными рабочими [2, с. 281]. Незначительная роль в этих процессах принадлежала крестьянской реформе 14 мая 1870 года, которая должна была охватить только частновладельческих крестьян [2, с. 281].

Социальное расслоение наблюдалось и среди более многочисленных (69-70% от всех крестьян) казенных крестьян. Поляризация в казенной деревне шла быстрее и масштабнее. Надельные земли постепенно сосредотачивались в руках кулаков и зажиточных крестьян, а малоземельные и безземельные крестьяне вынуждены были искать другие источники проживания, массовым образом переселяясь в промышленные центры, отходничества с каждым годом принимали более масштабный характер [2, с. 281–283]. Среди отходников выделялись 4 группы: наёмные рабочие в сельских местностях, ранджбары, работающие за долю выращенного урожая, носильщики-амбали, промышленные рабочие [8, с. 55]. Именно в результате таких социальных процессов во II половине XIX века в Северном Азербайджане постепенно формировалось буржуазное общество. Хотя и продолжали оставаться феодальные пережитки, но формировались и новые классы товарно-рыночного общества, а буржуазия и рабочие постепенно становились главными «компонентами» общественно-политической жизни. Хотя и половинчатые, но всё-

таки буржуазного характера реформы II половины XIX века способствовали ускорению социального расслоения [2, с. 293].

Крупная буржуазия Северного Азербайджана в основном состояла из нефтепромышленников, владельцев фабрик и заводов, судовладельцев, владельцев доходных домов и купцов. Их ряды с каждым годом расширялись. Средняя буржуазия состояла из владельцев средних промышленных торговых предприятий. Мелкая буржуазия отличалась своей многочисленностью. Сюда относились владельцы мелких кустарных мастерских, мелких торговых заведений и различных мастерских. Среди мелкой буржуазии было немало сельских владельцев. Что же касается сельского населения, то оно также распределялось на кулаков и зажиточных крестьян, середняков и бедноты, часть которой занималась наёмным трудом [2, с. 294].

Развитие кредитно-банковой системы в рассматриваемый период также способствовало углублению социального расслоения. Это было заметно и в сельских местностях, где шло развитие товарно-капиталистических отношений, формировалась сельская буржуазия и сельский рабочий класс. Малочисленная прослойка кулаков и зажиточных крестьян постепенно становилась основной определяющей социальной силой в деревне [2, с. 297].

Выводы. Таким образом, социальные процессы 80-90-х годов XIX века в Северном Азербайджане способствовали формированию товарно-капиталистического общества. Рыночная экономика постепенно занимала все определяющие позиции в жизни общества, буржуазии, интеллигенции, а рабочие становились определяющими социальными силами в жизни Северного Азербайджана.

Список литературы:

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье. Том XII. 1892. Санкт-Петербург, 1895, 1386 с.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı : Elm, 2000, 508 s.
3. Gəncə (tarixi oçerk). Bakı : Elm, 1994, 152 s.
4. Cəfərli N. Lənkəran (tarixi oçerk). Bakı : Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 92 s.
5. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – в начале XX веков. Баку : Азернешр, 1966, 320 с.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 50, s. 1, iş 16.
7. İsmayilov M.Ə. Şəki (tarixi oçerk). Bakı : Azərənşr, 1982, 152 s.
8. Кафарова З.А. Формирование рабочего класса Азербайджана. Баку : Nurlan, 2005, 176 с.

Ahmedova Yegana Mehman gizi. ON SOCIAL PROCESSES IN NORTHERN AZERBAIJAN IN 80-90s OF THE XIX CENTURY AND ABOUT THEIR MAIN CONSEQUENCES

The reforms of the second half of the 19th century were dictated by the course of numerous historical processes, but they very often irritated the main support of tsarism – the nobility. The latter were also very dissatisfied with the city regulations of the 70s of the XIX century, which to one degree or another limited the influence of the noble bureaucracy in city administration, created bourgeois city governments. This was the case in the South Caucasus and North Azerbaijan after the city status in 1877. It seemed too “free” in the eyes of the colonial officials. It is not without reason that the government of Alexander III by the next city reform – the regulation of 1892 significantly limited the right and possibilities of city governments in Northern Azerbaijan, and especially the ability of local indigenous people to participate in city government.

It is not for nothing that during the entire period of the existence of Baku city self-government during the years of the tsarist regime, there was not a single Azerbaijani as the mayor. As we know, as a result of the accelerated development of market-capitalist relations in Northern Azerbaijan in the 80-90s of the XIX century, significant changes took place in the social composition of the urban population. In the composition of this population, the proportion of the dominant strata was not very large. The number of these strata, which consisted of khans, beks and Russian nobles was very small. According to the data of 1870 their number barely reached 6600 people, which was only 4,6% of the urban and 0,6% of the total population of Northern Azerbaijan.

By the end of the century, their number increased almost 2,3 times and reached 15,3 thousand souls. In 1897 it accounted for 5,6% of the urban population and 0,8% of the total North Azerbaijani population. Only in Baku and Shemakha was their share more or less significant. As a result of complex social processes in the second half of the 19th century, a bourgeois society was gradually formed in Northern Azerbaijan. Although feudal vestiges continued to remain, new classes of a commodity-market society were being formed, the bourgeoisie and workers gradually became the main “components” of social and political life. The reforms of the second half of the 19th century albeit half-hearted, but still of the bourgeois nature, contributed to the acceleration of social stratification.

Key words: North Azerbaijan, South Caucasus, social life, stratification, дума, government.

Гани-заде Азизага Тофиг оглу

Музей военной истории Азербайджана

КЕЛЬБАДЖАР – ЖЕМЧУЖИНА АЗЕРБАЙДЖАНА

Кельбаджар, що вважається воротами Карабаху, – один із стародавніх і великих районів Азербайджану, на території якого виявлено зразки старовинних поселень, багаті пам'ятниками матеріально-культурної спадщини, що датуються більш ніж 30 тисячами років, кам'яні зображення віком 6 тисяч років, древній тюркський алфавіт.

Відомо, що Кельбаджар, як і інші райони Азербайджану, не був захоплений за короткий період часу в результаті хаотичного нападу противника. Противник діяв для цього за заздалегідь продуманим планом і стратегією. Захопленню Кельбаджара противник надавав важливого значення для продовження наступальних дій у Карабасі і на навколишніх територіях. У лютому 1993 року збройні сили Вірменії зайняли Тертер-Кельбаджарську дорогу. Після закриття дороги життя для Кельбаджара і Лачина збройними угрупованнями Вірменії Тертер-Кельбаджар фактично опинився у блокаді.

Противник, зміцнившись на окупованих позиціях з боку Агдере, зосередив основні сили в напрямку Кельбаджара. 29 березня 1993 року Президент Азербайджану підписав указ «Про евакуацію населення Кельбаджарського району». Із 28 березня по 4 квітня велика кількість жителів була евакуйована. Після артилерійської підготовки вірмени, використовуючи бронетехніку і живу силу, увійшли в нашу територію. Азербайджанська армія не мала резервних сил ні для захисту державного кордону, ні для допомоги підрозділам, які билися із супротивником за карабахські напрямки.

31 березня 1993 року мотострілкові батальйони без оголошення війни перейшли в наступ із Варденісського району. Вони за допомогою танків і БМП захопили прикордонні застави Азербайджану. Оскільки вони розташовувалися дуже далеко, застави не могли допомогти одна одній ні вогнем, ні силами, ні іншими засобами. 30 квітня 1993 року після окупації Кельбаджарського району Азербайджану збройними силами Вірменії Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 822 про негайне звільнення окупованих земель. На жаль, до Визвольної війни 27 вересня 2020 року Вірменія не вивела свої війська із окупованих азербайджанських земель, в тому числі і з Кельбаджара і Лачина.

Ключові слова: Азербайджан, топонім, Кельбаджар, війна, евакуація.

Постановка проблеми. Кельбаджар, считающийся крепостными воротами Карабаху, – один из древних и обширных районов Азербайджана, на территории которого обнаружены образцы старинных поселений, богатые памятниками материально-культурного наследия, датируемые более 30 тысячами лет, каменные изображения возрастом 6 тысяч лет, древний турецкий алфавит. В статье идет речь о некоторых моментах и вопросах истории этого удивительного уголка Азербайджана. Отметим, что указанная тема до сих пор полностью не исследована.

Изложение основного материала исследования. Топоним «Кельбаджар» на древнетюркском языке означает «крепость над рекой». «Кевли» означает «над рекой», «чер / джар» – «замок». На скале, где расположен населённый пункт, находятся древние искусственные пещеры вдоль Тертерчая. Все оронимические топонимы этого рай-

она имеют тюркское происхождение. Названия некоторых древних тюркских племен и сегодня имеются в этих топонимах [11].

Изучены наскальные изображения на берегах озёр Карагел, Залха, в горах Айычынгал и Перичынгал. Большинство этих памятников относятся к началу эпохи бронзового (III тысячелетие до н.э.) периода. В конце бронзового периода были созданы более сложные композиционные плиты, что означало начало культуры в этих местах. В 1976 году на территории, где располагались наскальные изображения Кельбаджара, обнаружен центр древнего поселения, толщина стен которого достигает двух метров. Найденный на этой территории глиняный сосуд подтверждает, что Кельбаджар был поселением первых людей в III тысячелетии до н.э. [2, с. 2].

Известно, что Кельбаджар, как и другие районы Азербайджана, не был захвачен за короткий

период времени в результате хаотичного нападения противника. Противник действовал для этого по заранее продуманному плану и стратегии, поскольку захвату Кельбаджара противник придавал важное значение для продолжения наступательных действий в Карабахе и на окружающих территориях.

После того, как в феврале 1993 года вооружённые силы Армении заняли Тертер-Кельбаджарскую дорогу, основные события развивались вокруг окружённого врагом Кельбаджарского района. После закрытия дороги жизни и для Кельбаджара, и для Лачина вооружёнными группировками Армении Тертер-Кельбаджар окруженные противником с трех сторон оба района оказались фактически в блокаде.

В то время исключали оккупацию армянами Кельбаджарского района, расположенного за пределами Нагорного Карабаха. Правительство считало, что из-за возможного дипломатического скандала руководство Армении не решится захватить район. Поэтому руководство Азербайджана недооценивало угрозу, и в результате появились благоприятные условия для захвата Кельбаджарского района врагом. В конце марта 1993 года были предприняты некоторые попытки защиты Кельбаджарского района со стороны Карабаха, однако не предпринималось необходимых шагов для организации обороны региона вдоль государственной границы с Арменией. После начала наступления руководство страны в первые дни сочло это очередной провокацией, не понимая логики и природы карабахской войны.

Во время общеизвестных событий 701-я мотострелковая бригада азербайджанской армии вела оборонительные бои вдоль Лачинского коридора, расположенного в 60 км от района Кельбаджар. Бригада на передовой линии имела 2-й, 4-й, а в резерве 5-й (Бардинский) таборы, всего 1985 человек личного состава, а штаб находился в селе Курдахджи [10]. В полосу обороны бригады входили около 120 километров территории, включая север Лачинского района и юго-восточные части Кельбаджарского района. Расстояние от государственной границы с Арменией было более 100 км, включая дороги к селу Агдабан и Омарскому перевалу, на севере расстояние длиной 25 км не входило в полосу обороны. Для обеспечения надежной обороны этих территорий потребовалось бы 3 бригады. 701-й бригаде, разделенной на две части на территории двух районов общей площадью около 3-х тысяч квадратных километров, также было приказано организовать

окружную оборону центра Кельбаджарского района. Приказ должен был быть исполнен до 15 марта 1993 года [4, с. 5].

Кельбаджар располагается за пределами основных путей и не был важным объектом с оперативно-тактической точки зрения. Если бы враг захватил Омарский перевал, окружная оборона районного центра не имела бы никакого значения и в первую очередь могла бы привести к максимальным потерям среди мирного населения. Противник, укрепившись на оккупированных позициях со стороны Агдере, сосредоточил основные силы в направлении Кельбаджара. В наступательных операциях в 6 направлениях участвовали группировки как из Армении, так и из Карабаха [4, с. 7].

Р. Кочарян в своих воспоминаниях отмечает: «Для нас этот высокогорный район Азербайджана имел исключительное значение в силу географического положения. Этот район находился между Арменией и Карабахом. Позиции наших войск в районе Мардакерта были слабыми, так как они могли атаковать не только с севера и востока, но и с запада, с Кельбаджарской стороны. Контроль над Кельбаджарским районом позволил бы сосредоточить все силы в восточном и северо-восточном направлении. Единственный путь прошёл через Омарский перевал на высоте 3200 метров, и нам не нужно было держать большие силы и средства, чтобы удержать его. Одним словом, захват Кельбаджарского района стал для нас военной необходимостью, без этого успех в направлении Мардакерта был бы кратковременным. В ходе войны как одну из важнейших операций после Шуши в Мардакерте мы сосредоточили ударные подразделения из всех районов обороны и силы центрального оборонительного района, которые были нашей основной ударной силой. Руководство операцией было поручено Монте Мелконяну» [8].

В то время в Кельбаджарском районе размещался 1-й мотострелковый батальон из 130 человек и 6-й мотострелковый батальон из добровольцев. Невозможно было втянуть пограничный батальон в общевойсковой бой. 1-й мотострелковый батальон в феврале 1993 года вёл бои за оборону восточных сел района. Затем по приказу командира бригады табор занял оборонительную позицию вблизи пункта Чаракдар. Подразделение также защищало дорогу в Кельбаджар со стороны Агдере. Оставшиеся силы 701-й бригады оставались на боевых позициях в районе Лачин [9].

29 марта 1993 года Президент Азербайджана подписал указ «Об эвакуации населения Кельбаджарского района». С 28 марта по 4 апреля большое количество жителей были эвакуированы. Транспортные вертолеты Ми-8 иногда перевозили 70 человек вместо максимально допустимых 24. Они заправляли баки минимальным топливом, чтобы могли эвакуировать много людей. Для эвакуации населения было задействовано 13-14 вертолетов Ми-8. Из труднодоступных мест района в те дни было эвакуировано более 5 тысяч человек. В течение 7 дней операции каждый экипаж вертолета совершил 70-100 часов полета. Полеты проводились в сложных погодных условиях, а с 1 апреля – под непосредственным огнём противника [9].

В тот же день около 11 часов ситуация в Кельбаджарском районе достигла критической отметки. Подразделения Вооруженных сил Армении, двигаясь в направлениях Неркин-Шоржа-Калбаджарском и Зод-Дамирчидам, заняли исходные позиции вблизи нашей государственной границы. После артиллерийской подготовки они, используя бронетехнику и живую силу, оттеснив пограничный отряд Азербайджана, вошли на наши территории. Азербайджанская армия не имела резервных сил ни для защиты государственной границы, ни для помощи подразделениям, сражавшимся с противником с карабахского направления. Добровольцы обеспечивали эвакуацию мирного населения. Начать формирование горнострелкового полка так и не удалось. 1-й батальон 701-й бригады, в очередной раз введенный в бой, остался в окружении до конца боев. Основные силы бригады все еще находились в Лачинском районе.

Для борьбы с врагом правительство мобилизовало людей в столице и отправляло их группами в Кельбаджарский район на вертолетах. Группы из 50-80 человек немедленно отправлялись в бой. Эти неподготовленные солдаты не знали друг друга, не могли обращаться с оружием [12]. Вооруженные силы Армении получили информацию о выдвигении основных сил 701-й бригады из Лачинского района в сторону Кельбаджара. 31 марта 1993 года мотострелковые батальоны без объявления войны перешли в наступление из Варденисского (бывший Басаркечар) района на территорию Азербайджана. Они при помощи танков и БМП захватили пограничные заставы Азербайджана «Каракая», «Курдюрд», «Айрым», «Дикюрд». Поскольку они располагались очень далеко, то заставы не могли помочь друг другу ни

огнём, ни силами, ни другими средствами. Затем под контроль вооруженных сил Армении перешли заставы «Зайлик», «Агдзудаг», «Еллидже» и «Тахта». Наши погрансилы, понеся тяжелые потери, отступили и заняли оборонительную позицию около районного центра [4, с. 10].

Оборонный фронт Кельбаджара фактически отсутствовал, только на важных перекрестках были очаги сопротивления. В этих боях наши подразделения вели смертельную борьбу, потому что за их спинами покидали Кельбаджар женщины, старики и дети. Из-за отсутствия необходимых сил невозможно было защитить район от оккупации. Несмотря на все имеющиеся трудности, 701-я бригада смогла сохранить управление и маневренные возможности.

6-я группировка Армянской армии, нарушившая государственную границу Азербайджана, и 1-я, 2-я, 3-я, 4-я группировки Карабахского оборонительного района с боем продвигались друг к другу. 4 апреля они, окружив небольшие группы, перекрыли дорогу Кельбажар-Гянджа. В результате этих боёв линия соприкосновения отошла к Муровдагскому хребту [4, с. 11]. В тот же день Кельбаджарский район был полностью оккупирован Арменией. На следующий день были уничтожены последние огневые точки обороняемых сил в центре Кельбаджарского района. Оставшийся в Кельбаджарском районе 1-й батальон с личным составом из 20 человек, двигаясь через захваченные противником территории в направлении Чаракдар – Козлюкорпу – Агдере, вышел из окружения в течение 15 дней [4, с. 13].

30 апреля 1993 года после оккупации Кельбаджарского района Азербайджана вооруженными силами Армении Совет Безопасности ООН принял резолюцию 822. В резолюции Совет Безопасности с тревогой отметил расширение вооруженных военных операций и последнее нападение местных армянских сил на Кельбаджарский район Азербайджанской Республики, выразив серьезную обеспокоенность в связи с чрезвычайной гуманитарной ситуацией в регионе, особенно в районе Кельбаджара, потребовав немедленного прекращения всех военных операций и актов вражды, а также вывода всех оккупационных сил из Кельбаджарского района. К сожалению, до сих пор Армения не вывела свои войска с оккупированных азербайджанских земель, в том числе из Кельбаджара и Лачина [5, с. 9].

Оккупация Кельбаджарского района стала поворотным моментом в истории Первой Карабахской войны. Она имела важные военные и

политические последствия. Оккупация показала, что враг начал захватывать территории, расположенные за пределами Нагорного Карабаха Азербайджана. Офицеры и солдаты Азербайджанской армии сражались с противником, который превосходил их в несколько раз, до последней капли крови в неравных сражениях и спасли более 50 тысяч жителей Кельбаджара. В этих боях за 10 дней погибли сотни азербайджанских солдат. Многие из них навсегда остались в горах Кельбаджара. Вечная им память!

В Кельбаджарском районе площадью 1936 квадратных километров были разрушены 130 населенных пунктов, всемирно известный санаторий «Истису», более 500 объектов промышленности, строительства, быта, торговли, 172 объекта культуры, 96 общеобразовательных школ, 76 объектов здравоохранения, 1 музей. По оценкам 1993 года Кельбаджару был причинен ущерб в размере 761 миллион долларов США [11, с. 114–117]. Почти все историко-культурные памятники жестоко разрушены армянскими вооруженными силами. Такие месторождения минеральной воды, обладающие огромным лечебно-бальнеологическим воздействием и принесшим Кельбаджару

мировую известность как Юхары Истису, Ашагы Истису, Кешдак, Карасу, Тутхун и другие остаются в армянской оккупации [6].

На встрече с жителями Кельбаджара в связи с очередной годовщиной оккупации ВС Армении общенациональный лидер Гейдар Алиев дал такую оценку этим событиям: «Падение Кельбаджара является результатом не только некомпетентности, но и нерешительности, неумелости, бездействия тогдашнего руководства Азербайджана. Президент Азербайджана Абульфаз Элчибей, председатель Верховного Совета Иса Ганбаров, Премьер-министр Панах Гусейнов этого не предотвратили и не могли бы предотвратить, потому что для этого у них не было ни воли, ни опыта, а другие силы, противостоявшие им, боролись, чтобы свалить друг друга, они сдали земли Азербайджана. Оккупация Кельбаджара – большая потеря для нас» [1].

Выводы. Все исконные земли наших предков для каждого азербайджанского тюрка святы и ценны. Мы уже возвращаемся на эти земли, в том числе в Кельбаджар, который считается вершиной юго-западного региона Азербайджанской Республики.

Список литературы:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Kəlbəcərin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının 3-cü ildönümü münasibəti ilə əlaqədar rayon sakinlərinin nümayəndələri ilə görüşdə giriş və yekun nitqi. 1 aprel 1996-cı il // files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_6.pdf.
2. Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası. Kəlbəcər rayonunun işğalı günü. 2 aprel 1993. Bakı, 2017, 15 s.
3. Əhmədov Elçin. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr. Bakı, 2012, 912 s.
4. 1993-cü il Kəlbəcər rayonunun müdafiəsi haqqında (çıxarış) // H. Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi. Elmi əsərlər məcmuəsi. № 1(18), 2012. 17 s.
5. Kamalov Akif. Kəlbəcər batalyonu və əfsanəvi alay. Bakı : Azərənəşr, 2012, 330 s.
6. Həsənov Səbuhi. Kəlbəcərin işğalından 23 il otur // “Şərq qapısı” qəzeti, 02.04.2016.
7. Süleymanov Elxan, Süleymanov Vurğun. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı : CBS Polygraphic Production, 2012, 181 s.
8. Кочарян Р. Жизнь и свобода. Москва : Альпина Паблишер, 2019. 502 с.
9. Велимамедов Мамед. Кяльбяджар: азербайджанские солдаты стояли насмерть, спасая мирное население // <http://armiya.az/ru/news/144395/>.
10. «Анализ ведения боевых действий в Лачинском и Кельбаджарском районах Азербайджанской Республики», подготовленной научно-исследовательской группой Бакинского высшего общевойскового командного училища.
11. Yerli icra hakimiyyətləri haqqında ƏSASNAMƏ. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 6 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir // <http://kelbecer-ih.gov.az/page/32.html>.
12. Битва за Кельбаджар. Карабах // <https://youtu.be/wamgB6evTi0>.
13. kelbecer, kalbasar, кельбаджар, kəlbəcər, kelbadjar // <https://youtu.be/Wu3CFeIdl7Y>.

Gani-zade Azizaga Tofiq oğlu. KELBAJAR – THE PEARL OF AZERBAIJAN

Kelbajar considered the fortress gate of Karabakh, is one of the ancient and vast regions of Azerbaijan, on the territory of which samples of ancient settlements, rich in monuments of material and cultural heritage, dating back more than 30 thousand years, stone images of 6 thousand years, the ancient Turkish alphabet were discovered. It is known that Kelbajar, like other regions of Azerbaijan, was not captured in a short period of time as a result of a chaotic enemy attack. To this end, the enemy acted according to a previously thought out plan and strategy. Since the enemy attached great importance to the capture of Kelbajar for the continuation of offensive operations in Karabakh and in the surrounding territories.

In February 1993, the Armenian armed forces occupied the Tartar-Kelbajar road. After the Armenian armed forces occupied the Tartar-Kelbajar road in February 1993, the main events developed around the Kelbajar region surrounded by the enemy. The enemy, having strengthened on the occupied positions from the side of Agdere, concentrated the main forces in the direction of Kelbajar. On March 29, 1993, the President of Azerbaijan signed a decree “On the evacuation of the population of the Kelbajar region”.

From 28 March to 4 April, a large number of residents were evacuated. After artillery preparation, the Armenians, using armored vehicles and manpower, crowding out the border detachment of Azerbaijan, entered our territories. The Azerbaijani army had no reserve forces either to defend the state border or to help the units that fought the enemy from the Karabakh direction. On March 31, 1993, motorized rifle battalions, without declaring war, launched an offensive from the Vardenis region. With the help of tanks and infantry fighting vehicles, they captured the border posts of Azerbaijan.

Since they were located much far away, the outposts could not help each other either by fire or by forces, or by other means. On April 30, 1993, after the occupation of the Kelbajar region of Azerbaijan by the Armenian armed forces, the UN Security Council adopted Resolution 822 on the immediate liberation of the occupied lands. Unfortunately, before the War of Independence on September 27, 2020, Armenia did not withdraw its troops from the occupied Azerbaijani lands, including from Kelbajar and Lachin.

Key words: Azerbaijan, toponym, Kelbajar, war, evacuation.

Ганський В.О.

Інститут підприємницької діяльності

ЗАРОДЖЕННЯ «ВИЇЗНОГО ТУРИЗМУ» У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ЗАРУБІЖНІ ПОДОРОЖІ ЛИТВІНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У XVI – XVIII СТ.

У статті розглядаються подорожі за межі Великого князівства Литовського представників привілейованих верств суспільства – шляхти і магнатів. Показано закріплення права підданих великого князя литовського на закордонні подорожі у Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років. Первісною формою таких закордонних подорожей були виїзди молодих людей за кордон на навчання у провідних європейських вищих навчальних закладах. Також поширеними були поїздки в інші держави Європи з метою вдосконалення військової майстерності та ознайомлення із новітніми досягненнями європейської військово-інженерної справи, фортифікації та військового мистецтва. Мени поширеними мотивами зарубіжних подорожей жителів Великого князівства Литовського були лікування і поліпшення стану здоров'я загалом, а також релігійні мотиви (пілігримки).

До XVIII ст. подорожі по містах Західної Європи стали невід'ємною частиною освіти заможних молодих людей, які могли тривати до кількох років. Якщо спочатку основними центрами тяжіння вихідців із Великого князівства Литовського були Краків (Польща) і Кенігсберг (Пруссія), то з часом їхня географія істотно розширилася: до них додалися університетські центри німецьких земель (Тюбінген, Віттенберг, Геттінген, Франкфурт), півночі Італії (насамперед Падуя та Болонья), а пізніше – Франції та Британії. Молоді аристократи із Великого князівства Литовського удосконалювалися у військових і лицарських справах при дворах європейських монархів у Відні, Парижі, Празі. Разом із дітьми магнатів і заможною шляхти європейські країни відвідували і мени заможні шляхтичі. Усе це сприяло активному сприйняттю представниками вищих верств суспільства Великого князівства Литовського як західноєвропейських культурно-побутових традицій, так і прогресивних суспільно-політичних ідей, що ще більше зближувало політично, культурно і ментально Велике князівство Литовське із країнами Центральної та Західної Європи.

Ключові слова: подорожі, історія подорожей і туризму, шляхта, магнати, Велике князівство Литовське, Європа.

Постановка проблеми. Нині можна скласти загальне враження про основні напрями закордонних подорожей шляхти Великого князівства Литовського у XVI – XVIII ст., насамперед у сфері освіти. Здебільшого вони були актуальні для місцевої правлячої еліти, яка вважала себе невід'ємним елементом загальноєвропейської аристократії. Багато литвинських магнатів і шляхтичів значну частину свого життя проводили саме у Європі. Вони досконало володіли латиною, французькою та німецькою мовами, а також правилами етикету, мали гучні титули і довгий родовід, фінансували діяльність митців, часом самі ставали авторами відомих творів. Це, а також значні багатства і зв'язки відкривали перед ними усі двері, тому уродженців Великого князівства Литовського було легко зустріти практично при будь-якому королівському дворі тодішньої Європи, де вони не лише гостювали, а й часто займали різні посади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш значними в галузі історії культури представників привілейованого стану Великого князівства Литовського, їхньої освіти, дозвілля та міжнародних контактів є монографічні дослідження та окремі публікації Г. Голенченко [1], В. Грицкевич [2], Г. Шаповал [3], С. Шидловського, К. Шишигіної-Потоцької, А. Ковальської, К. Андрійчик, Р. Петраускаса, В. Болбаса.

Незважаючи на наявність окремих публікацій у цій галузі, важливі питання залишаються практично не вивченими, особливо в контексті становлення наукового знання про туризм (туризмології, або туризмознавства), його історичних витоків і становлення системи зарубіжних подорожей у попередні епохи, що визначає високий ступінь актуальності цього дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд специфіки закордонних подорожей литвинської

шляхти у XVI – XVIII ст. в контексті зростання у цей період міжнародної мобільності та міжкультурних контактів у Європі загалом та у Великому князівстві Литовському зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право на відвідування *«инших паньств християнских, кроме земель неприятельских»* було зафіксовано у першому Статуті Великого князівства Литовського 1529 року. Воно має міжсловний характер і призначене для обивателів *«усякого стану»*. Судячи зі змісту цих статей, видно, що насамперед маються на увазі *«вольності»* і потреби привілейованих верств суспільства.

Зазначена правова норма, яка дозволяла виїзди за кордон, у другій половині XVI ст. була істотно розширена. Якщо у статуті 1529 року було зазначено, що подорожі за кордон здійснюються з метою *«набытя лепшого щастья своего и навченя учинков рыцарских»* [4], то статuti 1566 і 1588 років передбачали уже три основні цілі: 1) загальноосвітню; 2) ознайомлення із лицарською та військовою майстерністю; 3) лікувальну, *«абы княжата и панове хоруговные, шляхта и кождый человек рыцарский и всякого стану того паньства Великого князства Литовского мели вольность и моц выехати и выйти с тых земель наших Великого князства для набытя наук, в писме цвиченья и учинков рыцарских и теж, будучи наспособого здоровья своего, для лекарств, до всяких земель и сторон, кромя земель неприятелей наших, с ким бы тое панство нашо на он час вальчило»* [5; 6].

Освіта за кордоном почала привертати увагу інтелектуальних і привілейованих кіл Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) із часів заснування Краківського університету (1364 рік). Уже тоді одна з основних цілей нового закладу передбачала підготовку духовних і адміністративних кадрів для різних потреб ВКЛ. «Литвинські» колегія і бурса вкінці XIV ст. були створені у Кракові, а також при Карловому університеті у Празі [7, с. 357–370]. Розширення зовнішніх зв'язків і поширення західноєвропейських форм життя і побуту у середовищі шляхти і магнатів, зростання господарської та культурної активності знаті і міщанства призвели до зростання іноземних подорожей, а також збільшення відвідин литвинських студентів центрально- і західноєвропейських *alma mater*.

До виникнення Кенігсберського університету у 1544 році краківська академія залишалася єдиним центром вищої освіти у Польщі і ВКЛ. На схід від неї ніяких університетів до 1579 року не існувало. Судячи із записів у матрикулах, у 1501-1550 роках

до Краківського університету вступили 163 литвини, а у 1551-1600 роках – усього 54. У відсотковому співвідношенні до чисельності усіх студентів це 1,1%. Різне зниження кількості литвинів у Кракові в другій половині XVI ст. було викликано розвитком реформаційного руху у ВКЛ і відкриттям університетів у Кенігсберзі і Вільно, а також єзуїтських колегіумів у Полоцьку, Гродно, Пінську, Орші. Позначилося на освітніх міграціях і певне загострення відносин у ВКЛ після Люблінської і Брестської уній 1569 і 1596 років, а також перманентна військова мобілізація знаті під час Лівонської війни (1558-1583 рр.). У Кенігсберзький університет до Люблінської унії (1569 року включно) записалися 66 литвинів (3% від усього складу учнів), до кінця XVI ст. – ще 119 [8, с. 62–64].

На представництво студентів із ВКЛ у зарубіжних університетах у другій половині XVI–XVII ст. помітно вплинули реформаційні рухи у ВКЛ. Більшість протестантських навчальних закладів, які залучали литвинських шляхтичів і магнатів, перебували у Швейцарії, Нідерландах, німецьких князівствах. Із 1551 до 1568 рік у Кенігсберзький і більш далекі університети в Лейпцигу, Тюбінгені, Віттенберзі, Базелі, Франкфурті-на-Одері записався, за даними матрикулів, 131 студент із Великого князівства Литовського. Перевагу протестантським університетам у 1570-1580-х рр. на низхідній хвилі Реформації віддавали представники більшості литвинських сенаторських родів Речі Посполитої. В останньому десятилітті XVI ст. зросла кількість студентів-литвинів за межами Речі Посполитої, здебільшого в італійських університетах (Падуя, Болонья, Рим). Із початку XVII ст. (особливо виразно із другого десятиліття) прийом литвинів у католицькі університети перевищував їхню кількість у протестантських академіях. У 1551-1640 рр. іноземні європейські університети (включаючи Краків і Кенігсберг) відвідували представники 24 із 25 сенаторських родів ВКЛ [9, с. 21–23].

Другою метою подорожей за кордон було, як зазначено у Статутах ВКЛ, удосконалення у військових і лицарських справах. Ця вільність стосувалася лише представників привілейованого стану. Молоді шляхтичі знайомилися із фортифікаційним будівництвом, із методами польових боїв і осадження фортець, нерідко брали участь у військових діях західноєвропейських держав. Так, 23 січня 1596 року Януш Радзивілл писав із Базеля своєму батькові, що хотів би ближче ознайомитися із військовою майстерністю французів і просив надіслати як подарунок головному маршалу

Франції барону Шарлю де Гонто якусь вишукану зброю. Його листи 1596-1601 рр. сповнені докладних відомостей про політичне становище у Франції, Іспанії, Англії, Німеччині, Угорщині, Чехії та інших країнах, про військові та важливі політичні події. У 1596 році він надіслав батькові промову французького короля у перекладі і книгу про нову лицарську академію в Парижі. Феодальна знать Європи могла вчитися тут верховій їзді, фехтуванню, іншим лицарським і придворним мистецтвам. Також цікавили магнатів художні колекції старовинної зброї, особливо багатий збір якої був у Дрездені [10, с. 136–139].

Магнатів ВКЛ завжди супроводжувало чимало більш дрібних шляхтичів і слуг. Користуючись нагодою або просто за своїми обов'язками, деякі з них відвідували університети разом із «панічами» і нерідко вирізнялися великим успіхом у науках. У магнатських свитах Радзивіллів, Сапіг, Кишок, Глібовичів брали участь Ян Огінський, Ян Друцький-Соколинський, Даніель Наборовський, Соломон Рисинський, Олександр Тризна, Ян Цедровський та інші шляхтичі, знамениті військовою, політичною або літературною діяльністю. Писарі Миколи Христофора Радзивілла на початку XVII ст. регулярно відправляли у Несвіж його повчальні послання Масальському і Струбичу – колишнім опікунам молодих несвіжських князів у подорожах в Аугсбург, Ділінген, Ульм, Інгольштадт, Рим і Неаполь [11, с. 19–54].

Заможна шляхта, високі чиновники, рідше – окремі представники міського нобілітету часто відвідували зарубіжні країни для лікування. Особливо популярними були курорти в Чехії, Італії, німецьких князівствах. Наприклад, у 1580 році «для порятунку» здоров'я вирушив до закордонних «теплиць» старий Михайло Боговितिнович. У 1596 році у легендарному Герцинському лісі між Дунаєм і Рейном приймали сірчані ванни Юрій та Януш Радзивілли [12, с. 189–191]. Для осіб, які займали важливі державні посади, від'їзд за кордон інколи ускладнювався. Так, у 1616 році тільки загальний сейм Речі Посполитої дозволив земському підскарбію, писарю ВКЛ Ярошу Воловичу тимчасово звільнитися від його посадових обов'язків у зв'язку із необхідністю лікування за кордоном [12, с. 194].

Статути ВКЛ не містили згадок про закордонні поїздки з релігійними цілями. Це було дуже рідкісним явищем. Найбільш відома тривала подорож князя Миколи Христофора Радзивілла на Близький Схід у 1582-1585 рр. Під час звільнення Полоцька він був важко поранений в око і

лоб і у 1580 році покинув табір короля Стефана Баторія, попрямувавши на лікування до Італії. Він планував почати паломництво в Єрусалим, але потім передумав і 9 липня 1581 року повернувся у королівський табір, взяв участь в облозі Пскова [13, с. 52–55].

У 1582 році князь виїхав із Несвіжа до Італії, переcheкав зиму у Венеції, звідки 16 квітня 1583 року на венеційському торговому кораблі відплив на схід. На Кіпрі Микола Христофор Радзивілл пересів на інший корабель, доплив до Тріполі і 25 червня дістався до Єрусалиму. У Палестині він пробув два тижні, відвідав усі основні визначні пам'ятки і святі місця, подарував золоті та срібні речі церквам, пообіцяв єрусалимським бернардинцям 125 дукатів щорічного утримання, а також вступив до Ордену Святого Гробу Господнього Єрусалимського. Звідти Микола Христофор Радзивілл переправився до Єгипту, де пробув два місяці, оглянув піраміди та інші пам'ятки. Він намагався вивезти із Єгипту на Крит дві мумії, але був змушений викинути їх у море під час шторму на вимогу екіпажу корабля. 10 лютого 1584 року на Криті князь сів на венеційську галеру, на якій дістався до Італії і 2 липня 1584 року повернувся у Несвіж.

Після повернення з подорожі по Близькому Сходу, під час якої Микола Христофор Радзивілл відвідав Крит, Кіпр, Сирію, Палестину і Єгипет, він почав широке будівництво у Несвіжі: був зведений новий кам'яний замок на місці колишнього дерев'яного, у місті були побудовані єзуїтський, бенедиктинський, домініканський монастирі, а також ратуша і різні кам'яниці, що добре збереглися до наших днів. Для цих та інших робіт був запрошений італійський архітектор Дж. М. Бернардоні [13, с. 71–76].

Крім Миколи Христофора Радзивілла, інший несвижський князь Ян Альбрехт Радзивілл за рік до смерті відвідав труну Святого Франциска в Асизах. Литвинські православні мандрівники, відвідуючи у справах Київ, поклонялися святиням у Києво-Печерській Лаврі. Зовсім рідко відбувалися паломницькі поїздки до монастирів на Афоні.

Подорожі сприяли розширенню суспільно-політичного і наукового світогляду магнатів, аристократії, прогресивних верств знаті, були важливим засобом виховання і навчання. Мандрівники нерідко налагоджували дружні стосунки з місцевою знаттю, вивчали методи державного управління, військову справу, знайомилися з мистецтвом, архітектурою, науковими досягненнями, побутом і традиціями місцевого

населення. Але чимало часу віддавалося і забавам та амурним справам, про що нечасто повідомлялося на батьківщину у листах. Здебільшого у них описувалися стайні, породи коней, банкетти. Відомі мандрівники брали участь у балах, полюваннях, турнірах місцевої знаті, оглядали замки, храми [14, с. 92–96].

Довге перебування за кордоном сприяло формуванню загальноєвропейських поглядів певної частини литвинської знаті, але під впливом деяких європейських реалій почали поширюватися і ксенофобські тенденції, ідеалізуватися окремі традиції замкнутого побуту і традиційного суспільства. У шляхетській сарматській публіцистиці нерідко схвалювалося суворе домашнє виховання, обмежена і вибіркова гуманітарна освіта, а то і зовсім її відсутність.

Фактом є те, що багато представників державної та церковної ієрархії ВКЛ, у тому числі абсолютно всі католицькі єпископи, значна частина католицького, протестантського, вищого уніатського і навіть нерідко православного духовенства отримували у той час гарну університетську освіту за кордоном. Її мали абсолютно усі великі гетьмани ВКЛ другої половини XVI – середини XVII ст. (Радзивілли, Ходкевичі, Сапегі), усі канцлери ВКЛ, підканцлери, практично усі секретарі і писарі великокнязівської канцелярії у Вільно, багато хто із суддів, членів комісій із доповнення та зміни статутів, письменники-полемісти, юристи [15, с. 231–232].

Сучасники, особливо магнати і більшість шляхти, високо цінували гарну європейську освіту. Показово, що багато литвинів ще на батьківщині були досить добре підготовлені до успішного навчання за кордоном. Хороший приклад – воєвода віленський, власник Дубровно і Заславля Юрій Глібович, який в освічених університетських, державних і дипломатичних колах мав дуже добру славу. Віденські філософи удостоїли його у своєму виданні прізвиськом “*Decus Sarmaciae*” («Честь Сарматії»), а краківська академія присвоїла звання “*Gloria Lithuaniae*” («Слава Литви») [16, с. 246–248].

До XVII ст. практично у кожній резиденції шляхтича і магната у ВКЛ можна було зустріти вихованця якогось відомого європейського навчального закладу, який доглядав за підростаючими дітьми господаря. У його функції входило їхнє початкове навчання основам грамотності, арифметики, іноземних мов, історії та військових наук. У XVIII ст. логічним продовженням початкового виховання стала зарубіжна подорож із від-

відуванням низки європейських вищих навчальних закладів. За традицією, у кожному з них потрібно було провести не менше року, весь цей час отримуючи корисні знання з якогось окремого циклу дисциплін. При цьому навчання за кордоном рекомендувалося і найпопулярнішими на той час європейськими філософами і просвітителями [17, с. 59–60].

У XVIII ст. значною популярністю серед уродженців ВКЛ користувався один із кращих університетів у Європі – німецький Гетингенський університет, у якому навчалися майбутній генерал і намісник короля у Великому князівстві Познанському А.Г. Радзивілл (1775-1833 рр.), а також майбутній сенатор і один із керівників повстання 1830-1831 рр. М.Г. Радзивілл (1778-1850 рр.). Майбутній генерал артилерії і соратник Т. Костюшко К.М. Сапіга (1757-1798 рр.) закінчив військову академію у Турині, прослухав курси лекцій в університетах Страсбурга і Парижа [18, с. 278–282]. Останній був невід’ємним пунктом «зарубіжних стажувань» у XVIII ст. Власник міста Слонім, майбутній гетьман литовський та ініціатор будівництва знаменитого поліського каналу М.К. Огінський (1730-1800 рр.) у період свого перебування в Парижі у 1750-х рр. за влучним зауваженням одного із сучасників «свій час використовував, щоб розвивати здібності у грі на скрипці, в живописі і невідомо у скількох ще інших своїх маленьких здібностях» [19, с. 96–97].

Європейські подорожі XVIII ст. завжди мали куди ширшу програму, ніж просте навчання в основних університетах. Ставши у майбутньому міністром закордонних справ, а також піклувальником Віленського навчального округу, князь А. Чарторийський у 1789-1791 рр. жив в Англії. За цей час він вивчив її суспільно-політичний лад, стан економіки, науки і освіти. Кілька тижнів він провів у резиденції лорда-канцлера Лендсдонуна, з яким вів тривалі розмови про особливості англійської конституції. Інтерес князя привернули також Шотландія і великі англійські промислові центри. Ця подорож істотно вплинула на становлення світогляду видатного державного діяча і сформувала його особисте розуміння ідеальної моделі держави, до якої повинна була прагнути, в тому числі, і його батьківщина [20, с. 213–226].

Що ж до виховання шляхтянок, то у XVIII ст. також досить популярними були закордонні подорожі. У такому випадку йшлося тільки про життя в якомусь закритому пансіоні, де дівчатам давали досить спрощену гуманітарну освіту. Завершувалося навчання у ньому тоді, коли батьки зна-

ходили для своєї дочки «хорошу партію». Так сталося, наприклад, із племінницею віленського єпископа І. Масальського, яка у 8-річному віці потрапила в паризький пансіон черниць-цистерціанок при абатстві Нотр-Дам-о-Буа і через 8 років (у 1779 році) була видана прямо звідти заміж за сина австрійського фельдмаршала де Ліня [21, с. 131–134].

Висновки. Таким чином, із настанням епохи Відродження у XVI ст. розширення зовнішніх зв'язків і поширення західноєвропейських форм життя і побуту в середовищі шляхти і магнатів

ВКЛ, зростання господарської та культурної активності знаті і міщанства призвели до зростання закордонних подорожей, збільшення кількості молодих людей із ВКЛ у навчальних закладах Центральної і Західної Європи. Такі поїздки відповідно до сучасного визначення дефініції туризму і туризмологічної методології цілком правомірно трактувати як туристичні. Це дає підстави стверджувати, що зародження туризму в його виїзній (закордонній) формі на землях сучасних Білорусі та Литви відбувалося саме у XVI – XVIII ст.

Список літератури:

1. Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XV – середине XVII вв. Минск : Наука и техника, 1989. 285 с.
2. Грицкевич В.П. Путешествия наших земляков. Минск : Наука и техника, 1968. 173 с.
3. Шаповал Г.Ф. История туризма. Минск : Экоперспектива, 1999. 303 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск : АН БССР, 1960. 254 с.
5. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск : Тэсей, 2003. 352 с.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года. Мінск : Беларусь, 2002. 207 с.
7. Яноўскі А.А., Самусік А.Ф. Універсітэт Беларусі: асэнсаванне і рэалізацыя яго ідэі ў гісторыка-палітычных рэаліях часу. *Російскіе і славянскіе ісследования*. 2012. Вып. 7. С. 357–370.
8. Шыдлоўскі С.А. Гісторыя грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі. Наваполацк : ПДУ, 2012. 148 с.
9. Асвета і педагагічная думка Беларусі: са старажытных часоў да 1917 года. Мінск, 1985. 364 с.
10. Шышыгіна-Патоцкая К.Я. Нясвіж і Радзівілы. Мінск : Беларусь, 2002. 240 с.
11. Kowalska A. Z badań nad peregrynacją Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Odbitka z “Prac polonistycznych”, serij III. Łódź, 1938, S. 19–54.
12. Андрейчик Е.В. История путешествий и туризма: в 2 ч. Новополацк : ПГУ, 2015. Ч. 2. 304 с.
13. Radziwiłł M.K. “Sierotka”. Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu. 1582-1584. Opracował L. Kukulski. Warszawa, 1962. 254 s.
14. Шыдлоўскі С.А. Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі: 1795-1864 гг. Мінск : Беларуская навука, 2011. 168 с.
15. Lukaszewicz J. Historia szkol w Koronie i Wielkim ksestwe Litewskim od czasow naidawniejszych az do roku 1794. T. I. Poznan, 1848.
16. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. Pabaigoje – XV a.: Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius : Aidai, 2003. 379 p.
17. Болбас В.С. Ідэі маральнага выхавання ў педагагічнай думцы Беларусі эпохі Адраджэння (XVI – XVII ст.). Мінск : НІА, 1996. 169 с.
18. Sapiehowie. Materiały genealogiczne i majątkowe, T. III. Petersburg, 1894, 422 s.
19. Дадзімава В.У. Гісторыя музычнай культуры Беларусі да XX ст. Мінск : БДАМ, 2012. 230 с.
20. Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski, 1770-1861. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1994. 435 s.
21. Киприанович Г.Я. К истории женского образования в Западной России. Вильна, 1910.

Hanskyi V.O. THE BEGINNING OF “OUTBOUND TOURISM” IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: FOREIGN TRAVELS OF THE LITHUANIAN NOBLES IN XVI-XVIII CENTURIES

The article deals with the travel outside the Grand Duchy of Lithuania of representatives of the privileged strata of society – the nobles and magnates. The article shows the consolidation of the right of the Grand Duke of Lithuania’s citizens to travel abroad already in the Statutes of 1529, 1566 and 1588. The initial form of such foreign travel was the departure of young people abroad to study at leading European higher education institutions. Also common were trips to other European states in order to improve military skills and get acquainted with the latest achievements in European military engineering, fortification and military art in general. Less common motives for foreign travel of Lithuanian residents were treatment and improvement of health in general, as well as religious motives (pilgrims).

By the XVIII century traveling to the cities of Western Europe became an integral part of the education of wealthy young people, which can last up to several years. If initially the main centers of attraction of immi-

grants from Lithuania were Krakow (Poland) and Konigsberg (Prussia), then over time their geography significantly expands: university centers of German lands (for example, Tübingen, Wittenberg, Göttingen, Frankfurt), Northern Italy (primarily Padua and Bologna), and later – France and Britain are added to them. Young aristocrats from Lithuania improved in military and chivalrous affairs at the courts of European monarchs in Vienna, Paris, Prague. Along with the children of magnates and rich gentry, less well-off nobles also visited European countries. All this contributed to the active perception by the representatives of the upper strata of the Grand Duchy of Lithuania society of both Western European cultural and everyday traditions and progressive socio-political ideas, which further brought the Grand Duchy of Lithuania closer politically, culturally and mentally to the countries of Central and Western Europe.

Key words: *travels, history of travels and tourism, nobles, magnates, Grand Duchy of Lithuania, Europe.*

УДК [37+930.85]:94[(431)(092)+(44)(092)]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.17>

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

МІСЦЕ ОСВІТИ Й КУЛЬТУРИ В ДІЯННЯХ ФРІДРІХА II ГОГЕНШТАУФЕНА ТА ЛЮДОВИКА IX СВЯТОГО

У статті здійснено компаративний аналіз важливого аспекту реформаторської діяльності видатних монархів Високого Середньовіччя Західної Європи імператора Священної Римської імперії Фрідріха II Гогенштауфена і короля Франції Людовика IX Святого. Охарактеризовано причини зацікавленості імператора і короля питаннями розвитку літератури, мистецтва, освіти і науки. Висвітлено мотиви тісного спілкування монархів із видатними інтелектуалами епохи Високого Середньовіччя. Виявлено особливості контактів і взаємодії Фрідріха II і Людовика IX з поетами, митцями і богословами.

У статті аналізується ставлення державців до поетичної творчості трубадурів, труверів, міннезингерів. Вказано на значний вплив на розвиток європейської літератури «Сицилійської школи поетів», яка виникла під егідою імператора Фрідріха II. Зазначено, що імператор утримував при своєму дворі не тільки поетів і митців, а й відомих на той час мислителів і вчених. Наголошено на тому, що французький король Людовик IX не захоплювався рицарською поезією, хоча й не забороняв її у своєму королівстві. Його приваблювали малі жанри церковного мистецтва: проповідь, церковна музика, книжкова мініатюра. На відміну від Фрідріха II, Людовик IX більше спілкувався і співпрацював з інтелектуалами середнього рівня – Робером Сорбоном і Вінцентом із Бове.

Розкрито зміст уявлень монархів про феномен середньовічного університету і його місію. Підкреслено, що Фрідріх II порушив монополію папства на заснування університетів і відкрив перший у Середні віки світський вищий навчальний заклад у Неаполі. Людовик IX хоча й не мав відношення до заснування Паризького університету, але зробив усе залежне від нього, щоб магістри і студенти університету повернулися до Парижа після страйку 1229-1231 рр. Обґрунтовано висновок про те, що діяльність Людовика IX як опікуна і благодійника без втручання у внутрішнє життя Паризького університету виявилася в перспективі більш плідною, ніж утилітарно-прагматичний підхід Фрідріха II до університету в Неаполі.

Ключові слова: Фрідріх II, Людовик IX, Неаполітанський університет, Паризький університет, інтелектуали, освіта.

Постановка проблеми. Серед видатних європейських правителів Високого Середньовіччя імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен і французький король Людовик IX Святий займають особливе місце. Обидва монархи залишили глибокий слід в історії Європи і світу. Багатогранна діяльність німецького імператора і короля Франції віддавна викликала жвавий інтерес науковців із різних галузей гуманітаристики.

Відомо, що ці державці з великою повагою ставилися один до одного. Кожен із них по-своєму виконував свою монаршу місію, намагаючись утвердити свою державу як провідну в Західній Європі. Обидва правителі були хрестоносцями й особисто очолили три походи на Святу Землю для

того, щоб відвоювати у мусульман Гроб Господній. Імператор і король Франції прославилися своїми реформами в галузі державного управління й судочинства. Вони були успішними дипломатами, захисниками християнської віри і рицарями, опікувалися освітою і наукою, розуміючи їхнє значення для успішної держави. Але імператор і король по-різному турбувалися про функціонування вищої школи у своїх володіннях, у кожного з них склалися особливі стосунки з видатними інтелектуалами епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про монархів писали видатні історики ХХ ст. Е. Канторович [10], Ж.Ле Гофф [11], Е. Віс [4], Б. Глогер [2], М. Абрамсон [1]. Мимоволі, досліджуючи біографії цих історичних персон, нау-

ковці вдавалися до порівнянь. Ще середньовічні хроністи встановили кардинальну відмінність між Фрідріхом і Людовиком як видатними особистостями. Звісно, насамперед істориків цікавив досвід монархів як політиків, які доклали чимало власних зусиль для зміцнення своїх держав й утвердження династій.

Для історика зрозумілою є теза: масштаб державця в історичній перспективі значною мірою визначається й тим, якими були його стосунки з інтелектуалами епохи і яким було його ставлення до передових знань і освіти. Вивчаючи діяння імператора й короля, науковці не залишали поза увагою питання про місце культури та освіти в біографії цих таких несхожих один на одного і водночас близьких монархів. Проте, висвітлюючи ці аспекти, історики ще не застосовували акцентовано компаративний метод для розв'язання вказаних дослідницьких завдань.

Постановка завдання. Для кращого осмислення місця й ролі в європейській історії Фрідріха II і Людовика IX варто порівняти їхню діяльність у галузі культури та освіти. Науковий інтерес становить специфіка взаємодії монархів із відомими інтелектуалами епохи і провідними університетами імперії та королівства. Необхідно порівняти й результати активності державців щодо підтримки вищої школи – унікального феномену соціокультурного життя середньовічної Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїй багатогранній діяльності, спрямованій на удосконалення системи управління і суспільних відносин, і німецький імператор, і французький король спиралися на знання й досвід фахових юристів, богословів, медиків. Не отримавши в юності системної освіти, Фрідріх II і Людовик IX на все життя зберегли жагу до знань і повагу до освічених людей. Завдяки цьому вони змогли реалізувати унікальні реформи у своїх володіннях.

Уже сучасники захоплювалися реформаторською діяльністю монархів. Для втілення у життя масштабних заходів щодо поліпшення системи управління, функціонування державного апарату і судочинства правителі потребували досвідчених і знаючих фахівців – юстиціаріїв, суддів, прокурорів, нотаріусів, легістів, секретарів. Звідси їхній особливий інтерес до питань освіти й функціонування вищих шкіл у своїх володіннях, які готували освічених кліриків і чиновників-професіоналів.

Фрідріх II і Людовик IX для надання особливого блиску своїм дворам запрошували й утримували біля себе видатних інтелектуалів епохи. Німецький історик Й. Шер так писав про Гогенш-

тауфена: «Образ Фрідріха II оточений особливим блиском. Він стояв далеко вище від забобонів і обмеженості свого часу, він був вищою мірою сприйнятливим до прекрасного в житті й мистецтві, сильно прив'язаний до більш вільного світоспоглядання, закоханий у світлу і яскраву природу півдня, сміливий мислитель, в усіх відношеннях приваблива особистість, приваблива навіть у своїх слабостях, велика в нещасті» [15, с. 140].

Імператорський двір у Палермо в роки правління Фрідріха II став осередком дивовижного літературного феномену – «Сицилійської школи поетів». У її надрах зародилася італійська поезія народною мовою (вольгаре). Відомо, що вірші на сицилійському діалекті італійської мови писав як сам Фрідріх, так і його сини – Енцо і Манфред. Сицилійську школу в середньовічній Європі прославили своєю творчістю талановиті інтелектуали й поети Райнальдо да Аквіно, Кобо да Морра, Фолько Руффо та інші. Світова література завдячує Джакомо да Лентіні – імперському нотаріусові і членові Сицилійської школи за появу витонченої поетичної форми – сонету [1, с. 288].

Утверджуючи свою владу на німецьких землях протягом 1212-1220 рр., молодий Фрідріх не забував і про літературу. Він наблизив до себе видатного німецького міннезингера Вальтера фон дер Фогельвейде. Щоб відчутти хоча б частково особливу духовну атмосферу двору імператора Фрідріха II Гогентштауфена, варто звернути увагу на невеличкий фрагмент російськомовного перекладу елегії Вальтера фон дер Фогельвейде:

«Увы, промчались годы, сгорели все дотла!

Иль жизнь мне только снилась! Иль впрямь она была!

О молодые люди, увы, прошла пора,

Когда, любивший радость, растил вас дух
Двора» [3, с. 152].

Імператор пожалував видатному міннезингерові, який, незважаючи на свій талант і популярність у можновладців, жив у бідності, ленний маєток [9, с. 829]. У світі імператора виділявся своїми талантами трубадур Пейре Раймон ло Про. Поет супроводжував монарха у знаменитому й успішному Шостому Хрестовому поході [7, с. 282]. Як стверджував Е. Канторович, в епоху Ренесансу правителі-гуманісти дарували видатним поетам, живописцям і скульпторам державні посади. У Фрідріха II був інший підхід: не наділяти особу, яка випадково стала поетом, державними повноваженнями. За його правління частіше освічені чиновники ставали поетами і митцями, а не навпаки [10, с. 329].

За словами О.С. Воскобойнікова, гостинність двору монарха для інтелектуалів та поетів була зумовлена унікальною як для середньовічного правителя «допитливістю» Фрідріха II, а також його високим «інтелектуальним горизонтом» на тлі малоосвічених і обмежених королів і князів Західної Європи [5, с. 257–258]. Ще в Середні віки існувала легенда, що при дворі Фрідріха II тривалий час жив сам Аверроес [10, с. 338]. Насправді ж імператор наблизив до себе видатного науковця (математика, астронома, астролога) Майкла Скотта і часто спілкувався з ним.

Про здобутки мусульманської науки і богослов'я імператор міг дізнатися від кадї Сираха ад-діна аль-Урмаві, посла султана Єгипту, який прославився своїми глибокими знаннями з геометрії, астрономії, юриспруденції та теології. Відомо, що свій трактат із логіки мусульманський учений присвятив Фрідріхові II. Із філософією видатного єврейського мислителя Маймоніда монарха ознайомив Мойсей бен Соломон Салернський. В оточенні імператора були єврейські вчені та перекладачі, зокрема Яков Анатолі. Можна стверджувати, що Фрідріх II цілком збачував велику значущість інтелектуалів для репрезентації влади ідеального монарха.

Нестандартність мислення і дій як державця Фрідріх II виявив у справі заснування університету. Указ про відкриття вищої школи в Неаполі він підписав у липні 1234 року у Сіракузах. Нестандартність виявилася у тому, що до цього указу питання заснування університетів перебувало винятково у віданні папської курії. Неаполітанський університет – це перша спроба створити світський вищий навчальний заклад. Заснування університету без погодження з папською курією міг здійснити монарх, девізом якого було “*commodum et utilitas*”, тобто «вигода і корисність» [4, с. 5].

Указ містив розлоге обґрунтування необхідності такого навчального закладу у володіннях імператора. У тексті указу чітко зазначалося, що університет у Неаполі має готувати фахових чиновників для державного управління в Сицилійському королівстві. Історик М.С. Суворов писав: «Імператор мотивує заснування університету в Неаполі бажанням позбавити своїх підданих необхідності мандрувати, бідувати та голодувати по чужих країнах у пошуках наукової освіти і виставляє на вид, що місто Неаполь поєднує у собі всі умови, що забезпечують приемне і спокійне життя» [14, с. 49–50].

Указом імператора на всій території Сицилійського королівства професорам заборонялося

викладати, а студентам слухати лекції, крім новоствореного Неаполітанського університету та вищої медичної школи в Салерно. В указі йшлося про те, що студенти із Сицилійського королівства, які навчалися в європейських університетах, мали залишити свої навчальні заклади, повернутися на батьківщину і вступити до університету в Неаполі. Як фундатор університету, Фрідріх II особисто сформував професорсько-викладацький склад, встановив розміри платні викладачам і працівникам навчального закладу.

Указом гарантувалася безпека студентам під час проїзду до Неаполя по території всієї Священної Римської імперії. З огляду на традиційну ксенофобію і жадібність городян, імператор потурбувався про захист інтересів студентства від зазіхань міських корпорацій. Встановлювався максимум вартості житла, яке неапольські домовласники здавали студентам на період навчання. Для дотримання справедливої ціни на житло створювалися спільні комісії у складі двох авторитетних представників міської громади і двох представників корпорації студентів, які перевіряли укладені угоди найму житла студентами.

Навчання в університеті передбачало користування книгами, які в Середні віки становили велику цінність. Фрідріх II своїм указом запровадив вигідний для студентів порядок позики коштів під заставу книг. Поширеним явищем в університетських містах середньовічної Європи була позика украй збіднілими студентами грошей під заставу власних книг. Імператор наказував видавати книги з-під застави студентам, щоб вони могли продовжити навчання. Для цього вони мусили у присутності міського нотаріуса і двох свідків виголосити клятву в тому, що вони після завершення навчання не поїдуть із Неаполя до тих пір, поки не повернуть заставлену книгу або не повернуть позичені під неї кошти.

Сіракузький указ Фрідріха II надзвичайно детально регламентував побут університетської корпорації. Тут містилися чіткі настанови про порядок призначення на професорські посади і викладання дисциплін, стипендії студентам, суми коштів на харчування студентів. Так, на харчування одного студента в Неаполітанському університеті із казни Сицилійського королівства виділялося дві унції золота. Суворо регламентувався порядок проживання професорів та студентів і навіть порядок видачі книг студентам з університетської бібліотеки [4, с. 126].

Професори й магістри новоствореного університету перебували на державному утриманні.

Отримуючи платню з казни Сицилійського королівства, вони мушили не тільки навчати своїх студентів, але й виховувати їх у дусі вірності імператорові. Невидима присутність імператора Фрідріха II мала місце, зокрема, при викладанні такої важливої дисципліни в університеті як канонічне право. Професори канонічного права мушили читати лекції, подаючи матеріал в імператорській інтерпретації, а не в теократичній (папській).

Уже у «Мельфійських конституціях» Фрідріх II вирішив упорядкувати процес надання відповідного звання випускникам Салернської медичної школи. Як зазначав О.С. Воскобойников, імператор «постановив, що усі лікарі повинні були проходити публічний екзамен на зборах професорів медицини Салернської школи в присутності державних чиновників. Після цього, маючи в руках письмове свідоцтво про складання іспиту, вони зобов'язані були з'явитися до імператора або, за його відсутності, до того, хто його заміняє, для отримання дозволу на практику (*licentia medendi*). Недотримання цієї статті каралося конфіскацією майна й тюремним ув'язненням» [6, с. 296].

Сіракузьким указом імператор упорядкував присвоєння наукових ступенів у своєму університеті. Після завершення курсу навчання студент зобов'язаний був звернутися до імператора з проханням присвоїти йому ліценціат. Правитель у відповідь на прохання наказував професорам відповідного фаху провести випробування студентів. За умови успішного складання іспиту студент ставав ліценціатом і виголошував присягу вірності імператорові. Цікаво, що після цього ліценціат зобов'язаний був протягом двох років навчати студентів у Неаполі.

Оскільки кількість студентів щороку зростала, а у Фрідріха було безліч державних справ, право присвоювати ліценціат було передано канцлерові Сицилійського королівства. Біограф імператора Е. Віс так оцінював активність державця на освітянській ниві: «Одним із найвеличніших звершень імператора Фрідріха II була ліквідація церковної монополії на освіту із заснуванням університету в Неаполі. У цьому випадку справа була не у вченості, не в гуманістичних ідеалах освіти – як майже в усіх його вчинках, а йшлося про владу» [4, с. 126].

Доля університету в Неаполі залежала від перипетій політичної боротьби між імператором та папською курією і конфліктів Фрідріха II із ломбардськими містами. Після смерті Фрідріха II у 1250 році його наступник Конрад IV наказав

перевести університет у Салерно й об'єднати його з вищою медичною школою. Але сицилійський король Манфред уже після наглої смерті ще молодого Конрада у 1254 році відновив статус-кво, наказавши повернути університет до Неаполя.

Випускники Неаполітанського університету обіймали посади в розгалуженому бюрократичному апараті Сицилійського королівства, а також були фаховими радниками і помічниками Фрідріха II у проведенні імперської політики. Водночас ще наприкінці XIX ст. історики звернули увагу на специфічну рису новоствореного імператорського університету. Е. Віс писав: «На відміну від свого діда, імператора Фрідріха I Барбаросси, який у листопаді 1158 року видав на Ронкальських полях “*Privilegium scholasticum*” – закон, який запроваджував академічну свободу в Європі і по сьогоднішній день є основою вільного навчання й дослідження, Фрідріх заснував у деспотичній державі деспотичний університет» [4, с. 127]. Для Фрідріха і його наступників Конрада та Манфреда університет був лише складником системи державного управління [14, с. 51].

Французький король Людовик IX порівняно з імператором Фрідріхом II був державцем іншого типу. Його тривале правління збігається із культурним піднесенням у Франції. Ж.Ле Гофф писав: «Це великий час зведення готичних соборів з їхніми вітражами, час мініатюр нового стилю, схоластичного богослов'я в Паризькому університеті, прозаїчних романів про рицарів Круглого столу, «Високого Писання про Святий Грааль» близько 1240 року (Людовику Святому тоді було 26 років), «Роману про Лиса» і «Роману про Троянду» [11, с. 432].

Незважаючи на те, що образ ідеального короля в Середні віки неодмінно містив такі елементи як богоугодні діяння, опіка та матеріальна підтримка митців і науковців залишилося мало джерел, які б підтверджували свідому участь Людовика IX у культурному процесі. Монарх більше уваги приділяв богоугодним і благочестивим справам. Так, він любив і всіляко заохочував церковну музику. І це не випадково. У Парижі в готичному соборі Нотр-Дам відразу після зведення зародилася унікальна школа церковного багатоголосого співу. Музичні смаки короля формувалися під впливом цієї школи. Король відвідував усі богослужіння у своїй каплиці, де під час денних і нічних годин звучали багатоголосі піснеспіви. Король і сам любив співати, і заохочував до цього своїх рідних і близьких, але залишався цілком байдужим до світської, народної музики.

Ж.Ле Гофф підкреслював: «Сент-Шапель надавала довіллю музичну сакральність, яка працювала на авторитет середньовічного короля. Людовик, як ніякий інший монарх або державець, був оточений цією музичною аурую. Його життя, життя короля і людини, було ов'яне музикою – музикою, яку він мислив молитвою й оммажем Господу, але і інструментом побудови особистості й акомпанементом, що перетворює королівську функцію» [11, с. 433].

Розквіт готики в архітектурі Франції припадав на часи правління Людовика IX. У XIII ст. з'явилися шедеври готичного мистецтва Нотр-Дам де Парі, собори у Шартрі, Ам'єні, Реймсі. Король фінансував і часто ініціював будівництво готичних храмів у своєму королівстві, але його не можна вважати фундатором архітектурного стилю масштабу абата Сугерія. Проте образ святого короля у тій або іншій формі вплинув на архітектурне мистецтво XIII ст. Для сакральної архітектури, на думку фахівців, у цей період була властива особлива «стримана витонченість», якою славилася фігура знаменитого короля. Образ короля цілком відбивається у стильових особливостях так званої «променистої готики».

На відміну від свого сучасника Фрідріха II, Людовик IX виявляв холодну стриманість до поезії трубадурів і менестрелів. Він міг спокійно із ввічливості споглядати виступ знаменитого поета чи менестреля, якого йому пропонував хтось із аристократів королівства, але захоплення у нього цей вид мистецтва ніколи не викликав [8, с. 157]. Тому джерела не зберегли імен поетів і митців, які б тривалий час перебували у світі Людовика IX.

Не схожим на імператора Фрідріха II французький король був і у стосунках з інтелектуалами. Протягом свого правління він тісно спілкувався лише з двома французькими вченими – Робером де Сорбоном і Вінцентом із Бове. Перший був паризьким каноніком, другий – ченцем домініканського ордену. Слід зазначити, що і Робер де Сорбон, і Вінцент із Бове не належали до видатних мислителів і науковців свого часу. Канонік Робер був вихідцем із селян, але, незважаючи на це, зробив успішну церковну кар'єру, сягнувши статусу особистого духовника короля. Він отримав блискучу освіту в Паризькому університеті і прославився своєю проповідницькою діяльністю.

Король був любителем і неабияким знавцем такого жанру церковного мистецтва, як проповідь. Людовик Святий симпатизував Роберові, оскільки той вирізнявся своєю скромністю, схильністю до благочестя і постійною готовністю до

покаяння. Але в історію культури Робер де Сорбон насамперед увійшов як фундатор коледжу для бідних магістрів мистецтв, які вивчали теологію в Паризькому університеті. Варто зазначити, що Людовик IX активно підтримував проєкт Робера де Сорбона, передавши для коледжу ділянку землі з будівлями в Латинському кварталі Парижа й необхідні кошти. Власне, короля можна вважати співзасновником коледжу, який із часом стане відомим під іменем Сорбонна. Більше того, ця назва поширилась й на весь Паризький університет.

Більше Людовик IX співпрацював із видатним французьким інтелектуалом XIII ст. Вінцентом із Бове. Вінцент розробив і реалізував грандіозний проєкт – укладання енциклопедії “*Speculum maius*” («Велике дзеркало»). Структуру цього видання склали три розділи: “*Speculum naturale*” («Дзеркало природи»), “*Speculum doctrinale*” («Дзеркало науки») і “*Speculum historiale*” («Дзеркало історії»). Французький король особисто надавав допомогу укладачам унікального видання й навіть подекуди коригував його зміст.

Спілкування короля з тодішніми світилами науки й теології мало випадковий характер. Джерела повідомляють, що на одному з обідів у короля був присутній сам Фома Аквінський, а Бонавентура (Джованні Фіданца) на прохання Людовика в королівській каплиці неодноразово виступав зі своїми проповідями. «Діяльність таких відомих у XIII ст. авторитетів, як Фома Аквінський та Альберт Великий, сприяла перетворенню факультету теології Паризького університету в духовний і культурний центр, який користувався заслуженою повагою, де обговорювалися основні питання християнської доктрини», – підкреслює Марі-Анн Поло де Больє у своїй книзі про середньовічну Францію [13, с. 60]. Незважаючи на бурхливе інтелектуальне життя Паризького університету в роки правління Людовика IX, король мало цікавився теологічними і філософськими суперечками, які вирували у стінах закладу. Але коли виникла загроза існуванню навчального закладу, монарх рішуче виступив на його захист.

Середньовічні міські корпорації часто конфліктували між собою. Не уникли цієї долі й університетські об'єднання. Якщо навіть мешканці одного міста подекуди не могли знайти між собою спільної мови, то що вже говорити про ставлення городян із традиційно ксенофобськими настроями до осіб, які прибули до міста на навчання в університет з інших земель. Тексти середньовічних хроністів містять чимало сцен кривавих сутичок між місцевими і студентами університетів.

1229 рік ознаменувався найбільшим конфліктом між парижанами і студентами. Черговий дебош, який вчинили студенти у корчмі паризького передмістя Сен-Марсель, переріс у непримириме протистояння між університетом і міською владою. Вороже налаштовані до студентів через постійні сутички королівські сержанти і лучники (тодішня поліція) застосували надмірну силу для вгамування молодих хуліганів. Унаслідок цього кілька невинних студентів загинуло. Обурене керівництво університету звернулося до королеви Бланки Кастильської, яка виконувала на той момент обов'язки регента королівства, із проханням відновити справедливість. Не отримавши від влади ніякої відповіді, магістри і студенти університету вирішили назавжди покинути Париж. Їх негайно прийняли у вищі школи Орлеана, Анже, Реймса. Навіть англійський король Генріх III вирішив скористатися ситуацією й запросив до Оксфордського університету магістрів із Парижа.

У цій обстановці юний Людовик IX, якому ще не виповнилося й 16-ти років, ужив рішучих заходів з метою повернути вищий навчальний заклад до Парижа. Після тривалих переговорів із представниками університету король звернувся до Папи Римського Григорія IX із проханням стати посередником у конфлікті парижан з університетською корпорацією. Король за власні кошти оплатив судові штрафи за тілесні ушкодження, які отримали студенти під час масової бійки з королівськими сержантами у 1229 році. Причетних до вбивств студентів із наказу короля притягнули до суду. Згідно з вироком, вони мусили виплатити значну матеріальну компенсацію рідним загиблих. Людовик IX заявив про відновлення привілеїв магістрам і студентам, які вони отримали ще від діда короля – Філіпа II Августа [12, с. 69].

Завдяки активному спілкуванню із французьким королем з приводу ситуації довкола університету папа Григорій IX 13 квітня 1231 року оприлюднив буллу “*Regens scientiarum*”. У культурній історії Західної Європи ця булла стала відомою як «Велика хартія Паризького університету». Текст булли містив чітку настанову: магістри і студенти мають право протестувати і навіть страйкувати у тому випадку, коли влада нехтує їхніми привілеями. Папа істотно обмежив судові повноваження паризького єпископа і його канцлера щодо студентів і професорсько-викладацького складу університету. Буллою суворо заборонялося канцлерові брати під варту студентів. До конфлікту 1229-1231 рр. канцлер мав привілей видавати

кандидатам “*licentia docenti*”, тобто, документ, який давав право займатися викладацькою діяльністю. Із джерел можна дізнатися, що канцлер не завжди добросовісно користувався цим привілеєм. Папа Григорій IX у своїй буллі встановив вимогу до канцлера присягати на Євангелії, що він ніколи не присвоїть “*licentia docenti*” кандидатів без належного іспиту перед відповідною комісією магістрів.

«Велика хартія Паризького університету» містила й настанови щодо внутрішньої організації університету. Йшлося про поділ на факультети, причому кожен факультет наділявся повноваженнями «встановлювати статuti й порядки, які виявляються потрібними щодо способу й годин читання, щодо диспутації, костюма, поховання померлих, щодо бакалаврів, таксування квартир, дисциплінарних заходів щодо неслухняних» [14, с. 35].

Втручання Людовика IX в життя Паризького університету відбулося ще тоді, коли він навіть не мав усієї повноти влади, але заради магістрів і студентів пішов проти волі своєї владолюбної матері королеви Бланки Кастильської – регента королівства. Коли 1257 року в університеті розгорівся конфлікт між магістрами – представниками білого духовенства і викладачами богословського факультету, ченцями домініканського та францисканського орденів, король для наведення порядку у стінах університету відправив у вигнання Гійома Де Сент-Амура – авторитетного серед студентів і магістрів богослова.

Людовик IX для поліпшення функціонування університету став співзасновником (спільно з Робером де Сорбоном) коледжу для бідних магістрів-теологів. Незважаючи на те, що Людовик IX усе своє правління уявляв як утвердження ідеалу християнського правителя, під час виконання своєї місії він знайшов час і сили для удосконалення осередків культури й освіти.

Висновки. Загалом особистість державців епохи Високого Середньовіччя повністю виразилася в діяннях у царині духовного життя. Імператора Фрідріха II дослідники часто вважають особистістю, яка значно випередила свій час. Фактично, це правитель епохи Ренесансу – державець макіавеллістського типу. Ренесансною також була його славнозвісна «допитливість», прагнення дізнатися і збагнути якомога більше зі світової культурної спадщини – ренесансний універсалізм. Звідси і його небачена для Західної Європи того часу релігійна толерантність. Не тільки прагненням надати особливого блиску своєму дворові пояснюється утримання й опіка

видатних інтелектуалів епохи у столиці Сицилійського королівства Палермо.

Імператор дійсно кохався в поезії, філософії, науці як справжній ренесансний монарх. Однак це був надзвичайно проникливий, далекоглядний і холодно-жорстокий політик і полководець. Інтерес до наукових знань, мистецтва та літератури ніколи не відволікав Фрідріха II від головного – утримання влади, її зміцнення й піднесення імперії над папством. Неаполітанський університет став першим світським вищим навчальним закладом європейського середньовіччя.

Засновуючи університет, Фрідріх II насамперед дбав про створення правлячої верстви в Сицилійському королівстві, а можливо, й у всій імперії, населення якої було б не тільки освіченим, але й особисто відданим імператорові. Тому в навчальному процесі запроваджувалися курси, які були позбавлені церковної схоластики як засобу залежності від папського престолу. Поряд із цим викладання юриспруденції в Неаполі уникло впливу правових ідей Болонського університету. Адже політична свобода ломбардських міст визначала характер викладання права у Болоньї, чого не можна було допустити в імператорському університеті. Неаполітанська вища школа перебувала під дріб'язковим контролем імперської влади.

Світський навчальний заклад не працював на секуляризацію суспільної свідомості й ніяким чином не утверджував гуманістичні ідеї. Неаполітанський університет за Фрідріха II працював на його державу, забезпечуючи якісне функціонування державного механізму, створюючи умови для піднесення Сицилійського королівства і зростання величі Священної Римської імперії. Е. Канторович у своїй книзі про Фрідріха II наголошував, що він був першим імператором, який цілеспрямовано й умисно спробував встановити свою верховну владу й над свідомістю своїх підданих [10, с. 135]. Власне, саме ця обставина й зумовила особливий феномен: не тільки в роки правління імператора і його найближчих наступників, але й до кінця Середніх віків Неаполітанський університет не дав світові випускників

рівня П'єра Абеляра чи Альберта Великого. Приклад винятково утилітарного підходу до університетської справи ще в епоху Високого Середньовіччя показує сучасним реформаторам від освіти, що великих проривів у філософії і науці він не забезпечує.

Ставлення Людовика IX до Паризького університету визначалося його розумінням своєї місії благочестивого монарха християнської держави. Король із ранніх літ сприйняв панівну в епоху Високого Середньовіччя концепцію “*translatio studii*”, зміст якої був своєрідним відображенням концепції «трансляції імперії» (від царств Давнього Сходу до Римської імперії, а від неї – до Священної Римської імперії Середніх віків). “*Translatio studii*” означало, що поряд із переходом влади до Священної Римської імперії відбувається й перехід інтелектуальної влади з Афін до Рима, а від Рима – до Парижа. Освічені європейці епохи Високого Середньовіччя уявляли Рим політичною столицею, а Париж завдяки університету – інтелектуальною столицею християнського світу. Тому страйк паризьких магістрів і студентів 1229-1231 рр. реально загрожував втратою столицею Французького королівства свого інтелектуального блиску. Юний король, збагнувши це, негайно вжив заходів для збереження університету у своїй столиці.

На відміну від імператора, французький король протягом свого правління залишався осторонь активного інтелектуального життя Паризького університету. Його мало цікавили абстрактні й відірвані від повсякденного життя благочестивого християнина богословські і філософські дискусії. Завдяки цьому тут виникла атмосфера вільного наукового дискурсу. Теологічний факультет у Парижі став центром європейської середньовічної схоластики. Людовик IX у стосунках із Паризьким університетом обрав позицію мудрого опікуна і благодійника без претендування на статус видатного інтелектуала. Така позиція французького короля виявилася більш корисною для університету в перспективі, ніж позиція імператора щодо свого університету в Неаполі – позиція власника, наставника і наглядача.

Список літератури:

1. Абрамсон М.Л. Фридрих II Сицилийский и его эпоха. *Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. Часть II. Европейский мир X – XV вв. Серия «Всемирная история и культура глазами современников и историков»*. Москва : Интерпракс, 1995. С. 257–291.
2. Бруно Глогер. Император, бог и дьявол: Фридрих II Гогенштауфен в истории и сказаниях. Москва : Евразия, 2003. 288 с.
3. Вальтер фон дер Фогельвейде. Стихотворения. Москва : «Наука», 1985. 386 с.
4. Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. 378 с.

5. Воскобойников О.С. Гости в культурной жизни двора Фридриха II. *Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда* / Под редакцией Н.А. Хачатурян. Вып. I. Москва; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. С. 245–260.

6. Воскобойников О.С. Достоинства целебных источников на Флегрейских полях, или Культура тела при дворе Фридриха II. *Священное тело короля: ритуалы и мифология власти* / [отв. ред. Н.А. Хачатурян]; Ин-т всеобщ. Истории РАН; МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва : Наука, 2006. С. 293–344.

7. Жан де Нострдам. Жизнеописания древнейших и наиславнейших провансальских пиитов, во времена графов Прованских процветших. Москва : Наука, 1993. 740 с.

8. Жуанвиль Жан де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. Санкт-Петербург : Евразия, 2012. 400 с.

9. Казанский И. Средневековая лирика. *Книга для чтения по истории средних веков* / Под ред. П.Г. Виноградова. Выпуск второй. Москва : Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1897. С. 820–830.

10. Kantorovich E. Frederick the Second (1194-1250). FREDERICK UNGAR PUBLISHING CO. NEW-YORK, 1964. 761 p.

11. Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой. Москва : Ладомир, 2001. 800 с.

12. Люшер А. Французское общество времен Филиппа Августа. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 414 с.

13. Мари-Анн Поло де Болье. Средневековая Франция. Москва : Вече, 2014. 384 с.

14. Суворов Н.С. Средневековые университеты. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 256 с.

15. Шерр И. Германия. История цивилизации за 2000 лет: в 2-х т. Т. 1. Минск : МФЦП, 2005. 544 с.

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. THE ROLE OF EDUCATION AND CULTURE IN THE MISSIONS OF FRIEDRICH II von HOHENSTAUFEN AND LOUIS IX, SAINT

The article presents the comparative analysis of an important aspect of outstanding monarchs' reform activities in the period of the High Middle Ages in Western Europe – emperor of the Holy Roman Empire Friedrich II von Hohenstaufen and king of France Louis IX Saint. The paper characterizes emperor's and king's interests to the development of literature art education and culture. We reveal the motives for monarch's close communication with outstanding intellectuals of the High Medieval Period. The article singles out the peculiarities of Friedrich II's and Louis IX's contacts with poets, artists and theologians. The paper presents the analysis of rulers' attitudes towards troubadours', trouveres' and minstrels' poetic creativity.

It is pointed out that Friedrich II contributed to the beginnings of "Sicilian School of Poets" which had a significant influence on European literature development. We claim that the emperor's court consisted of not only poets and artists but also thinkers, and scientists known in that period. We highlight that French king Louis IX was not fond of chivalry poetry although he did not prohibit it in his kingdom. He was fascinated with clerical artistic petit genres: sermon, clerical music, book miniature. Louis IX in contrast to Friedrich II communicated and cooperated more with intellectuals of the middle level, namely, Robert Sorbo and Vincent de Beauvais.

We expose the monarchs' ideas about the phenomenon of medieval university and its mission. It is highlighted that it was Friedrich II who broke pope's monopoly on the foundation of universities opening the first secular higher educational establishment in Middle Ages in Naples. Although Louis IX did not directly relate to the foundation of the University of Paris, he did everything possible for masters and students to return to Paris after the strike of 1229-1231. We draw the conclusion that Louis IX' mission as the tolerant curator and contributor of the University of Paris was much more beneficial and productive than Friedrich II's totalitarian and pragmatic approach to the university in Naples.

Key words: Friedrich II, Louis IX, the University of Naples, the University of Paris, intellectuals, education.

Залєток Н.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ФЕМІНІЗМ ТА ПРАВО ГОЛОСУ ДЛЯ ЖІНОК У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Період із кінця XIX до перших десятиліть ХХ ст. для багатьох країн світу, зокрема Російської імперії та Великої Британії, пройшов під гаслами жіночої емансипації та ознаменувався набуттям жінками політичних та інших прав. Здебільшого це сталося завдяки наполегливій діяльності активістів феміністичного руху. Залежно від країни цей рух мав ті чи інші особливості, які становлять значний інтерес у контексті вивчення перебігу жіночого руху як загальносвітового явища, а також розвитку соціумів різних держав на тому чи іншому історичному етапі.

У статті представлено порівняльну характеристику особливостей перебігу феміністичного руху у контексті надання жінкам Російської імперії та Великої Британії виборчих прав на початку ХХ ст.

Авторка доходить висновку, що проблема надання політичних прав жінкам дещо пізніше з'явилася серед вимог активістів жіночого руху в Російській імперії і не була для них основною, тоді як для британських вона посідала чільне місце ще із XIX ст. Багато подібностей спостерігається під час порівняння особливостей підтримки активістів з боку політичних еліт, однак у Російській імперії політичні процеси, спрямовані на перебудову принципів формування електорату на умовах паритету представників двох статей, відбувалися значно швидше.

Практично повністю збігалися методи діяльності російських феміністок і британського конституційного крила суфражизму, однак різною була реакція на них із боку влади та суспільства. В обох країнах участь у феміністичному русі брали представниці різних прошарків, але насамперед середнього та робітничого. Умови, на яких у Великій Британії та Росії надали жінкам політичні права, відрізнялися, причому у Росії після надання загального виборчого права у 1917 році внаслідок Лютневої революції після Жовтневої революції відбувся відкат назад, коли з числа електорату було виключено чимало представників середнього та вищого прошарків.

Ключові слова: жіночий рух, фемінізм, суфражизм, право голосу, Велика Британія, Російська імперія.

Постановка проблеми. Перша половина ХХ ст. як для британок, так і для мешканок Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу, ознаменувалася важливими змінами, втіленими насамперед у наданні їм політичних прав. У Великій Британії ця проблема перебувала на порядку денному уже з другої половини XIX ст., тоді як в Російській імперії вона набула широкого розголосу дещо пізніше. Однак виборчі права жінки обох держав здобули майже одночасно. Крім того, поступово перед ними постали нові можливості для самоствердження у найрізноманітніших сферах побутування – освіті, політиці, на ринку праці. Здебільшого це сталося завдяки наполегливій діяльності активістів феміністичного руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням жіночого руху початку ХХ ст. у Росій-

ській імперії займалися Н. Баннікова [3], І. Купріна [7], О. Шнирова [26], І. Юкіна [12] та інші. Серед учених, які студіювали проблематику, пов'язану з британським суфражизмом та антисуфражизмом, необхідно назвати П. Бартлі [14; 15], Дж. Буш [16], С. Вінгерден [18], О. Шнирову [11]. Ці та інші дослідники представили широкий фактологічний та аналітичний матеріал із проблематики, однак практично не приділяли уваги порівнянню подій та явищ вказаного періоду у різних державах світу.

За винятком деяких загальних праць, наприклад робіт Л. Абрамс [2] та В. Успенської [10], де міститься короткий опис фактів, пов'язаних зі здобуттям жінками виборчих прав у різних країнах, в тому числі і у Великій Британії та Російській імперії, вказана проблематика ще не ставала об'єктом для прицільного порівняння. Водночас

подібне дослідження дало б змогу розширити наявні знання щодо перебігу жіночого руху як загальносвітового явища, а також відшукати спільне та відмінне у демократичних перетвореннях різних держав, що розширить наші уявлення про розвиток їхніх соціумів на тому чи іншому історичному етапі.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати та порівняти особливості перебігу феміністичного руху у контексті надання жінкам Російської імперії та Великої Британії виборчих прав на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга половина ХІХ ст. – перші десятиліття ХХ ст. пройшли для британського фемінізму під гаслами суфражизму (від англ. “suffrage” – «право голосу») – руху за право голосу для жінок. Здобувши це право, феміністки сподівалися отримати вплив на суспільний уклад і поступово урівняти юридичний статус чоловіків і жінок. Британський політикум і більшість соціуму внаслідок традиційної консервативної ментальності тривалий час чинили рішучий опір будь-яким спробам кардинальних змін у становищі жінок. Боротьба за розширення виборчого права тривала понад 50 років і нерідко набувала неабиякого загострення.

Так, політична обстановка на початку ХХ ст. склалася несприятливо для суфражистського руху. Його активісти вже мали кілька десятиліть досвіду боротьби. Протягом цього періоду вони подавали петиції до Палати громад із вимогою надання їм виборчих прав, які не мали особливих позитивних результатів¹. Попри те, що чисельність прихильників такої ідеї як серед жіноцтва, так і в лавах чоловіків-парламентарів поступово збільшувалася, наявної підтримки у Палаті громад наприкінці ХІХ ст. виявилось не досить для ухвалення суфражистських поправок у законодавстві.

У політичному житті початку ХХ ст. було багато інших невідкладних проблем, наприклад, англо-бурська війна 1899-1902 років, реформування Палати лордів, які опинилися в центрі уваги політиків і вимагали негайного вирішення. Вони відтермінували розгляд вимог жінок, зробили їх другорядними. Також у країні активно діяла численна і потужна опозиція до ідеї надання жінкам виборчих прав, представлена як пересічними британцями, так і керівною елітою. За тих обставин суфражистські законопроекти неодноразово поверталися на доопрацювання, всілякі уточнення потім знову обговорювалися і відхи-

¹ За винятком надання у 1869 році права голосу на місцевих виборах вдовам і незаміжнім власницям майна.

лялися. Тривале ігнорування вимог суфражисток з боку влади зумовило появу у 1903 році в їхніх лавах радикально налаштованого угруповання, яке виступило за рішучі зміни в тактиці ведення феміністичних кампаній – Жіночого соціально-політичного союзу (далі – ЖСПС), заснованого Еммелін Панкхерст та її дочками.

Якщо у Великій Британії ідеї політичного рівноправ'я жінок активно циркулювали вже у ХІХ ст. і в останній його третині домінували над іншими проблемами в феміністичному середовищі, то у Російській імперії ситуація дещо відрізнялася. Багато в чому і через те, що у країні на той час не було загальнодержавного представницького органу. У ХІХ ст. російські феміністки насамперед опікувалися питаннями освіти та зайнятості. І хоча рівноправ'я в освітній сфері досягти не вдалося, у країні постала система жіночої вищої та середньої спеціальної освіти, яка відіграла важливу роль для самореалізації. Крім того, було суттєво розширено перелік професій, які могли обіймати жінки, зокрема, вони увійшли до медичної та освітнянської сфер [7]. Натомість у Великій Британії стати лікарем жінці було значно складніше, тому тривалий час їх були одиниці. Проте на початку ХХ ст. британки почали дуже активно освоювати професію фармацевта і станом на 1908 рік серед тих, хто вирішив здобути цю кваліфікацію, жінки становили майже дві третини [21, с. 116].

Суфражизм у Росії активізувався з появою Державної думи у 1905 році і наданням права голосу широким верствам чоловічого населення. Стаття 6 розділу І Положення про вибори до Державної Думи від 6 серпня 1905 року передбачала, що «у виборах не беруть участі: 1) особи жіночої статі; 2) особи, молодші 25-ти років; 3) ті, хто навчається в навчальних закладах; 4) військові чини армії і флоту, які перебувають на дійсній військовій службі; 5) бродячі інородці; 6) іноземні піддані» [4]. Жіночу частину населення подібна ситуація обурила, внаслідок чого постали організації, метою діяльності яких було політичне рівноправ'я. Серед них – Жіноча прогресивна партія (1905 рік), Російська ліга рівноправ'я жінок (1907 рік). Одним із перших питань надання права голосу жінкам порушило Російське жіноче взаємно-благодійне товариство (1895 рік) [3, с. 149–152].

На відміну від британських колег, члени цих організацій не обмежувалися вимогами надати жінкам право голосу. Вони не були суто феміністичними і виступали за широке коло демократичних змін: відміна смертної кари, загальне виборче право, розширення громадянських прав. Що ж до

реакції політичних кіл обох країн на появу нового питання на порядку денному, то слід зазначити, що у Великій Британії у другій половині XIX ст. суфражизм найактивніше підтримували рядові члени Ліберальної партії (бекбенчери).

Більшість рядових консерваторів мала стійкі упередження щодо надання політичних прав жінкам. Водночас очільники і торі, і вігів нерідко публічно висловлювалися на підтримку політичного рівноправ'я статей, проте не були активними у вирішенні цієї проблеми [15, с. 102–103]. Серед лейбористів, які вийшли на політичну арену у 1900 році, було багато прихильників суфражистських вимог, однак як і у попередніх двох політичних силах, у них не було одностайності щодо вирішення вказаної проблеми.

Дуже нагадує британський досвід кінця XIX – початку XX ст. характер стосунків російських феміністок і політичних партій. Так, вони не отримали одностайної підтримки від партії кадетів, хоча мали в їхніх лавах чимало симпатиків. «Ліви» включили таку вимогу до своїх програм, однак не були активними у відстоюванні цієї позиції, а «праві» перебували в опозиції до політичного рівноправ'я жінок.

Деякі активістки, наприклад члени Союзу Рівноправ'я Жінок, відмовлялися підтримувати партії, які не робили конкретних кроків для надання жінкам виборчих прав [12]. Подібне, але з певними відмінностями, практикували і їхні британські колеги. Так, Національний союз жіночих суфражистських товариств (далі – НСЖСТ) у 1908 році підтримував тільки тих кандидатів у депутати (незалежно від партійної приналежності), які виступали за надання права голосу жінкам [19].

Тривалий час британські феміністки використовували у своїй діяльності публічні промови, розповсюдження брошур і листівок, мали власні друковані органи (“The Common Cause”, “Votes for women”). Їхні російські колеги також видавали агітаційні листівки, брошури, мали власні ЗМІ (журнали «Жіночий вісник», «Союз жінок»). У лавах активісток обох країн були представниці різних прошарків, в тому числі і робітниці [14; 12; 26, с. 131]. Російські активістки подавали петиції з вимогою політичного рівноправ'я. Так, у травні 1906 року петиція із 4500 підписами надійшла до І Державної Думи; згодом до II Державної думи надійшла петиція вже із 7000 підписів [12].

У британському суфражистському русі також був період петиційних кампаній. Одна з перших петицій за надання жінкам виборчих прав надійшла до парламенту у 1866 році і вміщувала 1499

підписів [28, с. 2]. Після цього протягом багатьох років британки подавали схожі за змістом петиції, кількість підписантів зростала, однак справа та і не зрушила з мертвої точки. Якщо оцінювати ефективність петиційних кампаній у Росії, то там вона була значно вищою і досить швидко отримала позитивний результат з боку політичних кіл. Вимоги російських феміністок щодо надання жінкам права голосу досить швидко були підтримані на місцевому рівні Московською міською Думою, з'їздом земських діячів [12], а згодом і на національному рівні.

Цікаво, що і рух противників надання жінкам виборчих прав оформився як у Росії, так і у Великій Британії [7; 12; 11; 16]. Однак лише в останній він набув значних масштабів, як і протистояння активістів суфражизму з урядом. Останнє тривало до початку Першої світової війни і включало в себе численні мирні та мілітантські акції перших, на які уряд нерідко реагував дуже жорсткими методами. Серед них варто згадати віднесення ув'язнених мілітанток до злочинців другої чи третьої категорій, тобто таких, які були заарештовані за кримінальні, а не політичні злочини.

За тогочасним британським законодавством усіх в'язнів поділяли на три категорії. До першої зараховували політичних злочинців. Режим їхнього утримання був порівняно помірним. Їм дозволяли читати газети та книги, бачитися з друзями, листуватися з рідними та близькими людьми, носити власний одяг і харчуватися принесеними їм продуктами. В'язнями другої та третьої категорії були кримінальні злочинці, які потрапили до тюрми за скоєння тяжких злочинів, фінансові махінації тощо. Таких арештантів повністю ізолювали від суспільства. Вони зобов'язувалися носити тюремне вбрання, їли тамтешній невибагливий харч, не мали права читати та листуватися [17]. На кампанію голодувань мілітанток, яка почалася із 1909 року, уряд відповів примусовим годуванням, яке у край негативно відбилося на здоров'ї ув'язнених [18, с. 238].

Градус напруження у суспільстві продовжував зростати, однак був фактично нейтралізований вступом Великої Британії у Першу світову війну. Лідерки найбільших суфражистських організацій поміркованого та радикального крил оголосили про припинення кампаній на час війни і спрямування своїх зусиль на допомогу фронту. Деяка частина суфражистів вирішила підтримати пацифістський рух, тому невеликий контингент британок усе ж був представлений на Інтернаціональному жіночому конгресі в Гаазі (Нідерланди) [25, с. 3].

На противагу британським колегам, пацифізм не був розповсюджений серед російських феміністок, які також з початку війни здебільшого зайняли патріотичну позицію і заявили про спрямування зусиль на допомогу фронту. Їхньої делегації не було ні в Гаазі, ні на інших пацифістських заходах. Водночас із 1916 року сумніви у потрібності війни і заклики до її припинення дедалі активніше лунали з боку більшовиків [26, с. 128, 134].

Під час війни британки активно працювали на допомогу фронту як медсестри, волонтерки, членкині допоміжних жіночих організацій при армії та на роботах у тилу. Жінок заохочували замінювати чоловіків на роботах, які донедавна вважалися чоловічими, проходити муштру, виконувати допоміжні роботи в спеціальних організаціях при армії. У соціальному ж дискурсі здебільшого возвеличувалася робота медсестер [13, с. 47], яка не йшла у розріз з уявленнями про жіночність. Решта ж британок (членкині допоміжних організацій, робітниця військових заводів) здебільшого критикувалися і звинувачувалися у «легкій» поведінці [2, с. 357].

У Росії в роки Першої світової війни долучення жінок до роботи на потреби війни також активно пропагувалося, однак про їхню участь у ній як солдатів на перших порах не йшлося. Жінок прагнули бачити медсестрами або задіяними у благодійництві, соціальних службах [26, с. 124, 126]. Поки у британському соціумі членкинь допоміжних організацій критикували за подібну до військової уніформу, в якій вбачали зазіхання на подвиг чоловіків у війні, в Росії влітку 1917 року почали формувати жіночі батальйони смерті з метою підвищити бойовий дух армії, припинити дезертирство, невиконання наказів та інші негативні явища, які стрімко набирали обертів серед солдатів-чоловіків. І хоча безпосередню участь у боях брав тільки Ударний батальйон смерті під командуванням М. Бочкарьової, створювалися й інші. Ставлення до жінок, які служили в таких формуваннях, з боку побратимів було негативне і презирливе. Їх називали «дівчатами легкої поведінки», хоча це були такі ж солдати, яких так само готували до участі у бойових діях, частина з них побувала на полі бою. Набір до жіночих батальйонів припинився у серпні 1917 року, а в листопаді їх розформували [1, с. 137–141].

У Росії, як і у Великій Британії, в роки Першої світової війни склалася сприятлива ситуація для реформування виборчої системи. Якщо у першій країні вона була зумовлена наявним на той час цензом осілості, який перешкоджав мобілізованим до армії та тим, хто вимушено переїхав до

інших територіальних одиниць, проголосувати на виборах, то у другій нагода була спричинена Лютневою революцією 1917 року [26, с. 130]. Попри активне обговорення у суспільстві можливості надання жінкам політичних прав Тимчасовий уряд не відразу включив жінок до електорального поля – урядова програма цього спершу не передбачала. Тільки після того, як жіночі організації 4 березня 1917 року подали спільну резолюцію з вимогою запровадження загального виборчого права для обох статей і зуміли мобілізувати велику кількість жінок (понад 40 тисяч), яка 19 березня прийшла до Таврійського палацу за відповіддю на неї, до цих вимог прислухалися. Зрештою Положенням про вибори до Установчих зборів, яке набуло чинності 11 вересня 1917 року, було запроваджено загальне виборче право для представників обох статей із 21 року [12; 26, с. 131].

Варто зауважити, що у Великій Британії суфражистки неодноразово організовували подібні і більші за масштабами мітинги на підтримку виборчих прав для жінок. Так, у червні-липні 1913 року відбулася акція під назвою «Паломництво до Лондона», яка завершилася 26 липня 50-тисячним мітингом у Лондоні [27]. Проте у Великій Британії подібні акції не мали настільки швидких результатів, як у Росії. Діяльність британських жінок протягом 1914–1918 років стала вагомим аргументом і приводом для надання деяким із них права голосу у 1918 році. Тоді його надали всім чоловікам із 21 року і жінкам, старшим 30 років, які володіли майном з річним прибутком не менше 5 фунтів стерлінгів чи були власниками будинків або дружинами власників, а також випускницям університетів [20, с. 2133–2253, 2323–2444]. Того ж року жінки старше 21 року отримали право бути обраними до Палати Громад [22, с. 1]. Цілковите урівняння виборчих прав жінок і чоловіків сталося у 1928 році згідно з «Актом про народне представництво (Рівне право голосу)» [24, с. 478]. Відтоді представники обох статей із 21-річного віку могли обирати та бути обраними до Палати Громад.

Оцінюючи готовність британок балотуватися у депутати парламенту після набуття політичних прав, мусимо констатувати, що вона була невисокою. На загальних виборах 1918 року із 1623 кандидатів у парламентарі було усього 17 жінок. Здебільшого це були активістки суфражизму, серед яких і одна з лідерок мілітанток – К. Панкхерст. Проте перемогла на цих виборах лише одна жінка – ірландська феміністка і націоналістка графиня К. Маркевич, яка з політичних причин відмовилася від місця у Палаті Громад [29, с. 4].

Наступного року на додаткових виборах пройшла до парламенту кандидатка від Консервативної партії віконтеса Н. Астор. Лише через два роки (1921 рік) до неї приєдналася ще одна жінка – депутатка від Ліберальної партії М. Вінтрінгем. У 1923 році у Палаті Громад з'явилося три лейбористки – М. Бонфілд, А.С. Лоуренс і Д. Джоусон. М. Бонфілд у січні 1924 року обійняла посаду заступниці держсекретаря у міністерстві праці в уряді лейбориста Р. Макдональда і стала першою у Великій Британії жінкою, яка отримала міністерську посаду [29, с. 4–5].

Що ж до російських феміністок, то П. Шишкіна-Явейн у червні 1917 року увійшла до Комісії з розроблення проекту Конституції, а членкиня Конституційно-демократичної партії графиня С. Паніна стала першою жінкою у світі, яка увійшла до складу уряду. Дослідниця О. Шнирова помилково стверджує, що графиня стала міністром державного піклування [26, с. 135], хоча насправді із травня 1917 року вона обіймала посаду його заступниці, міністром же був Д. Шаховський. Із серпня С. Паніна – заступниця міністра народної освіти (С. Ольденбурга, С. Салазкіна) [8, с. 18].

Після здобуття права голосу російські феміністки і надалі намагалися бути активною частиною суспільства і домагатися розширення прав для жінок, зокрема у шлюбно-сімейній сфері та на ринку праці. Однак нова революція і прихід до влади більшовиків фактично поставили хрест на самостійному жіночому рухові, а багатьох його представниць із середнього та вищого прошарків невдовзі виключили з електорального поля.

Згідно з конституцією РСФРР 1918 року, яка лягла в основу конституцій решти радянських держав цього періоду, право обирати і бути обраними до Рад мали «незалежно від віросповідання, національності, осілості такі обох статей громадяни Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, яким на день виборів виповнилося 18 років: 1) всі, які добувають засоби для життя продуктивною і суспільно корисною працею, а також особи, зайняті домашнім господарством, що забезпечує для перших можливість продуктивної праці: робітники і службовці усіх видів і категорій, зайняті у промисловості, торгівлі, сільському господарстві, селяни і козаки-хлібороби, які не користуються найманою працею з метою отримання прибутку; 2) солдати радянської армії і флоту; 3) громадяни, які входять до категорій, перерахованих у пунктах «1» і «2» цієї статті, що втратили тією чи іншою мірою працездатність» (ст. 64) [5].

Натомість наступною статтею позбавлялася права голосу низка як жінок, так і чоловіків: «Не обирають і не можуть бути обраними, хоча б вони входили в одну з таких категорій: 1) особи, які вдаються до найманої праці з метою отримання прибутку; 2) особи, які живуть на нетрудовий дохід: відсотки з капіталу, доходи з підприємств, надходження з майна; 3) приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; 4) монахи та духовні служителі церков і релігійних культів; 5) службовці і агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень, а також члени дому, що царював у Росії; 6) особи, визнані в установленому порядку душевнохворими або божевільними, а також особи, які перебувають під опікою; 7) особи, засуджені за корисливі та ганебні злочини, на термін, встановлений законом або судовим вироком» (ст. 65) [5; 6].

Тобто, в радянських країнах право голосу надали представникам обох статей за економічною та віковою ознаками, позбавивши його багатьох осіб середнього та вищого прошарків. Водночас у Великій Британії у 1918-1928 роках для жінок воно базувалося на віковому та майновому цензах – позбавлялися права обирати представника до Палати Громад незаможні жінки до 30 років; для чоловіків же – тільки на віковому цензу (голосували із 21 року).

Висновки. Таким чином, проблема надання політичних прав у XIX ст. вже перебувала на порядку денному активістів жіночого руху у Великій Британії і домінувала над іншими питаннями, пов'язаними з правовим статусом жінок у суспільстві. Натомість політична система Російської імперії до початку XX ст. не передбачала наявності загальнодержавного представницького органу, тому перш ніж домагатися права голосу для тієї чи іншої частини населення, потрібно було створити такий орган. У зв'язку з цим жіночий рух у Росії в цей період орієнтувався насамперед на розширення прав в освітній, шлюбно-сімейній сферах, а також на ринку праці, досягши на цій стежі чималих результатів.

Якщо британські суфражистки станом на початок XX ст. після кількох десятків років боротьби повністю зосередилися на вимозі надати право голосу жінкам, то російські активістки, які з 1905 року (часу появи Державної Думи) почали активно домагатися політичних прав, цією вимогою не обмежувалися і паралельно виступали за широке коло демократичних змін (відміна смертної кари, розширення громадянських прав).

Багато подібностей можна побачити, порівнюючи позиції політичних партій щодо надання жінкам виборчих прав у Росії та Великій Британії. Адже політичні еліти обох держав тривалий час не додавали до своїх програмних документів положення про політичні права для жінок, хоча серед них була значна частина осіб, які підтримували цю вимогу. Однак у першій країні політичні процеси, спрямовані на перебудову принципів формування електорату на умовах паритету представників двох статей, протікали значно швидше. Російські політичні еліти задовольнили вимоги активістів після порівняно нетривалої боротьби (приблизно 12 років у Росії проти більше ніж півстоліття у Великій Британії).

Практично повністю збігалися методи діяльності російських феміністок і британського конституційного крила суфражизму: вони готували та подавали до державних органів петиції, вдавалися до публічних промов, розповсюджували агітаційні листівки та брошури, мали власні ЗМІ, на шпальтах яких висвітлювали відповідну тематику, організовували мітинги. Однак суттєво відрізнялася реакція влади на подібні заходи. У Великій Британії вона тривалий час відверто ігнорувала суфражистів, а їхні прихильники мобілізувалися неохоче, на відміну від противників, внаслідок чого за роки суфражистських кампаній у суспільстві викристалізувався досить потужний антисуфражистський рух.

На противагу цьому соціум Російської імперії, який у 1917 році сколихнули революційні події, і так був готовий до кардинальних політичних змін. Тому його політичні еліти досить швидко задовольнили вимоги надати жінкам право голосу. Жінки ж зуміли швидко мобілізуватися, подати відповідну резолюцію й організувати велелюдний мітинг на її підтримку. І це попри те, що вони не мали досвіду у десятки років боротьби за політичне рівноправ'я. Хоча у російському суспільстві рух опонентів таким змінам теж був, однак він не здобув достатньої ваги.

Що ж до соціального складу жіночого руху у Великій Британії та Російській імперії, то для обох держав була характерна участь у ньому представниць багатьох прошарків населення, зокрема середнього та робітничого. Однак, якщо у Великій Британії у 1918 році через майновий ценз право голосу насамперед отримали представниці середнього і вищого прошарків, то у Росії після нетривалого існування загального виборчого права для обох статей на основі вікового цензу внаслідок Жовтневої революції з числа електорату було виключено чимало представників середнього та вищого прошарків. З приходом до влади більшовиків самостійний жіночий рух практично припинив своє існування. Водночас у Великій Британії після надання права голосу частині жінок він продовжував діяльність, але зі значно меншою активністю, ніж у попередні роки.

Список літератури:

1. Абашева Ж.В. Московский женский батальон смерти в годы Первой мировой войны: из истории создания // Псковский военно-исторический вестник. № 1. 2015. С. 137–141.
2. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи 1789-1918 / пер. с англ. Е. Незлобиной. М. : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. 408 с.
3. Банникова Н.Ф., Миняшев В.С. Всероссийский союз равноправия женщин в борьбе за всеобщее избирательное право в 1905-1907 годах // Самарский научный вестник. № 6 (2(19)). 2017. С. 149–152.
4. Высочайше утвержденное положение о выборах в Государственную Думу 1905 года, августа 6. URL: <https://bit.ly/3iLVnpgj> (дата обращения: 25.01.2021).
5. Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. URL: <https://bit.ly/3a2p7wb> (дата обращения: 25.01.2021).
6. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским Съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14 марта 1919 года. URL: <https://bit.ly/3sXzhXJ> (дата обращения: 25.01.2021).
7. Куприна И.В. Феминистское движение в России во второй половине XIX – в начале XX вв. : дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2000. 148 с. URL: <https://bit.ly/3qOMLTF> (дата обращения: 25.01.2021).
8. Линденмайер А. Графиня Софья Владимировна Панина в истории русской филантропии и демократии // Мыслящие миры российского либерализма: графиня Софья Владимировна Панина (1871-1956). Материалы Международного научного colloquiuma. Москва, 29-31 мая 2011 года. М., 2012. С. 9–26.
9. Сорокина М.Ю. От составителя // Мыслящие миры российского либерализма: графиня Софья Владимировна Панина (1871-1956). Материалы Международного научного colloquiuma. Москва, 29-31 мая 2011 года. М., 2012. С. 7–8.

10. Успенская В.И. Суфражизм в истории феминизма // Женщины в социальной истории России. Тверь, 1997. С. 70–80.
11. Шнырова О.В. Антисуфражизм как зеркало суфражизма // Диалог со временем. 2007. № 19. С. 253–283.
12. Юкина И.И. Женское движение России, ценз пола и суфражизм. URL: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/yukina.htm> (дата обращения: 25.01.2021).
13. Asquith H. How Do We Stand To-day? A Speech Delivered by the Right Hon. H.H. Asquith, Prime Minister in The House Of Commons, on The 2nd November, 1915. London : T. Fisher Unwin, Ltd., 1915. 48 p.
14. Bartley P. Suffragettes, Class and Pit-Brow Women. URL: <https://bit.ly/3sWI5Nd> (date of the request: 25.01.2021).
15. Bartley P. Votes for Women: 1860-1928. London : Hodder Education, 2007. 186 p.
16. Bush J. Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain. New York : Oxford University Press, 2007. 340 p.
17. Leaflet № 47 “The Treatment of the Suffragettes in Prison”. 1908. London : Clements Inn, W.C.
18. Lytton C. Prisons and Prisoners: Some Personal Experiences. Peterborough : Broadview Press, 2008. 371 p.
19. National Union of Women’s Suffrage Societies. The Policy of the National Union of Women’s Suffrage Societies (1907-1908). URL: <https://bit.ly/3iSyrqA> (date of the request: 25.01.2021).
20. Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (Apr 30-May 25, 1917) // Hansard the Official Report of debates in Parliament. 1917. Vol. XCIII. Cols. 2133–2253, 2323–2444.
21. Outside the gates. Women // The British journal of nursing. 1908. 8 Feb. P. 116.
22. Parliament (Qualification of Women) Act, 1918: CH. 47.8 & 9 GEO.5. Official edition. London : Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1918. 1 p.
23. Representation of the People (Equal Franchise) Act, 1928 : Ch. 12 (Britisches Reich). 1929. P. 478.
24. Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March). 1928. Cols. 1359–1448.
25. Resolutions adopted // International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). Amsterdam : N.V. “Concordia”, 1915. 15 p.
26. Shnyrova O. Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914-1917 // The Women’s Movement in Wartime. International Perspectives, 1914-19 / ed. Alison S. FellIngrid Sharp. London : Palgrave Macmillan, 2007. P. 124–140.
27. The 1913 Suffrage Pilgrimage: peaceful protest and local disorder. URL: <https://bit.ly/39apYvB> (date of the request: 25.01.2021).
28. Wingerden S.A. The Women’s Suffrage Movement in Britain, 1866-1928. New-York : Palgrave Macmillan, 1999. 227 p.
29. Women in the House of Commons. London : House of Commons Information Office, 2010. 12 p.

Zalietok N.V. FEMINISM AND VOTES FOR WOMEN IN THE RUSSIAN EMPIRE AND GREAT BRITAIN IN THE EARLY 20 CENTURY: A COMPARATIVE DESCRIPTION

The time from the end of the XIX to the first decades of the XX century for many countries around the world, including the Russian Empire and Great Britain, has been marked by the slogans of women’s emancipation and women’s obtaining of political and other rights. This was largely due to the hard work of feminist activists. Depending on the country, this movement had certain features that are of considerable interest in the context of studying the women’s movement as a global phenomenon, as well as the development of societies of different states at a particular historical stage.

The article presents a comparative description of the peculiarities of the feminist movement in the context of granting women the right to vote in the Russian Empire and Great Britain in the early XX century.

The author concludes that the problem of granting political rights to women appeared among the demands of activists of women’s movements in the Russian Empire later than in Great Britain and was not the main one for them, while for the British suffragists it was a matter of high priority since the XIX century. Many similarities are observed when comparing the characteristics of activists’ support by political elites, but in the Russian Empire, political processes aimed at restructuring the principles of electorate formation on the basis of gender equality proceeded much faster.

The methods of activity of Russian feminists and the constitutional wing of the British suffragists were almost the same, but the reaction of the authorities and society to them was different. In both countries, representatives of various classes took part in the feminist movement, but above all the middle and working classes. The conditions under which women were granted political rights in Great Britain and Russia were differed and in Russia, after the universal suffrage was granted in 1917 as a result of the February Revolution, there was a setback after October Revolution, when many representatives of the middle and upper classes were excluded from the electorate.

Key words: women’s movement, feminism, suffrage movement, suffrage, Great Britain, Russian Empire.

Маргулов А.Х.

Днепропетровский государственный университет внутренних дел

РЕПРЕССИИ КАК КОМПОНЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ (АССИРИЙЦЫ В ГРУЗИИ 1920–1930-х гг.)

У статті розглядаються основні соціально-економічні показники адаптації асирійської меншини до життя в Грузії в 1920–1930х рр. Визначено фактори природної інтеграції меншини в соціально-політичне середовище. Традиційність міграційних каналів, наближення до місць компактного проживання перетворили цю територію на анклав традиційного проживання асирійської громади. Інтеграція меншини в структуру місцевого суспільства визначається в рівні її політизації, русифікації та включення в економічні процеси. Асирійці, які проживали в Грузії в 1920–1930х рр., мали внутрішню класифікацію на прийшлих (біженців (1914–1918 рр.)) і «місцевих». Обидві категорії мали специфічні риси. Репресії, розпочаті радянською владою, стали початком формування нових ментальних орієнтацій у національному середовищі. Нищення опозиції та переслідування інакомислення в 1920–1930х рр. стало концептом державної політики. Радянська влада поетапно репресувала декілька генерацій асирійських національних управлінських кадрів, зруйнувавши політичні ініціативи й національні прагнення. Аналіз архівних справ репресованих асирійців дає нам можливість зрозуміти, що в суспільстві існувала етнографічно-історична інформація про них на відміну від інших республік СРСР. Асирійці активно ставали учасниками національно-визвольної боротьби грузинського народу. Серед репресованих асирійців був найвищий показник освіченості в порівнянні з іншими регіонами СРСР. Репресії змогли переформатувати суспільно-політичні орієнтири асирійської громади й спрямувати їх у потрібну для держави площину. Основним результатом репресивної політики стає лояльне ставлення та некритичне сприйняття основних засад державної політики асирійцями. У цей період відбулась зміна національних орієнтирів із політичного, спрямованого на отримання власної державності, на культурологічний – збереження власної культури й мови.

Ключові слова: асирійці, репресії, національна еліта, тоталітаризм, Радянський Союз.

Постановка проблеми. Пребывание асирийцев на территории Российской империи, а в дальнейшем государственных формаций, которые образовались вследствие ее распада, имело специфические идейно-смысловые образы. Парадигма эволюции их статуса от беженцев до полноценных граждан, взаимоотношения вновь прибывших с постоянно проживающими асирийцами на ее территории является широким горизонтом исследовательского поля. На примере асирийцев, которые оказались на территории СССР, нам презентуется концепт эволюции реэмигрантских настроений, коллективный отказ от желанного достижения собственной государственности, частичный или полный отказ от традиционного способа жизни, трансформация ментальных ориентиров. Контекст обозначенных концептов реализовывался в доктрине государственной деятельности, а не в процессах в среде национального меньшинства.

Анализ последних исследований и публикаций. Презентация исследовательского материала

базируется на использовании архивного материала. Наряду с этим были использованы работы ученых, которые в силу своей заинтересованности освещали разные аспекты в рамках нашего научного поиска. Прежде всего нужно обозначить работы исследователей, которые непосредственно рассматривали репрессии в Грузии в интересующий нас период. Работы интернационального коллектива авторов под руководством Марка Юнге, Бернда Бонвеча рассматривают статистико-правовые и национальные аспекты репрессий на республиканском уровне [1]. Отдельным массивом можно определить работы исследователей асирийской национальной общины Грузии в рамках исследуемого периода. В своей работе французские ученые Джозеф и Клер Якуб презентуют историю асирийцев Кавказа советского периода (1920–1991 гг.) как позитивный тренд, акцентируя своё внимание на нескольких этапах культурно-социальных подъёмов [2]. Заслуживают внимания работы игумена Стефана (Садо) и Сергея Осипова [3]. Работы представляют широкую палитру как

фактологического, так и библиографического материала.

Постановка задания. Целью нашего исследования представляется определение влияния репрессий на ментально-традиционный уклад жизни ассирийской общины Грузии.

Изложение основного материала исследования. Сущность советской внутренней политики была кардинально противоположна ее реальному содержанию. Расхождение между декларациями, законодательством и повседневными практиками пряталось за счет использования пропаганды, возведенной в разряд идеологии, и репрессивной обработки населения. Репрессии, на наш взгляд, должны были на подсознательно-психологическом уровне создать лояльную платформу проведения государственной политики. Логика и методика сталинского террора на всей территории Советского Союза всегда была универсальной, ее главной целью являлось искусственное моделирование общества с некритическим мировосприятием. Одним из действенных методов такого конструкта рассматривались репрессии.

Ассирийская община республики была одной из многочисленных компактно проживающих на территории СССР. В отчете о работе «Хояд-Атур» (общегосударственная организация ассирийцев) за период с 1 января 1926 по 1 октября 1927 гг. презентуется политическая характеристика ассирийцев СССР. Ассирийцы, которые проживали в Армянской и Грузинской республиках (более советизированы), определяются как приобщенные к советской действительности, другие – как продолжающие жить в «пережитках феодализма» [4]. На наш взгляд, эта тенденция базируется на уровне интеграции местной общины в социально-экономические процессы, и основной показатель – уровень владения русским языком в отличие от ассирийцев-беженцев, прибывших в СССР в период 1914–1918 гг.

Анализируя уголовные дела репрессированных ассирийцев в Грузии 1920–1930-х гг., мы прежде всего должны отметить, что массив исследовательской информации имеет фрагментарный характер. Объективные и субъективные факторы привели к тому, что до сегодня физически не сохранился основной архивный фонд хранения дел периода Большого террора на территории республики. Отсутствие такого вида документов существенно ограничивает исследовательские возможности и может вывести научные результаты в дискуссионную плоскость.

С первых дней своего существования правоохранительные органы советской власти проводили репрессивную политику по отношению к своим гражданам, используя специфическую методологию. В середине 1920-х гг. практиковалось наказание в виде принудительной высылки из страны в Персию с последующим запретом на возвращение. Так, Захария Мастерана (1903 г. рождения) был задержан в момент посадки на иностранный пароход. В ходе следствия был обвинен Заседанием коллегии чрезвычайного комитета (далее – ЧК) Грузии (22 февраля 1926 г.) и выслан из СССР без права возвращения [5, л. 10, 28, 61]. Георгий Лазарев (1898 г. рождения), гражданин Персии, был грамотным, закончил 4-ю Тифлискую городскую школу (3 класса), учился в училище. В 1926 г. с марта по апрель был членом Грузинской Социал-Демократической рабочей партии. Был обвинен в 1927 г. Коллегией Государственного политического управления (далее – ГПУ) Грузии в нелегальной работе на меньшевицкую организацию и выслан в Персию без права возврата. Интересен тот факт, что в криминальном деле он фигурирует преимущественно с этническими грузинами (что может служить показателем уровня его социализации в обществе) [6, л. 24, 71]. Форма наказания в виде высылки из СССР применялась и в 1930-х гг., хотя в единичных случаях.

Не понимая формата своей деятельности с ассирийским национальным меньшинством, власть блокировала все инициативы от общины. Такие инициативы, которые могли изменить такой формат по каким-либо характеристикам. К категории социально-опасных элементов был причислен Афанасий Лазарев (1897 г. рождения), который прибыл в Тифлис в правительство Закавказской Социалистической Федеративной Советской Республики (далее – ЗСФСР) с ходатайством о переселении 5 тысяч ассирийских беженцев из Месопотамии в Закавказье. Народный комиссариат иностранных дел (далее – НКВД) ЗСФСР не принял его полномочий, а судебное заседание коллегии ЗакЧека от 15 июня 1925 г. приговорило к 3 годам высылки в Нарымский край [7].

В период строительства нового государства оно формировало новую ассирийскую элиту. Кадрам, которые «скомпрометировали» себя в отношении с царским и национальным правительствами и порой с органами Советской власти в ранний революционный период, оставляли малый шанс для конфигураций. Постоянная ротация кадров имела цель сформировать образ нового управленца, не имеющего связей с общемировыми ассирийскими

движениями и критически воспринимаемым национальную ментальность. Другой целью таких ротаций была дискредитация национального управления общественной жизни общины.

Александр Бадалов был задержан в декабре 1921 г. по обвинению в мошенничестве и контрреволюционной деятельности. На тот момент он был председателем юридической секции, членом президиума культпросвет, членом театральной студии, камерным старостой. Из послужного списка нужно отметить, что в 1919 г. вместе с командующим английских войск на Кавказе генералом Бичем он отправился на Парижскую мирную конференцию, но не доехал и после аудиенции с генералом Н. Баратовым уехал в Ростов [8]. В 1918 – первой половине 1919 г. А. Бадалов был председателем Закавказского Ассирийского национального совета. Протоколом заседания коллегии ЧК Грузии от 25–27 июня 1922 г. А.А. Бадалова приговорили к 3 годам лагерей с конфискацией имущества.

В материалах дела выдающегося ассирийского политического и общественного деятеля Бита Абрама Яковлевича Фрейдуна (Атурая) мы находим такую характеристику: ассириец-интеллигент (военный врач), без имущества, женат, член профсоюза строительных рабочих. После революции председатель Ассирийского национального Совета Закавказья. Член социалистической партии. С 1916 г. состоял членом центрального комитета ассирийской социалистической партии «Хояд Атур» и был одним из главных ее организаторов. С 1918 г. – председатель Закавказской организации той же партии до конца 1920-го г., ходатайствовал об освобождении ассирийцев от влияния правительства Персии и Турции. В 1920 г. разочаровался в Антанте. В 1920 г. Бит Абрам делегирован в компартию Грузии с ходатайством о вступлении в ее ряды отдельной секцией [7, с. 12]. Такая исключительная пронациональная и открытая политическая активность в совокупности с широкими контактами с ассирийскими общественными организациями и деятелями за границей была основой для негативного восприятия со стороны новой власти. В деятельности Фрейдуна Яковлевича был усмотрен шпионаж, дело обвиненного передано в народный комиссариат юстиции Грузинской Советской Социалистической Республики (далее – ГССР) для народного слушания – в результате 02 октября 1926 г. он был расстрелян.

Дела на ассирийских общественных активистов имели системный характер в 1920-х гг.

В октябре 1926 г. был арестован Владимир Павлович Эйвазов (1885 г. рождения). Он родился в с. Койласар Эриванской губернии в семье с богатыми культурными традициями, отец и дед были учителями в сельской школе. Получил профессию юриста, окончив Одесский университет (1910 г.). В Ассирийском национальном совете был помощником председателя с декабря 1917 г. по май 1918 г. Общественная деятельность не приносила финансового удовлетворения, и ему приходилось в периоды с 1918–1921 гг. и с 1923–1926 гг. заниматься торговлей. Решением Особого Сопровождающего при коллегии Объединенного ГПУ 11 февраля 1927 г. В. Эйвазов был приговорен к 3 годам лагерей.

Представленные материалы демонстрируют меры репрессивного характера по отношению к ассирийцам, которые имели место задолго до начала массовых акций. Плеяда ассирийских общественно-политических активистов, которые были у истоков национальных движений, стала жертвами репрессий со стороны государства по национально-политическим признакам.

Приказ № 00447 от 30 июля 1937 г. послужил началом Большого террора на территории всего СССР. Потенциальными жертвами государственного террора должны были стать бывшие кулаки, уголовники, активисты религиозных организаций, члены политических партий, оппоненты большевиков во время Гражданской войны, представители царской администрации [9]. Параллельно с этой операцией органы Народного комиссариата внутренних дел (далее – НКВД) в государственных масштабах осуществляли массовую карательную операцию в отношении иностранцев – граждан других государств, проживающих на территории СССР. Ещё одним направлением деятельности стали репрессии по отношению к «социально враждебным элементам». Эти направления деятельности стали легализованной репрессивной политикой государства по отношению к своим гражданам. Основной целью таких действий было формирование социально-однородного, зависящего от государства населения, которое должно было иметь единые с государством цели и задачи.

В отношении к ассирийцам брались в вину нарушения закона, произошедшие в прошлом, за которые они уже понесли ответственность либо на протяжении нескольких лет на это не обращали внимания компетентные органы. Таким образом, подследственные имели условно легальный статус проживания на территории республики. Другой крайностью были обвинения в будущих кол-

лаборациях в условиях гипотетических военных конфликтов на территории СССР.

Отдельной категорией репрессированных были ассирийцы, которые нелегально перешли государственную границу (за неимением легальных коммуникационных возможностей). Георгий Диланчев (1890 г. рождения), проживая в Тбилиси, был арестован в 1932 г. за спекуляцию с последующей депортацией. В 1934 г. он возвращается нелегально в Тбилиси и опять попадает под арест с последующей депортацией. Несмотря на наличие трех детей, он был расстрелян решением заседания Тройки при НКВД ЗСФСР (14 августа 37 г.). Ему была инкриминирована статья 58-7 и 84 УК ГССР [10, л. 28, 12, 126]. Аналогичные обстоятельства сложились и у Левана Абрамова (1900 г. рождения). Он дважды нелегально переходил ирано-советскую границу в 1918 и 1935 гг. По отношению к нему решение заседания Тройки при НКВД ГССР было более лояльным: по статье 84 Уголовного кодекса (далее – УК) ГССР он был приговорен к 10 годам исправительно-трудового лагеря (далее – ИТЛ) [11, л. 8, 16]. Схожее наказание понес Илья Саркисов (1906 г. рождения) за нарушение ирано-советской границы (1934 г.). Тройкой при НКВД ГССР по статье 84 УК ГССР (незаконный переход государственной границы) он был приговорен к 10 годам ИТЛ. Интересный факт, что о своем нелегальном переходе он сообщил еще в 1934 г., а осужден был в декабре 1937 г. [12, л. 1–23]. Схемы борьбы с преступностью были классическими, менялись лишь формы. Гражданам вменялись прошлые «заслуги». Юхан Ушана (1891 г. рождения) имел богатый криминальный стаж. В 1910 г. он обвинялся в краже и уже в 1912 г. был выслан в Персию как порочный элемент. За самовольное пересечение границы в 1914 г. был осужден. Сидел он и при меньшевицком правительстве, и при советской власти за «скандал». В итоге был 23 сентября 22 г. осужден к принудительной высылке в Персию [13, л. 8, 18, 29, 32].

К следующей категории репрессированных можно отнести, по мнению советской классификации, «социально-опасные элементы». Хевсо Хеврова (1915 г. рождения), ассириец, вел подобный образ жизни. В 1936 г. был судим, имел два привода за кражу, что стало основанием в октябре 1937 г. для Тройки при НКВД ГССР сослать его на 5 лет в ИТЛ [14, л. 5]. Аналогичным постановлением Тройки при НКВД ГССР в июне 1937 г. Был осужден с аналогичным приговором и Давид Баширов (1914 г. рождения), который имел 3 судимости (в 1931 г., 1933 г., 1934 г.)

Разрабатывая стратегию обвинения по национальной линии (иранской), следователи старались «привязать» показания подследственных к существующему шаблону. Петрос Иванов (1903 г. рождения) привлекался к процессуальным действиям в августе 1938 г. в г. Батуми. Следователи пытались выяснить его связь с консулами персидского посольства. В результате с недоказанностью факта преступления дело было закрыто, а подозреваемый был освобожден из-под стражи [15, л. 9, 23]. Такие действия по дискредитации деятельности дипломатического представительства в целом и для отдельных лиц были не единичными случаями. Акоп Мирзоев (1891 г. рождения) и Давид Сингиров (1907 г. рождения) в августе 1938 г. были задержаны в г. Батуми. Следователи пытались выяснить их связь с консулами персидского посольства. В результате с недоказанностью факта преступления дело было прекращено, а подозреваемые были освобождены из-под стражи [16, л. 8, 10, 16].

Встречались факты экономической дискредитации представителей ассирийской общины. Так, по информации из протоколов заседания Троек НКВД ГССР (протокол № 2 от 04 марта 1934 г.) констатируется, что ассирийцы Константин Бедбенов (1886 г. рождения) и Георгий Беджанов (1876 г. рождения) обвинялись по статье 58-27 УК ГССР, но в результате попали лишь под конфискацию имущества без срока отбывания наказания. В этом же протоколе мы встречаем обвинение на Абрама Асланова (1869 г. рождения), который работал подрядчиком и был частным домовладельцем. Приговор аналогичный [17].

Время Большого террора стало второй волной репрессий по отношению к представителям ассирийской интеллигенции и общественно-политической элите. Генерация просоветско-ориентированной общественной элиты стала заложником неэффективности проведения государственной политики в ассирийской общине. В протоколе № 95 от 03 марта 1938 г. содержится информации об Абраме Яковлевиче Пираеве (1902 г. рождения), который был членом Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) (далее – ВКП(б)) с 1925 г., но уже в 1937 г. был исключен в связи с арестом. До ареста работал председателем райсовета имени 26 коммунаров. В обвинении фигурирует формулировка об активном участии в контрреволюционных организациях правового толка, где он вел вербовочную работу. В результате чего заседание Тройки при НКВД ГССР постановило его расстрелять, а личное имущество конфисковать (расстрелян 4 марта 1938 г.). Другим предста-

вителем ассирийской элиты был Александр Агаханов (1882 г. рождения). Проживая в с. Дзвели Канда, он классифицировался как бывший князь, меньшевик, кулак, злостный неплательщик налогов. Его как единоличника в селе обвиняли в неплате налогов, агитации против колхозов. Приговор о присуждении ему принудительных работ он не выполнял, ко всему еще отказался сдавать буйвола в колхоз. По совокупности антисоветской деятельности был приговорен к расстрелу (21 января 1937 г.) с конфискацией [18]. Бит Шлеймун Ильич Лазарь (1895 г. рождения), член ВКП(б) в 1920–1938 гг., был исключен в связи с арестом. Имел домашнее образование, работал маляром, обучался фотографированию. Родился в Персии, но в 1910–1914 гг. с отцом неоднократно приезжал в Тифлис на заработки. В 1917 г. возвращается в Тифлис с турецкого фронта и уже в 1919 г. вступает в ряды Красной армии. В 1922 г. был командирован в Тифлис в политуправление, где прослужил около года, после чего поступил курсантом в военно-политическую школу. До ареста успел побывать на нескольких руководящих должностях: был директором института водного хозяйства и редактором ассирийской газеты «Звезда Востока». Классифицировался как руководитель контрреволюционной ассирийской националистической шпионской организации, что дало основание его осудить по статье 58-8 и 58-11 УК ГССР к расстрелу с конфискацией (10 октября 1938 г.) [19, л. 137].

Можно констатировать систему поэтапного запугивания и принуждения к сотрудничеству. Мы можем продемонстрировать это на примере Саркиса Киноевича (сын Кано) Бриданова 1901 г. Рождения. В 1930-х годах он с семьей (жена и двое сыновей) проживал в г. Славянск (УССР), имел иранское подданство, занимался чисткой обуви, в 1927 г. привлекался за хулиганство. В феврале 1938 г. был арестован по обвинению по статье 54-6, 54-9, 54-11 УК УССР в участии в контрреволюционной шпионской диверсионной организации среди ирано-подданных. Его наказанием стал срок ссылки на 5 лет на Северный Казахстан. В фондах архива Министерства внутренних дел Грузии мы находим дело на него же, датированное октябрём 1941 г. В материалах дела определено, что он уже гражданин СССР, и сбежал с места отбывания наказания в Тбилиси, где получил новый срок по ст. 58-14 УК ГССР [20, л. 4, 6]. Александр Вартанов (1898 г. рождения) в 1932 г. был осужден к 10 годам ИТЛ, но в период с 1933 по 1942 гг. ему удалось скрываться по поддель-

ному паспорту. В 1942 г. он был осужден по статье 58-10 УК ГССР к 10 годам ИТЛ. Шамо Гедени (1903 г. рождения) в период 1930-х годов проживал в г. Тула, где и был репрессирован по статье 58-10 сроком на 10 лет. Наказание отбывал в Архангельской области. В 1947 г. вернулся в г. Кутаиси, где уже в 1949 г. получает повторное осуждение по аналогичной статье (сослан в г. Красноярск).

Выводы. Анализ всего массива физически сохранных дел на репрессированных ассирийцев дает нам возможность сделать ряд интересных выводов. В анкетах и протоколах допросов репрессированных меньше библиографических данных, материалов о происхождении истории, быте и обычаях ассирийцев в отличие от аналогичных материалов в других советских республиках. Это указывает на наличие накопленного этнонационального материала об ассирийцах на территории республики не только в обществе, но и в правоохранительных органах. Ассирийцы активно ставали участниками национально-освободительной борьбы грузинского народа, что свидетельствовало об их непосредственной адаптации в обществе и зарождении политических амбиций. Об уровне социализации в обществе свидетельствует тот факт, что процент репрессированных ассирийцев с высшим или неоконченным высшим образованием был выше, чем в других республиках.

Как мы видим, репрессии Большого террора затронули небольшой сегмент ассирийского сообщества республики. Мы не можем сказать, что они перекрыли каналы передачи этнической информации. Ассирийцы продолжали компактно проживать, использовать национальный язык, иметь элементарные атрибуты национально-культурной жизни. Вместе с тем в период 1920–1930-х гг. произошло смещение акцентов национально-государственных ориентаций национального меньшинства. Путем проведения выборочной репрессивной политики государство устранило национальных лидеров, ориентированных на получение национальной ассирийской государственности в исторических и географических границах. А среди рядовых ассирийцев было посеяно безапелляционное чувство страха перед государством как институцией. В контексте репрессивной политики была полностью нарушена связь между представителями ассирийских диаспор в мировом масштабе. Такой комплекс мер, на наш взгляд, смог переориентировать ассирийцев из концепта получения собственной государственности на процесс постепенной советизации с последующей ассимиляцией.

Список літератури:

1. Большеви́стский порядок в Грузии : в 2 т. / сост. : М. Юнге, Б. Бонвеч. Москва : АИРО-XXI, 2015. Т. 1 : Большой террор в маленькой кавказской республике. 640 с. ; Большеви́стский порядок в Грузии : в 2 т. / сост. : М. Юнге, Б. Бонвеч. Москва : АИРО-XXI, 2015. Т. 2 : Документы и статистика. 656 с.
2. Joseph et Claire Yacoub. Oublies de tous. Les assyro-chaldeens du Caucase. Paris : Les Editions du Cerf, 2015. 315 p.
3. Hegumen Stefan (Sado). Martyrology of the Assyrians of the USSR (1920–1950s). Saint. Petersburg, 2017, 742 p. ; Sergey Osipov. Assyrians Tbilisi. Tbilisi, 2007/ 168 p.
4. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 3302. Д. 26. Стр. 11.
5. Архив Министерства внутренних дел Грузии. (Архив МВД Грузии). Ф. 6. Д. 26189. 97 л.
6. Архив МВД Грузии. Ф. 6., Д. 27936. Т 1. 88 л.
7. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 25252. 101 л.
8. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 22110. 202 л.
9. Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. : М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. Москва : РОССПЭН ; Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 с.
10. Архив МВД Грузии. Ф. 6., Д. 37137. Т 1. 69 л.
11. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 37875. Т 2. 88 л.
12. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 3713226. Т 1. 103 л.
13. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 21261. 123 л.
14. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 372434. Т. 1. 212 л.
15. Архив МВД Грузии. Ф. 6., Д. 38100. Т. 1. 142 л.
16. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 3896. Т. 1. 122 л.
17. Архив МВД Грузии. Ф. 8. Протокол № 2.
18. Архив МВД Грузии. Ф. 8. Протокол № 51.
19. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 25123. 189 л.
20. Архив МВД Грузии. Ф. 6. Д. 411142. 89 л.

Margulov A.H. REPRESSION AS A COMPONENT OF NATIONAL POLICY (ASSYRIANS IN GEORGIA 1920–1930)

The article considers the main socio-economic indicators of the adaptation of the Assyrian minority to life in Georgia in the 1920s and 1930s. The factors of the natural integration of the minority into the socio-political environment are determined. The traditional migration channels, the approach to places of compact residence have turned this area into an enclave of traditional Assyrian community. The integration of a minority into the structure of local society is determined by the level of its politicization, Russification and inclusion in economic processes. The Assyrians who lived in Georgia in the 1920s and 1930s had an internal classification into newcomers (refugees (1914–1918)) and “locals”. Both categories had specific features. The repression initiated by the Soviet authorities was the beginning of the formation of new mental orientations in the national environment. The destruction of the opposition and the persecution of dissent in the 1920s and 1930s became a concept of public policy. The Soviet government gradually repressed several generations of Assyrian national officials, destroying political initiatives and national aspirations. Analysis of the archives of the repressed Assyrians gives us the opportunity to understand that in society there was ethnographic and historical information about them in contrast to other republics of the USSR. The Assyrians actively participated in the national liberation struggle of the Georgian people. Among the repressed Assyrians was the highest rate of education compared to other regions of the USSR. Repression was able to reformat the socio-political orientations of the Assyrian community and direct them to the right plane for the state. The main result of repressive policy is a loyal attitude and uncritical perception of the basic principles of public policy by the Assyrians. During this period, there was a change in national orientations, from political, aimed at obtaining their own statehood, to culturological – the preservation of their own culture and language.

Key words: Assyrians, repressions, national elite, totalitarianism, Soviet Union.

Налівайко А.О.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ ЛЕОНІДА БЕРКУТА

Леонід Беркут (1879–1940) – український історик, викладач Київського університету, педагог професор, дослідник західноєвропейського середньовіччя та західноєвропейської історії, питань методології історії.

Одним із наукових напрямів дослідника була середньовічна урбаністика. Цій темі вчений присвятив декілька своїх робіт: «История Французских городов в средние века», «Судьбы Французских городов в средние века», «Императорские привилегии и городские права XII в. в Германии».

У цих роботах Л. Беркут розглянув питання феномену виникнення середньовічного міста та його стосунки з феодалним дворянством і королівською владою, внутрішній устрій муніципальної організації, комунальний рух, міське право.

Широке використання джерел, а також певних здобутків західної та вітчизняної історіографії дали можливість українському вченому творчо проаналізувати характерні риси й особливості розвитку західноєвропейського міста, з'ясувати причини його бурхливого розвитку, формування привілею та самого права середньовічних міст Франції і Німеччини, виникнення цехів і деяких інших спільнот міста, роль бюргерства як стану, його місце в системі станових інституцій держави, особливості взаємодії із структурами королівської влади.

Проаналізувавши роботи Л. Беркута, ми доходимо такого висновку: комунальна боротьба тривала майже чотири століття. Активну роль у ній відігравали монархи, папи, світські та церковні князі. Вона була тісно пов'язана з іншими важливими соціальними конфліктами суспільства та політичними подіями. Кожне місто проходить свій тернистий шлях до «свободи» у власному варіанті, і його результати були досить різними залежно від могутності тих сеньйорів, які протистояли місту.

Ключові слова: Л. Беркут, середньовічне місто, комуна, феодалізм, антисеньйоріальний рух, корпоративізм.

Постановка проблеми. Студії феномену середньовічного урбанізму професора Л. Беркута, безумовно, займають чільне місце в історії вітчизняної та європейської медієвістики. Вони відбувалися на складному зламі двох епох Нового та Новітнього часу України, Росії та країн Європи, зображуючи не зовсім однакові підходи в них до вказаного феномену.

У своїх роботах український дослідник багато уваги приділив проблемам великої диференційованості міського населення. Відмовившись від шаблонних радянських схем щодо структури міста, він показав велику динаміку взаємодії різних соціальних верств міста, не обмежившись загальними твердженнями щодо міського бюргерства.

У своєму аналізі Л. Беркут зміг показати, що в середньовічному місті аграрні взаємини, представники аграрних класів, відносини стосовно землі і проблеми особистої залежності в різних її формах відігравали набагато більшу роль, ніж це виглядало в схемах радянської історіографії.

Корпоративні обмеження, станове неповноправство міщан, диктат феодалної адміністрації, митно-фіскальна система держави – усе це ще владно тяжіє на її розвитку. Проте, як це показує у своїх студіях український урбаніст, прогрес у цій галузі, хоч і в розмитих формах, усе ж відбувається.

Досить чітко він простежує це на матеріалі історії комунального руху в Німеччині та Франції. Він (рух) знаменував собою завершення дуже важливого періоду у формуванні середньовічного міста, етапу зрілості середньовічної цивілізації.

Місто-комуна стає носієм особистої свободи його мешканців, деяких форм республіканського правління, що були певним досягненням суспільства, яке жило в умовах середньовічної монархії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо проблеми міської історії в західноєвропейській історіографії XIX–XXI ст. із самого початку посідали одне з провідних місць, то в історичній науці України та Росії картина була донедавна досить іншою.

Російська історіографія традиційно культивувала інтерес до аграрної історії, у центрі її уваги були селянські общини, їхні взаємини з феодалними землевласниками та проблема взаємодії обох станів із державою. Ця тенденція домінувала і в західнознавчій медієвістиці. На цій ниві формувалися наукові школи, виростили такі відомі європейські, російські та українські вчені, як І. Лучицький і М. Ковалевський. Певну увагу українські медієвісти, як і їхні російські колеги, приділяли політико-правовій історії західноєвропейського середньовіччя. І хоч українські медієвісти (М. Грушевський, М. Драгоманов та деякі інші) у своїх студіях із всесвітньої історії, як і їхні зарубіжні колеги, завжди розуміли, що місто було дуже динамічною структурою і вітчизняного, і західного середньовіччя, але міська проблематика все ж залишалася на периферії історичної науки.

Варто зазначити, що в радянській історичній літературі поняття середньовічного міста розглядалося майже суто з позицій суспільного розподілу праці у виробничій сфері. Основний акцент водночас робився на його значенні як центру ремесла й торгівлі, який протистояв натуральному господарству феодалного села.

До кінця 50-х років феномен міста розглядався як структура потойбічна стосовно системи феодалізму, яка суперечила його структурі.

Позиція Л. Беркута, єдиного українського історика, який мав у 20–30-ті рр. монографічні праці з історії середньовічного міста доби Середньовіччя, була іншою. Йому довелося творити в умовах, коли медієвістика в Україні була майже під забороною. Проте він мав сміливість сформулювати свої висновки стосовно міста дещо інакше, ніж офіційна істматівська (тодішня) історіографія.

Постановка завдання полягає в спробі показати наукове бачення професора Л. Беркута на історичний процес виникнення та еволюцію середньовічного міста, формування відносин між містянами та правовими нормами феодалної держави, передумови й початок комунального руху в містах Західної Європи, зокрема в Німеччині та Франції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відмінність феодалного міста порівняно з двома попередніми типами європейського міста – античного та перехідної доби V–X ст., виявилася досить швидко в нових соціальних умовах XI–XIII ст. Л. Беркут наголошував на тому, що воно розвивається як органічна структура феодалної системи як загалом, так і в регіонах Німеччини та Франції, на історичному матеріалі яких учений і робив своє дослідження.

На відміну від стереотипів радянської історіографії 30–50-х рр. минулого століття, твердження про феодалний характер західноєвропейського міста вказаної доби є для нього аксіомою. Ця ж думка дуже повільно згодом утверджувалася і в 60–70-х рр. у працях російських істориків: А. Сванідзе та Камінського і деяких інших авторів. Формування міст стало для західноєвропейського середньовіччя новим етапом, який у межах урбаністичної тематики можливо назвати, як це зазначає і Л. Беркут, [3, с. 5–14] та інші відомі вітчизняні та західні медієвісти, як-от: М. Ковалевський [26, URL: www.twirpx.com], І. Лучицький [27, с. 1–47], М. Вебер [11, URL: socioline.rusocioline.ru], М. Блок [10, URL: twirpx.com] – добою затвердження міського способу життя. Останній будувався на нових соціальних і культурних засадах.

Особливістю цього етапу стала, як зазначав сам український дослідник, певна регіональна типологізація урбанізаційного процесу, пов'язана із загальним розвитком феодалних відносин у Західній Європі [5, с. 1–3].

Процес виникнення міст у загальноєвропейському масштабі аналізується в дослідженнях багатьох учених – вітчизняних, західних і російських. Цей складний процес можливо розглядати в межах кількох універсальних форм, які допомагають простежити різні його стадії.

Досить творчо професор Л. Беркут типологізує (класифікує) його в хронологічних межах V–X ст. за старими межами між римським і германським світами [6, с. 3–18].

Кілька століть опісля, у період усталення міського типу життя в Європі, замість старої антично-варварської вісі, виникла нова: захід – схід, яка в сфері геополітики багато в чому й сьогодні зберігає своє значення.

Усталення міського типу життя в соціальній та економічній сферах, робить провідною лінією суспільної еволюції нову динаміку взаємовідношень міста та села.

Наприклад, знаменитий соціолог М. Вебер щодо цього зауважував, що відмінність середньовічного міста від античного полісу в тому, що воно (місто) відразу почало відділятися від села [11, URL: socioline.rusocioline.ru]. Л. Беркут, автор першокласної наукової монографії з історії римського міста [7, с. 1–81], досить чітко у своїх дослідницьких баченнях простежує типологічну різницю у своєрідному історичному ланцюгу: античне місто, місто ранньої доби середньовіччя, феодалне місто.

Показуючи еволюцію середньовічного міста, Л. Беркут акцентує увагу на його сутності, яка полягає в тому, що місто стає центром суспільних зв'язків, які сприяють організації та забезпеченню форм самореалізації різних соціумів, що утворюють певну систему, на всіх етапах його розвитку [7, с. 1–20].

Він був одним із перших медієвістів, хто звернув увагу на те, що якщо на початковому етапі міста можна було розглянути до певної міри як общинні центри, то подальший їх розвиток відбувався по лінії множення їхніх конкретних функціональних властивостей [5, с. 35–36].

Український дослідник цілком логічно поступово підходить і до проблеми функціональних ознак середньовічного міста, вважаючи його комплексним явищем.

Цікаво, що функціональні характеристики міста, які ми бачимо в працях Л. Беркута, є більш повними, аніж у деяких інших відомих фахівців з історії міст.

Наприклад, О. Дживілегов [17, с. 156–164] та А. Піренн [31] головною, найсуттєвішою ознакою міста вважали ринок як осередок торгівлі, а О. Т'єррі [34] додавав до цього ще й ремесло, то український медієвіст значно ширше відображає ареал ознак міста. На його думку, місто справді є центром ремесла й торгівлі, але одночасно є ще й адміністративно-господарським центром певного регіону, важливим осередком культури, релігійним центром (бо в місті існувала кафедра єпископа), суб'єктом та об'єктом права. Що стосується останнього, то, погоджуючись із певними думками Фюстель де Куланжа [42] та Ф. Гізо [12], він, на відміну від них, характеризує місто не тільки як складний суспільно-правовий феномен, але і як економіко-політичний організм, що охоплює досить широкий комплекс соціальних процесів.

Для Л. Беркута цей феномен впливає на політичне, економічне, духовне життя різних верств населення [5, с. 35–97].

Міста Західної Європи виникали й розвивалися в досить складних соціально-демографічних умовах переходу від родоплемінних до феодальних інститутів. Тоді сама структура й форми суспільства ускладнювалися настільки, що подальша їхня життєдіяльність без певних осередків соціальної координації ставала неможливою. Саме розвиток цих зв'язків приводив до певної кристалізації цих згустків у формі майбутніх міст. Тобто це означає, що попередні форми життєдіяльності, суспільного ладу (до речі, про це говорили як західні, так українські та російські вчені)

не можуть відповідати новим суспільним відносинам [16, URL: <https://www.studmed.ru/gurevicha-izbrannye-trudy>; 13, с. 82–87]. Досить добре таку думку у своїх роботах, присвячених ранньосередньовічним містам Німеччини та Франції, ілюструє й український професор Л. Беркут [Беркут, 1912, с. 31–34].

Що ж до таких ознак, як густина населення і забудови, наявність оборонних споруд, місце розташування, то Л. Беркут, як і деякі сучасні дослідники, зазначає, що вони були похідними від функцій, яких набувало місто [Беркут, 1912].

У своїх роботах він зазначає, що міста починають виступати в ролі життєво необхідної субстанції. У процесі ремісницької, торговельної, виробничої та іншої діяльності поступово міські жителі починають усвідомлювати певну єдність своїх інтересів, яку надалі готові захищати.

Однією з головних відмінностей середньовічного міста від античного був, як це зазначалося вище, соціально-правовий чинник, а саме монополія феодалів на землю. Кожне місто мало свого пана – сеньйора. Л. Беркут дає досить цікаву характеристику цього феномена.

В одному з підрозділів своєї монографії з історії німецького міста «Хто господар міста» Л. Беркут пише: «Каждый город имел своего господина – короля, духовного или светского князя. Первый обладал властью сам по себе; вторые только по пожалованию от короля. На правах владчества покоилось городское устройство вначале; на правах городской общины – впоследствии». [5, с. 35].

Трохи згодом професор робить важливе доповнення щодо походження власності на землю міст. Спочатку він пише, що власником міста вважався король і всі міста вважалися королівськими (*civitates publicas*), але потім у ролі власників міста стали виступати єпископи та імперські абати, які це право получили завдяки королівським привілеям. І третьою групою власників міст Л. Беркут називає інших духовних і світських феодалів [Беркут, 1912, с. 35–36].

Історичні документи, особливо церковні, показують наявність широких сеньйоральних прав феодалів у містах, що саме й підтверджує класифікацію міст, яку пропонує український учений [15, с. 9–52].

Сьогодні сучасні дослідники дають більш узагальнену класифікацію середньовічного міста: міста світських сеньйорів, королівські міста, міста духовних феодалів [34, с. 111–115; 39, с. 3–19; 29; 22, с. 169–171]. У цьому випадку в нашому науковому дослідженні приєднуємося до такої думки.

Формування відносин між містянами та сеньйорами міст складалися згідно з типовими стереотипами феодальної моралі та правових норм феодальної держави.

Кожна структура суспільства чи, скажімо, соціальний прошарок населення мали знати свого пана, перебуваючи в лоні універсальної системи «панування-покори».

Ця схема підтримувалася своєрідним авторитетом держави і церкви. З одного боку цієї схеми виступають багаторівневі стосунки між сеньйорами та їхніми васалами від монарха й до рицаря, від церковних ієрархів до простих ченців [30, с. 361]. З іншого – виступають стосунки між феодалами та представниками низових станів, насамперед із селянами. А основою цих стосунків була феодальна земельна власність [1; 28, с. 116–128; 21, с. 58].

Формою ж реалізації є особистий контракт, який закріплювався нормами права та був представлений (візуалізований) релігійними і громадськими ритуалами. Відбиттям цих стосунків цієї непростой схеми був знаменитий принцип «васал мого васала – не мій васал» [23, с. 123–125].

Місто виникало на землі феодала і так залежно від того, ким був суб'єкт феодального права – королем, єпископом, герцогом, монастирем або кимось іншим, – об'єкт права, тобто самі міста, мусили виконувати його волю. У деяких випадках місто могло мати декілька персональних сеньйорів, наприклад у випадку з Парижем, Страсбургом, Амьєном [35, с. 106–115].

Можливо констатувати, що, крім права феодальної власності, як це досить влучно зазначає Л. Беркут, є ще одна важлива риса, яка впливає на розвиток міст, – це активне поєднання земельної власності із судово-політичною владою феодалів над підданими та феодальними орендарями [5, с. 12–13].

Сеньйор мав право не тільки збирати податки із земельного наділу, але й міг судити і карати за власним вибором, втручатися навіть і в проблеми сім'ї, розв'язувати питання спадкоємності майна.

Жителі міста, будучи в статусі підлеглих, феодальних орендарів чи колективних васалів свого сеньйора, були в досить суттєвій залежності від нього. Вони платили йому ренту грошову та продуктову, різного роду данини, відробляли панщину, були іноді й в особистій залежності, як серви до свого сеньйора. Про це свідчить історія багатьох середньовічних міст Франції та Німеччини [5, с. 98; 32, URL: <https://royallib.com>].

Місто, як пише Л. Беркут [5, с. 1–20] тоді перебувало в зоні дії феодального правопорядку. Вказаний правопорядок виділявся певною чіткістю в поділі населення на станові групи, які формувалися за принципом диференціації цих груп за станом і характером прав та обов'язків. У випадку нижчих станів швидше право обов'язків, і, як зауважують Л. Беркут [3, с. 10] та А. Дживилегов [17, с. 73–89], вони тільки переплітались, формуючи єдине ціле як у документах (юридичних актах), так і в правосвідомості всієї епохи.

Отже, право сеньйора на вірність його міських васалів поєднувалося з його обов'язком захищати тих, хто присягнув йому у вірності. У цьому ж зв'язку право сеньйора міста на працю феодального орендаря, міщанина означало обов'язок для феодала надати захист й відповідні засоби праці [5, с. 36–40].

Головними діячами системи права обов'язків в умовах феодалізму виступали світські й духовні феодала та селяни. Як ми бачимо в міркуваннях Л. Беркута, з їхнього числа й формується основна маса населення ранньофеодального міста. Цей висновок поділяє багато дослідників [41, URL: <http://bwbooks.net>].

Структуру феодальних станів не можна вважати гомогенною, для неї характерна наявність різних груп, зовсім відмінних за своїм статусом. У кінцевому підсумку становище конкретної людини у феодальній ієрархії визначалося його належністю до вказаних основних станів. Самореалізація індивіда груп структури була можлива тільки в межах свого станового статусу, який набувався за правом народження або отримання привілеїв (свобод). «Свободи» були своєрідним допуском до прав своєї станової групи [1, с. 82–99; 40, с. 254–279].

Значне місце в згаданій системі привілеїв, як формі реалізації в соціальній практиці, а також забезпечення свого статусу посідали різні імунітети (лат. *immunitas* – «вільний», «захищений»): податкові, судові, адміністративні. За своєю суттю вони були свого роду певним звільненням окремих осіб або груп людей від певних зобов'язань, звичайно, у межах позицій свого стану [36, с. 3–13].

Л. Беркут приділив досить значну увагу дослідженню соціально-правових аспектів, зокрема категорії імунітету в системі феодального права, на матеріалі історії міст Франції та Німеччини [3, с. 4–6; 5, с. 36–45; 6, с. 4–6].

Досить упевнено він констатує, що категорія імунітету формувалася найчастіше в загальній сфері відносин між державою та особистістю,

хоча вона могла існувати в певних випадках і в площині взаємодії між індивідом і різними інституціями: групами, кланами, яким центральна влада передавала частину своїх функцій і повноважень. Сама система імунітетів, як і інших привілеїв і «свобод», майже охоплювала всю державу [3, с. 1–14]. З погляду феодального права, як про це зауважує Л. Беркут, вона входить до складу власності, яку кожна стратифікована, згідно з канонами вказаного законодавства, соціальна група ретельно охороняла та відстоювала [5, с. 141–162]. Соціальні межі станів були замкненими. Змінити свій статус було майже неможливо. Сама система васалітету, визнана церковними та державними канонами (обов'язки та права, категорії «свобод», привілеїв та імунітетів), приводила, як пише дещо далі Л. Беркут, до максимальної корпоративізації суспільства [5, с. 34–45; 21–97; 141–178].

У межах міста доби Середньовіччя можливо було спостерігати різні за своїм статусом (юридичним і майновим) корпоровані великі та малі групи: ченці монастирів, служилі корпорації військових, ремісницькі цехи, різного роду братства, купецькі гільдії, аристократичні клани, двір монарха тощо [24, URL: <http://adverbium.org>; 20, с. 55–59].

У межах цієї системи й формується міський стан, який у своєму складі має теж різні стратифіковані групи, хоча його соціальна мобільність, як це зазначається на початковому етапі формування, є досить високою [3, с. 98; 13, с. 184–238; 18, с. 197–231].

У процесі формування міст їхні жителі стали добиватися для себе певних привілеїв та імунітетів, що призвело до спалаху антисеньйоральної боротьби, або, за визначенням багатьох академічних видань, комунальної боротьби [37, с. 5–32].

Необхідно зауважити, що французький термін «комуна» (*commune* – громада, латинський за походженням) не набув великого впливу в Німеччині, але це не міняє соціального сенсу вказаних виступів мешканців міст. Це була боротьба за права міста.

Дозволимо собі невелику ремарку стосовно термінології Л. Беркута щодо вказаного феномену. Український професор використовує термін «комунальний рух у Франції» й термінологічний вираз «боротьба за міське самоврядування в Німеччині». Це здається нам досить доречним. Але для об'єднання цих понять у двох країнах ми користуємося терміном антисеньйоральний рух.

Спочатку перш за все ця боротьба, як справедливо вказує Л. Беркут, була спрямована за здобуття окремих, цілком конкретних привілеїв

і прав жителями міста. Наприклад: торговельні привілеї, бажання особистої безпеки та безпеки свого майна. На початковому етапі, як це зазначає український медієвіст, справа майже цим і обмежувалася [3, с. 3–6].

Ставлення великих феодалів (церкви та світських магнатів) до зростання міст було суперечливим. Бажання збільшити свої прибутки зумовлює їхній жвавий інтерес до містобудування. На базі вивчення документів і даних археології меровінгського та каролінгського періодів Л. Беркут робить висновок, що на ранньому етапі розвитку міст переважає міська церковна сеньйорія, враховуючи її великий інтерес (економічний і соціальний) до прогресу містобудування [6, с. 14–17]. У певних соціальних межах у цьому були зацікавлені, як було сказано вище, і великі світські феодали. Навіть у період великих феодальних чвар привілейовані стани, як це цілком логічно доводить Л. Беркут, аж ніяк через власні інтереси, не були зацікавлені в повному зубожінні та розоренні міст, що змушували їх іти на певні поступки міському населенню. Проте в будь-якому разі вони воліли зберегти свій статус «привілейованого власника». Такі дуки до вказаного погляду Л. Беркута висловлювали й деякі інші медієвісти [18, с. 63–196; 32, URL: <https://royallib.com>].

Досить швидко під час формування міст в XI–XII ст. стало ясно, що для їхнього нормального розвитку їм потрібна політична і фінансова незалежність. Це дало поштовх для їхнього гострого конфлікту із сеньйорами, які заперечували право міст на їх самоврядування. Л. Беркут дуже образно показує суть протиріч у взаємодії сеньйорів і міста: «Оба эти элемента стоят между собой во взаимосвязи, как неоднаково погруженные чаши весов. Что приобретает община, то теряет сеньориальная власть» [5, с. 35].

Антисеньйоральний, інакше кажучи комунальний, рух міст починається в X ст. одночасно з утвердженням міської системи, складовою частиною якої стає міське право. В XI ст. комунальний рух охоплює всю Західну Європу, як це цілком справедливо констатує Л. Беркут та А. Пірен, якого, до речі, цитує український автор [6, с. 6]. Український професор робить і деякі важливі констатації щодо історичного контексту вказаного руху.

Процес розвитку міської спільноти тривав досить довгий час, як і сама структура феодальної державної влади. На відміну від деяких медієвістів (Стам та інші), Л. Беркут уважав, що вони розвиваються одночасно [4, с. 3–13].

Блискуче знання римського та середньовічного права дало змогу українському досліднику дійти до важливих висновків стосовно співвідношення в часі і просторі нових соціальних інституцій, які народжувалися під гаслом міського самоврядування, та структури середньовічної держави. Для нього вони виступають як різні рівні публічної влади, кожен з яких є необхідним елементом у загальній системі функціонування суспільного організму. Л. Беркут не схильний вітати той погляд на проблему виникнення міського самоврядування в Західній Європі, ніби міста аж ніяк не отримували право на своє існування, тому що виникли до неї або ж, навпаки, буцімто своїм місцевим самоврядуванням зобов'язані тільки державі. Для нього процес закріплення інституцій двох важливих політичних і правових форм середньовічного суспільства мало синхронний, взаємообумовлений характер.

Припущення неоднозначного процесу формування держави й виникнення міст виступає для професора Л. Беркута методологічним нонсенсом. Цікаво зазначити, що цю думку тільки вже на базі історичного матеріалу України аргументовано обстоював академік П. Толочко [33, с. 19].

Певні паралелі зв'язку між самореалізацією структур міста та держави можна вбачати у фіксації прав феодалів і становій ідентифікації статусу міст та групових категорій містян [8, URL: thietmar.narod.ru]. Таке порівняння сягає і в сферу антикріпосницьких рухів селянства.

Селянські рухи набували протесту масового характеру, дуже часто в формі ересей [25, с. 115–123]. У деяких випадках вони змикалися з виступами містян, як у Камбре [9, с. 90–115; 28, с. 116–128].

Л. Беркут, як і деякі інші медієвісти, вказує на причини селянського протесту: демографічний бум початку XI ст., брак вільних наділів, втрата особистої свободи, есхатологічні настрої [5, с. 98–109]. Масова міграція із села дала два могутніх потоки: хрестові походи та втечу до міста [19, URL: <http://militera.lib.ru/docs/da/zaborov>].

В останньому випадку вони набували, як про це вже вище йшлося, «нового амплуа», як ремісники, торговці, моряки тощо [40, с. 256–273].

Деякі селяни переселялися до міста за згодою або за наказом свого пана, який волів збирати з них чинш (нім. *Zins* – процент, податок, від лат. *census*). Проте було багато й сервів, які втекли від своїх феодалів і мали право їх повернути.

Звичаї та стереотипи соціальної поведінки селянської громади – марки, привнесені в місто селянами, як це зазначає Л. Беркут, – справили великий вплив на форми антисеньйоральної боротьби міського населення проти феодалів за своє самоврядування [6, с. 4–16; 5, с. 98–103].

У своїх наукових студіях Л. Беркут, спираючись на окремі висновки істориків Заходу (О. Т'єррі, М. Вебера, Г. Белова, А. Піренна, М. Блока), Росії (Стоклицька-Терешкович) та України (М. Ковалевський, І. Лучицький), а також головним чином на власний аналіз, зумів досить повно на історичному матеріалі Німеччини та Франції доби Середньовіччя відтворити картину співвідношення та співпраці (солідарності) різних соціальних прошарків міста в їх протистоянні міським сеньйорам – світським і церковним феодалам.

Він зазначає, що з початку свого існування місто однозначно перебувало в епіцентрі амбітних зазіхань різнорідних суспільних сил, виборюючи свої соціальні, політичні та юридичні права [6, с. 8–10; 3, с. 2–5].

Висновки. Комунальна боротьба тривала майже чотири століття. Активну роль у ній відігравали монархи, папи, світські та церковні князі. Вона була тісно пов'язана з іншими важливими соціальними конфліктами суспільства та політичними подіями. Кожне місто проходить свій тернистий шлях до «свободи» у власному варіанті, та його результати були досить різні залежно від могутності тих сеньйорів, які протистояли місту.

Л. Беркут доходить висновку, що все-таки нема рації стверджувати, що в XI–XIII ст. соціальна боротьба міст була спрямована проти основ феодалізму.

У цьому контексті він майже не вживає термін «антифеодальна боротьба», воліючи говорити про антисеньйоральний рух.

По суті, міста тоді тільки обстоювали для себе більш вигідні умови феодального строю зі своїми партнерами, особливо королівською владою. Протагоністами цієї історичної драми були: зацікавлений в отриманні феодальної ренти міський сеньйор, соціальний бунтар – міська громада і монарх – інституційований арбітр феодальної держави.

Соціальні аспекти цієї взаємодії вказаних трьох партнерів і одночасно антагоністів феодального суспільства український дослідник досить плідно простежує на матеріалі середньовіччя Франції та Німеччини.

Список літератури:

1. Барг М.А. Буржуазная историография о социальной структуре средневекового общества (генезис и социальная динамика средневековой знати). *Вопросы истории*. 1966. № 12. С. 82–99.
2. Барг М.А., Сказкин С.Д. История средневекового крестьянства и принципы ее разработки. *Вопросы истории*. 1967. № 4. URL: <http://Annales.info/sbo/contens/vi.htm#67-4>.
3. Беркут Л.М. Императорские привилегии и городские права XII в Германии. В., 1910(a). 14 с.
4. Беркут Л.М. Введение в историю Средних веков. В., 1911(b). 79 с.
5. Беркут Л.М. История немецких городов в Средние века. В., 1912(c). 186 с.
6. Беркут Л.М. Судьбы французских городов в средние века. В., 1912(d). 28 с.
7. Беркут Л.М. Устройство и управление городских общин в русском государстве преимущественно в эпоху империи. *Историко-юридический очерк*. В., 1912(e). 81 с.
8. Бессмертный Ю.Л. Изменение структуры межсеньориальных отношений в Восточной Франции XIII в. URL: thietmar.narod.ru (a).
9. Бессмертный Ю.Л. Северофранцузский серваж (к изучению общего и особенного в формах феодальной зависимости крестьян). *Средние века*. 1971. Вып. 33(b).
10. Блок М. Феодальное общество Москва, 2003. URL: twirpx.com>file.
11. Вебер М. Город. Москва, 2017. URL: socioline.ru>book.veber-m-gorod.
12. Гизо Ф. История цивилизации во Франции. Москва, 1881. Т. 4. 322 с.
13. Гофф Ле. Ж. Рождение Европы. Москва, 2008. 400 с.
14. Гофф Ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992 (b). URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Goff/index.php.
15. Грамоты аббатства Сент-Антуан XIII–XVIII вв. Каталог. Ленинград, 1979. 84 с.
16. Гуревич А. Избранные труды. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. Т. 1. URL: <https://www.studmed.ru/gurevich-a-izbrannye-trudy>.
17. Дживелегов А.К. Средневековые города в Западной Европе. Санкт-Петербург, 1902. 248 с.
18. Дюби Ж. Европа в Средние века. См., 1994. 312 с.
19. Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах. Москва, 1977. URL: <http://militera.lib.ru/docs/da/zaborov>.
20. Забугина Е.И. Повседневная жизнь средневекового немецкого города в освящении С.П. Моравского. *Вестник ВГУ*. 2016. № 3. С. 55–59.
21. Завьялова И.В. Аграрные отношения во Франции XVI века в освещении французской буржуазной историографии : учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета университета. Одесса, 1969(a). 58 с.
22. Завьялова И.В. Социально-экономическое развитие Лиона в XVI веке в освещении Р. Гаскона. *Средневековый город*. Саратов, 1981. Вып. 6(b). С. 169–171.
23. Золотая булла 1356. *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран*. Москва, 1984. С. 413–428.
24. Иванов К.А. Средневековый город и его обитатели. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://adverbium.org>.
25. Керов В.Л. Восстание «пастушков» в южных Нидерландах и во Франции в 1251 г. *Вопросы истории*. 1956. № 6. С. 115–123.
26. Ковалевский М.М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Москва, 1903. Т. 3. URL: <http://www.twirpx.com>.
27. Луцицкий И. Очерки по экономической истории Западной Европы. Киев, 1899. Ч. 2. 47 с.
28. Люблинская А.Д. Сельская община и город северной Франции XI–XIII вв. *Средние века*. 1974. Вып. 38. С. 116–128.
29. Немченко И.В. Язык Средневековья. Толковый словарь. Одесса, 2001. 279 с.
30. Неусыхин А.И. Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в западной Европе VI–VIII вв. Москва, 1956. 420 с.
31. Пиренн А. Средневековые города Бельгии. Москва, 1937. 500 с.
32. Поло де Болье Мари-Анн. Средневековая Франция URL: <https://royallib.com>.
33. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. 256 с.
34. Тушина Г.М. Некоторые вопросы социальной структуры средневековых городов в современной французской историографии. Саратов, 1977. URL: <http://www.sgu.ru>.
35. Тьерри О. Городские коммуны во Франции в Средние века. Санкт-Петербург, 1901. 236 с.
36. Солодкова Л.И. Городская знать и феодальный сеньор в Кельне XII–XIII вв. *Нобили и партии средневекового общества*. Тюмень, 1997. URL: <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9644/05.pdf>.
37. Средневековый коммунизм как общественный феномен и историческая проблема. *Средние века*. 1993. Вып. 63. С. 5–32.

38. Становление и развитие раннеклассовых обществ. *Город и государство*. Ленинград, 1986. 336 с.
39. Стам С.М. Некоторые актуальные вопросы изучения истории средневекового города. *Средневековый город*. 1981. Вып. 6. С. 3–18.
40. Стам С.М. Складывание социальной структуры средневекового города (XI–XIII вв.). *Средние века*. 1971(а). Вып. 34. С. 256–273.
41. Стам С.М. Экономическое и социальное развитие раннего города. Саратов, 1969(б). URL: <http://bwbooks.net>.
42. Фюстель Де Куланж История общественного строя Древней Франции. Санкт-Петербург, 1907. Т. 3. 415 с.

Nalivaiko A.O. LEONID BERKUT'S URBAN STUDIES

Leonid Berkut (1879 – 1940) was a Ukrainian historian, a lecturer at Kyiv University, a professor, a researcher of the Western European Middle Ages and Western European history and in the questions of the methodology of history.

Medieval urbanism was one of the researcher's scientific directions. The scientist devoted several of his works to this topic: "History of German cities in the Middle Ages", "The fate of French cities in the Middle Ages", "Imperial privileges and urban rights of the XII century in Germany".

In these works L. Berkut considered issues – the phenomenon of the beginning of a medieval city and its relationship with the feudal nobility and royal power, the internal structure of the municipal organization, communal movement and the city law.

This article was shown the Professor L. Berkut scientific vision on the historical process of the origin and evolution of the medieval city, the formation of relations among the townspeople and the legal norms of the feudal state, the prerequisites and the beginning of the communal movement in the cities of Western Europe.

The extensive use of sources and the certain achievements of Western and the native historiography allowed the Ukrainian scientist to analyze the characteristic features and the features of the development of a Western European city, found out the reasons for its rapid development, the formation of privileges and the law of the medieval cities in France and Germany, the beginning of the workshops and other communities of the city, the role of the burghers as an estate and its place in the system of estate institutions of the state, the peculiarities of interaction with the structures of royal power.

In his analysis, L. Berkut was able to show that craft and trade, wage labor, and other types of labor were limited by various kinds of feudal-corporate restrictions and conditions in the medieval city. The nature of the property in the city was close to the property relations that existed in the village. The property in the city, as the Ukrainian scientist demonstrated very clearly, was not the ownership of the townspeople in the capitalist sense of the word.

The corporate restrictions, the class inequality of the citizens, the dictates of the feudal administration, the customs and fiscal system of the state – all these complicates the development of the city. However, as the Ukrainian urbanist shows in his studios, that there was progress in this area, although in vague form.

Quite clearly, he traced it on the material of the history of the communal movement in Germany and France. This movement marked the end of the important period in the formation of the medieval city, the stage of maturity of medieval civilization.

Analyzing L. Berkut works in this article we came to the following conclusions:

The communal struggle continued for almost four centuries. Monarchs, popes, secular and church princes played an active role in it. It was closely associated with other important social conflicts in the society and political events. Each city passes its own thorny path to "freedom" in its own version and the results of this way were very different, depending on the power of those lords who opposed the city.

Key words: *L. Berkut, medieval city, commune, anti-seigneur movement, city government, corporatism.*

Okorokova V.V.

South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky

UTOPIA OF THE YAKOBIN DICTATORSHIP AND ITS FEATURES AS A SOCIO-POLITICAL PROJECT

The article is devoted to the study of one of the most pressing issues in world history – the manifestations of utopianism in the field of reform projects. The Jacobin dictatorship was chosen as the basis, which in the history of the Great French Revolution became the next stage of socio-political transformations.

The relevance and scientific novelty of the article are determined first of all by the effectiveness of the study of utopian issues in modern science, the importance of which is interdisciplinary. The latter is expressed in the fact that utopia as a product of social consciousness is the subject of study in general of the humanities in the field of scientific research, as it covers issues of philosophical, historical, culturological directions. Secondly, the level of study of the utopian characteristics of the Jacobin political regime, unfortunately, does not differ in the density of scientific developments, which in turn only increases the motivation to study it.

The article considers the main prerequisites for the coming to power of the Jacobin political movement, determines their socio-political image, the ideal of social order. At the same time, a parallel with utopian features is drawn. Attention is drawn to the influence of the enlightenment ideas of Western European society of the XVIII century on the formation of the socio-political ideal of the Jacobin political movement.

Utopian features have been identified, in particular, it is a utopia of the socio-political type, or as it is also called a utopia of politics. As an example, the ideas of one of the leading ideologues of the Jacobin movement Louis Antoine Saint-Just, in particular his definition of civil society, equality of all segments of society, and so on. The justifications of the Jacobins' cruel methods of fighting their opponents are also determined. The establishment of terror became a means of introducing its socio-political ideal in the country.

Key words: egalitarian utopia, utopia, utopia of politics, utopianism, Jacobin dictatorship.

Formulation of the problem. History has many plots of attempts at communitarian experiments, the implementation of a utopian project. A feature of this phenomenon is that utopia in its essence expresses the desires, dreams and social ideal of society of a particular time. It is inherent in public consciousness, it is an indicator of socio-political crisis processes. And only during periods of aggravation of these crises does utopia have the opportunity to move from the level of utopian thought to the category of utopianism, i.e. a reform project aimed at rebuilding society. It is in such periods, the points of bifurcation (according to synergetics), the utopian ideal as a product of social consciousness, the basis of which is the criticism of the socio-political structure existing in historical reality. In other words, in the words of one of the famous theorists of utopia E. Batalov, any socio-utopian project is a “mold” from the society that gave birth to it, a reverse projection of one historical era into another [1, p. 26]. Attention is drawn to those reformatory socio-political projects, programs, especially those that have been introduced into social

reality. In this case, we are talking about the Jacobin dictatorship, the subject of which occupies a separate place in historical science.

Analysis of the last reports and publications. Unfortunately, the study of precisely the utopian features of this political movement in France during the Great French Revolution does not differ in the density of scientific works. In this case, only a few isolated works of such scientists as T. Medvedeva, L. Morshchina, O. Chudinov can be noted. For example, L. Morshchina calls the Jacobin political program an egalitarian utopia [6]. T. Medvedeva, exploring the phenomenon of utopian components in ideology, points out that the presence of the utopian in ideological constructions in the presence of appropriate socio-political prerequisites (transcendentally-oriented activism) creates the possibility of transforming ideological constructions into the ideology of social terror [5].

Setting goals. Based on the provisions of this problem noted above, the purpose of our study is to determine the utopian characteristics of the Jacobin socio-political program.

Objectives of the study:

- explore the basic prerequisites for coming to power in France during the Jacobin revolution;
- to reveal the ideal of social order, which the Jacobins proposed in their program;
- to determine the utopian features of their socio-political innovations in society.

Presentation of the main research material.

The history of the Jacobins coming to power contains the following points. On August 10, 1791, an uprising began in Paris, as a result of which the monarchy was destroyed. On October 1, 1791, a new Legislative Corps began work on the basis of the Constitution of 1791. In accordance with its decision, the division of communal lands and the confiscation of the lands of emigrants began. Abolished ownership of land by those who could not provide documents confirming the legality of ownership. However, in the National Convention (legislative body), a struggle broke out between the mountain (Jacobins) and the Girondins. On January 21, by decision of the National Convention, Louis XVI was executed, and the first republic was established in France. However, her position was very difficult: the economy was falling apart, the French armies were defeated by the interventionists, the country was engulfed in a network of rebellions. The Jacobins created the Committee of the Insurrection. The General Council of the Commune joined the movement. On May 31, 1793, the alarm again called the Parisians to arms. The convention had to listen to 14 demands of the rebels, among them the arrest of 22 Girondins, the leaders of the party.

On June 2, 1793, the National Guard and the armed people surrounded the Convention again. The convention has surrendered. 31 the Girondins had to leave its walls; for some time (before the trial) they were under house arrest. The Jacobins came to power. The French Revolution entered a new stage – the stage of the Jacobin dictatorship.

Interesting in this case is the opinion of P. Genife, who, analyzing the events of the French revolution, its preconditions and results, draws attention to the fact that it represented, at least in the minds of its participants, a rupture of the fabric of times, the renewal of human history, a rebirth through renunciation from the past and from tradition, and, finally, the foundation of the social order on principles derived from pure reason. In other words, she wanted to create “everything from nothing”. The scientist argues that in France the revolutionary idea of tabula rasa led directly to terror, and if you take a general look at the path from 1789 to 1793, you can admit that Burke

was right, who predicted the French in 1790 a long road “through the darkness and chaos” [2].

Continuing the consideration of the issue of the Jacobins coming to power, it should be noted that their victory on a national scale was preceded by their victory over their opponents in the Jacobin Club; therefore, the regime they established was called the Jacobin dictatorship. It is also necessary to take into account the fact that in historical science one can find the use, in addition to the concept of “Jacobin dictatorship”, also the concept of “Jacobin republic”, about which there are disagreements among scientists. The problem in this case is rooted in the very essence of the Jacobin dictatorship: the republic is the external form of the organization of the Jacobin power, the dictatorship is the essence of the form of organization of the Jacobin power.

Gordon, studying the phenomenon of Jacobinism, came to the conclusion that the coming of the Jacobins to power as a result of the popular uprising of May 31 – June 2, 1793 was not just a stage, but a “revolution in the revolution” [3]. The social strata that emerged in 1793 introduced a special mentality to the revolutionary movement, which to their opponents, and partly to their descendants, could seem to be something pathological. Nevertheless, it was normal for these strata in an “abnormal” situation. Fully embodying the “situational logic”, the logic of a unique historical situation, the aspirations of the “people of 1793” were basically familiar to the so-called lower ranks of French society, in many ways corresponded to their traditional worldview. Unaccustomed to society, truly anomalous for its history, was the degree of influence of the aspirations and moods of these lower classes on public opinion, on political leadership, on the course of revolutionary transformations.

The point is that behind the Jacobins stood a broad bloc of revolutionary democratic forces (the petty bourgeoisie, the peasantry, the rural and especially the urban poor). The leading role in this bloc was played by the so-called Montagnards (Robespierre, Saint-Just, Couton, etc.), whose speeches and actions reflected primarily the prevailing rebellious and egalitarian moods of the masses. It should be noted that the Jacobin party included a right wing led by Danton, a center led by Robespierre, and a left wing led by Marat (and after his death in the summer of 1793 by Ebert and Chaumette).

Like Rousseau, Robespierres saw in morality a universal regulator of social relations, calling it “the soul of the republican system”. The revolution seemed to them the culmination of the great battle between Good

and Evil, which continued throughout the history of mankind. Only the victory of virtue, the robespieres believed, would solve all social problems. The set of virtues, which, according to Robespierre and his supporters, every “true republican” must have, was compiled on the basis of highly idealized ideas about the ancient states of Sparta and Rome. According to this abstract idea, the average “perfect” citizen does not have “unnecessary” needs, is ascetic, not burdened with an excess of knowledge, does not know pity for himself or for enemies, despises the feeling of pleasure and is ready to unconditionally sacrifice all his personal interests in the name of public [7].

Based on this, it becomes clear why the social program of the Jacobins was designed for the lower strata of the population, who became the driving forces of the revolution. The social ideal of the Jacobins is as follows: a society of small producers, where everyone owns land, a small workshop, a shop capable of feeding a family, and where a person directly exchanges his products with other people equal to him. The semantic core of the totality of political and legal views of the Jacobins is the provisions on state power, on the apparatus of the state, on the principles of its construction and functioning. There are three principles underlying the political union. First, the protection and provision of the natural rights of the citizen. Secondly, the right of every citizen to participate in legislation and government, due to natural equality and innate freedom of people. And third, the supremacy of the people in the state. In any situation, the people are entitled to decide their own destiny.

For example, one of the famous ideologues of the Jacobin political movement, Louis Antoine Saint-Just [9; 10], proposes the creation of a civil community. The civil community is a social organism consisting of a legislator, a king and a sovereign. It is indivisible because a divided society ceases to be a society. All members of the community are equal; as soon as equality disappears, society ceases to exist, inequality is the same as force, and a society built on force is nothing but a gathering of savages. Because society can exist by being built on nature, a public community cannot know any laws other than the laws of nature. These laws are independence and preservation. Thus, the law is an expression of nature, not an expression of will [8, p. 102].

Laws, in his understanding, do not so much reflect as they create social relations. The Constitution for him is the very social structure of the country. The embodiment in the laws of social, social, moral norms of the relationship and behavior of citizens, should, according to the author, solve the most important

tasks of forming a new worldview, lead to a moral revival of the nation, achieve harmony of interests of a person and a citizen, that is, private and public. The law is the most important part in the structure of political institutions. The government is called upon to set an example of law-abidingness and integrity.

Impeccable honesty, the strictest discipline and selfless courage are the hallmarks of the citizens of his state. This community is a vague specter of the outer structure of ancient society. The same strictest regulation of the life of citizens in the manner of Sparta, the same harsh regulations about the rights and obligations of the population. Every citizen of the community is obliged to report annually to the church on the use of his property in order to avoid excessive savings.

L. Morshchina, studying the utopianism of the Jacobin socio-political program, correlates it with the utopia of politics, explaining the following provisions. The utopia of politics places the desired ideal within the reach of man, makes it the goal of the struggle. Even if this struggle cannot end with the realization of the ideal, it, in any case, contributes to the destruction of the existing order, from the negation of which any utopia grows. This struggle begins something truly new, although its final result never coincides with what was intended. The fulfilled ideal ceases to be such, because it bears the stain of compromise and defeats that it suffered in a collision with reality. But as a result, the reality becomes different. The utopia of politics does not put forward any social ideals peculiar only to it. It is characterized rather by the special localization of these ideals than by their unconditional originality. We can say that the utopia of politics is the practical application of utopian thinking in the life of society [6].

The scientist argues that the revolutionary situation turned the idea of a “social contract” into a utopia of politics. The theoretical opposition of the two models of society traditionally – hierarchical and rational society as an association of free and equal people – has been replaced by a political conflict of opposing political programs. Utopia turned out to be involved in a real political struggle, but it did not cease to be a utopia, because as before, it proceeded from the opposition between reality and the ideal; not so much out of a determination to transform dominant relationships as out of a desire to transform – this time through revolution – bad relationships into good ones. Despite the fact that the Jacobins considered themselves Rousseau’s students, they represented a completely different stage in the development of the idea – the stage of its practical implementation. The

criticized reality is opposed here as an idea to society, which arises immediately as a result of the application of the political means proposed by the party. But the Jacobin leaders can hardly be considered pragmatists in the usual sense of the word. Their political realism – good or bad – has always been mixed with something that, in different connections and by different authors, is called utopianism.

The abovementioned fully explains the attempts by some modern scientists to define this kind of utopia. Namely, A. Lavrova understands the utopian component of political culture as a type of socio-political myth depicting in a systematic form an ideal social structure that is not realized in principle, or in a given historical period. One of its distinguishing features from other political myths is that, at least at critical moments in history, it is he who directly prompts people to action. Moreover, the scientist continues, we can say that political culture reflects the socio-political realities of the society in which it exists. On the other hand, one cannot fail to draw attention to the fact that political culture is thoroughly saturated with myths and, in essence, is utopian. Reflecting in the consciousness of the individual and in public morality, it rather speaks about the proper, and not about the real state of affairs. However, and this “must”, the ideal is due to political, economic, social, religious and cultural realities [4, p. 51].

Such utopianism at that time was not alien, since for the social thought of the 18th century, which was looking for a replacement for traditional Christian morality, an increased interest in ethical problems was characteristic. As T. Medvedeva notes, Jean-Jacques Rousseau seeks to achieve an ideal “free” social order with the help of the idea of a “common will”. However, in the political practice of the Jacobins, this ideal attitude was transformed into an ideology of terror. In political actions, program documents of revolutionaries, we can trace how elements of such utopianism stimulate the formation of the ideology of public violence [5].

The scientist establishes a direct connection between the utopian views of Rousseau and the ideology of terror during the Jacobin dictatorship, considering this phase of the revolution an attempt to implement his ideas. The idea of the common good as the embodiment of the common will, taken from Rousseau, was very often used in the speeches of the Jacobins. In the treatises of Saint-Just, the speeches of Robespierre, the connection between the elements of utopianism in the “Social Contract” by J.-J. Rousseau with the results of the revolution, which the Jacobins predicted after the victory. This naive belief

in an ideal world, without a sober understanding of the possibility, turned in practice into terrorism of the Committee of Public Safety, which sought with an iron fist to remove everyone standing in the way of the exercise of power.

From this perspective, it is interesting to combine terror with the introduction of their own program points by the Jacobins. T. Medvedeva draws attention to the fact that by the end of their power the Jacobins’ harsh methods of eliminating opponents were equal to the ideals of freedom and justice they proclaimed [5]. Namely, the scientist refers to the speeches of Robespierre, who repeatedly said in his speeches that revolutionary terror is only a temporary measure for building a state of popular sovereignty – otherwise there will be no victory of freedom over tyranny. But the ideologue of terror, having no ideological justification, was constantly being promoted. In his speech at the Convention, Robespierre said that at the moment when freedom seeks, apparently, the most brilliant triumph, the enemies of the fatherland are even more daring conspiracies. Justice and terror merged in Robespierre into one concept. As a result, Terror came to be seen as a manifestation of the highest virtue. Violence began to have a symbolic meaning, identifying with the noble goal of waiting for a bright future. That is, terror, violence is a necessary condition for the happiness of humanity, the achievement of virtue and equality. Thus, the implementation of Rousseau’s utopia turned into a practice of bloody terror and violence. As a result, T. Medvedeva concludes that on the example of the Jacobin attempt to reorganize the social system, utopia has fully fulfilled its function, blowing up the existing order.

Conclusions. The Jacobin dictatorship may well be seen as an attempt to create an ideal society in accordance with the principles of some educational theories. It is important to note that the socio-political image of the Jacobins was built depending on the social ideal of that time, with different strata of the population, most of them the lower strata of society. At the time of the political struggle of the Jacobins for power, the participation of various segments of the population reaches its climax. It was this factor that determined the presence of utopian features, since the basis of any type of utopia is the criticism of the socio-political and economic spheres of society. On the basis of the latter, the utopian builds an example of an ideal social structure, which acts as an alternative and antipode to the existing one. Hence the ideas of prominent representatives of the Jacobin movement, its ideologists, about the reorganization of the

social system, the change of social relations, etc. That is, we are talking about the fact that the utopianism of the Jacobin dictatorship was the result of socio-political and educational trends in the middle of the 18th century, among which the roots of the utopian ideal were ripening.

It is not for nothing in this regard that some scholars, as we have seen, attribute the utopia of the Jacobin socio-political program to the utopia of politics. So, indeed, given the pulsation of utopian thought in the history of society, which is expressed in a cyclical change of periods of decline / rise, in this case

we are talking about just another peak. It is for this reason that it is appropriate to speak not just about utopia, but about utopia (attempts to introduce utopia into social reality), as well as about the design of certain types of utopia (in this case, the utopia of politics). And considering that utopia as a product of public consciousness reacts to any manifestations of the crisis, then in this case the coming to power of the Jacobins became quite conditioned, since, we repeat, their socio-political program expressed the ideas of the majority of the population, which became the driving force revolution.

References:

1. Багалов Э. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. Москва : Политиздат, 1989. 317 с.
2. Генифе П. Французская революция и Террор. *Французский ежегодник 2000: 200 лет Французской революции 1789–1799 гг. : Итоги юбилея*. Москва : Эдиториал, 2000. С. 68–87. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/Genife-2000.html>.
3. Гордон А. Иллюзии-реалии якобинизма. *Речи. Трактаты* / Л.А. Сен-Жюст. Санкт-Петербург, 1995. URL: <http://larevolution.ru/Gordon2.html>.
4. Лаврова А. Утопия и утопические компоненты политической культуры. *Культура, личность, общество в современном мире: методология, опыт эмпирического исследования* : XI Международная конференция, Екатеринбург, 19–20 марта 2008 г. Екатеринбург : Факультет политологии и социологии УГУ, 2008. Ч. 2. С. 50–53.
5. Медведева Т. От утопии общественного договора к идеологии террора. *Бренное и вечное : образы мифа в пространствах современного мира* : материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 10-летию философского факультета НГУ имени Ярослава Мудрого, 28–29 сентября 2004 г. Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. URL: <http://brennoe-i-vechnoe.narod.ru/04-57.html>.
6. Морщикина Л. О принципах управления «идеального государства». *Эгалитарная утопия якобинской диктатуры. Философия и практика управления и самоуправления* : материалы 4-тых Педагогических чтений. Архангельск : Изд-во СГМУ, 2002. URL: http://www.docme.ru/doc/1191481/o-principah-upravleniya-ideal._nogo-gosudarstva-e-galitar-na-ya.
7. Морщикина Л. «Фрагменты республиканских установлений» (“Les Institutions republicaines. Fragments”) А. Сен-Жюста как характерный пример утопического творчества XVIII века. URL: <http://hrono.ru/statii/2003/utopia.html>.
8. О कोरोкова В. Західноєвропейська утопія XVIII століття як приклад філософії історії епохи Просвітництва : хрестоматія. Одеса : Принт-студія «Абрикос», 232 с.
9. Сен-Жюст Л.А. О Природе, о Гражданском состоянии, о Гражданской общине, или Правила независимости управления. *Речи. Трактаты*. Санкт-Петербург : Наука, 1995. С. 251–277.
10. Сен-Жюст Л.А. Республиканские установления. Фрагменты. *Речи. Трактаты*. Санкт-Петербург : Наука, 1995. С. 277–319.
11. Чудинов А. Утопии века Просвещения : курс лекций. Москва : ИВИ РАН, 2000. 90 с.

О कोरोкова В.В. УТОПИЯ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ ТА ЇЇ РИСИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОЄКТУ

Стаття присвячена дослідженню одного з актуальних питань всесвітньої історії – прояви утопізму у сфері реформаторських проєктів. За основу було обрано якобінську диктатуру, яка в історії Великої французької революції стала черговим етапом соціально-політичних трансформацій.

Актуальність та наукова новизна статті визначаються, по-перше, ефективністю дослідження утопічної проблематики в сучасній науці, вагомоті якій надає міждисциплінарний характер. Останнє виражається в тому, що утопія як продукт суспільної свідомості є предметом вивчення взагалі гуманітарної сфери наукових досліджень, оскільки охоплює питання філософського, історичного, культурологічного напрямів. По-друге, рівнем дослідженості утопічних характеристик саме якобінського політичного режиму, який, на жаль, не відрізняється густотою наукових розробок, що, зі свого боку, лише збільшує мотивацію до її вивчення.

У статті розглядаються основні передумови приходу до влади якобінського політичного руху, визначається їхній соціально-політичний образ, ідеал суспільного устрою. Водночас проводиться паралель з утопічними рисами. Звертається увага на вплив просвітницьких ідей західноєвропейського суспільства XVIII століття на формування суспільно-політичного ідеалу якобінського політичного руху.

Визначено утопічні риси, зокрема йдеться про утопію соціально-політичного типу, або, як ще її називають, утопію політики. Як приклад наводяться ідеї одного із провідних ідеологів якобінського руху Луї Антуана Сен-Жюста, зокрема його визначення громадянської общини, про рівність усіх верств у суспільстві тощо. Визначаються також обґрунтування якобінців жорстоких методів боротьби зі своїми противниками. Встановлення терору стало засобом упровадження свого суспільно-політичного ідеалу у країні.

Ключові слова: *егалітарна утопія, утопія, утопія політики, утопізм, якобінська диктатура.*

Орлова Т.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ – ГОЛОВНИЙ ТРЕНД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ ЕСТОНІЇ

У статті під кутом зору важливості досвіду демократичного транзиту колишньої радянської республіки для незалежної України розглядається головний напрям зовнішньої політики Естонії. На конкретному прикладі демонструється діалектичний взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої політики: досягнення в кожній сфері сприяють успішності обох. З іншого боку, доводиться: відповідно до закону переходу кількості в якість, естонські зусилля у виконанні копенгагенських критеріїв привели до радикальної зміни статусу держави, яка у 2004 році стала повноправним членом НАТО та Європейського Союзу. Зумовленість зовнішньополітичного курсу балтійської країни розглядається під цивілізаційним кутом зору, оскільки в цьому регіоні має місце «зіткнення цивілізацій» – європейської і російської. З історичного погляду доводиться приналежність Естонії до європейської цивілізації, що підтверджується відданістю християнським цінностям і спільністю ментальних рис. Вихід із кризи, яка стала внаслідок розвалу Радянського Союзу, Таллінн шукав, спираючись на європейський цивілізаційний код, у якому на першому місці – раціоналізм і цінування інновацій. За умов браку традиційних ресурсів було ефективно використано можливості, що відкриваються на етапі постіндустріального суспільства. Простежуються не тільки результати євроінтеграції у зміцненні позицій Естонії, але й вигоди, які одержує Європейський Союз від включення країни до свого складу. Непохитна переконаність у правильності цивілізаційного вибору і послідовне втілення трансформацій, необхідних для членства в Європейському Союзі, сприяли зростанню добробуту і зміцненню безпеки маленької держави. Водночас зростає її значення на міжнародній арені. Підкреслюється роль Естонії в підтримці боротьби інших держав, зокрема України, за демократію, шлях до якої пролягає через євроінтеграцію.

Ключові слова: Естонія, цивілізаційний вибір, зовнішня політика, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Межа двох тисячоліть стала часом великих трансформацій для всього людства і кожної країни. Особливо це стосується тих, які змінили свій лад, взяли курс на іншу систему суспільно-політичних координат. Так сталося з новими незалежними державами (далі – ННД), які утворилися після розпаду Радянського Союзу. Перед кожною з них відкрилися можливості демократичного транзиту, що були використані різними способами. У визначенні подальшого шляху розвитку кожна із ННД обирала цивілізаційні орієнтири: західні, східні або проміжні.

Україна історично опинилася на перехресті цивілізацій. Останніми роками перед нею постала найбільша драма – драма вибору. Урешті-решт вибір на найвищому рівні був визначений як євроінтеграційний. Відомо, що у здійсненні будь-якого проекту важливу роль відіграє вивчення досвіду, як позитивного, так і негативного. Звичайно, особливу увагу привертає досвід позитивний, тобто той, що є основою успішного розвитку.

Від початку 1990-х рр. і дотепер виявилось, що найбільш успішною серед усіх пострадянських країн є Естонія, територія і населення якої – в декілька разів менші, ніж в Україні, не кажучи про брак природних ресурсів. Що стосується України, так досі не можна сказати, що її політикум і населення сповна підтримують курс на Європу. Для аргументування його необхідності для подальшого поступу України велике значення має демонстрація успішності зовнішньополітичних чинників, зокрема євроінтеграційних, прикладом чого є Естонія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії неабияке місце належить дослідженням розвитку пострадянських держав. Серед усіх найбільше уваги приділяється Російській Федерації. Країнам Балтії менше, хоча низка публікацій побачила світ. Окремі розділи балтійської, зокрема естонської, тематики представлені у працях, які аналізують розвиток усього пострадянського простору. Прикладами можна назвати книги М. Дорошка [1, с. 291–305;

2, с. 88–102] і Т. Орлової [3, с. 190–199; 4, с. 208–222; 5, с. 32–43]. Зовнішньополітичному курсу країн Балтії присвячені розвідки таких дослідників, як Д. Аракелян [6], С. Білоножко [7], М. Гладиш і О. Краєвська [8], В. Завадський [9; 10], М. Замікула [11], Є. Ковтун [12], О. Коко-рев [13], Н. Кононенко [14], В. Ціватий [15]. У цих роботах міжнародна політика Естонії, Латвії і Литви розглядалася в багатьох аспектах. Аналізу досвіду європейської інтеграції саме Естонії присвячена стаття В. Ціватого. Автор подає матеріал в інституціональному і політико-дипломатичному ключі, що заявлено в темі публікації. Однак феномен євроінтеграції варто було б розглянути в ширшому плані, з урахуванням військово-стратегічних, економічних, соціальних, культурних і навіть психологічних чинників.

Постановка завдання. Продемонструвати обставини, які зумовили визначеність зовнішньополітичного курсу Естонії і послідовність утілення його в життя, довести, що саме європейська і євроатлантична інтеграція стали запорукою успіхів маленької держави у складному і суперечливому сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після відновлення державності в 1990–1991 рр. для Естонії відкрилися можливості участі в «реальній політиці», яка спирається суто на об'єктивні національні інтереси. Проте такого роду «політичний реалізм» невеликої держави складно реалізується тоді, як великі держави в рамках даної парадигми міжнародних відносин також керуються суто власними інтересами. Нині йдеться про Росію, яка намагається залишатися «великою», як це було тридцять років тому, коли вона називалася Радянським Союзом. Від давнини і дотепер головним вектором російської міжнародної політики є протистояння із Заходом, розширення своїх територій, зокрема і прибалтійськими землями. Можна вважати, що територія Естонії вже не одне століття є зоною «зіткнення цивілізацій» відповідно до відомої теорії С. Хантингтона [16; 17]. Естонія розташована на стику кількох держав: Швеції, Фінляндії, Росії, Латвії. Кожна з них, і не тільки, мала і має вплив на естонські шляхи розвитку.

Розрізнені племена естів, які в давні часи населяли територію сучасної Естонії, за віруваннями були язичниками і завзято опиралися прийняттю християнства. Потрібно було багато десятиріччя і хрестових походів, щоби їх охрестити. Від XIII ст. почалося завоювання цих земель німецькими хрестоносцями, що призвело до включення до складу Лівонії – конфедерації німецьких кня-

зівств. Південна частина країни в 1224 р. була розділена між Лівонським орденом, Дерптським та Езельським єпископствами, а північна належала Данії. У країні панували тевтонські лицарі, аристократи-землевласники і місцеві єпископи католицької церкви. Самі естонці були переважно селянами, до мови і культури яких церква не виявляла інтересу. Ставлення до релігії почало змінюватися тільки із проникненням до Естонії Реформації (1521 р.) і залученням населення до протестантської, а саме лютеранської церкви. Маючи на увазі значення релігійного чинника для розвитку тієї чи іншої спільноти, зазначимо, що прихильників лютеранства в Естонії та Латвії налічувалося більше, ніж на всій території Радянського Союзу. Добре відомо, що протестантизм сам був породжений потребами нових соціальних верств, а також вплинув на процеси складання нового, буржуазного ладу (який міг зародитися і зародився саме в Європі).

Також варто зазначити, що разом із природою релігія формує національний менталітет. Естонському національному характеру притаманні такі риси, як стійкість і витримка; менша емоційність (порівняно з українством) і зваженість рішень; твердість і наполегливість у досягненні поставлених цілей; організованість і повага до порядку, що виявляється в законслухняності і меншій схильності до корупції; заощадливість і несхильність до марнотратства; непоказний, але щирий патріотизм. Названі риси вдачі склалися впродовж століть, вони є провідними і нині, виявляються у визначенні і виконанні політичних настанов. Естонці віддані європейським цінностям, сформованим християнською вірою. У своєму щорічному зверненні до естонського парламенту 2019 р. міністр закордонних справ С. Міксер підкреслив важливість розвитку співробітництва, що ґрунтується на спільних цінностях: «Маленька демократична держава виживе і буде квітнути, якщо вона захищатиме свої цінності в середині країни і за кордоном, і якщо в неї будуть союзники, які поділяють ці цінності, а також готові просувати і захищати ці цінності разом» [18]. У контексті світової історії і міжнародної політики головною особливістю Естонії є її «малість» і пов'язана з нею необхідність покладатися на інші ресурси, ніж ті, що є в арсеналі «великих держав». Серед них важливе місце посідають союзницькі відносини з потужним співтовариством, яким є об'єднана Європа.

Естонці завжди вважали себе частиною Європи, усупереч тому, що від початку XVIII ст. до кінця XX ст., з невеликою перервою, їхні землі

перебували під російською владою: після перемоги в Північній війні 1721 р. одним із трофеїв Петра I стало приєднання Естонії. Лютнева революція 1917 р. в Росії мала наслідком проголошення незалежності Естонії 24 лютого 1918 р., яку в 1939 р. зруйнував Радянський Союз після укладання пакту Ріббентропа – Молотова. Захід не визнав цей акт і щиро вітав її відновлення.

Від самого початку нового етапу свого розвитку країни Балтії загалом і Естонія зокрема взяли курс на євроінтеграцію. Формування цього курсу було пов'язане із двома головними ідеями, які визначали як зовнішню, так і внутрішню політику: концепцією «відновленої державності» і гаслом «повернення до Європи». Перша ідея сприяла досягненню пріоритетного ставлення Європейського Союзу (далі – ЄС) до цих країн порівняно з іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Друга вплинула на те, що завдання вступу до ЄС і НАТО набуло особливого сенсу. Буквально: членство в цих двох організаціях проголошувалося заporукою виживання балтійських держав.

З боку Заходу також побутувала думка, що країни Балтії, зокрема Естонія, – це частина європейської культурно-історичної спільноти, і тому прагненню естонців повернутися до європейського співтовариства надавалася всіяка підтримка. На першому місці стояли політичні міркування, що неодноразово проголошувалося на різних рівнях. Так, у промові колишнього члена Європейської комісії Ф. Камерона зазначалося: «<...> Розширення на Схід – політичний імператив для Союзу, який сприятиме миру, безпеці, стабільності і прогресу у Європі, включення країн Балтії має на меті укріплення демократії та стабільності у країнах, що покінчили з тоталітарним минулим» [19, с. 23–24]. Водночас своє значення мали й економічні інтереси, що особливо яскраво виявилось в активній промоції з боку Німеччини – головного локомотива євроінтеграційного процесу. Ця країна має давні історичні зв'язки з естонськими землями. Попри те, що у країн Балтії тісні зв'язки із скандинавськими країнами, саме Німеччина була одним з їхніх головних торгових партнерів. І її вплив непорівняний із впливом таких членів ЄС, як Данія, Швеція, Фінляндія. Включення балтійських держав до Євросоюзу загалом сприяло розширенню гарантованих ринків експорту товарів і капіталів, а також припливу якісної робочої сили до Західної Європи, яка старіє.

Відправною точкою в розвитку відносин між балтійськими країнами і ЄС стало рішення

визнати їхню незалежність 27 серпня 1991 р. Надалі – пошуки шляхів розвитку взаємин, що ускладнювалися жорсткою позицією Російської Федерації (далі – РФ). Тільки 31 серпня 1994 р. з естонської території були виведені російські війська, які Таллінн завжди розглядав як окупаційні. Цей акт мав велике значення в поступі Естонії на шляху до членства в Європейському Союзі і Північноатлантичному альянсі. Проте досі між Естонією і РФ не узгоджене територіальне питання. Таллінн вважає дієвим установлений у 1920 р. Тартуським мирним договором кордон між двома державами, який Москва вважає лише історичним документом [20]. По суті йдеться про кордон між Росією і Європейським Союзом, адже Естонія є його членом.

Шлях до повноправного членства був непростим. Укладення із країнами Балтії угод про асоціацію, аналогічних тим, що вже були укладені з посткомуністичними державами Центральної і Східної Європи, уважалося передчасним через їхню складну економічну ситуацію і нещодавню радянське минуле, хоча радянізація цих республік мала вельми обмежений характер. Тому було вирішено піти з ними на угоди про торгівлю і співробітництво. Водночас керівництво ЄС від самого початку давало зрозуміти, що ставиться до балтійських республік інакше, ніж до членів Співдружності Незалежних Держав. 11 травня 1992 р. Естонія, Латвія і Литва уклали угоду про торгівлю і співробітництво з Євросоюзом, що супроводжувалося політичною декларацією сторін про намір подальшого розвитку відносин. Угоди набули чинності 1 лютого 1993 р. 12 червня 1995 р. Брюссель централізовано підписав з усіма трьома державами Європейську угоду про асоціацію, ратифікація відбулася 1 лютого 1998 р. Наприкінці того року балти подали офіційні заявки про вступ до Євросоюзу. Після приєднання до НАТО 29 березня 2004 р., 1 травня того ж року Естонія стала повноправним членом ЄС.

Для того, щоби досягти такого статусу, треба було виконати низку вимог, Естонія стала найбільш успішною серед трьох країн Балтії у виконанні копенгагенських критеріїв для держав-кандидатів. У цих критеріях яскраво виявилася діалектика політики й економіки, їхня взаємозалежність і взаємні впливи: стабільність демократичних інституцій і правова державність – на основі ринкової економіки, спроможної витримувати конкуренцію. Загалом євроінтеграцію можна вважати квінтесенцією багатьох далекосяжних тенденцій, притаманних розвитку сучасного

західного світу. Насамперед це стосується еволюційної моделі – налаштованості на модернізацію. Прагнення до інновацій, готовність їх приймати більшістю людності закладено в цивілізаційному коді Європи. Іншою рисою європейського генокоду є раціоналізм. Воля до розуму знаходить конкретне втілення у процесі модернізації, що має місце як в Європі загалом, так і в Естонії зокрема.

Іншою характерною рисою виступає економікоцентризм Заходу. Саме тому у процесі естонської євроінтеграції попереду йшла наполеглива робота у сфері економіки. Давалося взяти притаманне європейцям шанобливе ставлення до закону і порядку, що виявилось у скрупульозному реформуванні всіх сфер естонського життя і в гармонізації законодавства відповідно до норм і правил європейського співтовариства. Варто наголосити, що в сучасному світі в парі «політика – економіка» остання виходить на передній план. І це є глобальною мегатенденцією.

Ще однією мегатенденцією є те, що на межі століть загострилося питання ресурсів. В Естонії їх завжди було обмаль. В умовах ресурсної кризи були використані перспективи, що відкривалися новими проривами науково-технічного прогресу. Не кажучи вже про можливості і виклики інформаційного суспільства. Естонці рушили шляхом широкого впровадження діджиталізації в різні сфери життя в середині країни і за її межами.

Початок у 1997 р. поклав «Стрибок тигра», що пізніше перетворився на проєкт під офіційною назвою «Електронна Естонія». Його мета – зробити уряд більш ефективним і прозорим, а отже, зміцнити демократію, що має прискорити економічне зростання і загальний поступ суспільства. Система спирається на високу міру довіри до установ, що є однією з рис національного характеру. «Наша мета – унеможливити робити погані вчинки», – заявив у 2016 р., наприкінці своєї президентської каденції, Т. Ільверс. Його наступниця – К. Кальюлайд висловила думку, що естонська комп'ютерна майстерність дозволяє державі в десять разів перевищувати свою вагу в міжнародних справах [21]. Керівництво Естонії налаштоване експортувати цю модель до інших держав Європейського Союзу. Визнанням досягнень балтійської країни стало надання їй права головувати в Раді ЄС (з липня до грудня 2017 р.) [22] і просувати «цифрову Європу». Зі свого боку естонці працюють під гаслом: «Не питає, що для тебе зробила Європа. Питає: «Що я зробив для Європи?»». У цьому плані показовим стало приєднання Естонії до єврозони, що відбулося 1 січня

2011 р. Для створення своєї банківської системи естонці взяли за зразок стандарти Євросоюзу. Перед тими, хто бажав зробити «швидкі гроші» або «відмити» капітали, був поставлений залізний бар'єр. Саме стабільність естонської економіки у складні кризові часи привела до того, що Євросоюз дозволив замінити крону на євро. Прийняття нового члена до єврозони виглядає як психологічний хід ЄС – бажання продемонструвати, що, незважаючи на проблеми, країни, які раніше не входили до цього Союзу, усе одно прагнуть приєднання до нього.

Позиції Естонії в ролі члена європейського співтовариства зміцнюються і в інших аспектах. Виявилось, що іноземним підприємцям простіше відкрити бізнес у Таллінні, ніж в іншій столиці. За 100 євро і 18 хвилин будь-хто може стати «резидентом» Естонії. Це дозволяє йому керувати онлайн-компанією, що працює на єдиному європейському ринку. Мета полягає в тому, щоби до 2025 р. в Естонії налічувалося 10 млн е-резидентів, тобто майже у вісім разів більше, ніж місцевого населення. «Естонія будує нову цифрову національну державу для всіх, – заявив К. Корьюс, виконавчий директор програми е-резидентства. – Наше бачення полягає в тому, щоби <...> надати можливість без проблем відкрити і вести глобальну компанію ЄС у режимі онлайн із будь-якої точки світу» [21]. Такий підхід є цікавим із погляду на розв'язання демографічної проблеми, яка існує в багатьох європейських країнах, в Естонії також. Одним з її аспектів є збереження ідентичності. Приєднання до Європейського Союзу балтійських держав можна вважати одним із кроків на цьому шляху.

У розв'язанні питання ідентичності естонці не тільки зміцнюють її європейськість, але і дбають про збереження власної. Зокрема, у стратегії зовнішньої політики країни до 2030 р. наголошувалося, що цілі зовнішньої політики країни – «збереження естонського народу, естонської мови і естонської культури впродовж століть». У Міністерстві закордонних справ до цього додали «зміцнення суверенітету і незалежності Естонської Республіки в міжнародних відносинах; підвищення добробуту Естонії і захист естонської общини за кордоном, а також збільшення внеску Естонії у глобальний стабільний розвиток» [23].

У міжнародній політиці останніх десятиліть, орієнтованій на досягнення стабільного розвитку, усе більшої ваги набуває чинник «м'якої сили» [24]. У сучасному світі практично кожна країна – від Сполучених Штатів Америки до Китаю й

Австралії намагається максимально використовувати названий ресурс. Уважається, що саме країни Європейського Союзу мають у цьому плані значні переваги. Привабливий імідж має як позитивні, так і негативні наслідки. Стосовно останніх – це колосальні міграційні потоки людей, які прагнуть кращих умов життя. А найзаможніші країни вже потерпають від надлишкової політкоректності, доводять крах політики мультикультуралізму і ускладнюють проблему збереження європейської ідентичності. Досягнення країн ЄС у соціальній сфері привели до зростання важливості нематеріальних цінностей, які є провідними чинниками «м'якої сили». Потужний розвиток останніми десятиріччями одержала так звана креативна економіка. У цьому плані Естонія – серед європейських і світових лідерів [25], додає свої високі показники до спільної скарбниці Євросоюзу.

Водночас країна дуже серйозно ставиться до питань промоції свого іміджу на міжнародній арені, що збільшує залучення закордонних інвесторів і туристів. Імідж наполегливого борця за свободу і незалежність зміцнюється завдяки підтримці держав, які продовжують свою боротьбу. Це стосується України в її протистоянні з Росією, про що свідчать неодноразові офіційні заяви, а також візити на найвищому рівні. Показовим стало відхилення подарунка В. Путіна на день народження президентом Естонії К. Кальюлайд, коли вона відправила назад до російської амбасаді пляшку кримського шампанського [26]. У жовтні 2020 р. Міністерство зовнішніх справ

Естонії заявило, що зобов'язується взяти участь у створенні Кримської платформи – міжнародного майданчика, для обговорення кримського питання [27]. Раніше спікер парламенту Х. Пиллуаас заявив, що Естонія ніколи не визнає російську анексію Криму [26]. Також Таллінн підтримує Київ на шляху євроінтеграції. Це виявляється в різних аспектах – від солідарності на міжнародній арені до допомоги у справі діджиталізації.

Висновки. Головний висновок полягає у ствердженні правильності курсу євроінтеграції для нашої держави, що демонструє успішність Естонії. Маленька країна з обмеженими ресурсами вказала ефективні шляхи подолання складностей на шляху від колишньої радянської республіки до сучасної розвиненої і заможної європейської держави. У тому відіграли провідну роль кілька обставин: по-перше, визначеність курсу і непохитність у його здійсненні; по-друге, збережена ідентичність і національний характер; по-третє, наполеглива робота; по-четверте, адекватна відповідь на виклик модернізації сучасного світу, який усе більше набуває рис постіндустріального, інформаційного суспільства; по-п'яте, підтримка з боку країн – членів Європейського Союзу, які прийняттям Естонії до своїх лав виявили повагу до її боротьби і діяльності з реформування всіх сфер життя. Приклад руху Естонії шляхом євроінтеграції ще раз продемонстрував діалектичний зв'язок внутрішньої і зовнішньої політики, коли вдале вжиття заходів у кожній сфері сприяє успіху обох.

Список літератури:

1. Дорошко М. Країнознавство. Країни СНД і Балтії. Чернівці : Книги-XXI, 2008. 308 с.
2. Дорошко М. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору. Київ : Ніка-Центр, 2011. 228 с.
3. Орлова Т. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum. Київ : Знання, 2010. 487 с.
4. Орлова Т. Історія пострадянських країн. Київ : Знання, 2014. 502 с.
5. Орлова Т. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору* : збірник наукових праць / за заг. ред. А. Бульвінського. Київ : Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України», 2020. 340 с.
6. Аракелян Д. Особливості вступу країн Балтії в ЄС. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. 2006. № 65. Ч. 1. С. 70–78.
7. Білоножко С. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 130–135.
8. Гладіш М., Краєвська О. Балтійський вимір європейської політики безпеки та оборони. *Грані. Політологія*. 2015. № 4 (120). С. 80–85.
9. Завадський В. Виконання країнами Балтії критеріїв членства у ЄС – досвід для України. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 1. С. 14–18.
10. Завадський В. Політичні передумови європейської інтеграції країн Балтії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 2. С. 24–29.

11. Замікула М. Країни Балтії на початку 1990-х рр. : передумови євроатлантичної інтеграції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Історія»*. 2010. Т. 129. Вип. 116. С. 91–94.
12. Ковтун Є. Досвід інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу як приклад для України. *Емінак*. 2008. № № 1–4. С. 105–108.
13. Кокорев О. Зміна зовнішньої політики Латвії, Литви та Естонії в період 1990–2016 рр. *Політикус*. 2016. Вип. 4. С. 9–12.
14. Кононенко Н. Естонія на шляху до Європи. *Наукові записки інституту політології і етнонаціональних досліджень. Серія «Політологія і етнологія»*. 2000. Вип. 11. С. 246–249.
15. Ціватий В. Інституціональний і політико-дипломатичний досвід європейської інтеграції Естонії (1991–2015 рр.). *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 137–160.
16. Huntington S. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72 (3). P. 22–49.
17. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London : Touchstone Books, 1996. 367 p.
18. Small states' influence grows through cooperation, Mikser says to Riigikogu. URL: <https://news.err.ee/909886/small-states-influence-grows-through-cooperation-mikser-says-to-riigikogu> (дата звернення: 30.12.2020).
19. Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective / Ed. by A. Lejins, Z. Ozolina. Riga : Latvian Institute of International Affairs, 1997. 237 p.
20. Спікер парламенту Естонії заявив про дійсність довоєнного кордону із РФ. 2 січня 2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/713904.html> (дата звернення: 03.01.2021).
21. Wallace J. e-Estonia: State of the Future. URL: <https://e-estonia.com/e-estonia-state-of-the-future/> (дата звернення: 30.12.2020).
22. Estonian Presidency of the Council of EU. URL: <https://www.envir.ee/en/estonian-presidency-council-eu> (дата звернення: 30.12.2020).
23. Estonias foreign policy-objectives the preservation of the Estonian people. Language and culture URL: <https://estonianworld.com/culture/estonias-foreign-policy-objectives-the-preservation-of-the-estonian-people-language-and-culture/> (дата звернення: 30.12.2020).
24. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York : Public Affairs, 2004. 192 p.
25. Orlova T. Creative Economy and Public History in Estonia: an Example for Ukraine. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 2 (54). P. 228–239.
26. Президент Естонии отклонила подарок РФ – бутылку крымского шампанского. URL: <https://glavnoe.ua/news/n357013885-prezident-estonii-otklonila-podarok-rf-butylku-krymskogo-shampanskogo> (дата звернення: 05.01.2021).
27. Естонія має намір долучитися до створення Кримської платформи URL: <https://www.unian.ua/politics/krimaska-platforma-estoniya-maye-namir-doluchitisy-a-do-stvorennya-krimskoj-i-platformi-novini-ukrajina-11219057.html> (дата звернення: 05.01.2021).

Orlova T.V. EUROINTEGRATION AS THE MAIN TREND OF INDEPENDENT ESTONIA'S FOREIGN POLICY

The article reviews the main direction of Estonian foreign policy from the point of the importance of a former Soviet republic's democratic transition experience to the independent Ukraine. Exemplified is the dialectic connection between foreign and domestic policies, as developments in each domain add to each other's success. On the other hand, proof is given that, according to the law of quantitative changes transforming into qualitative ones, Estonian efforts in implementing the Copenhagen criteria have led to the radical change in the status of the state, which in 2004 became a full-fledged member of NATO and the EU. The determinants of the Baltic state's foreign political course are regarded from the civilizational prospect, as the region is the collision ground of the European and the Russian civilizations. From the historical point, Estonia is proven pertinent to the European civilization, by its devotion to Christian values and by the likeness of mental traits. Tallinn was looking for a way out of the crisis, ensuing from the collapse of the Soviet Union, by relying on the European civilizational code, with its priorities of rationalism and appreciation of innovation. Lacking traditional resources, there was efficient use of opportunities emerging at the stage of postindustrial society. Traced are not only the results of eurointegration in the reinforcement of Estonia's position, but also the benefits received by the European Union from including the country. The latter's unwavering confidence in the correctness of its civilizational choice, as well as its consistent implementation of transformations required for the membership in the EU, have been accumulating the increase in the welfare and security of the small state. At the same time, its international importance is growing. An emphasis is given to Estonia's role in supporting the strife of other countries, particularly Ukraine, for democracy through eurointegration.

Key words: Estonia, civilizational choice, foreign policy, European Union.

Предеина М.Ю.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

ТРИДЦАТИЛЕТНЯЯ ВОЙНА И ЕЁ РОЛЬ В ГЕНЕЗИСЕ НОВОВРЕМЕННОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

Мета – дослідити деякі парадокси раціональності XVII століття в порівнянні із XVI, наприклад, Р. Декарта в порівнянні з М. де Монтенем. У Р. Декарта з'являється то, без чого з легкістю обходиться М. де Монтьєн, зокрема й Бог. Звичайно, Р. Декарт відомий нам саме «методологічним сумнівом», але порівняно з М. де Монтенем він більш прихильний до «твердих підстав». Методологія дослідження визначається наміром вписати історію думки / раціональності в загальну історію. До чого частково підштовхує саме «Міркування про метод»: Р. Декарт згадує війну, що стала, як з'ясувалося, Тридцятирічної. Якщо ми в освітніх цілях поділяємо історію філософії та загальну історію, то Р. Декарт жив і в тій, і в іншій. Кожен час пише свою історію, керуючись тим, що саме в історії йому потрібно. «Постмодерн» уже все оцінив. Але вже, як гадається, минув час і самого «постмодерну». Чи може погляд на Новий час та його раціональність із нашого теперішнього стану «від постмодерну – до чогось іншого» дати щось нове? Розповідь Р. Декарта про чоловіка, що заблукав у лісі, мало схожа на оду гордому розуму, що все перемагає, радше це розповідь про розум, що втратив шлях, але надіється кудись вийти. Що дуже схоже на наш теперішній стан. Чи не було в Р. Декарта свого «постмодерну»? Залучення до розгляду проблеми саме загальної історії дозволяє побачити ту розкладницьку роботу, що була виконана Тридцятирічної війною, до того ж не лише щодо будь-якого роду суспільних інститутів, але й до світоглядних понять. Що, до речі, переконливо показав ще Фрідріх Шиллер, якій виступив в ролі історика в роботі «Тридцятирічна війна». «Тверді підстави», що з'являються в Р. Декарта в порівнянні з М. де Монтенем, свідчать про формування в часі Р. Декарта потреби вийти зі стану «деконструкції» (зокрема, масового «скептицизму» Тридцятирічної війни). «Рецидив» божественного існування не повинен драгувати: раціональність XVII століття бере стару основу для побудови нової «конструкції». Якщо за аналогією: чи можемо ми зацікавитися старими основами XIX століття, істиною або прогресом?

Ключові слова: раціональність XVII століття, Тридцятирічна війна, «машина війни» (Дельоз), скептицизм, мораль, Декарт, Шиллер.

Постановка проблеми. Формальним основою для написання статті може служити той факт, що Рене Декарт присутствовав в Німеччині на першому етапі цієї війни, яку ми зараз називаємо Тридцятирічною. В «Рассуждении о методе» (1637 г.) Р. Декарт не раз упоминает Германию [напр.: 3, с. 17], её войну и её печки (последние хвалят за тепло, может статься, в пик французскому камину): потому, что в войне выдалась передышка, а в комнате было тепло от печки, я задумался о методе. Этот бытовой анекдот может быть умнее дисциплинарно разграниченных учебников, истории философии и общей истории. Прежде, чем Р. Декарт стал автором «Рассуждения о методе», он переживал вместе со своими современниками события «общей истории», терпел бытовые удобства и неудобства. Две истории стоят в оппозиции друг к другу: история разума XVI–XVII вв. – череда побед над «средневеко-

вьем», общая история – череда «религиозных войн». Легко сказать, что разум свершал свой путь вопреки общему неразумию. Но что, если общее неразумие было условием разума и определяло самый характер его побед? Не французские ли смуты и Тридцатилетняя война обнаружили себя в скептицизме Мишеля Монтеня и «методологическом сомнении» Декарта? И как? Непременно ли навыворот, скептицизм как ответ на догматизм?

Анализ последних исследований и публикаций. Историю разума нужно вписать в общую историю. Настоящая работа, думаю, может быть соотнесена со следующей тенденцией или тенденциями. Во-первых, стоит обратить внимание на работу Жюль Делёза «Складка. Лейбниц и барокко» [см.: 4] (1988 г., рус. пер. 1998 г.), в ней Ж. Делёз понимает Г.В. Лейбница как того, кто жил в барочном доме, играл складками барочных драпировок, плутал в лабиринтах

барочного сада и потому стал автором «Монадологии». Вещи эпохи определяют мышление эпохи. (Хотя верно и обратное: мышление эпохи выражает себя в вещах.) Философию можно вывести из драпировки. Интерес к вещам. Впрочем, работа Ж. Делёза продолжает тенденцию, уже наметившуюся во всеобщей истории, прежде всего, в работах Фернана Броделя («Структуры повседневности», 1979 г., рус. пер. 1986 г.). Это, во-вторых. Для Ф. Броделя не всё равно мыслить, сидя на стуле, как европеец, на пятках, как японец, или на подушке, как турок [см.: 1, с. 306; 308–312]. Как сидим – так и мыслим. Я, впрочем, ограничусь уже сделанным упоминанием печки, а из названных работ возьму *методологическую решимость*, с которой Ж. Делёз или Ф. Бродель ломают междисциплинарные границы и заставляют историю мысли, историю моды или историю интерьера не покоиться друг подле друга, а выражать себя друг *через* друга.

Постановка задания. Настоящая работа в сравнении с Делёзовской «Складкой. Лейбниц и барокко» гораздо консервативнее, её цель – вписать историю разума во всеобщую большую историю, обнаружить и обыграть уже наметившийся парадокс, когда разум (рациональность Нового времени) оказывается одним из проявлений общего неразумия (Тридцатилетняя война). Цель потребует разрешения определённых задач, в том числе уяснения некоторых особенностей как Тридцатилетней войны, так и нововременной рациональности.

Наконец, я надеюсь сделать ряд выводов, небесполезных для прояснения особенностей нашей сегодняшней рациональности, которая, как мне представляется, пребывает в переходном состоянии и едва ли уже может быть описана как «состояние постмодерна». Пока мы ругали или приноравливались к «постмодерну», его время как будто уже прошло. (С нашим участием или без оно.)

Изложение основного материала исследования. Нововременная рациональность переходная, в ней нет уверенности, она одержима сомнением. В этом её отличие от рациональности Просвещения. П.А. Гольбах неизмеримо твёрже стоит на почве реального, чем Р. Декарт. С другой стороны, в рациональности XVII в., если не появляются, то создаются рукотворным способом *твёрдые островки*. В сравнении с М. де Монтенем Р. Декарту уже есть на что опереться, вернее, он в отличие от М. де Монтеня уже нуждается в опоре, а потому находит (или изобретает) её.

У Р. Декарта и Р. Де Монтеня много общего, скепсис, интимная беседа с читателем от своего «я» (а не от имени «истины»), но гораздо интересней различия, с позиции которых именно Р. Декарт предстаёт догматиком: кажется, он утверждает бытие Бога не для отвода глаз цензорам. Нововременная рациональность интересна не своими «деконструкциями», а своими робкими, с оглядкой на сомнения попытками возведения «конструкций». Почему я и сказала выше, что она имеет нечто общее с нашей сегодняшней ситуацией – попыткой возвести «конструкцию» после разлагающего опыта «постмодерна». И да, в арсенале Р. Декарта или Б. Паскаля пока имеются только старые основания – всё тот же избитый Бог. (У нас тоже дефицит нового.)

М. де Монтень – время «французских смут», Р. Декарт – Тридцатилетняя война. Даёт ли Тридцатилетняя война какое-то *новое* качество?

Пара слов о морали. Новое время – новая рациональность плюс капитализм (его 1-ый фазис). Капитализм возникает там, где все старые основания, в том числе общественных институций, уже претерпели разлагающую работу не то что времени, а скорее войны. (Обратное неверно.) Не зря К. Маркс отмечал роль войны Алой и Белой розы в том, что появилась возможность для генезиса английского капитализма, а в Шекспировском «толстом рыцаре» Фальстафе («Генрих IV», «Виндзорские насмешницы») видел провозвестника «нового дворянства», свободного от сословной чести или не позволяющего сословной чести мешать наживе. Капитализму здесь предпосылается не формирование новой морали, например, протестантской, как это имеет место быть у Макса Вебера, а разложение какой бы то ни было морали. У меня есть ощущение, что «протестантская мораль» привлечена к делу капитализма задним числом, для легитимации капитализма *post festum*. Начну с того, что «естественной средой» для протестантской морали является средневековый город с цеховым устройством, именно там она возникает и там живут её первые певцы, например, сапожник вольного имперского города Нюрнберга Ганс Сакс. Капитализм, со своей стороны, возникает вне цеховых институций, более того, обрекает их на прозябание.

Германия после Тридцатилетней войны не вступает в капиталистическую эпоху: разлагающая работа войны, хоть, может быть, и является необходимым, но, очевидно, не является достаточным для этого условием. Что не делает менее интересным вопрос: в чём именно эта

разлагающая работа проявилась? В том числе в разложении той самой протестантской морали и самих форм бюргерской жизни. Фридрих Шиллер, писавший о Тридцатилетней войне и как историк («Тридцатилетняя война», 1791 г.), и как драматург (трилогия «Валленштейн», 1797–1799 гг.), красноречиво показывает бессмысленность любого ремесла, кроме солдатского: чем быть убитым и ограбленным или разорённым постоем солдат, лучше самому убить, ограбить и встать на постой в чужом доме. «От мучений можно было спастись, только самому став мучителем» [8, с. 345–346]. Хотя в «Лагере Валленштейна» тот же выбор даётся Ф. Шиллером более задорно (или менее трагически): юноша из бюргерской семьи вопреки слёзным мольбам родителей оставляет ремесло и записывается в солдаты. «Шляпная фабрика есть у отца». – «Не в этом счастье. Пойми, овца» [7, с. 297]. Солдат, само имя которого указывает на то, что он продаётся (от мелкой итал. монеты сольдо), сам по себе представляет «элемент» («атом», «монаду») капитализма в некапиталистическом укладе – продажу свободной, если не рабочей, то боевой силы. Германия, обезлюдившая в городах и деревнях, но многолюдная в солдатских лагерях, солдаты имели при себе жён, детей, публичных девок, переживает массовое превращение скованного своим сословием человека в свободного продавца своей боевой силы. «Храбрость, как и всякий другой товар, продавалась тому, кто платил дороже», – сообщает Ф. Шиллер, поясняя, что продаваться могли и целые армии [8, с. 365].

При продаже товара не спрашивают об убеждениях покупателя. Продают любому. Здесь же храбрость (поименую этот товар так же, как Ф. Шиллер) продаётся безотносительно к вероисповеданию покупателя, вероисповедание продавца и покупателя может не совпадать, важнее, что им удалось сойтись в цене. Парадокс в том, что война, ведущаяся из-за «прав вероисповеданий», делает ничтожным *любое* вероисповедание. Конечно, солдаты лагеря А. фон Валленштейна не атеисты, правильнее сказать, что для них не существует оппозиций «атеист – христианин», «католик – протестант», для них это ничего не стоящие, в полновесной монете, слова.

Любопытно, что Ф. Шиллер, посвятивший много времени историческим студиям, он писал и о «французских смутах», и об «отпадении Нидерландов», и о Тридцатилетней войне, подробнейшим образом разбирает исключительно имущественные интересы князей и капи-

тула, привилегии городов и прочие «низменные» вещи. «Высокое» роли уже не играет.

«*Машина войны*». Но не играет уже и имущественное. В Тридцатилетней войне поражает несоответствие ограниченных целей *бесконечности опустошения*, впрочем, вместе с ростом опустошения отодвигается в бесконечность и сама цель. (Король шведов Густав-Адольф так и не получил желанную Померанию, хоть и прокочевал с войсками всю Германию, а Померания была первой землёй, где он высадился.) С началом войны начинает работать какая-то *новая логика*, не предусмотренная ни одним государем. Эту логику можно назвать логикой «машины войны» [см.: 5], если воспользоваться словосочетанием, введённым в оборот Ж. Делёзом и Ф. Гваттари («Тысяча плато», 1980 г., рус. пер. 2010 г.). Оно подходит, потому что разворачивавшаяся в Германии война как раз и выявилась тем «устройством», запуск которого подрывает какие бы то ни было общественные институции и ставит под вопрос само существование государств с их государями. Ф. Шиллер, по сути, описавший феномен «машины войны», формулировал её главное правило так: «*война должна питать войну*» [8, с. 122]. Германия по аналогии с Англией открыла расширенное военное (вместо: капиталистическое) производство с самовозрастающей войной (вместо: капиталом): чем более разрушались все гражданские (бюргерские) формы жизни, тем более становилось солдат, и чем более становилось солдат, тем более разрушались все прочие (несолдатские) формы жизни. «Дошло уже до того, – пишет Ф. Шиллер, – что войну продолжали лишь затем, чтобы дать войскам работу и хлеб, дрались почти исключительно из-за выгодных зимних квартир, и богатые стоянки армии ценились дороже выигранного генерального сражения» [8, с. 381]. Солдат по аналогии с пролетарием более не имел отечества, утратил святость семейного очага, а равно и святость церковного алтаря; вместе с подобными себе он представлял уже даже не армии, а «кочующие народы» [8, с. 263].

А. фон Валленштейн открывает что-то вроде «эффекта масштаба» военного производства, когда отказывается набирать армию числом меньшим, чем сто тысяч: меньше, говорит он, я не прокормлю.

Неудавшийся Наполеон. Что обуславливает интерес Ф. Шиллера к лагерю А. фон Валленштейна и к самому А. фон Валленштейну? Не то ли, что нечто подобное он наблюдал во Франции? Наполеон обязан своей короной в известном смысле Республике и не только потому, что Республика гильотинировала предыдущего венценосца

как человека, но и потому, что она уничтожила некий мистический ореол рождения на троне. А. фон Валленштейн проиграл императору, был пересилен авторитетом наследственной власти, но одно то, что он, не имея на то прав по рождению, вознамерился надеть на свою голову одну из имперских корон, корону короля Чехии, и мог надеяться на успех, говорит о том, сколь много за время войны потеряла государственная или государственная власть. Император и раньше знал притеснения, ограничения своей власти со стороны «имперских чинов», князей и городов империи, но во всех этих случаях речь шла о *старых* сословных вольностях. А. фон Валленштейн противопоставил императору нечто уже принадлежащее Новому времени, он – «солдат удачи», «человек, сделавший себя сам», «герой», «авантюрист» и так далее.

Было бы, вероятно, неверно думать, что *субъект* родился вместе с Декартовым «Мыслю, следовательно, существую». Скорее Р. Декарт свёл воедино и выразил на специфическом философском языке то, что уже существовало в самых многообразных своих проявлениях: думаю, есть нечто общее и в той непринуждённости *личной* беседы, которую ведёт с читателем Р. Декарт об истине, о Боге, и в решении А. фон Валленштейна, что его голова подходит для короны не хуже головы Фердинанда Габсбурга, и в том, что солдаты – неизменная головная боль для полководца и его не столько послушное, сколько непослушное орудие. Везде здесь в более грубой или более рафинированной форме заявляет о себе *личность*. Можно, пожалуй, сказать, что после того, как все общественные формы разложились, у человека не осталось ничего, кроме его *я*.

Что, кстати, не обязательно хорошо: я обладает огромной разрушительной силой.

О стихийной и философской рациональности. XVII в. верит в «естественный свет разума», каждый человек, благодаря ему, в состоянии сделать определённые выводы. Тридцатилетней войне посвящён роман современника тех событий Г.Я.К. фон Гриммельсгаузена «Симплициссимус» [см.: 2], то бишь «Простак», в котором автор, отнюдь не лишённый моральных принципов, ему случается сожалеть и сокрушаться о безнравственности века, показывает, что общение с миром делает человека *безразличным* к делам веры и бога. Верить можно в лесу, но не в людском обществе. Простак, волею войны потерявший родителей и воспитывавшийся вначале в блаженном неведении в деревне, а потом учёным отшель-

ником в лесу, оказывается среди людей в качестве христианина и потому дурня: его христианские учёные сентенции всё время не ко двору. Чем более он трётся среди людей, тем более умнеет и тем менее является христианином. Это роман воспитания или, может быть, антивоспитания: мы имеем «естественного человека», «чистую доску», дитё, попавшее к отшельнику, равным счётом ничего не знает ни о мире, ни о Боге, ни о правилах морали, и на этой «чистой доске» можно написать всё что угодно, даже христианство. Но удержаться христианство на ней может только в искусственных условиях, в мире оно неизбежно будет стёрто цинизмом.

Получается, что Тридцатилетнюю войну ведут вовсе не догматики, а, напротив, люди, *безразличные* к каким бы то ни было догмам. Очевидно, есть разница между учёным и стихийным «скептицизмом», как, впрочем, и между их обычными носителями – дворянином, живущим на покое, и солдатом.

В «Рассуждении о методе» обращает на себя внимание именно некоторая нерациональность. Приведу одно рассуждение: «Моим вторым правилом было: оставаться наиболее твёрдым и решительным в своих действиях, насколько это было в моих силах, и, раз приняв какое-либо мнение, хотя бы даже сомнительное, следовать ему, как если бы оно было вполне правильным. В этом я уподоблял себя путникам, заблудившимся в лесу: они не должны кружить или блуждать из стороны в сторону, ни, тем паче, застревать на месте, но должны идти как можно прямее в одну сторону, не меняя направления по ничтожному поводу, хотя бы первоначально всего лишь случайность побудила их избрать именно это направление. Если он не придёт к своей цели, то всё-таки выйдет куда-нибудь, где ему, по всей вероятности, будет лучше, чем среди леса» [3, с. 27]. В этом рассуждении Р. Декарт отличается и от Простака, хотя, надо отметить, Р. Декарт не претендует на исключительность своего ума и своей учёности, он всего лишь, как и Простак, пользуется «естественным светом разума», и от М. де Монтеня. Простак раз за разом сбрасывает как ненужный груз принцип за принципом, он беспорядочно кружит и блуждает или прибивается волею военных случайностей то к одному, то к другому лагерю – «естественный свет разума» сделал его безразличным к любому направлению и только. Позиция Простака есть, по сути, позиция бессилия, за его цинизмом или безразличием скрывается неспособность чем-либо управлять: он не знает, в чьём лагере его застиг-

нет завтрашнее утро, и заранее готов к любому исходу. «Кружить и блуждать» – то, чего не хочет Р. Декарт. Р. Декарт хочет иметь некоторое представление о себе завтрашнем, о том, что он может и чего он не может сделать, а для этого ему нужно обзавестись принципами. М. де Монтень, хотя и был скептиком, следовал установлениям своей страны и своего века, о чём и писал. Но эти установления, соблюдаемые для публики, он оставлял за порогом своего я. Р. Декарт обнаруживает желание впустить их в своё я и при всей их сомнительности допустить их несомненность.

Наиболее известно «пари Паскаля», но «путник в лесу» Р. Декарта из той же серии.

Возьмём доказательство бытия Бога, данное Р. Декартом [3, с. 33–34]: так ли уж правомерен переход от я («я мыслю, следовательно, существую») к утверждению существования чего-то, что больше и совершеннее моего Я, то бишь Бога? Всё зависит от того, что мы хотим подчеркнуть: бесспорно, Р. Декарт заявил о Я, но он же уже на следующей странице дал доказательство бытия Бога, вполне схоластическое. Он заявил о Я и тут же захотел подчинить Я чему-то большему. Не боится ли учёная рациональность XVII в. бесконтрольности Я?

Я уже писала, что Я может обладать разрушительной силой. Последующая рациональность смогла поставить над Я нечто большее и секулярное, напр., «законы истории». Рациональность XVII в. ещё, похоже, не нашла светской альтернативы, а нужду в некотором руководящем принципе, который больше Я, уже ощутила. (Строго говоря, Бог – всего лишь выражение определённой человеческой потребности: неизвестную величину в математике обозначают «х», в философии – бог. Нужен, напр., Р. Декарту критерий истины. Пусть им будет ясное и очевидное. Хорошо. Но что или кто поручится, что ложное не представляется мне ясным и очевидным? Бог. Получается, я хочу выйти из леса, и шансы на это выше, если у меня есть нечто ясное и очевидное, а то, что это ясное и очевидное не есть обман или самообман, мне гарантирует Бог.)

Выводы. В рациональности XVII в. мы без труда обнаружим «осколки» «средневековья». Естественно это извинить и сосредоточить внимание на новом. Но что, если эти «осколки» тоже новое? Провокационный посыл этой статьи в том, что известный своим «методологическим сомнением» Р. Декарт в *сравнении с М. де Монтенем* больший догматик. Если исключить фразы, которые М. де Монтень пишет очевидно для цен-

зора, он вполне уютно чувствует себя без Бога. М. де Монтень мастер скрытой издёвки, о чём свидетельствует само название его самого большого и философичного «опыта» – «Апология Раймунда Сабундского» [см.: 6] 1580 г., «посвящённая» одному богослову. Р. Декарт допускает Бога не для цензоров, он ему зачем-то *нужен*. М. де Монтень любит забавляться, например, запутывает нас в вопросе отличия человека от животного, не то что бы он не знал, что он отличается от своей собаки, но вот поди-ка сформулируй это отличие понятийно: «Разум?» – «Я вам сейчас расскажу про такую разумную собаку <...>». У Р. Декарта это же различие проведено чётко. Декарт более дисциплинирован не потому, что этого требует «средневековье», этого требует сам XVII в.

Бог ни для Р. Декарта, ни для младшего современника Р. Декарта Блеза Паскаля не может быть «осколком» «средневековья», поскольку у них отсутствует наивная вера в него, их исходная позиция, скорее, неверие. Показателен в этом смысле пассаж Р. Декарта о человеке, заплутавшем в лесу. Данте, кстати, начал свою «Божественную комедию» с леса, «Я очутился в сумрачном лесу», так что лес может иметь и «метафизическое» истолкование, суть в том, что человек уже заплутал, а потом озаботился принципами. В этой статье мне было любопытно понять «рецидив» божественного существования как реакцию на «религиозные войны», антитезу им. Ведись эти войны догматиками, реакцией на них был бы скептицизм, а они велись «скептиками». (Что, конечно, не исключает отдельных случаев веры.) Р. Декарт отличается от солдата лагеря А. фон Валленштейна не тем, что не является догматиком, а тем, что уже нуждается в принципах.

Разумеется, моей целью не является апология Бога, хотя я и усматриваю нечто общее в разлагающей работе Тридцатилетней войны и «постмодерна»: Р. Декарт или Б. Паскаль берут на вооружение Бога, потому что предшествующая история человеческой мысли не заготовила для них других надёжных оснований. (Конечно, есть «атомы» Демокрита. Ну ладно.) Наша ситуация иная, у нас больше выбор, у нас «постмодерну» предшествовал «модерн», или великая научная рациональность XIX в. Так что в моей апологии «твёрдых оснований» следует искать, скорее, апологию веку XIX и его основаниям. Было бы неплохо заинтересоваться «истиной» или «прогрессом», даже если сначала эти или какие-либо другие понятия XIX в. и не смогут быть приняты без «постмодерной» иронии.

Список літератури:

1. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. *Материальная цивилизация. Экономика и капитализм XV–XVIII вв.* Пер. с фр. Л. Куббеля. Москва : Прогресс, 1986. Т. 1. 623 с.
2. Гриммельсгаузен Г.Я.К. Симплициссимус. Пер. с нем. Москва : Художественная литература, 1976. 559 с.
3. Декарт Р. Рассуждение о методе. С приложениями Диоптрика, Метеоры, Геометрия. Пер. с фр. Г. Слюсарева, А. Юшкевича. Москва : Издательство академии наук СССР, 1953. 655 с.
4. Делёз Ж. Складка. Лейбниц и барокко. Пер. с фр. Б. Скуратова. Москва : Логос, 1997. 264 с.
5. Делёз Ж., Гваттари Ф. Трактат о номадологии: Машина войны. *Тысяча плато: капитализм и шизофрения.* Пер. с фр. Я. Свирского. Екатеринбург : У-Фактория ; Москва : Астрель, 2010. С. 587–716.
6. Монтень М. Апология Раймунда Сабундского. *Опыты* / М. Монтень. Пер. с фр. Санкт-Петербург : Кристалл ; Респекс, 1998. Кн. I, II. С. 513–725.
7. Шиллер Ф. Лагерь Валленштейна. *Собрание сочинений* / Ф. Шиллер. Пер. с нем. Л. Гинзбург. Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1955. Т. 2 : Драмы. С. 279–325.
8. Шиллер Ф. Тридцатилетняя война *Собрание сочинений* / Ф. Шиллер. Пер. с нем. А. Горнфельд. Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1957. Т. 5 : Исторические сочинения. С. 9–400.

Predeina M.Yu. THE THIRTY YEARS WAR AND ITS ROLE IN THE GENESIS OF MODERN RATIONALITY

Purpose – explore some of the rationality’s paradoxes of 17th century versus 16th century, e.g. Descartes versus Montaigne. Descartes has something that Montaigne can easily do without, including God. Of course, Descartes is known for “methodological doubt”, but in comparison with Montaigne he is more committed to “solid foundations”. The research methodology is determined by the intention to write the history of thought (rationality) into the general history. What partly prompts the “Discourse on Method”: Descartes mentions the war, which became, as it turned out, Thirty Years. Despite the fact that for educational purposes we share the history of philosophy and general history, Descartes lived in both. Each time writes its own story, guided by what exactly in history it needs. “Postmodern” has already appreciated this. But it seems that the time of the “postmodern” itself has passed. Can a look at the New Time and its rationality from our present state “from postmodernism to something” give something new? Descartes’ reasoning about a traveler lost in the forest is not much like a statement of a proud and all-conquering reason, rather, it is a confession of a mind bewildered, but still hoping to go somewhere. Which is very similar to our current situation. Did Descartes deal with his “postmodern”? Involvement of general history allows us to see the demoralizing work that was done by the Thirty Years War, and not only in relation to all kinds of social institutions, but also worldview concepts. Which, however, was convincingly shown by Friedrich Schiller, acting as a historian in the work “The Thirty Years’ War”. The “solid foundations” that appeared in Descartes in comparison with Montaigne, testify to the formation in the time of Descartes of the need to get out of the state of “deconstruction” (including the unrestrained “skepticism” of the Thirty Years War). The “relapse” of divine existence should not be embarrassing: the rationality of the 17th century takes the old basis for the construction of a new “structure”. If by analogy: can we be interested in the old foundations of the 19th century, truth or progress?

Key words: rationality of 17th century, Thirty Years’ War; “war’s machine” (Deleuze), skepticism, morality, Descartes, Schiller.

Турков В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ВЛАШТУВАННЯ БЕССАРАБСЬКИХ БОЛГАР НА ТЕРИТОРІЇ ПРИАЗОВ'Я (1861–1871 РОКИ)

У статті розглядається політика Російського уряду щодо влаштування бессарабських болгар на території Приазов'я. Річ у тому, що болгар опинилися на цій території в результаті проведеної Росією переселенської акції з Молдавського князівства в 1856–1862 роки. Російський уряд зробив для переселенців необхідні стартові умови. За болгарам залишився їхній юридичний статус колоністів, кожна сім'я отримала у власне користування 50 десятин землі й окремі пільги. Одна з пільг була пов'язана з можливостями переселенців вільно виробляти та продавати вино та пиво, а зароблені кошти витратити на власні господарчі потреби. Владні структури, зокрема Міністерство державного майна, оперативно вирішували економічні проблеми переселенців, особливо в період посух 1862–1864 років. Для цього уряд із бюджетних фондів виділив кошти на закупівлю продовольства для населення та фуражу для тяглової сили. Освітня політика уряду не передбачала фінансування, необхідного для будівництва шкіл, училищ, на заробітну плату вчителів, а також для придбання підручників. Це повинні були робити самі колоністські товариства в кожному селищі окремо. Водночас влада втілювала в життя політику обов'язкового вивчення російської мови в усіх болгарських освітніх закладах. Суттєво вплинув на подальший соціально-економічний розвиток болгарської спільноти імператорський Указ від 4 червня 1871 р., згідно з яким усі іноземні колоністи переходили в категорію селян-власників. Указ сприяв розвитку ринкових відносин. Болгари почали будувати невеликі заводи, млини, слюсарні та майстерні, розвивали кустарне виробництво тканин і килимів, де можливо, колишні колоністи почали займатися роздрібною й оптовою торгівлею, надавали транспортні послуги з доставки промислових товарів та продовольства в різні місцевості регіону. Водночас розвиток ринкових відносин приводив до поступової соціальної диференціації населення.

Розкриття теми дослідження здійснювалося на основі залучення низки репрезентативних, передусім документальних, джерел. Під час виконання дослідження застосовувалися такі основоположні принципи історичного пізнання, як неупередженість під час аналізу подій, процесів та явищ у межах визначених хронологічних рамок розглянутої проблематики.

Ключові слова: російський уряд, бессарабські болгар, влаштування, Приазов'я.

Постановка проблеми. Провівши переселення болгар-колоністів, із Молдавського князівства на територію Приазов'я, російський уряд розпочав облаштування цієї категорії населення на нових землях. Болгарам було залишено їхній колоністський статус, усі сім'ї переселенців отримали значні земельні ділянки й економічні пільги. Процес влаштування болгар тривав з 1861 по 1871 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика російського уряду щодо облаштування бессарабських болгар на території Приазов'я тривала з 1861 по 1871 рр. і стала предметом вивчення таких учених, як: Б. Бертенсон [1], І. Грек [2], М.С. Державін [3; 4; 5], М.М. Максименко, Г.М. Губенко [6], В. Мітков [7], С.І. Пачев [9], В.Є. Постніков [10], В.В. Турков [23], Є. Хаджи-

ніколова [24]. Вищезгадані автори підраховали кількість переселених болгар, основні населені пункти їхнього нового місця проживання, висвітлили особливості соціально-економічного та культурно-освітнього життя.

Попри значні напрацювання з вищезазначеної проблематики, окремі її аспекти не були висвітлені в науковій літературі. Водночас для дослідження даної теми є достатня джерельна база, опубліковані документи й історична періодика.

Постановка завдання. З огляду на наведене, автори поставили за мету комплексно дослідити політику російського уряду у справі влаштування бессарабських болгар на територію Приазов'я в 1861–1871 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті переселенської акції російського

уряду на територію Приазов'я на початку 60-х рр. XIX ст. переселилося 23 тис. болгар-колоністів із Молдавського князівства [2, с. 138]. Вони заснували в Таврійській губернії такі населені пункти: «<...> в Бердянском уезде: Ивановка, Райновка, Преслов, Богдановка, Степановка, Федоровка, Инзовка, Диановка, Марьино, Бановка, Троян, Софиивка, Андреевка, Палоузовка, Петровская, Николаевка, Анновка, Манойловка, Зеленая, Романовка, Вячеславовка, Гюневка, Елизоветовка, Радуловка, Надежная, Гирсовка, Нельговка, Цареводар, Строгановка, Еленовка, Варваровка, Михайловка, Бердянск; в Мелитопольском уезде: Дмитриевка, Александровка, Волканешты, Болград; в Днепровском уезде: Георгиевка» [22, с. 24–25].

Від Міністерства державного майна кожна сім'я переселенців отримала по 50 тисяч дес. землі на сім'ю [15, с. 24–25].

Поряд із переселенням перед російським урядом постало завдання, пов'язане з економічним облаштуванням болгар. Це було досить складною проблемою, оскільки, «<...> новая местность недружелюбно встретила своих будущих питомцев, которые должны были поселиться на первое время в полуразрушенных татарских аулах и начать снова обзаводиться хозяйством» [4, с. 37–38].

Віце-директор Азійського департаменту Міністерства закордонних справ Російської імперії П.М. Стремоухов щодо перспектив господарчого облаштування колоністів зазначав, що болгар «были намеренны приобрести молотильни, сеятельные, жатвенные, сенокосильные машины, разводить сады и виноградники, начать строительство домов» [16, арк. 125].

За спостереженням відомого російського економіста В.Є. Постнікова, «<...> хозяйства, которое заводили болгары на новом месте, было повторением того же, что они вели и в Бессарабии. Преобладало скотоводство и овцеводство. Распашка земли в первые годы поселения не превышала 13–5 дес. на двор» [10, с. 180–181].

На початку переселення бессарабських болгар на територію Приазов'я російський уряд не врахував таку важливу для колоністів галузь господарства, як виноградарство та виноробство. Тому рішенням Міністерства державного майна на чолі з А.А. Зеленим болгарам було дозволено «<...> пользоваться правами курения и продажи вина и пива с 1 января 1863 г.» [15, арк. 348]. Таке рішення не тільки сприяло розвитку виноградарства та виноробства, але й

давало можливість використовувати прибуток від продажу алкогольної продукції на будівництво житла, суспільних будинків, закупівлю продовольства та тяглової сили для сільськогосподарських робіт.

Проблеми влаштування бессарабських болгар на території Приазов'я вирішував Піклувальний комітет про іноземних переселенців Південного краю Росії на чолі з А.Ф. Гаммом. Посуха 1862–1864 рр. змусила А.Ф. Гамма звернутися 18 жовтня 1863 р. до Міністра державного майна А.А. Зеленого із проханням «<...> назначить колонистам пособие в размере 10 рублей на семью» [13, арк. 30–31]. Уже 2 листопада 1863 р. А.А. Зелений наказав Піклувальному комітету «<...> выдать переселенцам на продовольствие скота 27 тыс. рублей из суммы на переселение иностранцев» [13, арк. 32]. Міністерство державного майна асигнувало 10 рублів на закупівлю хліба, який був перевезений у кількості 11 тисяч четвертей із Полтавської губернії в Таврійську губернію (четверть як російська одиниця виміру обсягу сипучих тіл дорівнювала 209,91 л – В. Т.). Також відомство А.А. Зеленого виділило на закупівлю овочів для переселенців суму 13 тисяч рублів [13, арк. 38].

Незважаючи на вжиті заходи, фінансова допомога болгарам була недостатньою із-за посушливої погоди влітку 1864 р. Тоді Міністерство державного майна 6 липня 1864 р. уклало контракт із приватною особою – купцем І-ї гільдії І.Г. Фронштейном на постачання для переселенців «<...> не менее 187 960 четвертей различных зерновых культур» [13, арк. 145].

Протягом липня – вересня 1864 р. контракт на постачання зернових був виконаний, про що голова Піклувального комітету А.Ф. Гамм інформував А.А. Зеленого так: «<...> иностранных переселенцев можно считать обеспеченными до будущего урожая» [13, арк. 184].

Отже, завдяки співробітництву російського уряду із приватним купецьким капіталом була ліквідована загроза голоду в колоніях іноземних переселенців, зокрема й болгарських. Для цього були використані в Бердянському, Дніпровському, Перекопському та Мелітопольському повітах 13 035 четвертей хліба [13, арк. 207].

У 1965 р. для в'яснення становища нових слов'янських поселень Таврійської губернії туди був відряджений член ради Міністерства державного майна статський радник В.А. Іславін. Він здійснив інспекторську поїздку, після закінчення якої у своєму звіті акцентував увагу на такому:

«<...> Не смотря на постоянный четырехлетний неурожай, новые колонии обустроены хорошо, в особенности те, в которых проживали выходцы из прежних поселений Бессарабии» [14, арк. 182]. В.А. Іславін також підкреслював у своєму звіті, що «<...> бессарабские болгары отличаются перед другими трудолюбием, тихою домашнею жизнью, опрятностью в своих жилищах и мало причиняют беспокойство своему начальству» [14, арк. 184–185].

Владні структури опікувалися охороною здоров'я переселенців. Нові колонії були розподілені між двома округовими лікарями. Один лікар приймав хворих болгар у Мелітополі, а другий – у Бердянську. Для допомоги лікарям були назначені 5 фельдшерів, а для постачання в колонії медикаментів – побудовані 3 аптеки. Медичні працівники мали при собі і дорожні аптечки [3, с. 167–138].

Досить важливу роль у справі облаштування болгар відігравали питання, пов'язані з освітою переселенців. У зв'язку із цим новоросійська газета «Одесский вестник» у 1862 р. інформувала про те, що «<...> болгарам следует обратить внимание на распространение между ними грамотности и образования. Для этого необходимо учреждение в каждой колонии народных училищ <...> со временем учреждение центрального училища» [8].

Варто зазначити, що ситуація з розвитком освіти була складною. Російський уряд не виділяв кошти на будівництво шкіл, заробітну плату вчителям, закупівлю підручників. Витрати на освіту лягали на плечі самих колоністських товариств. У кращому разі допомога держави оберталася додатковим контролем із боку влади. Так, наприклад, піклувальник Одеського навчального округу А.А. Арцемович у листі до міністра народної освіти А.В. Головіна 21 листопада 1864 р. пропонував для покращення роботи шкіл для переселенців, призначити коштом колоністського відомства особливого чиновника, «<...> знакомого с педагогическим делом и языком колонистов». Цей посадовець повинен бути для «наблюдения за училищами в болгарских колониях, а также присутствия на Советах попечительских» [18, арк. 14]. Хоча ця пропозиція не була прийнята, вона свідчила про наміри російського уряду тільки контролювати навчання болгар, але не надавати будь-якої матеріальної допомоги для цього.

Питання про освіту зрушилося з місця тільки в 1868 р. 27 січня цього року відбулося перше засідання комісії з облаштування іноземних колоній

під головуванням заступника міністра державного майна А.О. Рассета. На засіданні була визнана необхідність розвивати освіту в іноземних поселеннях. Також було ухвалено рішення про створення «<...> в одной из болгаро-славянских колоний центрального училища» [12, арк. 9].

Шукаючи кошти для освіти колоністів, комісія звернула увагу на вільні землі в кількості 25 тисяч десятин, які залишилися незайнятими після закінчення переселення болгар із Молдавського князівства в 1863 р. Ці землі планувалося здавати в оренду, розділивши їх на 18 оброчних ділянок. Вищезгадане джерело прибутків комісія планувала використовувати для «<...> штатного содержания училища после его открытия» [12, арк. 11]. На жаль, рішення комісії так і не було втілено в життя. Міністерство державного майна дійшло висновку, що наявності Центрального училища у колонії Комрат, яке вже діє, досить для розвитку освіти в середовищі болгарських переселенців. А питання про розвиток освіти в колоніях так і залишилося відкритим. Дещо пізніше, з метою обговорення проєкту про училища в поселеннях іноземних колоністів, у 1870 р. була створена нова комісія під керівництвом члена ради Міністерства державного майна В.А. Іславіна. Основний задум проєкту полягав у тому, що передбачалося створення двоступеневої системи освіти. Вона мала передбачати організацію сільських / однокласних і центральних / двокласних училищ. Метою реалізації проєкту про училища мало бути здобуття загальної навчальної освіти поряд із вивченням російської мови. Проєкт положення про училища підкреслював і специфіку навчання, що полягала в такому: «<...> преподавание предметов производится на <...> русском и болгарском языках, но обращается особое внимание на то, чтобы учащиеся умели по русскому читать без затруднений и писать без грубых орфографических ошибок» [20, арк. 4]. Отже, варто зазначити, що в освіті колоністів влада віддавала пріоритет вивченню російської мови. Що стосується центральних двокласних училищ, то навчання болгарською мовою зводилося к вивченню «<...> главных правил грамматики сравнительно с правилами русской грамматики» [20, арк. 7].

Даний проєкт так і не був утілений у життя, тому що відповідно до імператорського Указу від 4 червня 1871 р. розпочався перехід іноземних колоністів у категорію селян-власників. У зв'язку із чим сільські школи болгарських та німецьких колоністів передавалися з управління Піклуваль-

ного комітету в управління місцевих училищних рад і дирекцій народних училищ [19, арк. 134]. За інформацією Міністерства внутрішніх справ, у 1877 р. функціонувало 139 болгарських шкіл у Романівському, Цареводарівському, Преславському і Бердянському повітах Таврійської губернії [21, арк. 187].

Остаточного питання про передачу колишніх колоністських шкіл було вирішено імператорським Указом від 2 травня 1881 р. Згідно із цим Указом усі центральні училища та сільські школи в колишніх болгарських і німецьких колоніях Бессарабської, Єкатеринославської, Таврійської та Херсонської губерній передавалися під юрисдикцію Міністерства народної освіти «<...> с фондами и сборами, на счет которых эти училища и школы будут содержаться» [21, арк. 188].

Перехід болгар-колоністів у категорію селян-власників, як уже зазначалося вище, базувався на Указі «Устав о земских повинностях». Згідно із цим документом був розформований Піклувальний комітет об іноземних поселеннях Південного краю Росії. Колишні колоністи почали підпорядковуватися «ведению общин губернских и уездных управлений» [11, с. 43–44].

Землі болгарських поселенців на підставі викупу передавалися їм у цілковиту власність. За інформацією М.С. Державіна, «<...> бывшие колонисты обязаны были выплатить по 8 рублей за десятину, причем срок, определенный для уплаты, не был назначен, а предоставлено право выкупать свою землю по мере возможности каждого. До тех пор, пока земля не выкуплена, колонисты обязаны были вносить поземельный сбор в размере 40 коп. с десятины» [4, с. 23].

З початку 70-х рр. XIX ст. в колишніх болгарських колоніях поступово розпочиналося соціальне розшарування суспільства. Окремі сім'ї ставали більш заможними, а деякі стали взагалі безземельними. За свідченням дослідника Б. Бертенсона, «<...> безземельные находили работу в качестве ремесленников, рабочих на заводах и батраками у своих богатых односельчан, в руках

которых сосредотачивалось по несколько номеров хозяйств» [1, с. 47–48].

Варто зазначити, що загалом економічний рівень болгарських господарств залишався високим. Наприклад, у болгарських поселеннях Бердянського повіту, за інформацією вищезгаданого дослідника Б. Бертенсона, «<...> имелись заводы в количестве 26, мельницы, слесарные мастерские. Было развито кустарное производство тканей и ковров. Где возможно, болгары занимались извозом и торговлей» [1, с. 49–50].

Отже, завдяки наполегливій праці сталося економічне піднесення Приазов'я.

Висновки. У результаті переселенської акції російського уряду на території Приазов'я отримали своє нове місце проживання 23 тис. болгар-колоністів із Молдавського князівства, які отримали у своє володіння по 50 дес. землі на сім'ю і заснували нові населенні пункти. Владні структури досить оперативно вирішували економічні проблеми переселенців, особливо в період посух 1862–1864 рр. Для цього з бюджетних фондів виділялися кошти на закупівлю хліба, овочів та фуражу для тяглової сили. Болгарам також було дозволено займатися винокурінням та продажем вина та пива, а зароблені гроші витратити на власні господарчі потреби. Варто зазначити, що розвиток освіти в колоніях залишався без державного фінансування. Владні структури проводили в життя політику, пов'язану з обов'язковим вивченням російської мови в болгарських школах і училищах.

Суттєво вплинув на подальший соціально-економічний стан болгар імператорський Указ від 4 червня 1871 р., згідно з яким усі іноземні колоністи переходили в категорію селян-власників. Указ сприяв розвитку ринкових відносин у болгарському середовищі, хоча водночас приводив до поступового розшарування населення.

У подальшому потрібно буде дослідити особливості економічного та культурно-освітнього життя болгар Приазов'я в 70-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст.

Список літератури:

1. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии. *Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1901. № № 7–8. С. 45–66.
2. Грек И. Пресельванито на българи бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовието (края 50-те – начало то 60-те години на XIX в.). *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали* / съст. д-р Петър Тодоров. Велико Търново : АСТА, 1993. Т. 2. С. 129–142.
3. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. Симферополь : Таврическая губернская типография, 1908. 238 с.
4. Державин Н.С. Очерки быта южнорусских болгар. *Этнографическое образование*. 1898. № 3. С. 37–48.

5. Державин Н.С. О болгарях и болгарском переселении в Россию : краткий исторический очерк для народного чтения. Бердянск : Худож. тип. И.И. Гуревича, ар. М.А. Левкус, 1912. 31 с.
6. Максименко М.М., Губенко Г.Н. Характер землеволодіння і соціальне розшарування серед болгарських переселенців в Таврійській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. 1978. Вип. 10. С. 70–77.
7. Митков Василий. Болгары в Таврии: 150 лет истории. Запорожье : Интер-М, 2012. 100 с.
8. Одесский вестник. 1862. 12 мая.
9. Пачев С.И. Возникновение болгарских сел в северном Приазовье 1861–1863. Мелитополь : МГПУ, 2007. 88 с.
10. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва : типография товарищества Кушнера, 1891. 392 с.
11. Продолжение свода законов Российской империи, изданного в 1857 г. Устав о земских повинностях. Санкт-Петербург, 1872. 575 с.
12. Російський державний історичний архів. Ф. 381. Міністерство державного майна. Оп. 8. Спр. 3708. 96 арк.
13. Російський державний історичний архів. Ф. 381. Міністерство державного майна. Оп. 8. Спр. 3725. 216 арк.
14. Російський державний історичний архів. Ф. 381. Міністерство державного майна. Оп. 8. Спр. 3727. 292 арк.
15. Російський державний історичний архів. Ф. 383. Міністерство державного майна. Оп. 23. Спр. 35681. Ч. 1. 316 арк.
16. Російський державний історичний архів. Ф. 383. Міністерство державного майна. Оп. 23. Спр. 35704. 286 арк.
17. Російський державний історичний архів. Ф. 383. Міністерство державного майна. Оп. 23. Ч. 3. 596 арк.
18. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Міністерство державного майна. Оп. 170. Спр. 152. 128 арк.
19. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Міністерство державного майна. Оп. 170. Спр. 507. 156 арк.
20. Російський державний історичний архів. Ф. 1261. II відділення його Імператорської Величності канцелярії. Оп. 2. Спр. 113. 72 арк.
21. Російський державний історичний архів. Ф. 1291. Міністерства внутрішніх справ. Оп. 66. Спр. 45. 318 арк.
22. Список населенных мест по сведениям 1864 г. XII. Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Центральный статистический комитет министерства внутренних дел, 1865. 64 с.
23. Турков В.В. Материали по истории переселение и обустройства бессарабских болгар в Приазовье в 60-х гг. XIX ст. в фондах российского государственного исторического архива. *Дриновський збірник* / ред. колегія : С.Ю. Страшнюк (гол. ред.) та ін. Харків ; Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова. 2008. Т. II С. 146–151.
24. Хаджиниколова Е. Българските пресельници в южните области на Русия (1856–1877). Софія : Наука и искусство, 1987. 176 с.

Turkov V.V. THE POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN RELATION TO THE ORGANISATION OF BESSARABIAN BULGARIANS AT THE TERRITORY OF PRIAZOVIA (1861–1871)

The article considers the policy of the Russian government in relation to the organisation of Bessarabian Bulgarians at the territory of Priazovia. The case is that The Bulgarians appeared in this territory as a result of a resettlement carried out by Russia from the Moldavian principality in 1856–1862. The Russian government has provided the migrants with the necessary conditions. The Bulgarians retained their legal status as colonists, and each family received 50 arpents of land and certain benefits. One of the benefits was the ability of the settlers to produce and sell wine and beer freely, and to spend the money they earned on their own household needs. Authorities, in particular the Ministry of State Property, solved the economic problems of migrants, especially during the droughts of 1862–1864. For instance, the government allocated funds from the budget to purchase food for the population and fodder for traction. In turn, the government's education policy did not provide the funding needed to build schools, colleges, teachers' salaries, and textbooks. This was to be done by the colonial societies themselves in each settlement separately. At the same time, the authorities have implemented a policy of compulsory study of the Russian language in all Bulgarian educational institutions.

The further social and economic development of the Bulgarian community was significantly influenced by the imperial decree of June 4, 1871, according to which all foreign colonists passed into the category of peasants with the rights of "ownership" of their land. The decree contributed to the development of the market relations. The Bulgarians began to build small factories, mills, locksmiths and workshops, developed artisanal production of fabrics and carpets, the former colonists were engaged in retail and wholesale trade and provided transport services to deliver industrial goods and food to various parts of the region. At the same time, the development of market relations led to a gradual social differentiation of the population.

The research topic is disclosed based on the involvement of a number of representative and primarily documentary sources. In carrying out the study, first of all, such fundamental principle of historical development of knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena is applied.

Key words: *Russia, Bessarabian Bulgarians, organisation, Priazovia.*

Чжен В.А.

Київська гімназія східних мов № 1

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В КНР ПЕРІОДУ «РЕФОРМ ТА ВІДКРИТОСТІ» (1978–2010-ті рр.)

Метою статті є аналіз культурної політики КНР періоду модернізації, характеристика основних її етапів з 1978 до 2010-х рр.

Охарактеризовано основні документи китайської правлячої верхівки щодо збереження культурних цінностей. Розкрито ідеологічні засади, головні завдання та пріоритети китайського уряду в галузі культурної політики. Висвітлено зростання ролі культурної сфери в державній політиці Китаю періоду «реформ та відкритості». Встановлено, що партійне керівництво приділяло достатньо велику увагу відродженню та поширенню національної культурної спадщини не лише всередині країни, а й за кордоном.

Визначено основні етапи реформування культурної політики Китайської Народної Республіки з 1978 р. Встановлено, що на першому етапі (1978–1992 рр.) було визначено наявність ринку культурних продуктів і розпочато важливі реформи в законодавстві.

На другому етапі (1993–2002 рр.) розпочалось поширення традиційної китайської культури, розгортання практики формування культурної індустрії, зростання ролі морально-етичної складової культурної сфери, поширення основних моральних норм засобами культури. Удосконалювалось правове поле КРН в галузі культури задля сприяння її розвитку в ринкових умовах.

На третьому етапі реформування культурної сфери, який триває з 2003 р., китайська культура була модернізована й пристосована до ринкових умов, водночас розпочато експансію на зовнішні ринки, тим самим поширюючи засади традиційної китайської культури.

Простежено особливості розвитку культури Китаю в умовах ринкової економіки. Встановлено, що законодавчі рішення та розширення фінансування культурної сфери сприяли поживленню культурного життя КНР та поступовому перетворенню Китаю на одну з провідних держав світу в культурному полі.

Ключові слова: період «реформ та відкритості» (модернізації), культурна політика, духовна спадщина, реформи культури, культурна експансія.

Постановка проблеми. Успіх модернізаційних перетворень кожного суспільства залежить насамперед від політичних та економічних особливостей суспільства, його духовних традицій. Розв'язуючи найбільш нагальні економічні й суспільно-політичні завдання в період «реформ і відкритості», керівництво Китаю зіштовхнулось і з потребою повернення в культурний обіг людства величезної, багатотисячолітньої духовної спадщини китайського народу й одночасної модернізації китайської культури, перетворення її на конкурентоздатну на світовому ринку культурних продуктів. До розв'язання цього складного завдання органи державної влади країни від самого початку підійшли системно й стратегічно, зрештою маючи на меті перетворення Китаю на глобальну культурну державу. Однак тому передувала наполеглива робота в напрямі відродження, популяризації та поширення всередині країни, а згодом і за кордоном китайської культурно-історичної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз політики КНР щодо збереження культурних цінностей періоду «реформ і відкритості» частково репрезентований у монографії А. Абрамова [1], наукових розвідках Г. Каретіної [2], В. Кіктенка [3], Н. Турушевої [4]. Проте комплексне дослідження з окресленої проблематики відсутнє, що посилює актуальність порушеної проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз документальної бази та основних заходів керівництва Китаю зі збереження національних культурних цінностей, характеристика основних етапів культурної політики в межах періоду «реформ та відкритості».

Виклад основного матеріалу дослідження. Із самого початку модернізації китайського суспільства в грудні 1978 р. на третьому пленарному засіданні одинадцятої сесії ЦК КПК поряд із завданнями реформування економічної системи,

політичної та соціальної сфер поставлене на порядок денний і відновлення культурного життя суспільства. Першим кроком у цьому напрямі було підняття культурного рівня країни до стану, який існував перед «культурною революцією» [15]. А вже 1979 р. Ден Сяопін окреслив низку керівних принципів, що мали визначати вектор розвитку літературної і художньої творчості в Китаї в новий період. Провідними серед них були: об'єднання всіх етнічних груп Китаю на ґрунті побудови соціалізму з китайською специфікою, відродження країни та її економіки, здійснення політики реформ та відкритості, перетворення Китаю на заможну, демократичну та цивілізовану сучасну соціалістичну країну [9, с. 1]. За словами лідера нації, культура і мистецтво мали посісти гідне місце в розв'язанні цих завдань: вони повинні відображати суттєві характеристики соціалізму, дух часу й характерні риси китайського народу й суспільства. Таким чином, 1979 р. було закладено ідеологічні засади реформи виробництва сучасного китайського культурного продукту.

Національна конференція директорів закладів культури, що відбулася в лютому 1980 р., поставила завдання реформувати та модернізувати систему культурних закладів і управління ними. У «Звіті про роботу уряду» 1983 р. прем'єр-міністр Чжао Цзян зауважив, що літературну і художню систему необхідно реформувати задля сприяння процвітанню соціалістичної літератури і мистецтва, водночас необхідно поліпшити ідеологічну і художню якість творів письменників і художників [6]. Попри те, що таке завдання звучало цілком у дусі соціалістичних декларативних закликів, воно слугувало дороговказом для конкретизації кроків зі стимулювання виробництва якісного культурного продукту.

У 1985 р. Генеральна канцелярія центрального апарату Державної ради КНР затвердила документ під назвою «Думки про реформу художніх виконавських груп», розроблений і внесений на розгляд Міністерством культури КНР. Документом було визначено необхідність оптимізації складу професійних художніх виконавських груп у країні, чисельність яких у зіставленні з якістю наданих культурних послуг виявлялася надмірною, а розташування – необґрунтованим. У рамках оптимізації передбачалося, що у великих і середніх містах професійні художні виконавські колективи, а також мистецькі заклади освіти мають бути укрупнені – об'єднані, для чого країну було поділено на так звані «культурні одиниці» та зобов'язано відповідні органи місцевої

влади забезпечити належне фінансування культурної сфери.

Разом із тим було зроблено крок і до відкриття китайської культури світу. У тому ж 1985 р. Китай приєднався до конвенції ЮНЕСКО зі збереження світової культурної спадщини. Перші культурні пам'ятки на території КНР було внесено до списку об'єктів світової спадщини в 1987 році на 11-й сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Станом на кінець 2013 р. таких об'єктів було вже 47 [5].

У 1987 р. уперше офіційно було визнано та легалізовано існування комерційних культурних і розважальних заходів, а в 1988 р. Державна рада КНР затвердила документи «Думки щодо прискорення та поглиблення реформи системи художньої творчості» та «Кілька думок про подальше процвітання літератури і мистецтва», де конкретизовано завдання оптимізації структури мистецьких закладів та обґрунтовано необхідність структурної реформи сфери культури задля адаптації виробництва культурних продуктів до ринкових умов. Ухвалений раніше процес оптимізації функціонування художніх колективів був конкретизований з урахуванням потреби збереження й популяризації історико-культурної спадщини країни. Усебічну підтримку мали отримувати передусім ті колективи, які представляли національний художній рівень, або мали особливу історичну цінність і потребували збереження, або перебували в районах мешкання національних меншин, або були експериментальними [8, с. 96].

У 1988 р. Міністерство культури й Державна адміністрація промисловості та торгівлі видали «Повідомлення про посилення управління ринками культури» [7], в якому офіційно було висунуто концепцію культурних ринків, і водночас уточнено сферу управління ними, завдання і керівні принципи функціонування ринків культури. Цей документ знаменує офіційне визнання статусу «культурного ринку» в Китаї. У 1989 р. Державна рада схвалила створення Адміністрації ринку культури при Міністерстві культури і розпочала формування загальнонаціональної системи управління ринком культури.

Найважливіше на цьому етапі реформування культурної системи – визнання наявності ринку культурних продуктів («культурного ринку») і потреби в ньому. З поглибленням реформи економічної системи, з дедалі більшою диверсифікацією ринку поступово з'явилися й атрибути індустрії культури.

Резолюція ЦК КПК із низки важливих питань зміцнення китайської духовної цивілізації, ухвалена на шостому пленарному засіданні чотирнадцятого Центрального комітету в 1996 р., розвинула принципи реформування культурної системи. Резолюцією визнано, що «реформа культурної системи є фундаментальним виходом для процвітання і розвитку культурних починань», її метою «є підвищення життєздатності культурних починань, повна мобілізація ентузіазму працівників культури та створення більш видатних творів і пошук видатних талантів» [13].

Важливі рішення щодо подальшого розвитку культури в Китаї та розв'язання двоєдиного завдання збереження й поширення традиційної культури і водночас культурної модернізації Китаю були підняті на XIV з'їзді КПК та знайшли своє відображення в промові Ден Сяопіна, проголошеній ним під час інспекційної поїдки на південь країни. З цими подіями китайські дослідники пов'язують початок другого етапу реформування сфери культури (1993–2002 рр.).

На цьому етапі слід відзначити два знакових документа з реформування культурної системи: це матеріали «П'ятої пленарної сесії ЦК КПК з формування національного економічного і соціального розвитку», затверджені в жовтні 2000 р., та урядові «Пропозиції до річного плану» того ж року [12]. У цих документах вперше на офіційному рівні висунуто концепцію «індустрії культури» та окреслено напрями вдосконалення політики її формування й розвитку. Якщо в 1980 рр. набула легального статусу й подальшого поширення концепція «культурного ринку», то в наступне десятиліття розвинулася практика формування «культурної індустрії» як сфери, продукти якої й насичують культурний ринок.

Разом тим в інших сферах суспільного життя йде цілеспрямоване насичення їх культурною й морально-етичною компонентою. У 2000 р. Цзян Цземінь висунув гасло «управління державою за допомогою моралі» (і Де чжи го), згодом він неодноразово виступав за «посилення соціалістичного ідеологічного і морального будівництва». У вересні 2001 р. ЦК КПК видав «Програму будівництва громадянської етики» [16], де були сформульовані основні моральні норми, які слід пропагувати в суспільстві засобами не лише чистої пропаганди, а й культурними. Документом узагальнено досвід і уроки реформи культурної системи за попередні роки та констатовано, що протягом цього періоду було створено систему ринку культури, що включає ринок перформансів

у сфері культури, ринок кіно і телебачення, ринок аудіовізуальних засобів, ринок культурних розваг і ринок культурного туризму.

Реформу культурної системи, що відбувалася на другому етапі, можна охарактеризувати передусім як законотворчо-правову, адже головна увага була зосереджена на формуванні правового поля країни в галузі культури з метою сприяння її розвитку в ринкових умовах. Згідно зі статистичними даними протягом цього періоду Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників, Державною радою і Центральним управлінням культури були розроблені й набули чинності понад 200 законів і постанов, програмних документів або відомчих постанов, що охоплюють сценічне мистецтво, пресу і публікації, радіо і телебачення, Інтернет. Це, зокрема, «Закон про авторське право», «Положення про управління телерадіомовленням», «Положення про управління кіно», «Положення про видавниче управління», «Положення про управління аудіовізуальною продукцією», «Положення про управління друкарською діяльністю» тощо.

Переломним моментом, що закріпив ринкову успішність реформи культурної системи на другому етапі, було формування так званих «культурних груп». На початок 2002 р. було сформовано понад 70 виробничих груп у сфері культури, серед яких: Китайська радіотелевізійна група і Китайська видавнича група, які географічно охоплювали Пекін, Шанхай, Гуандун, Цзянсу, Чжецзян, Сичуань тощо. У рамках реформування кіно того ж року було відкрито понад 30 нових кінотеатрів [13].

З 2002 р. до сьогодні триває третій етап реформування сфери культури, на якому модернізована й трансформована до ринкових умов китайська культура та сучасна культурна продукція почали експансію на зовнішні ринки, зарозом цілеспрямовано «експортуючи» в країни світу глибинні основи традиційної китайської культури. Особливої інтенсивності набула підтримка розвитку культурної сфери після XVI з'їзду КПК (2002 р.), на якому в частині визначення мети, завдань, шляхів і форм культурного будівництва в країні вперше було здійснено «технологічний» поділ складників сучасної сфери культури на культурні підприємства і культурні індустрії та наголошено на граничній важливості розбудови обох. У 2004 р. рішенням ЦК КПК «Про посилення будівництва правлячої партії» висунуто концепцію «культурної продуктивності» і вперше з'явився вираз «розвиток культурно-продуктивних сил» [14].

Таким чином, у відході від марксистської ідеології було здійснено великий, принциповий і надзвичайно важливий крок: культуру було визнано продуктивною силою суспільного розвитку. Відповідно, змінилося ставлення до неї з боку державного та партійного керівництва, що відбилося на фінансовому забезпеченні культурної сфери. Відтак реформа також зробила прорив в області фінансування.

Протягом тривалого часу інвестиції і фінансування у сфері культури цілковито залежали від уряду, що був єдиним інвестиційним органом у країні. Натомість канали для інвестування приватного капіталу та іноземних інвестицій практично були відсутні або не працювали, існуючи лише номінально. Після XVI з'їзду КПК департамент культури послідовно видав низку розпоряджень та інших директивних документів, положеннями яких було знято обмеження і введено заохочення приватних підприємств інвестувати в культурну сферу. Поступово приватні підприємства перетворилися на основне джерело інвестицій у багатьох областях культури. Згідно зі статистикою, у 2003 р. у всій країні було випущено 197 фільмів, а виробництво 60 з них проінвестовано приватними компаніями. Однак буквально за рік з понад 100 фільмів, випущених у 2004 р., уже 80% вироблені приватними підприємствами [13]. Приватні кіно- і телекомпанії перетворилися на важливий і найпотужніший складник кіно- і телеіндустрії Китаю. З поглибленням реформи культурної системи деякі культурні підприємства провели реформи системи акціонерного капіталу і домоглися фінансування на ринку капіталу.

Однак бюджетне фінансування культурної сфери, попри всі новації, з року в рік залишалося незмінним. Зростала лише частка і розмір приватних інвестицій. Так, розмір бюджетних витрат у галузі культури, освіти, науки та охорони здоров'я (це – одна бюджетна стаття) у 2001 р. склав 36,19 млрд юанів, що виявилося на 16,2% більше, ніж у попередньому році [10]. Ці кошти пішли на стра-

тегічні завдання – будівництво ключових культурних проектів, таких як комплексні культурні станції в містах і селах, книжкові магазини в сільській місцевості, безкоштовну демонстрацію фільмів у сільській місцевості. У країні відкрито 1743 безкоштовних громадських музеїв і меморіальних залів, здійснено комплексні заходи з захисту основних культурних об'єктів та ключових реліквій і нематеріальної культурної спадщини [11].

Залучення приватних інвестицій у сферу культури та перетворення культурних суб'єктів на суб'єктів господарювання дозволило спрямувати державні асигнування на створення безперешкодного й загальнодоступного користування величезною культурною спадщиною Китаю та його культурними об'єктами. З 2004 р. державні музеї, меморіальні зали та мистецькі галереї поступово запровадили систему безкоштовного відвідування. У 2005 р. розпочато будівництво загальнодержавної системи культурного обслуговування, в рамках якої реалізовано проекти створення культурних інформаційних ресурсів, сільських журналів та книгарень, проекти виробництва фільмів на сільську тематику та інші культурні проекти, спрямовані на розширення й поглиблення культурної життєдіяльності людей.

Висновки. Отже, за порівняно короткий період часу офіційна культурна політика КНР зазнала кардинальних змін. Поглиблення стратегічного курсу на розвиток «п'яти складників цивілізації» як способу перетворення Китаю на могутню культурну державу залишається головним завданням і для нинішнього лідера держави – Сі Цзіньпіня. Із його приходом до керівництва державою закладений попередниками у культурні царині курс на відродження позитивного ставлення до конфуціанства як основи для формування китайського суспільства набув нової сили й оформився як знаряддя культурної експансії Китаю та перетворення його на світового лідера засобами «м'якої сили».

Список літератури:

1. Абрамов В.А. Глобализирующий Китай: грани социокультурного измерения. Москва : Восточная книга, 2010. 240 с.
2. Каретина Г.С. Традиционная культура и процесс модернизации в Китае. *Россия и АТР*. 2009 № 4. С. 141–148.
3. Кіктенко В.О. Від революції до модернізації: стратегія та ідеологія КНР періоду реформ. *Східний світ*. 2015. № 1. С. 83–93.
4. Турушева Н.В. Позиция КПК КНР по реформированию культурной сферы (конец XX – начало XXI в.). *Вестник Томского государственного университета*. 2012. № 1. С. 106–108.
5. Объекты всемирного наследия ЮНЕСКО в Китае. Чайна Лайн. URL : <https://www.chinaline.su/info/ob-ekty-vsemirnogo-naslediya-yunesko-v-kitae> (дата звернення: 22.01.2021).

6. 1983年國務院政府工作 (Звіт про роботу уряду Державної ради КНР за 1983 рік. URL : http://big5.china.com.cn/guoqing/2012-02/15/content_24641947.htm (дата звернення 20.01.2021).
7. 1988年国务院政府工作报告 (Звіт про роботу уряду за 1988 рік). URL : http://www.gov.cn/test/2006-02/16/content_200865.htm (дата звернення 23.01.2021).
8. 李国. 如何提高艺术表演团体的市场生存能力. 艺术评论 中国艺术研究院2009年 04期. 2009. P. 96–99 (Лі Чу. Як підвищити життєздатність ринку творчих колективів. Китайська академія мистецтв. *Art Review*. № 4. 2009. С. 96–99).
9. 張西關, 洪永平. 中國文化法律法規和製度 (Норми китайського культурного законодавства та заклади культури. Пекін). 1998. 100 с.
10. 关于2000年中央和地方预算执行情况及2001年中央和地方预算草案的报告—2001年3月6日在第九届全国人民代表大会第四次会议上财政部部长项怀诚 (Про виконання центрального і місцевих бюджетів в 2000 р і звіт про проектах центрального і місцевих бюджетів на 2001 рік на четвертій сесії Дев'ятого Всекитайських зборів народних представників 6 березня 2001 р. URL : http://www.gov.cn/gongbao/content/2001/content_60716.htm (дата звернення 24.01.2021).
11. 2010年中央和地方预算执行与2011年预算草案报告 (Про виконання центрального і місцевих бюджетів у 2010 р. URL : http://www.gov.cn/2011lh/content_1826493.htm (дата звернення 20.01.2021).
12. 中共中央关于制定国民经济和社会发展第十个五年计划的建议 (Пропозиції щодо десятої п'ятирічки соціального розвитку ЦК КПК з питань формування національної економіки. URL : http://www.gov.cn/gongbao/content/2000/content_60538.htm (дата звернення 25.01.2021).
13. 我国文化体制改革历程 (Процес реформування культурної системи Китаю. China Net). URL : <http://news.sina.com.cn/c/2006-04-03/16239518895.shtml> (дата звернення 20.01.2021).
14. 中共中央关于加强党的执政能力建设的决定 (Рішення ЦК КПК «Про посилення будівництва правлячої партії»). URL : http://www.gov.cn/test/2008-08/20/content_1075279.htm (дата звернення 20.01.2021).
15. 2017年中華人民共和國文化和旅游部文化發展統計公報 (Статистичний бюлетень з розвитку культури Міністерства культури і туризму Китайської Народної Республіки в 2017 році). *China Culture News*. 2018. 06.01.
16. 公民道德建设实施纲要 (Програма будівництва громадянської етики). URL : http://www.gov.cn/gongbao/content/2001/content_61136.htm (дата звернення 20.01.2021).
17. 舉世矚目的中國共產黨第十七次全國代表大 (XVII Національний конгрес Комуністичної партії Китаю). URL : <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/106155/index.html> (дата звернення 24.01.2021).

Zheng V.A. CULTURAL POLICY IN PRC DURING THE CHINESE ECONOMIC REFORM (1978–2010-S)

The article deals with the analysis of the PRC cultural policy during the modernization period. The purpose of this article is to analyze the main decisions of Chinese authorities and to characterize its stages from 1978 to 2010s.

The main government documents relative to cultural values preservation have been revealed. The ideological bases, fundamental tasks and priorities of Chinese Communist Party and government in the cultural field have been shown. The growth of cultural area in Chinese state policy during 'reform and opening-up' period has been grounded. It has been pointed out that Communist Party leaders paid a great attention to the revival and spreading of national cultural heritage not only among Chinese citizens, but also abroad.

The main stages of cultural policy reforms in Public Republic China from 1978 have been described. It is ascertained that during the first stage (1978–1992) Chinese authorities paid attention mostly to an estimation of cultural market and began important reforms in the legislation.

During the second stage (1993–2002) the spreading of traditional Chinese culture was begun, and at the same time, the development of the practice of forming a cultural industry, growth of moral and ethic components of cultural field as well as spreading of the principal moral standards were started. The PRC legal framework in the cultural field was improved for its development in the market environment.

On the third stage of cultural field reforms, which is going on since 2003, Chinese culture has been modernized and adapted to competitive business environment. At the same time cultural expansion on the foreign countries have been started as well as the spreading of the main bases of traditional Chinese cultural values.

Key words: *Chinese economic reform (modernization), cultural policy, spiritual heritage, cultural reforms, cultural expansion.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 392:392.12:477.86/.87

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.26>

Войтович Н.М.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Денис І.З.

Національний лісотехнічний університет України

ДЕМОНОЛОГІЧНІ МОТИВИ РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ БОЙКІВ

У статті розглядається родильна обрядовість у контексті народних демонологічних вірувань; аналізуються ті демонологічні мотиви, які, за уявленнями українців Бойківщини, детермінували стан вагітної жінки, могли впливати на майбутнє життя дитини; детально описано ритуально-магічні дії, які оберігали як матір, так і немовля від потенційної шкоди «нечистої сили».

Методологія дослідження – системний підхід до вивчення традиційно-побутової культури з використанням загальнонаукових методів, насамперед систематизації та узагальнення. Для уточнення вже відомої інформації зі сфери родильних обрядів, розуміння символіки певних демонічних нашіарувань, відстеження трансформаційних процесів у народних віруваннях проведено низку польових експедицій. Застосовуємо також метод пережитків та історико-порівняльного аналізу.

Наукова новизна розвідки – це акцент на демонологічних аспектах сімейних обрядів на підставі введення у науковий обіг польових етнографічних матеріалів.

Висновки. Урбанізація, боротьба церкви із народними віруваннями, забобонами, вплив засобів масової інформації та соціальних мереж, культурна і туристична політика держави завдають шкоди та вносять корективи у цю архаїчну ділянку народної культури бойків. Попри все остання порівняно добре збереглася у зазначеному етнографічному районі, а окремі її аспекти мають давнє походження. Загалом це стосується і родильної обрядовості, і народної демонології. Деякі вірування, уявлення, магічні рецепти є зовсім нераціональними у XXI столітті, проте окремі (наприклад, якнайшвидше здійснення обряду хрещення, давні способи захисту немовляти від «зуроків») можна зафіксувати і нині у процесі польових пошуків серед українців Карпат, що може вказувати на раціональність їхнього застосування.

Ключові слова: народна демонологія, народна культура, родильна обрядовість, Бойківщина, бойки.

Постановка проблеми. Нині, в добу незалежної України, актуальною є проблема збереження етнокультурної спадщини. Саме тому надзвичайно важливо досліджувати елементи традиційної культури, детально аналізувати усі її складники, зокрема й «нижчу» міфологію. Актуалізація питань, пов'язаних із народною демонологією та її осмисленням, є украй необхідною і з огляду на те, що сфера вірувань наповнена різними демонологічними мотивами та «присутня» в усіх елементах традиційно-побутового життя, зокрема у календарній, сімейній, родильній обрядовостях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Перший опис традиційного життя українців Бойківщини належить перу Ігнація Любича-Червінського у відомій його праці “Okolica zadniestraska między Stryjem i Łomnicą”, де автор проаналізував обряди, пов'язані із хрестинами та їхнім святкуванням [19, с. 247–249].

На магічних моментах окремих вірувань бойків акцентував увагу Данило Лепкий. Йдеться про апотропейні засоби захисту дитяти від русалок та смерті загалом; переконання про пошук померлою дитиною хреста; ірраціональні методи лікування дитячих хвороб [12; 10; 11].

У спільній розвідці Яна Фальковського і Богдана Пашницького “Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem” побіжно проаналізовано низку магичних табу, які стосувалися вагітної жінки, породіллі, перелічено символічні предмети чи інгредієнти, які додавалися до першої купелі [18, с. 73–74].

Родильні обряди бойків є сферою наукового зацікавлення сучасних дослідників Романа Гузія та Лесі Горошко, які описують ті магично-ритуальні дії під час родильної обрядовості, що побутовували на Старосамбірщині [7].

Трансформаційні процеси, порівняльний аналіз традиційного й нового в елементах родильних звичаїв та обрядів Бойківщини здійснює київська дослідниця Зоряна Небесна [13]. Однак сучасних розвідок, які б акцентували увагу саме на демонологічному контексті родильної обрядовості бойків, на жаль, зовсім небагато.

Постановка завдання. Мета статті – показати присутність демонологічних мотивів у сфері родильної обрядовості; проаналізувати ті народні вірування, забобони, табу, які, за уявленнями горян, впливали на стан породіллі, майбутню долю новонародженої дитини; описати ритуально-магічні дії, які захищали як матір, так і дитину від негативного впливу «нечистої сили»; акцентувати увагу на тих магичних рецептах, які мають давнє світоглядне походження та практичне застосування навіть у XXI столітті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно із традиційними уявленнями українських горян час та обставини зачаття мали визначальний вплив на долю дитини. Бойки вірили, що діти, зачаті на Великдень, ставали *вовкунами* або ж «як ся дітина зробит на велике свято, то та дітина нечиста – опирь» [4, арк. 15].

Серед масиву південнослов'янських вірувань можна відшукати уявлення про демонів долі та навіть принесення їм жертви, зокрема, коли перше зістрижене дитяче волосся викидали на смітник (гній). Дослідник польської традиційної культури Адам Брюкнер суттєво доповнив їх тим, що спочатку слов'яни із такого волосся готували ритуальну страву – так звану «бабину кашу» для рожаниць, випрошуючи таким чином щасливе майбутнє для новонародженої дитини [17, с. 171]. Такі сюжети характерні і для українців Бойківщини: «Баба-повитуха знала, що дітину чекає. Як ся дітина вродила, то якась душыи стоїт під вікном і всьо бабі розкажує про ту дітину». «Як уже відгуляли весілля, то дівка ся покрис. Як буде

у вінци – буде ся віддавати. Як уже його поколисали, то ся повісит» [6, арк. 17].

Тут побутовували уявлення про жіночих демонологічних персонажів (повітруля, перелесниця), підгрунтям для формування яких було народження дітей із різними зовнішніми вадами, зокрема надмірно великими головами чи потворними обличчями. Саме це, за народними переконаннями, легітимізувало у сільській громаді ще XIX – початку XX століття аборти чи навіть дітовбивство. Польові матеріали свідчать, що різні фізичні відхилення новонародженого давали підстави уподібнювати його до представників демонологічного пантеону: «Лупирь, то вродилося таке рахітне, червоне було, росло хіба в голову» [2, арк. 6].

Варто зазначити, що й поведінка вагітної жінки регламентувалася чіткими магичними нормами. Сільське населення Українських Карпат вважало, що відмова вагітній у чому-небудь запрограмує нещасливу долю для її ще ненародженої дитини і вона може навіть стати жебрачкою [5, арк. 11]. Доля дитини, навіть обставини її смерті, у народному уявленні детермінувалися поведінкою вагітної. Бойки вірили, що майбутній матері заборонено тримати в руках мотузку, бо тоді її дитину чекатиме доля повішеника [16, с. 180]. Очевидно, що труднощі материнства іноді штовхали жінок на аморальні вчинки (аборти, дітовбивства). Проте сільська громада їх частково виправдовувала, особливо, коли йшлося про порятунок села від голоду, неврожаю: «Жона вагітна має ся купати у прорубі, то дощ піде. Але казали, шо її дитина на воді має погинути, не доживе свого віку, втопиться» [3, арк. 18].

Особливі магичні засоби захисту використовували мешканці Бойківщини і після народження дитини, на яку, як вірили, чекало чимало темних сил. Наприклад, здатністю зашкодити поглядом (врікати. – *Авт.*), особливо дитині, яка була ще нехрещеною, володіла «нечиста» жінка (у якій були регули. – *Авт.*): «Споганити може жона дітину, коли «на ній є» [15, с. 485]. Коли ж дитина захворіє, то лікували хворобу яйцем, яке батько ніс опівночі у дупло верби, що росте на перехресті чотирьох доріг. На території Рожнятівського району Івано-Франківської області місію лікаря дитячих хвороб виконував представник однієї із найшанованіших і наймагічніших професій у селі – коваль [5, арк. 17].

Іноді завдавали шкоди чи визначали усе подальше життя людини чарівники, які вдавалися до чорної магії та використовували речі із померлої людини: «З мертвого полотна тов нит-

ков обв'язали мале дівча, аби до неї хіба мертві хлопці хотіли ся женити» [3, арк. 7]. «Був у нас в селі еден чоловік, шо вічно спав, бо хтось поставив із його сорочки, як він був дитинов, кусок у домовину мертвому» [2, арк. 20].

Як стверджував І. Кузів, під час процесу пологів ліжко породіллі на Бойківщині обмальовують освяченою крейдою, а в одвірку залишають встромлений ніж [9, с. 336]. Породіллі завжди тримала біля себе залізні речі як оберіг від нечисті, а після того, як дитина народилася (особливо у першу ніч), хтось із родичів пильно оберігав, щоб її часом не поміняли представники демонічних сил. Таких в уяві українських горян було багато, зокрема і *вітерниця*, яку бойки намагалися обманювати, поклавши у ліжко біля новонародженого макогін і спеленавши його [12, с. 269], адже навіть вислів «облизати макогін» означав «понести заслужену кару, піймати облизня» [14, с. 17].

Мотив підміни дітей характерний і для карпатської *перелесниці*. Демонологічні оповідки про останню зафіксовано польськими етнографами на Старосамбірщині у XIX ст. [20, с. 440–441]. Сучасний польовий матеріал також це підтверджує: «Малиньку дітину ссе. То треба прикладати то, шо дітина наробит, до грудий або котячку, або у шось вінчавне завити дітину, або тим вінчавним на вікні поробити ляльки» [4, арк. 14].

Загалом екскременти є поширеним обереговим засобом у демонологічній практиці, а використання ляльки є свідченням ритуально-магічної імітації, адже таким чином «перелесниця прийде, але буде ссати ті ляльки (замість дитини. – *Авт.*) і потім уже не прийде» [20, с. 440]. Від небажаного приходу *перелесниці* чи *повітрулі* бойки застосовували низку магічних способів: дитячі груди намащували екскрементами, прикладали залізні речі, зокрема й копійки [6, арк. 5].

Існував ще один цікавий ритуал для повернення своєї дитини: «Як на Великдень пекти паску, то слід ставити дітину вітерниці на лопату, класти її, ніби хочеш пекти ту дітину» [4, арк. 5]. Отже, пов'язаний він був із вогнем та осередком домашнього вогнища в оселі. Коли ж жіночим демонічним персонажам вдавалося викрасти та поміняти людську дитину на свою, то останню (*обмінника*) били: «Казали, що десь на печі клали огинь, яйце розбивали тим однолітком (прутиком ліщини, який виріс за один рік. – *Авт.*), дірочки такі робили ним, воду туди лляли. Потім вона приходила і питала: «Що ти робиш?» – «Їсти варю». «А де ти виділа, шоби в яйці їсти

варити?» – «А де ти виділа, аби літавиця мою дітину забрала?» – і вертала дітину» [4, арк. 17].

Такі демонологічні сюжети не є унікальними, адже у них простежуємо використання апотропейного засобу від «нечистих» покійників, який викликає ефект подиву. «Нечистих» покійників бойки дуже боялися, вважали навіть, що часта смерть дітей спричинена їхнім похованням у «чистій» землі, тобто в межах кладовища. Тому дуже часто горяни наважувалися на радикальні дії, зокрема виривали хрест із могили померлого [4, арк. 19].

Традиційно важливе магічне значення мав процес першого грудного вигодовування, оскільки він населенням Українських Карпат вважався першою ініціацією, після якої дитина, скуштувавши материнського молока, ставала грішною, втрачала «чистоту» [2, арк. 2].

Давніми за походженням є уявлення українців Карпат про душі померлих дітей і їхню демонічну персоніфікацію. Бойки вважали, що недоношена чи страчена дитина може стати *хованцем* / *годованцем* – одним із типів домашнього духа, уявлення про якого характерні для карпато-балканської зони. Підтвердженням цієї гіпотези є записані нами на території Бойківщини такі його назви: *Олекса, Федьо, Юрко, Іванцьо, Панько, Андрейко*. Ілюструє цю версію і матеріал із Гуцульщини: «Щоб багатство розводилося, жінка має свою першу дитину закопати живою на тому ґрунті, на котрому хочеться, щоб багатство розводилось» [8, с. 189]. Це дає підставу гіпотетично припускати, що демонім «*хованець*» первісно пов'язаний із недоношеними або страченими дітьми, яких осоромлені покритки, побоюючись громадського осуду та покарання, часто закопували під порогом хати, тобто ховали від інших людей [1, арк. 6].

Водночас у бойківській системі демонічних вірувань існує низка демонічних персонажів, генезис яких безпосередньо пов'язаний із душами померлих дітей. Це мавки, майки, потерчата, недонощі, спокуса, покуса, змітки, зишла, нехристи, змітча, страдчики. Причиною їхнього перетворення на шкідливих демонічних істот була неможливість перетину кордону, який вів до потойбічного світу. Бойки також вірили, що вбивство матір'ю дитини / аборт – великий гріх, наслідки якого відіб'ються не лише на безпосередній виконавиці цього вчинку, а й на усій сільській громаді, оскільки покаранням за нього буде тотальний град, який призведе до неврожаю та голоду [3, арк. 9].

Відповідно до етнографічних матеріалів, сюжетів міфів і легенд, народних уявлень жінка,

яка зробила аборт, буде покарана за цей гріх. Проте вона це відчує лише на «тому» світі, адже їй доведеться їсти своїх ненароджених убитих дітей [3, арк. 5]. Часто таку жінку уподібнюють до свині, яка їсть своїх поросят, або до квочки. Проте це не відлякувало майбутніх матерів, більше того – траплялися випадки, коли вони за допомогою чарівників хотіли з'ясувати посмертну долю страченої дитини: «Хотіла одна ввидіти свою таку дітину. Пішла до ворожбита: «Йди на Йордан під церков, лиш кожух натягни навиворіт». А її дітинка йде із відрами і каже: «То ти мене й тут найшла». То добре, що була в кожусі, бо рано дивітьсі, а кожух весь подертий. То ї так тоті діти обшарпали» [5, арк. 8].

Висновки. Урбанізація, боротьба церкви із народними віруваннями, забобонами, вплив засо-

бів масової інформації та соціальних мереж, культурна і туристична політика держави завдають шкоди та вносять певні корективи у цю архаїчну ділянку народної культури бойків. Та попри все остання порівняно добре зберіглася у зазначеному етнографічному районі, а окремі її аспекти мають давнє походження. Стосується це і родильної обрядовості, і народної демонології.

Деякі вірування, уявлення, магічні рецепти є зовсім нерациональними у ХХІ столітті, проте окремі (наприклад, якнайшвидше здійснення обряду хрещення, давні способи захисту немовляти від «уроку») можна зафіксувати і нині під час польових пошуків на території Українських Карпат, що свідчить про актуальність і раціональність їхнього застосування для мешканців досліджуваного регіону.

Список літератури:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 208-Е. Арк. 1–8.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 209-Е. Арк. 1–30.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 210-Е. Арк. 1–23.
4. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 211-Е. Арк. 1–19.
5. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 215-Е. Арк. 1–17.
6. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 216-Е. Арк. 1–19.
7. Гузій Р., Горошко Л. Родильні звичаї та обряди на Старосамбірщині (за матеріалами польових досліджень). *Народознавчі зошити*. 2010. № 5/6. С. 611–617.
8. Кісь О. Жінка у традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Львів, 2012. 287 с.
9. Кузів І. Житє-бутє, звичаї і обичаї горського народу. *Зоря*. 1889. № 20. С. 336–337.
10. Лепкий Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря*. 1886. № 15/16. С. 269–270.
11. Лепкий Д. Обряд хрещення малих дітей на Русі та деякі вірування і забобони людови. *Зоря*. 1887. № 18. С. 297–298.
12. Лепкий Д. Про народні забобони. *Зоря*. 1884. № 13. С. 105–107.
13. Небесна З. Звичаї при народженні дитини на Бойківщині. Динаміка змін в обрядовості ХХ – ХХІ століть. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 6. С. 40–46.
14. Сов'як П. Мак у віруваннях та обрядовості бойків. *Літопис Бойківщини*. 2002. № 1. С. 16–18.
15. Толстая М.Н. Из материалов карпатских экспедиций. *Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы*. Москва : Индрик, 2001. С. 477–495.
16. Франко І. Людови вірування на Підгір'ю. *Етнографічний збірник*. 1898. Вип. V. С. 160–218.
17. Brückner A. *Mitologia słowiańska i polska*. Warszawa, 1980. 383 s.
18. Falkowski J., Pasznyi B. *Na pograniczu lemkowski-bojkowskim: Zarys etnograficzny*. Lwów, 1935. 128 s.
19. Lubicz-Czerwiński J.I. *Okolica zadniestrza między Stryjem i Łomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy*. Lwów, 1811. 281 s.
20. Strzetelska-Grynbergowa Z. (1899). *Staromiejskie. Ziemia i ludność*. Lwów, 676 s.

Voitovych N.M., Denys I.Z. DEMONOLOGICAL MOTIVES OF THE BIRTHING RITUALISM OF THE BOYKOS

The aim of the research is to show the presence of demonological motives in the field of the birthing rituals; to analyze those people's beliefs, prejudices, taboos, which, according to the highlanders, influenced the state of pregnant women, the future fate of a newborn child, etc., describe ritual-magic actions that defended both from the negative effects of "evil spirits".

The methodological basis of the study is the principle of historicism, a systematic approach to the studying of phenomena and objects of traditional culture using general scientific methods, primarily systematization and generalization. In order to expand the source base, the field ethnographic expeditions were conducted. Field ethnographic method was used to expand the factual basis of research, updating it with new colorful details, clarifying the content and nature of the individual elements of demonological layer of the birthing ceremonies, observing the transformation of traditional beliefs. Distributed in ethnology methods of relics and historical-comparative method were used in the process of research.

The scientific novelty of the study is to broaden the knowledge about the demonological aspect of birthing ritualism by attracting new factual data into scientific circulation, especially field ethnographic materials.

Conclusion. *Despite significant obstacles (urbanization processes, the impact of the church, the media, the imperfect state policy in the field of culture, tourism, etc.) investigated area of traditional culture and the chosen ethnographic method have good perspectives. There are grounds for this, in particular, the relatively well-preserved ethnocultural heritage of the local population, the ancient origin of many elements of the birthing rituals and the system of demonological beliefs of the Boykos in general. It is concluded that most beliefs, taboos and ordinances have an irrational mythological basis. However, some of them (such as the necessity for early ritual of christening, methods of protection against evil eye etc.) are prevalent among the highlanders of the Carpathians today, indicating their rationality.*

Key words: *folk demonology, folk culture, birthing ritualism, Boykivshchyna, the Boykos.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 93/94+930+327

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.27>

Данилюк І.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВИТОКІВ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

У статті досліджуються підходи до визначення витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу.

У статті проаналізовано п'ять сучасних підходів щодо визначення витоків правосуб'єктності Святого Престолу на міжнародній арені: 1) виведення витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу з історичного минулого (так звана «історична група»); 2) від визнання Апостольського Престолу іншими державами та підтримання двосторонніх дипломатичних відносин (так звана «державницька група»); 3) із особливої духовної місії Святого Престолу та Католицької церкви (так звана «духовна група»); 4) від Латеранських угод (так звана «латеранська група»); 5) заперечення правосуб'єктності Святого Престолу (так звана «група виключення»).

Представники «історичної групи» вважають, що міжнародна правосуб'єктність Святого Престолу є залишком його «видатної ролі» в середньовічній політиці та дипломатії. Дослідники «історичної групи» апелюють до історичного минулого ватиканської дипломатії й акцентують увагу на внеску Святого Престолу в історичний розвиток середньовічної Європи та загальносвітовий розвиток періоду нового часу і сьогодення.

Представники «державницької групи» вбачають витoki міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу лише при визнанні Апостольського Престолу іншими державами. На думку дослідників «державницької групи», визнання значною кількістю держав Святого Престолу і встановлення офіційних відносин є основним доказом правосуб'єктності Святого Престолу.

Представники «духовної групи» вбачають основу міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу в унікальній духовній місії, яку представляє Святий Престол у світі. На думку прихильників «духовної групи», міжнародна правоздатність Святого Престолу ґрунтується на духовному авторитеті Католицької церкви і її місії у світі.

Представники «латеранської групи» вбачають витoki міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу в Латеранських угодах 1929 року зі створенням незалежного міста-держави Ватикан. На думку прихильників «латеранської групи», саме Латеранські угоди надали міжнародний статус Святому Престолу.

Представники «групи виключення» заперечують правосуб'єктність Святого Престолу на міжнародній арені та визначають його як суто релігійну організацію.

Ключові слова: міжнародні відносини, дипломатія, Святий Престол, Ватикан, Католицька церква.

Постановка проблеми. У процесі дослідження дипломатичної діяльності Святого Престолу перед сучасним науковцем постає низка викликів, які кореняться в історичному минулому ватиканської дипломатії, духовних витоків влади та сучасному статусі Апостольського Престолу на міжнародній арені. Одним із таких викликів є фундаментальна проблема правосуб'єктності

Апостольського Престолу на міжнародній арені. Дискусуючи щодо міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу, науковці сформували кілька підходів щодо питання витоків правомочності Святого Престолу на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії існує чимало наукових досліджень і науково-

популярних публікацій, присвячених дипломатичній діяльності Святого Престолу на міжнародній арені. Так, у зарубіжній історіографії питання міжнародної правосуб'єктності та статусу Святого Престолу вивчали Рональд Макдональд і Дуглас Джонстон [40], Роберт Араужо [27], Гаєтано Аранджо-Руїс [25], Ян Браунлі [29], Джеймс Кроуфорд [33], Роберт Араухо та Джон Лукал [26], Роберт Дженнінгс та Артур Уоттс [37], Джозеф Кунц [38], Бруно Експозіто [34], Роберт Греєм [36], Джон Лайоло [39], Маріо Барбатто [28], Гай Голан [35], Йодок Трой [44], Сергій Дьяченко [3], Юрій Карлов [7], Теряна Зонова [5] та інші.

У вітчизняній історіографії першопрохідцем із дослідження міжнародного статусу Святого Престолу був український історик діаспори В'ячеслав Заїкін, який у міжвоєнний період, досліджуючи історію релігій, залишив цікаві нотатки щодо дипломатичного статусу та витоків влади Святого Престолу на міжнародній арені [4]. В Україні об'єктивне наукове дослідження дипломатичної діяльності Святого Престолу розпочалося після повалення комунізму та звільнення вітчизняних суспільно-гуманітарних наук від ідеологічних штампів.

Так, за період незалежності в українській історіографії було опубліковано такі наукові праці, присвячені дипломатичній діяльності Святого Престолу: праця колишнього посла України при Святому Престолі Григорія Хоружого «Ватикан: історія і сучасність» [19]; монографія Михайла Отроша «Статус Святого Престолу в міжнародному праві» [17]; праця Віктора Козлова «Дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Івана Павла II» [9].

Українські дослідники опублікували низку наукових статей, присвячених різним аспектам дипломатичної діяльності Святого Престолу. Так, проблеми міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу досліджували М. Отрош [15; 16], В. Козлов [8; 10], Т. Сироїд [18], В. Мельник [11; 12; 13; 14], А. Гев'юк [1], Т. Іжевська [6], В. Ціватий [20; 21; 22].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд підходів до визначення витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових напрацювань свідчить про те, що в сучасній історіографії при дослідженні дипломатичної діяльності Святого Престолу сформувалися п'ять основних підходів: 1) виведення витоків між-

народної правосуб'єктності Святого Престолу з історичного минулого (так звана «історична група»); 2) від визнання Апостольського Престолу іншими державами та підтримання двосторонніх дипломатичних відносин (так звана «державницька група»); 3) із особливої духовної місії Святого Престолу та Католицької церкви (так звана «духовна група»); 4) від Латеранських угод (так звана «латеранська група»); 5) заперечення правосуб'єктності Святого Престолу (так звана «група виключення») [2, с. 24–25].

Представники «історичної групи» вважають, що міжнародна правосуб'єктність Святого Престолу є залишком його «видатної ролі» в середньовічній політиці та дипломатії. Так, канадський академік і юрист Рональд Макдональд та американо-канадський дослідник міжнародних відносин Дуглас Джонстон у своїх судженнях про місце Святого Престолу в міжнародному праві апелюють до історичного минулого ватиканської дипломатії [40, с. 19] й акцентують увагу на внеску Святого Престолу і Папи Римського в історичний розвиток середньовічної Європи та загальносвітовий розвиток періоду нового часу і сьогодення [40, с. 19–20].

Американський юрист і науковець, автор праці «Природа та роль Католицької церкви і Святого Престолу в міжнародному порядку» [27] Роберт Араужо, який свого часу займав посаду радника Святого Престолу з питань міжнародного права, також апелює до історичного минулого Святого Престолу. Він наголошував на двох особливостях ватиканської дипломатії, а саме на її «непереривній історії» [27, с. 2], яку називав «безперервною дипломатією» [27, с. 2], та її «незмінному інституті Святого Престолу» [27, с. 2]. Подібних поглядів дотримувався й український дослідник В'ячеслав Заїкін, який вважав «Святий Престол найпершим і найголовнішим суб'єктом міжнародного права в європейській континентальній історії» [4, с. 46–47].

До «історичної групи» також належить італійський дослідник сучасних міжнародних відносин Гаєтано Аранджо-Руїс, який бачить витoki міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу в «історичному процесі еволюції міжнародного права» [25, с. 354]. Він зауважує, що «Апостольський Престол був активним актором на міжнародній арені ще до створення національних держав у сучасному розумінні» [25, с. 355]. Як зазначає Гаєтано Аранджо-Руїс, «Святий Престол з тих пір зберігає свою міжнародну правосуб'єктність» [25, с. 359].

Представники «державницької групи» вбачають витоки міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу лише при визнанні Апостольського Престолу іншими державами. З цього приводу англійський юрист та дослідник міжнародних відносин Ян Браунлі писав, що міжнародна правосуб'єктність і юридична особистість Святого Престолу виникає з «принципу ефективності», тобто через те, що інші держави «добровільно визнають Святий Престол» [29, с. 65] та «погоджуються на двосторонні відносини» [29, с. 64] зі Святим Престолом. Цікаво, що Ян Браунлі вважав міжнародну правосуб'єктність Святого Престолу «ефективною» лише для тих держав, які готові вступити в дипломатичні відносини з Апостольським Престолом [29, с. 65–68].

Ідеї Яна Браунлі поділяє австралійський юрист та дослідник міжнародних відносин Джеймс Кроуфорд. На його думку, визнання значною кількістю держав Святого Престолу і встановлення офіційних відносин є основним доказом правосуб'єктності Святого Престолу [33, с. 158–159]. На відміну від Яна Браунлі, який обмежує правосуб'єктність Святого Престолу колом визнаних держав, Джеймс Кроуфорд вважає, що «нині міжнародну правосуб'єктність Святого Престолу уже не можна заперечувати» [33, с. 159]. Причому згаданий вище Роберт Араужо, який простежував витоки правосуб'єктності Святого Престолу в системі міжнародного права в історичному минулому, звертав також увагу на розширення двосторонніх дипломатичних відносин у «безперервній дипломатії» Святого Престолу [27, с. 2]. Державницького підходу дотримувався й німецький дослідник міжнародного права Ласс Опенгайм, який стверджував, що правосуб'єктність Святого Престолу на міжнародній арені ґрунтується на «звичаї і мовчазній згоді більшості держав» [37, с. 324].

Нині 183 суверенних держави підтримують офіційні дипломатичні відносини зі Святим Престолом [23, с. 1303–1328; 288]. Окрім того, Святий Престол має 11 апостольських делегацій у країнах, з якими немає офіційних відносин [24]. Також Апостольський Престол є активним членом низки міжнародних і регіональних організацій [23, с. 1329–1333; 288].

Третя група дослідників міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу (представники «духовної групи») вбачають основу міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу в унікальній духовній місії, яку він представляє у світі. Так, американські дослідники дипломатич-

ної діяльності Святого Престолу на міжнародній арені Роберт Араужо та Джон Лукал у праці «Папська дипломатія і пошуки миру» [26] зазначають, що «міжнародна особистість Святого Престолу виходить з його релігійного, морального і духовного авторитету та місії у світі [...], на яких його вимога як суб'єкта міжнародного права може бути виправдана» [26, с. 4–5]. Дослідники також поділяють ідеї «державницької групи», відповідно до якої правосуб'єктність Святого Престолу в міжнародних відносинах може бути «виправдана і тим, що Святий Престол визнаний іншими державами як повноправний суб'єкт міжнародного права» [26, с. 4–5].

На духовному підході ґрунтується й основна позиція Католицької доктрини щодо правосуб'єктності Святого Престолу. Вона декларує, що дипломатична діяльність Святого Престолу походить від «самого божественного установа» [31, к. 113, §1] та базується на «духовному суверенітеті», щоб здійснювати свою «духовну місію» [32, п. 440]. Духовна концепція дозволяє правосуб'єктності Святого Престолу встановлювати дипломатичні відносини із суверенними державами, вступати в міжнародні організації, підписувати двосторонні та багатосторонні договори, виступати арбітром. Варто зазначити, що навіть Латеранський договір формувався відповідно до цієї концепції: «Суверенітет Святого Престолу у міжнародній сфері як атрибут, властивий його природі, відповідно до його традиції та вимог його місії у світі» [41, ст. 2].

Католицька традиція виводить правосуб'єктність Святого Престолу з духовних витоків його влади. Проте нехтування державницького чи історичного підходу при дослідженні дипломатичної діяльності Апостольського Престолу, на думку автора, звужуватиме спектр наукової роботи, адже діяльність Святого Престолу, Католицької церкви, Пап та ватиканської дипломатії вплинула на історичний процес і систему міжнародних відносин. Активна участь і зацікавленість у двосторонніх відносинах із Апостольським Престолом свідчить про авторитет Святого Престолу та ватиканської дипломатії у світі. Тому необхідний комплексний аналіз витоків правосуб'єктності Святого Престолу. Історичний підхід допоможе простежити історичний досвід ватиканської дипломатії та її традиції, а державницький підхід – продемонструвати широту дипломатичних контактів і зв'язків Святого Престолу. Духовний підхід допоможе проаналізувати моральний авторитет і владу Апостольського Престолу, а комп-

лексний підхід всебічно висвітлить як діяльність ватиканської дипломатії на міжнародній арені, так і роль Святого Престолу у миротворчих процесах [2, с. 27–28].

Деякі дослідники із так званої «латеранської групи» вбачають витоки міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу в Латеранських угодах 1929 року. На їхню думку, саме Латеранські угоди надали міжнародний статус Святому Престолу. Так, Роберт Дженнінгс та Артур Уоттс стверджували, що «суперечлива міжнародна позиція Святого Престолу була вирішена у результаті Латеранського договору між Італією та Святим Престолом від 11 лютого 1929 року. Договір формально відновив членство Святого Престолу у спільноті держав, яке було перерване в 1870 році» [37, с. 673]. Український дослідник Михайло Отрош вважав, що «Латеранські угоди відновили світський суверенітет Святого Престолу» [15, с. 312] на міжнародній арені й «остаточно врегулювали «римське питання» *de facto* і *de jure*» [15, с. 312].

Латеранську концепцію піддає критиці Джозеф Кунц, який вважає, що Латеранський договір вирішив так зване «римське питання»¹ і «примирив Святий Престол з Італією, але жодним чином не створив або не змінив міжнародну позицію Святого Престолу», а сам Латеранський договір, який був укладений між Святим Престолом та Італією, на думку Джозефа Кунца, «попередньо підтверджує міжнародну правоздатність Святого Престолу навіть без території» [38, с. 309].

Роберт Араужо також піддавав критиці спроби звести витоки дипломатичної діяльності Святого Престолу до Латеранського договору: «Синтетичний сенс цього поняття [Святий Престол] не є синонімом Риму, Ватикану чи держави Ватикан². Його [Святого Престолу] значення виходить за межі географічного розташування. Цей факт про природу Святого Престолу посилює його унікальність як міжнародного суверена і міжнародної особистості та пояснює, чому він зацікавлений і

бере участь у міжнародних відносинах із суверенними державами» [27, с. 2].

Також необхідно згадати «групу виключення», яка заперечує правосуб'єктність Святого Престолу на міжнародній арені. Так, деякі з активістів і зовсім заперечують окрему правосуб'єктність Святого Престолу та визначають його як суто релігійну організацію. Наприклад, із 1995 року неурядова організація «Католики за вибором» [30] виступила проти участі Святого Престолу в міжнародних заходах державного рівня та проти участі Святого Престолу у засіданнях ООН. Представники цієї організації стверджували, що «Святий Престол є релігійною організацією, а не державою, і тому він [Святий Престол] не може мати ні особливого статусу в міжнародному праві, ні права брати участь у міжнародних конференціях на державному рівні» [43].

Варто зауважити, що міжнародна спільнота не підтримала таку ініціативу. 16 липня 2004 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй підтвердила статус Святого Престолу як постійного спостерігача в рамках ООН [42], а Комісія ООН із міжнародного права зазначила: «Принцип міжнародного права завжди полягав у тому, що організації, які не є державами, можуть мати міжнародну особистість і потенціал для укладення договорів. Папство надає приклад, особливо в період, який передував Латеранському договору 1929 року, коли Папство не здійснювало територіального суверенітету. Незважаючи на це, Святий Престол вважав, що він володіє міжнародними правомочностями для укладання договорів. Навіть нині, коли існує держава Ватикан [...], договори укладаються не через територіальний суверенітет держави Ватикан, а від імені Святого Престолу, який діє окремо від цієї держави» [45, с. 36].

Одностайності щодо витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу нині немає. Однак можемо спостерігати компромісне поєднання перших трьох підходів: історичного, державницького та духовного. Причому нині піддається дедалі більшій критиці латеранська теорія витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та спроби заперечити його правосуб'єктність [2, с. 30–31]. Варто зазначити, що офіційна доктрина Католицької церкви, відповідно до якої правосуб'єктність дипломатичної діяльності Святого Престолу впливає з «особливої духовної місії» та «наставництва» [32, п. 440], також апелює до «багаторічного і вивіреного досвіду» [32, п. 445] та добровіль-

¹ Римське питання – політичне протистояння між італійським урядом та Святим Престолом, яке тривало з 1861 по 1929 роки й загострилося із 1870 року у зв'язку із захопленням італійським королівством Папської держави і проголошенням Риму столицею Італії. На знак протесту Римський Понтифік оголосив себе «в'язнем Ватикану» та не визнав легітимним італійське завоювання Риму [2, с. 28].

² З юридичної точки зору Святий Престол, місто-держава Ватикан і Католицька церква є трьома різними суб'єктами. Однак міжнародною правосуб'єктністю володіють лише Святий Престол і Ватикан. Католицька церква не має міжнародної правосуб'єктності, проте вона представлена на міжнародній арені у двох іпостасях: Апостольським Престолом і Ватиканом [2, с. 33].

ного визнання іншими суб'єктами міжнародного права [32, п. 440].

Висновки. Здійснивши аналіз наявної наукової та науково-публіцистичної літератури, можемо констатувати, що проблематика дипломатичної діяльності Святого Престолу користується популярністю як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Водночас проблема витоків правосуб'єктності Святого Престолу немає одностайності.

Історіографічний аналіз демонструє наявність п'яти підходів щодо трактування витоків правосуб'єктності Святого Престолу на міжнародній арені: 1) виведення витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу з історичного минулого (так звана «історична група»); 2) від визнання Апостольського Престолу іншими

державами та підтримання двосторонніх дипломатичних відносин (так звана «державницька група»); 3) із особливої духовної місії Святого Престолу та Католицької церкви (так звана «духовна група»); 4) від Латеранських угод (так звана «латеранська група»); 5) заперечення правосуб'єктності Святого Престолу (так звана «група виключення»).

Хоча науковці усе ще дискутують щодо витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу, все ж аналіз літератури демонструє, що вони допускають компромісне поєднання історичного, державницького та духовного підходів щодо витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу. Водночас латеранський підхід і підхід заперечення витоків міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу піддається критиці.

Список літератури:

1. Гев'юк А. Дипломатична діяльність Святого Престолу в сучасних міжнародних відносинах. / А. Гев'юк. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, Соціологія, Філософія». 2010. Випуск 14. С. 161–165.
2. Данилюк І.В. «Миротворча дипломатія Святого Престолу в Латинській Америці (2005-2013 роки)». // Дисертація на правах рукопису. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. 250 с.
3. Дьяченко С.В. К вопросу о международной правосубъектности Святого Престолу. / С.В. Дьяченко. // Москов. журн. междунар. права. 2006. № 3(63). С. 4–16.
4. Заїкин В. З історії католицької ідеї в Східній Україні у середині ХІХ в. / В. Заїкин. // Записки ЧСВВ. 1928. Т. 3. Вип. 1-2. С. 46–47.
5. Зонова Т.В. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. / Т.В. Зонова. М.: РОССПЭН, 2000. 197 с.
6. Іжевська Т.І. Погляд на особливості ватиканської дипломатії. / Т.І. Іжевська. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2009. Вип. 15. С. 126–128.
7. Карлов Ю. Правовые вопросы участия Ватикана в международных отношениях. / Ю. Карлов. М.: МГИМО, 1965. 156 с.
8. Козлов В. Дипломатія Ватикану та його роль у міжнародному житті. / В. Козлов. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2001. Вип. 29, ч. 1. С. 143–146.
9. Козлов В. Дипломатія Святого Престолу у пост біполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Івана Павла II. / В. Козлов. Вінниця: Книга-Вега. 2008. 191 с.
10. Козлов В. Дипломатія Святого Престолу: духовне та світське в сучасних міжнародних відносинах. *Зовнішні справи*. 2013. № 2. С. 35–39.
11. Мельник В. Ватикан як носій суверенітету в сучасній системі міжнародного права. *Католицький оглядач*. 2016. URL: <http://catholicnews.org.ua/vatikan-yak-nosiy-suverenitetu-u-suchasniy-sistemi-mizhnarodnogo-prava> (accessed: 26.01.2020).
12. Мельник В. Історична еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану. *Католицький оглядач*. 2016. URL: <http://catholicnews.org.ua/istorichnaevolyuciya-mizhnarodnopravovogostatusuvatikanu0> (accessed: 26.01.2020).
13. Мельник В. Правове поле Ватикану як ознака міжнародно-правової суб'єктивності. *Католицький оглядач*. 2016. URL: <http://catholicnews.org.ua/pravove-pole-vatikanu-yak-oznaka-mizhnarodno-pravovoyi-subiektivnosti> (accessed: 26.01.2020).
14. Мельник В. Юридичний статус Ватикану: від Римської проблеми до Латеранської угоди. *Католицький оглядач*. 2016. URL: <http://catholicnews.org.ua/yuridichniy-status-vatikanu-vid-rimskoyi-problemi-dolateranskoji-ugodi-0> (accessed: 26.01.2020).
15. Отрош М.І. Особливості міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 312–315.
16. Отрош М.І. Правова основа участі Святого Престолу у міжнародних організаціях. *Судова апеляція*. 2009. № 3(16). С. 84–91.

17. Отрош М.І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві. / М.І. Отрош. Одеса : Фенікс, 2014. 240 с.
18. Сироїд Т.Л. Міжнародно-правовий статус Ватикану. / Т.Л. Сироїд. // Форум права. № 4. 2012. С. 814–818.
19. Хоружий Г. Ватикан: історія і сучасність. / Г. Хоружий. Львів : Видавництво «Місіонер», 2011. 280 с.
20. Циватый В.Г. Духовная дипломатия XXI века: природа и роль традиционных религиозных ценностей в условиях формирования глобального гуманитарного пространства. / В.Г. Циватый. // Гуманитарное знание и духовная безопасность : сб. научн. статей. Махачкала, 2017. С. 602–608.
21. Циватый В.Г. Исторична традиційність і сучасні моделі Римсько-католицької церкви: інституціоналізація та політико-дипломатичні реалії Італії. / В.Г. Циватый. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 50. С. 422–428.
22. Циватый В.Г. Народна дипломатія і політика Римсько-католицької церкви: історична ретроспектива та «моделі церкви» в сучасній Італії. / В.Г. Циватый. // Зовнішні справи : науковий часопис. 2016. № 5. С. 34–38.
23. *Annuario Pontificio 2013. Città del Vaticano* : Libreria Editrice Vaticana, 2013. 2345 p.
24. *Apostolic Delegations Holy See Representations. Gatholic*. URL: <http://www.gatholic.org/dioceses/delegations.htm> (accessed: 05.01.2020).
25. Arangio-Ruiz G. On the Nature of the International Personality of the Holy See. / G. Arangio-Ruiz. // *Revue Belge de Droit International*. 1996. Vol. 29. P. 354–369.
26. Araujo R.J. Papal Diplomacy and the Quest for Peace: The Vatican and International Organizations from the early years to the League of Nations. / R.J. Araujo, J.A. Lucal. Naples : Sapientia Press of Ave Maria University, 2004. 280 p.
27. Araujo R.J. The Nature and Role of the Catholic Church and the Holy See in the International Order. *E-International Relations*. 2013. P. 1–5. URL: <https://www.e-ir.info/2013/09/24/the-nature-and-role-of-the-catholic-church-and-the-holy-see-in-the-international-order/> (accessed: 05.01.2020).
28. Barbato M. A State a Diplomat and a Transnational Church: The Multi-layered Actorness of the Holy See. / M. Barbato. // *Special Issue: The Changing Role of Diplomacy in the 21st Century*. 2013. Vol. 21(2). P. 27–48.
29. Brownlie I. *Principles of Public International Law*. / I. Brownlie. 7th edition. New-York : Oxford University Press, 2008. P. 784.
30. Catholics for Choice. URL: <http://www.catholicsforchoice.org/> (accessed: 05.01.2020)
31. *Codice di Diritto Canonico. Testo ufficiale e versione italiana*. Roma : UELCI, 1997. 1720 p.
32. *Compendio della Dottrina sociale della Chiesa*. / A cura di Pontificio Consiglio della giustizia e della pace. Città del Vaticano : Libreria Editrice Vaticana, 2005. 544 p.
33. Crawford J. *The Creation of States in International Law*. / J. Crawford. 2nd edition. Oxford : Oxford University Press, 2006. 944 p.
34. Esposito B. *La Chiesa e relazioni internazionali: lezioni*. / B. Esposito. Roma : Angelicum, 2015. 150 p.
35. Golan G.J. The Catholic Church as a public diplomacy actor : an analysis of the pope's strategic narrative and international engagement. / G.J. Golan, P.C. Arceneaux, M. Soule. // *The Journal of International Communication*. 2018. № 9. P. 95–115.
36. Graham R. *Vatican Diplomacy: a Study of Church and State on the International Plane*. / R. Graham. Princeton : University Press, 1959. 454 p.
37. Jennings R. *Oppenheim's International Law*. / R. Jennings, A. Watts. Peace. V. 1, 9th edition. Oxford : University Press, 1992. 2887 p.
38. Kunz J.L. The Status of the Holy See in International Law. / J.L. Kunz. // *American Journal of International Law*. 1952. V. 46(2). P. 309–313.
39. Lajolo G. *Nature & Function of Papal Diplomacy*. / G. Lajolo. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 2005. 35 p.
40. Macdonald R.S. *The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy, Doctrine and Theory*. / R.S. Macdonald, D.M. Johnston. Boston : Kluwer Academic Publishers, 1989. 247 p.
41. *Patti Lateranensi del 1929. Inter Sanctam Sedem et Italiae regnum conventiones*. // *Acta Apostolica Sedis*. 1929. Vol. XXI (6). P. 209–295.
42. Resolution 58/314: Participation of the Holy See in the work of the United Nations. Resolution adopted by the General Assembly on 1 July 2003. // UN. General Assembly. New-York : UN, 2004. P. 1–3.
43. The Holy. See at the United Nations: Church or State? *Catholics for Choice*. URL: <http://www.catholicsforchoice.org/the-holy-see-at-the-united-nations-church-or-state/> (accessed: 05.01.2020).
44. Troy J. The Pope's own hand outstretched': Holy See diplomacy as a hybrid mode of diplomatic agency. / J. Troy. // *The British Journal of Politics and International Relations*. 2018. № 3. P. 521–539.
45. *Yearbook of the International Law Commission*. Vol. II. New-York : United Nations, 1962. 208 p.

Danyliuk I.V. HISTORIOGRAPHIC APPROACHES TO DETERMINING THE ORIGINS OF THE LEGAL PERSONALITY OF THE HOLY SEE IN THE INTERNATIONAL ARENA

The article examines the approaches to determining the origins of the international legal personality of the Holy See.

The article analyzes the current five approaches to determining the origins of the legal personality of the Holy See in the international arena: 1) deriving the origins of the international legal personality of the Holy See from the historical past (the so-called historical group); 2) from the recognition of the Apostolic See by other states and the maintenance of bilateral diplomatic relations (the so-called state group); 3) from the special spiritual mission of the Holy See and the Catholic Church (the so-called spiritual group); 4) from the Lateran Agreements (the so-called lateran group); 5) denial of the legal personality of the Holy See (the so-called exclusion group).

Researchers of the “historical group” consider that the international legal personality of the Holy See is a remnant of its “outstanding role” in medieval politics and diplomacy. Researchers of the “historical group” appeal to the historical past of Vatican diplomacy and focus on the contribution of the Holy See to the historical development of medieval Europe and the global development of the modern period and the present.

Researchers of the “state group” consider that the origins of the international legal personality of the Holy See only when the Apostolic See is recognized by other states. According to researchers of the “state group”, the recognition of a large number of states of the Holy See and the establishment of official relations is the main proof of the legal personality of the Holy See.

Researchers of the “spiritual group” consider that the origins of the international legal personality of the Holy See is in the unique spiritual mission represented by the Holy See in the world. According to the supporters of the “spiritual group”, the international legal capacity of the Holy See is based on the spiritual authority of the Catholic Church and its mission in the world.

Researchers of the “lateran group” see the origins of the Holy See’s international legal personality in the Lateran Accords of 1929 with the creation of the independent Vatican City State. According to the supporters of the “lateran group”, it was the Lateran agreements that gave international status to the Holy See.

Representatives of the “exclusion group”, which completely denies the legal personality of the Holy See in the international arena and defines it as a purely religious organization.

Key words: *international relations, diplomacy, Holy See, Vatican, Catholic Church.*

Ковальська Л.А.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ЗОБРАЖУВАЛЬНІ ДОКУМЕНТАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В ДОКУМЕНТОЗНАВЧОМУ Й ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

Вагомим чинником актуальності дослідження сформульованої проблеми виступають змістові домінанти історичного документознавства, історичного джерелознавства, архівознавства у вивченні зображувальних документально-інформаційних ресурсів та їх впровадження у викладення актуальних питань документознавчо-джерелознавчого дискурсу. Суть його полягає в специфіці об'єктно-предметних сфер цих галузей, що й визначає цінність роботи. Звідси сформульовано мету дослідження, яка полягає у вивченні внутрішніх і зовнішніх характеристик зображувальних документально-інформаційних ресурсів, залучення їх в документознавчий і джерелознавчий дискурс. У процесі дослідження визначеної проблеми застосовано методи загальнонаукового, історико-документознавчого, історико-джерелознавчого, архівознавчого методологічного інструментарію, серед яких методи наукового аналізу й синтезу, оглядово-аналітичний, історичний, класифікаційний і термінологічний методи. Згадані методи дозволили розкрити концепційні підходи до вивчення зображувальних документально-інформаційних ресурсів. Наукову новизну визначають міжгалузеві підходи встановлення інформативної цінності зазначених документальних ресурсів через виявлення умов виникнення та функціонування зображувальних документів, створених у конкретно-історичних обставинах, в середовищі їх походження та побутування, в подальшій організації зберігання документальних свідчень цього виду, в забезпеченні інтелектуального доступу до них, методологічних підходах до реконструкції соціально-історичних та інформаційно-комунікаційних зв'язків українського суспільства в минулому й нині. Встановлено, що вивчення та залучення до наукового обігу зображувальних документів як особливого ресурсу ретроспективної інформації поглиблює документознавчо-джерелознавчий дискурс. Актуалізовано необхідність вироблення комплексу зовнішніх, внутрішніх елементів і характеристик зображувальних документально-інформаційних ресурсів, виявлення їх візуальних особливостей соціальної реальності, не відбитої в інших документальних джерелах.

Ключові слова: документально-інформаційний ресурс, історичне документознавство, історичне джерелознавство, зображувальний документ.

Постановка проблеми. Міжгалузеві зв'язки історичного документознавства, історичного джерелознавства, архівознавства, соціальних комунікацій вплинули на предметну сферу вивчення документа як феномена часу, об'єкта пізнання, джерела й засобу передачі інформації. Документи, втрачаючи оперативну й інші функції, заради реалізації яких і створювалися, згодом набувають статусу важливого джерела ретроспективної інформації. Стрижневим завданням сучасної науки про документ є з'ясування об'єктивної дійсності, задокументованих і збережених в архівних і бібліотечних установах інформаційних ресурсах. Виявлення, систематизація, комплексне студіювання та узагальнення результатів дослідження, зокрема з'ясування об'єктивності змісту, оригінальності, правдивості документальних ресурсів – важлива умова незаангажованого викладення картини минулого України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження зображувальних документально-інформаційних ресурсів складають роботи дослідників у галузі історичного документознавства, джерелознавства, архівознавства В. Бездрабко, М. Варшавчика, Я. Калакури, С. Кулешова, Н. Мандральської, В. Стрельського, М. Черноморського, Г. Швецової-Водки, С. Шмідта й інших [1–18].

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні внутрішніх і зовнішніх характеристик зображувальних документально-інформаційних ресурсів, залучення їх в документознавчий і джерелознавчий дискурс.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи активний розвиток інформаційних технологій, джерелознавці й документознавці виокремлюють зображувальну групу документально-інформаційних ресурсів. До них належать

технічно-графічні, картографічні, фотодокументальні, аудіовізуальні інформаційні ресурси, які у випадку предметно-історичного дослідження є вагомим документальним джерелом за своєю візуалізованою інформативністю [7, с. 230]. Специфіка документів зображального типу сформулювала вторинність таких документів у науковому обігу. Так, джерелознавець С. Шмідт кінофотофонодокументи не виділяв у самостійну групу, а розподіляв їх серед різних видів джерел. Натомість В. Стрельський фонодокументи виділяв як окремий різновид джерел, а кінофотодокументи відносив до образотворчих матеріалів. Л. Пушкарьов в обґрунтуванні видової класифікації писемних джерел поширив її принципи на всі документальні джерела. У запропонованій ним класифікації кінофотофонодокументи виділено в різні самостійні групи джерел, що певною мірою є виправданим. Історики джерелознавці М. Варшавчик і М. Черноморський наголошують, що кінофотофонодокументи належать до одного типу історичних джерел [3; 17]. Така думка обґрунтована й підтримана Н. Мандральською у зв'язку з побудовою загальної класифікаційної схеми джерел [10].

На думку сучасного українського джерелознавця Я. Калакури, під поняттям класифікаційної схеми необхідно розуміти сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінівними ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження та отримання найповнішої та правдивішої інформації [6]. Тому виправданим є виокремлення зображувальних документів в окремий тип документальних джерел історичної інформації, до яких доцільно віднести технічно-графічні, картографічні, фотографічні документально-інформаційні ресурси. Найбільш суттєвою ознакою представленого типу документальних джерел є спосіб відбиття ними дійсності, їх походження в результаті життєдіяльності людей, засобів і матеріалів збереження інформації.

Інформативні можливості зображувальних документів в тому, що вони доповнюють, ілюструють факти та явища, показують їх у буквальному розумінні. Однією з основних якісних властивостей переважної більшості різновидів зображувальних документальних ресурсів є фіксація інформації на певному носіїві безпосередньо в момент історичної події. Виявлення можливостей зображувального документа передбачає дотримання основних засад і принципів джерелознавчої критики, оскільки вони віддзеркалюють особливості історичної епохи, ідеологічних якостей

об'єкта й фону зображення, авторський задум і мету створення документа.

Одним із найскладніших за сприйняттям, збереженням та аналізом інформації є такі джерела історичної інформації, як технічно-графічна документація, що здебільшого зосереджена в спеціалізованих фондах Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА). За роки своєї роботи ЦДНТА України сформував документальний масив у 555 227 одиниць зберігання та став профільною державною архівною установою у сфері збереженості науково-технічної документації [2, с. 91]. Документація такого характеру представлена й у фондах центральних і обласних архівів України.

Технічна документація є специфічним і багатограним історичним джерелом Національного архівного фонду. Інформативність і значущість таких документально-інформаційних ресурсів полягає в специфічних особливостях змісту, пов'язаних із функційним призначенням, подальшим впровадженням і виконанням поставлених дослідних завдань. Характерно, що технічно-графічна документація як джерело інформації з вивчення питань минулого являє двоєдину цінність – важливим є факт створення проекту й проведення науково-дослідної роботи. Привертають увагу відомості про стан об'єктів, зафіксовані в пояснювальних записках і звітах про науково-дослідні документальні комплекси ЦДНТА, а їх репрезентативність для проблемно-історичного дослідження та впровадження до наукового обігу безсумнівна.

Традиційними заходами з вивчення фондів і поширення документальної інформації в суспільстві є видавнича й виставкова діяльність архівних і бібліотечних установ з оприлюднення зображувальних документальних ресурсів. Для прикладу, тематична фотовиставка Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного присвячена діяльності фотомитця Я. Давидзона [13]. До ювілейних дат історичних подій працівниками ЦДНТА України проведено публікацію архівних документів. Цікаві інформаційні відомості знаходимо в проєктній, конструкторсько-технологічній, науково-дослідній документації 33 фондів та у фондах особового походження математика Б. Остащенко-Кудрявцева, архітектора О. Заварова, біологів О. Матвієнка та Ю. Прокудіна [2, с. 93].

Значний документальний масив та інформаційний потенціал технічної документації зібрано у фонді 62 Центрального державного архіву гро-

мадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Так, у справах 53–61 фонду зберігаються вихідні шифротелеграми в Український штаб партизанського руху, оперативні групи, представництва при військових радах армій і фронтів, партизанські загони й групи [16]. Вони містять детальний опис і спеціальну інформацію про технічні особливості диверсійної діяльності.

З боку історичної інформативної цінності проектні документи є правдивим джерелом інформації з питань технічного забезпечення та задоволення потреб різних сфер діяльності суспільства. Проте такі документи є опосередкованим джерелом історичної інформації, що дає додаткові ілюстративні відомості. Документи технічно-графічного характеру продукували відомчі установи, конструкторські бюро, відділи забезпечення відповідних установ тощо. Зокрема, документи з фондів ЦДНТА, ЦДАГО й інших вітчизняних архівних, бібліотечних і музейних інституцій є особливим джерелом історичної інформації. Не завжди ці документи є прямим свідченням технічних здобутків науки в конкретний історичний період, але вони виступають підтвердженням потреб та їх задоволення з питань науково-технічного розвитку й впровадження в побут досягнень науки й техніки. Зображувально-графічні документи мають візуалізовану ілюстративну репрезентативність у конкретно-проблемному дослідженні.

Комплекс документів технічно-графічного характеру можна класифікувати за принципом походження. Здебільшого такі документи виражені в схематичному й графічному матеріалі й були поширеним джерелом інформації в користуванні складним обладнанням і наочному відбитті інформації. Особливість дослідного опрацювання графічних документів передбачає роботу з його текстовим супроводом, опис специфікацій і функційних ознак.

Одним із різновидів зображувальних документально-інформаційних ресурсів є історичні, фізичні, політичні, військові карти, картографічні схеми. Зображення на картах – це особливий вид моделювання реальних явищ, що в графічній формі передає їх кількісні та якісні характеристики, структуру, взаємозв'язки й динаміку розвитку подій. Без картографічного супроводу стає неможливим унаочнення дослідження. Не зафіксовані в часі й просторі події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, що не відбиває минулу дійсність.

Завданням картографії як носія історичної інформації є відбиття та вивчення просторового

розміщення, поєднання та взаємозв'язків явищ природи й суспільства за допомогою особливих образно-знакових моделей – картографічних зображень. Картографія як спеціальна галузь наукового пізнання розробляє методи систематизації картографічних документів, необхідних для створення карт. Умовно карти можна класифікувати за ознаками: масштаб, територіальне охоплення, зміст, призначення, математична основа, епоха. Це допомагає досліднику їх опрацювати, використовувати, відшукати необхідну інформацію, вивчати інформаційні особливості карт.

Крім того, документознавчо-джерелознавче вивчення картографічних документально-інформаційних ресурсів задля отримання необхідних свідчень вимагає особливого набору дослідницьких методик. Приміром, О. Медушевська наводить такі методи, як порівняльний і палеографічний аналіз, дослідження документального оточення карти, вивчення математичних даних та умовних позначень, генералізація картографічної інформації [11]. Науковий аналіз карт як документального джерела дає можливість використовувати отриману історичну інформацію в проблемно-історичному дослідженні. Картографічна інформація подає дані досліджуваної місцевості, позначених на ній явищ, співвідношення зображального й текстового складників, повідомляє потрібну для наукового пошуку картометричну інформацію. Карта зображує просторовий бік моделювання конкретного процесу.

Історичні події мають не тільки хронологічні й фактичні сторони, як і коли вони відбувалися, але й географічні координати, де вони відбувалися. Документом, що фіксує історичну подію, виступає географічна (фізична) карта. Такі карти називають топографічними з детальним описом місцевості майбутньої діяльності, чіткими вказівками географічних і ландшафтних особливостей, вказаними населеними пунктами, залізницями й станціями, ґрунтовими шляхами чи дорогами з покриттям, мостами й переправами, місцями залізничних і водних бар'єрів. Карта як документальне джерело історичної інформації подає відомості про місце перебування, виконує роль стратегічного й тактичного планування дій на певний період. Крім того, на карті можна позначати план та узгодження дій.

Кarti створюються на географічній основі з математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням подій, явищ, процесів із хронологічною відповідністю. Топографічне маркування дій позначається на пло-

щині в певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення та зв'язки подій та явищ, що відбираються та характеризуються відповідно до призначення конкретного картографічного зображення.

Особливістю будь-якої карти є складна графічна система позначок, що за умов правильного прочитання розкриває динаміку дій, інформацію оперативного планування, розміщення та спорядження залучених людських і технічних ресурсів. Як зображувально-графічний об'єкт / документ, мапа складається з картографічного зображення, легенди, додаткових даних, текстів, позначок. Географічно-історичний обшир військової картографії дозволяє актуалізувати створення уявлення про картографічний простір конкретно-історичної природно суспільної дійсності.

Отже, картографічні документи є візуальним видом інформаційних ресурсів, що відбиває динаміку подій минулого, допомагає відтворити складність соціальної реальності, візуалізувати її. Місцем збереження картографічних документів є архівні й бібліотечні фонди, фондові зібрання історичних і краєзнавчих музеїв України. Крім архівної форми збереження, є й опубліковані карти в спеціалізованих історичних, військових, соціально-економічних, політичних виданнях і збірках.

Найбільш масовим серед зображувальних документів є фотодокументи. Фотографії / світлини є порівняно давнім, масовим і доступним для дослідника видом зображувального джерела. Вони зберігаються у фондових колекціях українських центральних і місцевих архівів, бібліотек і музеїв, публікуються у формі фотоальбомів, в основному тематичного характеру, що дуже важливо для дослідників. Цінними фотодокументами наповнені газети, наукова й мемуарна література тощо. Чимало фотодокументів зберігається в приватних колекціях.

Фотодокументи – досить поширений і доступний, але водночас складний для дослідження історичний документальний ресурс. Фотодокументи, окрім найменувань, необхідних супровідних сюжетних текстів здебільшого не мають. Вони потребують спеціального розшифрування, тобто додаткової роботи з ними. Безпосереднє зображення дійсності на відбитку є незаперечною перевагою фотодокументів як документального джерела історичної інформації. Вони містять конкретні факти, а це дає можливість досліднику реально відтворювати події відповідного часу [8, с. 234].

У визначенні специфіки методики аналізу фотодокументів практичну користь приносить складання різного роду допоміжних класифікацій. Фотодокументи можна поділити: на так звані спеціальні фотографії, на портретні світлини й на видові фотографії та інші. Для проведення всіх напрямів аналізу зображувальних інформаційних ресурсів класифікації фотодокументів тільки за змістом не досить. Велику допомогу дослідникові тут може надати класифікація за технікою фіксації та відтворення історичної події цими видами матеріалів. Техніка документальної фотографії дозволяє отримати негативне або позитивне зображення, а позитив може бути чорно-білим або кольоровим. Характерні зображувальні можливості фіксації інформації в моментальній зйомці й відтворенні події має сучасна цифрова апаратура.

Важливим за своїм інформаційно-психологічним навантаженням є фотодокументальна база Національного архівного фонду України. Значна частина матеріального комплексу візуальних джерел знаходиться у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного [5, с. 183]. Унікальність представлених історичних документів цього архіву полягає в тому, що він збирає, проводить облік і зберігає документи зображувального, а також звукового характеру, що мають форму фотографій, кінофільмів, відеофільмів, грамофонних платівок, магнітних касет тощо. Фотодокументи як носії статичної візуальної історичної інформації представлені й у ряді місцевих архівів України. Їхні інформаційні можливості використовують в історичних розвідках, науково-популярних виданнях, мемуарній літературі, газетах і журналах як яскравий ілюстративний матеріал, що засвідчує і показує інформацію, отриману з інших документів.

Загальні принципи критики історичних джерел повністю застосовуються і в роботі із зображувальними документами. Дослідник насамперед встановлює походження фотографії, визначає її творця-автора. Діяльність у минулому операторів-фотографів здебільшого пов'язана з окремими установами (фабриками, фотостудіями, газетами, редакціями тощо). Виявлення авторства фотодокумента складніше, ніж авторство кінодокумента, особливо коли йдеться про знімки багаторічної давнини [8, с. 237].

Одна з важливих проблем критики фотодокументів – визначення місця та часу зйомки, прізвищ її учасників, відбитих історичних подій тощо. Якщо легенда фотодокумента викликає сумніви історичної правдивості, необхідно зіста-

вити його з іншими документальними джерелами – архівними матеріалами, пресою, мемуарною літературою тощо. Відомі елементи й деталі окремого району, будівлі, твори монументального мистецтва, зображені в кадрі, нерідко допомагають визначити місце зйомки. Велике значення в розшифруванні історичної інформації має так звана допоміжна інформація – внутрішньокадрові написи: гасла, транспаранти, плакати, афіші, вивіски тощо.

Значною проблемою наукового дослідження фотоджерельного масиву є з'ясування авторства великої кількості фотодокументів. У фондозбірниках українських архівів зберігаються колекції фотографій авторства П. Вершигори. Автор, проводячи зйомку, перетворює камеру й кадр у продовження психологічного стану людини [15]. Не всі імена фотографів збереглися, багато працювали під псевдонімами, багато фотографій знято невідомими авторами.

Солідним і репрезентативним фондом фотодокументів володіють українські музеї. Таким прикладом може бути група «Фотодокументи» у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс налічує близько 1,5 тисячі одиниць оригінальних знімків у комплексах понад 400 персоналій [12, с. 22]. Найбільш репрезентативним серед затезаврованих у музеї є фотофонд Я. Давидзона, який налічує 271 знімок [13; 7, с. 448–449]. Велику кількість архівних фотодокументів, що фіксують історичні події, надруковано на сторінках різних тематичних збірників документів і матеріалів, синтетичних наукових праць і монографій, мемуарних творів, довідкових та енциклопедичних видань тощо [7, с. 443–455].

Отже, здатність фотодокументів фіксувати й зберігати дані про велику кількість об'єктів одночасно зумовлює виняткову інформаційну цінність

і пізнавальні можливості таких документально-інформаційних ресурсів. Створені безпосередньо на місці події, вони виступають незаангажованими фотосвідченнями, допомагають реконструювати картину минулого.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Архівний фонд України широко представлений документами зображувального характеру, які класифіковано за способом технічної та хімічної фіксації документованої історичної інформації, матеріалами збереження, методикою опрацювання. Встановлено, що зображувальні документально-інформаційні ресурси мають вагому й відмінну від інших джерел ілюстративну візуалізовану репрезентативність, виражену в схематичному й графічному вигляді, є поширеним джерелом свідчень для наукової сфери й у научному відбитті технічної інформації. Розкрито, що особливість наукового опрацювання графічних документів передбачає роботу з їх текстовим супроводом, опис специфікацій і функційних особливостей такого документа. Картографічні документи фіксують динаміку подій і допомагають відтворити складність соціально-економічних і політичних процесів соціуму конкретного періоду. Специфіка роботи з фотодокументами полягає в зоровому сприйнятті закодованої образної інформації та дає можливість доповнити, проілюструвати історичні факти, побачити їх у буквальному розумінні. Загалом, зображувальні документи як носії візуалізованих даних нині мають особливе значення для формування картини конкретного періоду, чим визначають перспективи подальшого їх опрацювання та впровадження в науковий обіг. Кліпове мислення та зорове сприйняття інформації властиве сучасним поколінням, а зображена / візуалізована інформація є тим важливим елементом формування адекватної, сприйнятної та повної картини минулого.

Список літератури:

1. Бездрабко В.В. Історичне документознавство в Україні: сучасний стан і перспективи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 4. С. 4–23.
2. Балишев М.А. «Звіти про НДР» періоду 1941–1945 рр. з фондів ЦДНТА України як фактологічна база з історії війни. *Архіви України*. 2005. № 1–3. С. 90–101.
3. Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. Москва : Высшая школа, 1989. 224 с.
4. Дубровіна Л.А. Центри збереження і розвитку інформаційного документного ресурсу національної пам'яті. *Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору*. Київ, 2015. С. 198–282.
5. Ємельянова Т.О. Партизанська слава у фотодокументах. *Архіви України*. 2009. № 5. С. 180–185.
6. Історичне джерелознавство / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
7. Ковальська Л.А. Джерелознавчий дискурс історії радянського Руху Опору (1941–1945 рр.). Донецьк-Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 462 с.
8. Ковальська Л.А. Фотодокументи як історичне джерело з історії радянського Руху Опору в роки війни. *Гілея*. 2012. Вип. 59. № 4. С. 234–237.

9. Кулешов С.Г. Управлінське документознавство. Київ, 2003. 57 с.
10. Мандральская Н.В. Принципы научной классификации в определении методики источниковедческого анализа кинофотофонодокументов. *Вестник архивиста*. 2010. № 2. С. 255–269.
11. Медушевская О.М. Источниковедение. Москва, 1996. 80 с.
12. Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Особові фонди. Путівник / Редкол. : Л.В. Легасова та ін. Київ : Аеростат, 2014. 552 с.
13. Партизанський рух у фотодокументах Я.Б. Давидзона. URL: <https://tsdkffa.archives.gov.ua/Publications/Partyzany/>.
14. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР. Київ : Радянська школа, 1958. 480 с.
15. 1-ша Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака. Фотодокументи бойової діяльності, быта партизан соединения, освобождения г. Путивля // ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 157. 21 арк.
16. УШПР. Исходящие шифротелеграммы... // ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 53. 21 арк.
17. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. Москва : Высшая школа, 1966. 344 с.
18. Швецова-Водка Г.М. Документознавство. Київ, 2007. 398 с.

Kovalska L.A. IMAGING DOCUMENTARY AND INFORMATION RESOURCES IN DOCUMENTARY AND SOURCE DISCOURSE

An important factor in the relevance of the study of the formulated problem are the semantic dominants of historical document science, historical source studies, archival studies in the study of pictorial documentary and information resources and their implementation in covering current issues of documentary and source discourse. Its essence lies in the specifics of object-subject areas of these industries, which determines the value of work. Hence, the purpose of the work is formulated, which is to study the internal and external characteristics of pictorial documentary and information resources, their involvement in the documentary and source discourse. In the process of researching the identified problem, methods of general scientific, historical-documentary, historical-source, archival methodological tools were used, including methods of scientific analysis and synthesis, review-analytical, historical, classification and terminological methods. These methods allowed to reveal the conceptual approaches to the study of pictorial documentary and information resources. Scientific novelty is determined by intersectoral approaches to establishing the informative value of documentary resources by identifying the conditions of creation and operation of pictorial documents created in specific historical circumstances, in the environment of their origin and existence, in further organization of storage of documentary evidence of this kind, in providing intellectual access to them, methodological approaches to the reconstruction of socio-historical and information-communication ties of Ukrainian society in the past and present in the conditions of formation of open civil society. Conclusions. It is established that the study and involvement in the scientific circulation of pictorial documents as a special resource of retrospective information deepens the document-source discourse. The need to develop a set of external, internal elements and characteristics of the theoretical construct of pictorial documentary and information resources, identifying their visual features of social reality not reflected in other documentary sources.

Key words: *documentary-information resource, historical document science, historical source science, pictorial document.*

Салазуб Л.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Темірова Н.Р.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТОЛІТТЯ НА ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революційні події на українських теренах протягом 1917–1921 років стали поштовхом для звернення до витоків та перебігу державницьких процесів в Україні загалом та її Лівобережжя зокрема. Навіть більше воно набуло певного практичного виміру – ліквідація Гетьманщини розглядалася як історичний досвід в умовах згорання визвольних змагань у XX столітті. Протягом революційних і пореволюційних років було створено низку досліджень із політичної історії Гетьманщини XVIII століття. Дослідницький інтерес становить співставлення позицій істориків, які працювали у зламну добу та репрезентували різні світоглядні підходи. Метою статті є визначення внеску українських дослідників революційного та пореволюційного покоління у вивчення політичної історії Гетьманщини. Наукова новизна полягає в аналізі доробку щодо означеної теми, сформованого на хвилі революційного піднесення.

Протягом 1917–1920-х років виокремилися три парадигми вивчення політичної історії Гетьманщини XVIII століття: українська національна, марксистсько-ленінська, державницька діаспорна. Прихильники першої продовжили традицію вивчення політичних процесів Гетьманщини з україноцентричних позицій. Привернуто увагу до напрацювань М. Слабченка, М. Грушевського, М. Яворського, Й. Гермайзе, Д. Дорошенка, В. Липинського й інших істориків. Дослідники, які намагалися прийняти нову на той час марксистську методологію, критикували втрату гетьманської автономії, негативно оцінювали імперську агресію проти українських земель, водночас звинувачували козацьку старшину в її зрадництві, багатстві, привілеях і погіршенні становища пересічних козаків і селян. Історики, які продовжили наукову діяльність в еміграції, репрезентували державницький підхід, пояснювали ліквідацію Гетьманщини слабкою політичною організацією української еліти, зокрема відсутністю спадкової влади.

Палітра поглядів на процеси на Лівобережній Україні у XVIII столітті відображала політичний плюралізм на межі другого та третього десятиліть XX століття, який незабаром буде зведено нанівець.

Ключові слова: Гетьманщина, політичні процеси, еліта, дослідження, українська парадигма, державницький напрям, марксистсько-ленінська методологія.

Постановка проблеми. Історія Гетьманщини XVIII ст. – зламний період в українській історії. Тому не дивно, що ця ділянка стала предметом уваги кількох генерацій науковців. На хвилі Української революції 1917–1921 рр. було продовжено її опрацювання істориками, які репрезентували національну історичну науку. Паралельно в умовах національного піднесення поряд із народницькою концепцією формувалася державницька парадигма. Біля її витоків стояли В. Липинський, С. Томашківський, Д. Дорошенко, які по завершенні визвольних змагань вимушено покинули Україну та працювали поза її межами. Зі встановленням радянської влади виокремлювався новий напрям історичних пошуків, в основу яких поклалися ідеї ленінського варіанта марксистської

концепції. Сутність трьох парадигм вивчення політичної історії Лівобережжя XVIII ст., що виокремилися у зламну революційну / пореволюційну добу, становить науковий інтерес, оскільки дозволяє відстежити момент розмежування української та радянської версій історії України, у якій принципово важливе місце посідає Гетьманщина останніх десятиліть свого існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пізнавальні процеси в історичній науці протягом 1917–1920-х рр. стали об'єктом уваги низки вітчизняних істориків. Зокрема, Ю. Пінчук та О. Ясь зацентрували увагу на формуванні державницького напрямку в українській історіографії, проаналізували спільне й відмінне з народницькою парадигмою [14; 20]. І. Гирич розкрив проблему

контенту понять «народництво» та «державництво» крізь призму стосунків М. Грушевського та В. Липинського [2]. О. Струкевич дослідив ключові підходи українських істориків до висвітлення проблеми старшинської еліти та її політичної культури [18]. В. Заруба й А. Санцевич приділили увагу дослідницькій діяльності М. Слабченка з історії держави і права України XVIII ст. [9; 15]. Я. Пеленський висвітлює діяльність В. Липинського як засновника державницької школи в українській історіографії [13]. Проте нині немає праць із цілісним аналізом процесу накопичення історичних знань щодо політичної історії Гетьманщини на зламі епох у першій третині ХХ ст.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні внеску покоління науковців доби Української революції та пореволюційного десятиліття у вивчення політичної історії Гетьманщини XVIII ст.

Методологія дослідження репрезентована загальнонауковими (аналітико-синтетичний, узагальнення) та спеціальними історичними (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний) методами, спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, системності. У сукупності вони дозволили показати відмінності підходів до вивчення політичної історії Гетьманщини істориків, які репрезентували три парадигми: українську національну, діаспорну, марксистсько-ленінську. Джерельну базу розвідки становлять наукові праці істориків, які продукували дослідження в добу Української революції та після її завершення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблематика висвітлення політичної історії Гетьманщини XVIII ст. на хвилі революційного піднесення та в умовах українізації презентована трьома групами досліджень українських істориків: науковцями, які продовжили традиції української національної історії в Україні; прибічниками марксистсько-ленінської методології, представниками першого покоління української наукової діаспори. Зі згасанням Української революції та встановленням більшовицького режиму в Україні історична наука опинилася перед загрозою знищення її національних засад. Водночас хвиля революційного піднесення була пролонгована на персональному рівні українських істориків, чому деякою мірою посприяла політика українізації. Не випадково 1920-ті рр. історики науки характеризують як «золоту добу» українського історіописання, адже воно переживало справжнє піднесення.

У таких обставинах продовжив наукову творчість М. Слабченко, який приділив значну увагу історії державних установ і правових явищ Гетьманщини XVII–XVIII ст. У його працях простежується досить позитивне ставлення до «малоросійської аристократії», яка намагалася творити Українську державу. Історик показав, з одного боку, формування на теренах Гетьманщини першої чверті XVIII ст. нових соціально-правових стосунків, а з іншого – потрапляння її під вплив імперського права [16, с. 752]. На його думку, часи, що припадають на період після правління гетьмана І. Скоропадського, характеризувалися початком проникнення загальноімперських норм, зокрема кримінального права та покарання.

В історичному нарисі «Соціально-правова організація Січи Запорозької» (1927 р.) автор проаналізував особливості відносин між Запоріжжям та українським гетьманом і зазначив, що Запоріжжя почувало себе незалежним супроти українського гетьмана, а наказ 1750 р. про приналежність Запорізького війська до відомства малоросійського гетьмана, як це було до 1708 р., автор вважає таким, що не відповідав дійсності, стверджує, що Запоріжжя фактично завжди не залежало від гетьманів [17].

Низка розвідок, написаних на хвилі революційного піднесення, належить М. Грушевському. Чільне місце, як і у працях, написаних М. Грушевським ще до революційних подій, посідає сюжет про використання московським урядом українського поспільства, козацтва на непосильних роботах на власне російських теренах [6, с. 389]. М. Грушевський послідовно висвітлює правління українських гетьманів, особливості часів безгетьманства, визначає вплив цих процесів на становище Лівобережжя. Він звернув увагу на те, що на початку XVIII ст. політична і соціальна структура Гетьманщини значно зміцнилися через «апатію народних мас» [4, с. 99]. Історик припускає, що без перемоги росіян під Полтавою Україна залишилася б осібним тілом, коли не самостійним, то окремішним, навіть перейшовши зрештою назад у рамки Російської держави [4, с. 100].

У праці «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» М. Грушевський називає І. Скоропадського царським ставлеником, який був нездатний підтримувати порядок у внутрішніх відносинах [7, с. 61]. П. Полуботка М. Грушевський позиціонує як енергійного й перейнятого любов'ю до свого краю діяча, який «пильнував завести кращий лад в українській управі <...>» [7, с. 63]. На

часи правління Д. Апостола припадає скасування Малоросійської колегії, поновлення старшини в колишньому значенні, проте при гетьманові залишався російський міністр для вирішення військових, цивільних справ, а у військових справах гетьман підпорядковувався фельдмаршалу. На думку М. Грушевського, російські чиновники намагалися тісно зв'язати Україну з Росією, ослаблювали її політичну окремішність [3, с. 99].

Цікавим є погляд М. Грушевського на діяльність К. Розумовського. Історик вважає, що приводом до відставки стало його бажання встановити спадковість своєму роду, хоча Катерина II від самого початку свого правління планувала скасувати гетьманство [3, с. 67–68]. На думку історика, знищення українського автономного ладу, що відбувалося без згоди українців, було вчинком незаконним, безправним, адже воно суперечило переяславським домовленостям [5, с. 9].

Є. Онацький у розвідці «Походження Полетик» фрагментарно висвітлив колізії, пов'язані із прагненням української старшини посісти рівне місце із представниками російського дворянства [12]. Він звернув увагу на те, що «компонування генеалогій» було однією з характерних і цікавих сторінок життя українського суспільства другої половини XVIII ст. Історик красномовно зауважує: «Се був час усиловних з боку української старшини шукань московського дворянства, стремління зрівняти ся з ним в правах і чинах» [12, с. 92]. Він зазначає, що «шляхецтво» пильно дбало про те, щоб замазати сліди свого дійсного походження й відшукати якогось шляхетного предка. Саме зважаючи на це, на думку історика, XVIII ст. на теренах України спостерігалось існування фантастичних родоводів, які перетворювали простих реєстрових козаків на польських шляхтичів герба «Пеликана» тощо. Є. Онацький робить акцент також на тому, що здобути чужоземне дворянство в ті часи не було складною справою [12, с. 95].

Загалом у революційну добу історики – представники української національної школи до історії Гетьманщини апелювали в пошуках обґрунтування історичної логічності визвольної боротьби українського народу перед загрозою відновлення імперського проекту.

Український варіант марксистсько-ленінської версії історії представлено у працях М. Яворського, у яких приділено увагу і Гетьманщині XVIII ст. У роботах «Нарис історії України», «Коротка історія України» він охарактеризував політику Петра I, спрямовану на ліквідацію автономії, що особливо чітко простежувалась після

«зради» І. Мазепи [19, с. 69–71]. Дослідник констатував, що Полтавська баталія була фактично закінченням Гетьманщини. Побіжно, у контексті меценатської діяльності він згадає гетьманів І. Самойловича, І. Мазепу та Д. Апостола. Розповідаючи про Малоросійську колегію, історик наголосив на економічному зростанні козацької старшини протягом XVIII ст., зокрема завдяки царським пожалуванням нових маєтностей, що охолоджувало їхнє прагнення протистояти російській адміністрації. М. Яворський дійшов висновку про два шляхи ліквідації Гетьманщини: просування російського капіталу до Чорного моря та зосередження великої земельної власності в руках старшини. Після знищення Запоріжжя Катерина II взялася за усунення козацького устрою на теренах Лівобережжя, уніфікації соціальної структури подібно до загальноімперської. Останні десятиліття XVIII ст. М. Яворський трактує як «кінець козацької революції на Україні», яка обернулася на свою протилежність: нащадки колись революційного козацького стану перетворилися на реакційне поміщицтво. У старшинському середовищі не стало самостійників, бо вихваляли царя, «що щедрою рукою роздавав їм маєтки та чини» [19, с. 69–71].

Й. Гермайзе у «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» опублікував статтю, присвячену сільському господарству Лівобережжя XVIII ст. На основі статистики Рум'янцевського опису він показав вищий рівень заможності та стабільності козаків, а особливо старшини, порівняно з посполитими [1, с. 208–233].

Отже, українські науковці, прибічники марксистського підходу до соціально-економічної та політичної історії в першому поколінні характеризували процеси в Гетьманщині з погляду становища незаможних козаків і селян, яке, на їхнє міркування, погіршувалося через збагачення українських старшин.

Вивчення історії Гетьманщини було продовжено за межами України представниками першого покоління інтелектуальної діаспори, у середовищі якої опрацьовувалась державницька парадигма. Серед них привертає увагу наукова діяльність Д. Дорошенка, який у «Нарисі історії України» висвітлює політику Петра I щодо України після «зради» Мазепи, наводить відомості про репресії на українських теренах [8, с. 64]. Автор відзначає неможливість самостійного провадження зовнішньої політики, зокрема в контексті зносин із Запоріжжям. У праці простежено процес поступової втрати Україною автономних прав

упродовж XVIII ст. [8, с. 65–66]. Зокрема, підтвердженням було останнє слово російського царя щодо утвердження кандидата на посаду гетьмана. Він вважає, що Д. Апостола вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана проти російських і місцевих українських властей [8, с. 73]. На відміну від більшості українських радянських істориків, він докладно описує низку реформ, що були проведені К. Розумовським [8, с. 75]. Щодо ліквідації гетьманства імператрицею Катериною II Д. Дорошенко зауважує, що «нова цариця була налаштована в дусі централізму з орієнтацією на скасування будь-яких автономій та партикуляризмів у межах Російської імперії» [8, с. 76].

Аналіз ситуації в Гетьманщині XVIII ст. здійснено лідером державницького напрямку в українській історіографії В. Липинським у цілій низці досліджень: «Данило Братковський», «Шляхта на Україні», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни», «Листи до братів-хліборобів» та інші. У «Листах до братів-хліборобів» висвітлено досить позитивне ставлення автора до діяльності І. Мазепи. Зокрема, приятелювання з Петром I він пояснює прагненням під прикриттям приязні зміцнити гетьманську владу, старшинську верству й українську державність. В. Липинський стверджує, що українство не знайшло остаточного розв'язання проблеми – відокремитись від Польщі, проте так, щоб «не утопитись в руськім морі», оскільки її подолання завжди унеможливлювали війна з Москвою і потреба в допомозі останньої. У «Листах до братів-хліборобів» акцентується увага на тому, що точкою опори для українських державницьких консервативних елементів може бути тільки відновлене традиційне історичне гетьманство з додатком корективу сталості, який намагалися йому надати за часів гетьманування Б. Хмельницького, І. Самойловича, К. Розумовського, а саме: перетворення гетьманства з виборного на гетьманство «в однім роді», невиборне [10, с. 86]. В. Липинський висловив міркування щодо недалекоглядності сучасних йому «революційно свідомих

Українців», які в 1918 р. через внутрішні суперечності знищили Українську державу замість того, щоб усілякою ціною берегти українську єдність, яку «<...> по Великій Руїні XVIII ст. ще хоч трохи були зберегли <...>» [11, с. 50]. Така позиція була характерною для більшості істориків – представників української діаспори міжвоєнної доби.

Висновки. Вивчення політичної історії Гетьманщини не припинялося у вирі Української революції та в пореволюційні роки, навіть більше, воно набуло практичного виміру – ліквідація Гетьманщини розглядалася як історичний досвід в умовах поразки революційних змагань у XX ст. У цей недовгий період виокремилися три парадигми: українська національна, марксистсько-ленінська та державницька діаспорна. Прибічники першої продовжили традицію вивчення політичних процесів Гетьманщини з україноцентричної позиції. Дослідники, які намагалися сприйняти нову для того часу марксистську методологію, критично ставилися до втрати гетьманської автономії, негативно оцінювали імперську агресію щодо українських земель, але звинувачували й козацьку старшину за її зрадництво, багатства, привілеї та погіршення становища пересічних козаків і посполитих. Історики, які продовжили наукову роботу в еміграції, репрезентували державницький підхід, пояснювали ліквідацію Гетьманщини слабкою політичною організацією української еліти, зокрема відсутністю спадкової влади. Така палітра поглядів на складні процеси в Лівобережній Україні протягом XVIII ст. відбивала політичний плюралізм зламу другого-третього десятиліть XX ст., який зовсім скоро буде зведено нанівець.

Історіографічний вимір історії Гетьманщини потребує подальшої уваги науковців, перспективним напрямом для яких може стати вивчення здобутків закордонних дослідників, аналіз ключових підходів до розуміння складних процесів на українських теренах протягом XVIII ст., що сформувалися в позаукраїнському інтелектуальному середовищі.

Список літератури:

1. Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1925. Кн. 6. С. 208–233.
2. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. *Молода нація* : альманах. 2000. № 4. С. 5–30.
3. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друкарня J.N. Vernay, Vien, IV., Canisiusgasse 8–10, 1920. Ч. 2. 284 с.
4. Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. Київ : Друкарня Акц. т-ва «П. Барський», 1917. 130 с.
5. Грушевський М. Звідки пішло Українство і до чого воно йде. Київ : Друкарня Акц. т-ва «Петро Барський», 1917. 16 с.

6. Грушевський М. Ллюстрована історія України (з додатком Нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919). Нью Йорк : накладом Ради оборони і допомоги України, Українського конгресового комітету Америки, 1990. 559 с.
7. Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. Київ : Варта, 1993. 256 с.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України : у 2-х т. Київ : Глобус. Т. 2. 1992. 349 с.
9. Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952). Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.
10. Листи до братів-хліборобів про ідею українського монархізму. *Повне зібрання творів, архів, студії* / В. Липинський. Київ ; Філадельфія : Ін-т Східноєвропейських досліджень НАНУ ; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. 1995. Т. 6. Кн. 1. 470 с.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : друкарня «Америку», 1925. 110 с.
12. Онацький Є. Походження Полетик. *Україна*. 1917. Кн. 1–2. С. 84–99.
13. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 139–141.
14. Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. *Історична наука на порозі XXI ст. : підсумки та перспективи* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Харків, 15–17 листопада 1995 р. Харків, 1995. С. 161–164.
15. Санцевич А. Видатний український історик М.Є. Слабченко. Київ : Інститут історії України АН України, 1993. 70 с.
16. Слабченко М. Ескізи з історії «Правь, по которымъ судится Малороссійській народъ». Київ, 1927. 11 с.
17. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для виучування західно-руського та українського права*. Київ : ВУАН, 1927. Вип. III. 240 с.
18. Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2002. № 11. С. 41–51.
19. Яворський М. Коротка історія України. З передм. Х. Раковського. 5-те вид., стер. Харків : Держ. вид-во України, 1926. 144 с.
20. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 1999. Вип. 7. С. 286–313.

Salahub L.I., Temirova N.R. STUDY OF THE POLITICAL HISTORY OF THE HETMANATE OF THE XVIII CENTURY IN THE MAELSTROM OF THE UKRAINIAN REVOLUTION

Revolutionary events on Ukrainian territory during 1917–1921 became the impetus for the development of Ukrainian studies analysis by domestic historians, namely, an appeal to the origins and course of state-constructive processes in Ukraine in general and Left Bank Ukraine in particular. Moreover, it acquired a certain practical dimension – the liquidation of the Hetmanate was seen as a historical experience in the context of the collapse of the liberation struggle in the 20th century. During the revolutionary and post-revolutionary years a number of studies were created on the political history of the Cossack Hetmanate of the 18th century. Comparison of the positions of historians, who represented each of them, is of scientific interest. The purpose of the paper is to determine the contribution of Ukrainian scholars of the revolutionary and post-revolutionary generation of the 1920s in the study of the political history of the Cossack Hetmanate, in comparing the views of historians in three dimensions of study: Ukrainian national, diasporic and Marxist-Leninist. Scientific novelty lies in the study of historical literature, which was not previously updated in the context of the political history of the Cossack Hetmanate.

During the 1917–1920's three paradigms of studying the political history of the Cossack Hetmanate of the 18th century were distinguished: Ukrainian national, Marxist-Leninist, statist diasporic. Supporters of the first one continued the tradition of studying the political processes of the Cossack Hetmanate from a Ukrainian-centric position. Attention is drawn to the works of M. Slabchenko, M. Hrushevsky, M. Yavorsky, J. Hermaize, D. Doroshenko, V. Lypynsky and other historians. Researchers, who tried to take the new Marxist methodology for that time, were critical of the loss of hetman autonomy, negatively assessed the imperial aggression against Ukrainian lands, but also blamed the Cossack Senior for its betrayal, wealth, privileges, and the deterioration of the position of ordinary cossacks and peasants. Historians, who continued their scientific work in emigration, represented the statist approach, explaining the liquidation of the Cossack Hetmanate by a weak political organization of the Ukrainian elite, in particular, by the lack of hereditary power.

Such a palette of views on the processes in the Left Bank Ukraine during the eighteenth century reflected the political pluralism at the turn of the second and third decades of the twentieth century, which will soon be brought to naught.

Key words: *Hetmanate, political processes, elite, scientific study, Ukrainian paradigm, statist direction, marxist-leninist methodology.*

Федорова І.В.

Одеський державний аграрний університет

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 1861–1917 РОКІВ

У даній роботі досліджується історіографія становлення вищої аграрної освіти України в тісному зв'язку з історичним розвитком економічного, соціального, культурного і політичного життя у період XIX – поч. XX ст., зумовлених реформами в Російській імперії, у тому числі у сфері аграрної освіти. Дослідження зосереджене на аналізі розвитку вищої аграрної освіти України (1861–1917 рр.). Джерела досліджуваної теми охоплюють матеріали електронного архіву Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук; документи, що стосуються діяльності аграрних навчальних закладів різних рівнів, що зберігаються в Державному архіві Одеської області; документи архіву Одеського державного аграрного університету; періодичні друковані та електронні видання; нарративні джерела, зокрема спогади професорів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Одеського сільськогосподарського інституту, пов'язаних із розвитком вищої аграрної освіти України. Увагу автора зосереджено на історії розвитку змісту, форм і методів навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах України нижчих рівнів та розвиток вищої аграрної освіти України у XIX – на початку XX ст., окремо виділено матеріали щодо організаційних засад діяльності вищих навчальних закладів аграрної освіти зазначеного періоду. Комплексно з'ясовано етапи історичного розвитку вищої сільськогосподарської освіти України, розкрито історично зумовлені зміни у змісті, формах та методах навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах у XIX – на початку XX ст. Проведено дослідження розвитку історії вищої аграрної освіти України у період XIX – початку XX ст. під впливом змін у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті Російської імперії. Проілюстровано розвиток сільськогосподарської системи освіти. Автор прослідковує становлення та розвиток різнорівневих сільськогосподарських навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ. Доводить, що нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню перших аграрних ВНЗ.

Ключові слова: аграрна освіта, вища сільськогосподарська освіта, нижчі сільськогосподарські школи, курси, училища.

Постановка проблеми. Становлення і розвиток вищої аграрної освіти в Україні спирається на значний історичний пласт, який нерозривно пов'язаний із політичним, економічним, соціальним і культурним життям українських земель. На сучасному етапі розвитку вищої освіти в Україні у світлі європейської інтеграції визначальними критеріями є якість підготовки фахівців. Європейський вибір у розвитку України зумовлений історичними, економічними та соціальними чинниками. При цьому специфіка аграрного сектора економіки нашої держави, на думку сучасних науковців, залежить не лише від впровадження кращих зарубіжних, світових зразків, але й від використання історичного досвіду української держави. Адже, відкриваючи для широкого загалу маловідомі факти і події розвитку аграрної

освіти, ми можемо глибоко осмислити сучасні теоретико-методичні проблеми, систематично проаналізувавши попередні здобутки педагогічної і навчально-виховної практики. Наше дослідження зосереджене на аналізі історіографії розвитку ступеневої сільськогосподарської освіти України загалом та становлення вищої сільськогосподарської освіти зокрема в зазначений історичний період.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в комплексному дослідженні історіографії щодо розвитку вищої сільськогосподарської освіти в Україні в XIX – на початку XX ст., вивченні змісту, форми і методів навчально-виховного процесу в сільськогосподарських навчальних закладах України нижчих рівнів, організаційних засадах їхньої діяльності. Хронологічні рамки

дослідження охоплюють період з 1861 р., тобто з початком активної популяризації агрокультурних знань у зв'язку з відміною кріпосного права, до 1917 року, пов'язаним з офіційним запровадженням вищої аграрної освіти на теренах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографія проблеми становлення і розвитку аграрної освіти в Україні має досить глибоке і давнє коріння, над її розв'язанням працювала велика кількість дослідників з різних галузей науки. Досліджуючи історіографію зазначеної проблеми, можна виділити за проблемно-хронологічним принципом дві основні групи. Це, по-перше, дослідження науковців-аграріїв Російської імперії у XIX – на початку XX ст., зокрема напрацювання викладачів нижчої ланки сільськогосподарських навчальних закладів, професорів Одеського (Новоросійського) університету, матеріали Канцелярії попечителя Одеського навчального округу та інших дослідників [3–5]. Та, по-друге, численні історичні та педагогічні напрацювання з теми сучасними дослідниками XX – XXI ст. Найбільше досліджень щодо розвитку аграрної освіти в Україні здійснено українськими науковцями з різних регіонів України у часи незалежності.

Загальні праці з історії аграрної освіти почали з'являтися наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед найбільш відомих були такі дослідники, як Бекетов В.А., який зібрав і уніфікував наукові і методичні праці з сільськогосподарської освіти наприкінці XIX – на початку XX ст., Брунст В.Е. проаналізував розвиток сільськогосподарських знань у різних країнах та можливості розвитку аграрної діяльності у Російській імперії, Колесов О.М. надав опис нищих сільськогосподарських шкіл в Україні в XIX ст., Мещерський І.М. порівняв вищу сільськогосподарську освіту в Росії та за кордоном, Міклашевський І.М. є автором очерків з історії сільськогосподарської освіти в Росії в XIX ст. та Щусев С.В. описав сільськогосподарську науку і вищу школу на початку XX ст. Зазначені дослідники, зазвичай, працювали службовцями в навчальних закладах або державних відомствах [13; 14; 20].

Традиції вищої аграрної освіти знайшли відображення й у радянській історіографії. Значні матеріали для аналізу її історії було подано у монографіях Гатліха Г.А. «Сільськогосподарські ВНЗ СРСР», Івановича К.А. «Сільськогосподарська освіта в СРСР», «Вища сільськогосподарська освіта в СРСР», Коропова В.М. «Ветеринарна освіта в СРСР».

У сучасній українській історіографії питання аграрної освіти також не залишалося поза увагою дослідників. Так, серед них слід виділити наступні.

Манько В.М. надав ретроспективний аналіз становлення і розвитку системи підготовки інженерів-механіків, дослідивши становлення та розвиток спеціальних навчальних закладів в Європі, що відносяться до середини XVIII століття а саме – технічні школи, училища, університети. У них йшла підготовка як кваліфікованих робітників, так й інженерів за різними спеціальностями: гірничі, геодезичні, морехідні, аграрні тощо. Де органічно поєднувались порівняно високий рівень загальної освіти з якісною спеціальною професійною підготовкою випускників. Вища сільськогосподарська освіта в Україні бере свій початок від Ново-Олександрівського (Харківського) інституту сільського господарства і лісівництва та Гори-Горецької вищої школи сільського господарства. В Україні у 1895 році при Харківському технологічному інституті була організована кафедра сільськогосподарського машинобудування, перед якою ставилось завдання готувати інженерів, які володіють сучасними методами розрахунку і проектування сільськогосподарських машин [11, с. 20–24].

Шквира З.А. дослідив проблему визначення ролі і місця України в здобутках сільськогосподарського машинобудування в XIX – на початку XX століття та відродження забутих імен творців вітчизняної історії науки і техніки з метою виявлення напрямків, закономірностей і тенденцій історичного розвитку конструкції плуга. Проаналізовано в хронологічному порядку процес розробки і удосконалення конструкції плуга у світовому контексті в період з середини XVII до початку XX століття. Визначено основні етапи плугобудування в Україні як головного центру сільськогосподарського виробництва. Однією з великих постатей в історії науки і техніки України є маловідомий широкому науковому загалу дослідник і педагог, вчений і винахідник, випробувач і громадський діяч професор Київського політехнічного інституту Камілл Гаврилович Шіндлер, дослідження життя і діяльності якого присвячено дослідженням Шквири З.А. [19, с. 8–11].

Наукова робота Деркач О.П. присвячена дослідженню діяльності академіка П.М. Василенка (1900–1999) – видатного вченого в галузі землеробської механіки. Досліджено процес становлення його як науковця і людини. Розроблено періодизацію еволюції землеробської механіки.

Розкрито наукову спадщину П.М. Василенка з теоретичних питань землеробської механіки, сільськогосподарського машинобудування, механіко-математичних методів дослідження, динаміки машин і машинних агрегатів, проектування сільськогосподарської техніки. Висвітлено передумови започаткування наукової школи із землеробської механіки в Україні та розроблено класифікацію її досліджень [6, с. 5–9].

Дослідження Хоменко Т.В. присвячено розвитку науково-організаційних засад Київського товариства західних земств у галузі механізації сільського господарства. Відображено основні прогресивні тенденції розвитку сільського господарства України, яке наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. вимагало більш широкого застосування сільськогосподарських машин, досягнень та пропозицій фундаментальної та прикладної наук (у т.ч. землеробської механіки, сільськогосподарського машинознавства). Досліджено передумови створення та розвитку сільськогосподарської науки і техніки [17, с. 3–15].

Михайлюк О.І. досліджує проблеми розвитку сільськогосподарської освіти в XIX – на початку XX ст. в одному з найбільш хліборобних регіонів України – на Полтавщині. Науковцем проаналізовано структуру сільськогосподарських навчальних закладів. Визначено періодизацію становлення і розвитку цього різновиду професійної освіти, виділено три етапи: перший – створення навчально-дослідних установ при аптеках і церквах; другий – формування мережі нижчих сільськогосподарських училищ та технікумів. Виокремлено особливості змісту сільськогосподарської освіти у різних типах навчальних закладів. До наукового обігу введено визначений обсяг нових документальних джерел, рідкісних фактів [15, с. 4–17].

У дослідженні Рибченко Д.В. подається аналіз створення та діяльності мережі фахової аграрної освіти м. Києва. Проаналізовано роль Уманського училища, одного з найстаріших закладів середньої сільськогосподарської освіти, у розвитку аграрної сфери регіону. З'ясовано ряд особливостей нижчої ланки сільськогосподарської освіти на Київщині. У результаті науково-історичного аналізу доведено первинне значення вищої фахової освіти для розвитку аграрної освіти – передових землевласників Київської губернії. Розроблено періодизацію розвитку становлення сільськогосподарської освіти у закладах Київщини [16, с. 6–10].

Коваленко С.Д. проведено дослідженням педагогічної, науково-практичної та організа-

ційної діяльності професора Петра Васильовича Будріна (1857–1939 рр.), видатного вченого-аграрія, одного з організаторів сільськогосподарської науки та перебудови системи освіти в державі. Здійснено аналіз наукових та педагогічних праць ученого в контексті розвитку сучасної сільськогосподарської науки і освіти [8, с. 7–10].

Завальнюк О.О. представлено результати історико-наукового аналізу процесу формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.), показано внесок у цей процес, окремих осіб, громадських та державних наукових організацій. Підкреслено значення робіт науковців для розробки методичних та методологічних засад розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні і на Київщині зокрема [7].

У дослідженні Костенко О.О. подається аналіз створення та діяльності сільськогосподарської кафедри при Університеті святого Володимира. Визначено основні етапи становлення та розвитку сільськогосподарської освіти при Київському університеті, з'ясовано особливості діяльності відповідної кафедри на кожному з етапів. У результаті науково-історичного аналізу доведено виняткове значення університетів імперської доби у становленні сільськогосподарської науки та освіти на теренах сучасної України, визначено внесок видатних учених-аграріїв-професорів, викладачів та випускників Імператорського університету святого Володимира XIX – початку XX ст. – у становлення та розвиток агрономічної науки, дослідної справи зокрема. Проаналізовано просвітницьку діяльність аграрного спрямування, що проводилася вченими університету [10, с. 5–12].

Глоба О.Ф. комплексно досліджує процес становлення та діяльності Харківського сільськогосподарського науково-освітнього центру із селекції і насінництва. На широкій джерельній базі досліджується діяльність дослідних установ, напрямки їх роботи, аналізуються робочі програми та наукові досягнення з питань селекції і насінництва у зазначений період. Визначено комплекс чинників, що мали вирішальний вплив на формування першої в Україні селекційної установи. Особливу увагу приділено науково-організаційній роботі в напрямку селекції і насінництва А.Є. Зайкевича, В.Я. Юр'єва, Б.К. Енкена та інших. З'ясовано внесок науковців дослідних установ із підготовки спеціалістів сільського господарства. У роботі висвітлено науково-освітню діяльність сільськогосподарських навчальних закладів, їх значення у

процесі формування інтелектуальної еліти України [2, с. 4–11].

У дослідженнях Чайки Н.Г. подається аналіз створення та діяльності, наукових програм дослідних установ, заснованих при сільськогосподарських товариствах Правобережної України. Розглянуто проблеми взаємодії наукових закладів та виробничих формувань. Проаналізовано мережу сільськогосподарських товариств регіону, визначено основні напрями та форми їхньої діяльності у досліджуваній період. З'ясовано особливості та регіональні аспекти становлення перших дослідних закладів. У результаті науково-історичного аналізу доведено виняткове значення сільськогосподарських товариств у становленні перших галузевих наукових закладів, визначено роль видатних учених-аграріїв другої половини XIX – на початку XX ст. для подальшого розвитку сільського господарства. Розроблено періодизацію становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Правобережній Україні. Проаналізовано освітню та видавничу діяльність сільськогосподарських товариств [18, с. 10–16].

Дослідження Білан Л.Л. присвячено аналізу аграрної освіти в Україні в історичному аспекті в період XIX – початку XX ст., коли відбувався інтенсивний розвиток системи освіти, органічною складовою частиною якої була й аграрна. Становлення та розвиток різнорівневих аграрних навчальних закладів: шкіл, класів, курсів,

училищ. У свою чергу, нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню перших аграрних ВНЗ та підвищенню фахового рівня підготовки викладачів сільськогосподарських дисциплін, що позитивно позначилося на якості діяльності фахівців агропромислового комплексу України [2].

Висновки. Ураховуючи багатогранний аналіз накопиченого досвіду за довгі роки історичного розвитку вищої аграрної освіти, слід зазначити, що історіографію дослідження можна умовно поділити на два великі блоки за тематичним принципом: по-перше, дослідження, науковців-аграріїв у XIX – на початку XX ст., зокрема напрацювання викладачів нижчої ланки сільськогосподарських навчальних закладів, професорів Одеського (Новоросійського) університету, матеріали Канцелярії попечителя Одеського навчального округу та інших дослідників. Та, по-друге, численні історичні та педагогічні напрацювання з теми сучасними дослідниками XX–XXI ст. Найбільше досліджень щодо розвитку аграрної освіти в Україні здійснено українськими науковцями у часи незалежності.

У зв'язку із цим, узагальнюючи досліджену історіографію проблем вивчення системи вищої сільськогосподарської освіти в Україні в XIX – на початку XX ст., можемо стверджувати, що історія вищої сільськогосподарської освіти України потребує подальшого вивчення і висвітлення.

Список літератури:

1. Білан Л.Л. Форми організації навчального процесу в аграрних вищих навчальних закладах в XIX – на початку XX ст. *Проблеми освіти*. Вип. 42. 2005. С. 229–234.
2. Глоба О.Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX – початок XX ст.): автореф. дис... кан. іст. наук : 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2004. 20 с.
3. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 23. 7 арк.
4. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 12. 15 арк.
5. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 39. 10 арк.
6. Деркач О.П. Діяльність академіка П.М. Василенка в контексті розвитку землеробської механіки в Україні : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Українська академія аграрних наук; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2006. 22 с.
7. Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис.к-та іст. наук : 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2003. 19 с.
8. Коваленко С.Д. Діяльність професор П.В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / Нац. акад. наук України ; Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України. Київ, 2002. 18 с.
9. Колесов А. Низшие сельскохозяйственные школы. Харьков : Тип. В. Киршбаума, 1894. 425 с.
10. Костенко О.О. Становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Імператорському університеті святого Володимира (1834–1917) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / М-во освіти і науки України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковородиїв. Київ, 2006. 20 с.

11. Манько В.М. Теоретичні та методичні основи ступеневого навчання майбутніх інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.04 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. 40 с.
12. Манько В.М., Заболотько О.О. Становлення системи навчання інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва в Україні. *Науковий вісник НАУ*. Київ, 2002. Вип. 50. С. 343–348.
13. Мещерский И.Н. Высшее сельскохозяйственное образование в России и за границей. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1893. 353 с.
14. Миклашевский И.Н. Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России. Санкт-Петербург : Тип. И.Н. Скороходова, 1893. 66 с.
15. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2001. 17 с.
16. Рибченко Д.В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2004. 20 с.
17. Хоменко Т.В. Київське товариство західних земств (1912–1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Українська академія аграрних наук ; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2005. 20 с.
18. Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Українська академія аграрних наук ; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2005. 22 с.
19. Шквира З.А. Історія плуга в Україні в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. Київ, 2003. 17 с.
20. Щусев С.В. Сельскохозяйственная наука и высшая школа. Москва : Тип. А.И. Мамонтова, 1911. 18 с.

Fedorova I.V. OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF HIGHER AGRICULTURAL EDUCATION IN UKRAINE DURING 1861–1917

This paper examines the historiography of the formation of higher agricultural education in Ukraine in close connection with the historical development of economic, social, cultural and political life in the period of the XIX – early XX centuries due to reforms in the Russian Empire, including in the field of agricultural education. Our study focuses on the analysis of the development of higher agricultural education in Ukraine (1861–1917). Sources of the research topic include materials of the electronic archive of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences; documents relating to the activities of agricultural educational institutions of different levels, stored in the State Archives of Odessa region; documents of the archive of Odessa State Agrarian University; periodicals and electronic publications; narrative sources, in particular the memoirs of professors of Odessa National University named after I.I. Mechnikov, Odessa Agricultural Institute, related to the development of higher agricultural education in Ukraine. The author's attention is focused on the history of development of content, forms and methods of educational process in agrarian educational institutions of Ukraine of lower levels and development of higher agrarian education of Ukraine in the XIX – early XX centuries, materials on organizational bases of activity of higher educational institutions of agrarian education of the specified period are separately allocated.

The stages of historical development of higher agricultural education of Ukraine are comprehensively clarified, historically conditioned changes in the content, forms and methods of the educational process in agricultural educational institutions in the XIX – early XX centuries are revealed. A study of the development of the history of higher agricultural education in Ukraine in the XIX – early XX centuries under the influence of changes in the socio-political, socio-economic and cultural life of the Russian Empire is conducted. The development of the agricultural education system is illustrated. The author traces the formation and development of multilevel agricultural schools: schools, classes, courses, colleges. He proves that lower and secondary education in this area contributed to the formation of the first agricultural universities.

Key words: agrarian education, higher agricultural education, lower agricultural schools, courses, specialized schools.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

**ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ
СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ІСТОРИЧНИХ ХРОНІК**

Статтю присвячено проблемі еволюції середньовічних історичних творів у жанрі хронік. Виділено їх основні різновиди: монастирські хроніки раннього середньовіччя і твори мемуарного характеру, створені учасниками подій і присвячені цим подіям. Поява цього другого різновиду припадає на добу розвинутого феодалізму (XIII ст.). Для нього характерний перерозподіл просторово-часових орієнтирів у порівнянні з монастирськими хроніками. Автори цих творів (у статті проаналізовано твори Р. де Кларі та Ж. де Віллардуена про загарбання учасниками Четвертого Хрестового походу Константинополя у 1204 р.) краще орієнтувалися у просторі, ніж у часі, тяжіли до деталізованого опису подій і постійно наголошували на своїй ролі розпорядників інформації і наставників, із чийх писань читач міг отримати корисну для себе, повчальну інформацію.

Ще більше новацій можна побачити у спогадах державного діяча Франції другої половини XV ст. Філіпа де Комміна, учасника складних військово-дипломатичних стосунків з Бургундією. Йому притаманне гнучке володіння категоріями простору і часу, вміння надавати ритм розповіді і узгоджувати між собою синхронні події. Він переповідає факти уже не просто як очевидець, а вносить елементи психологічного аналізу, логічної інтерпретації вчинків дієвих осіб та умовиводів за аналогією, що зближує його твір із ренесансною політичною думкою Італії початку XVI ст., втіленою, зокрема, у творах Н. Макіавеллі.

У статті також порушено питання про дисциплінарне визначення середньовічних хронік, оскільки їх вади як історичних творів і релігійно спрямовані мотивації хроністів ставлять під сумнів їх дослідно-історичний характер. Зроблено висновок про те, що специфіка цих хронік може бути визначеною як ідеологічно обґрунтоване відхилення від цілей історичного дослідження, повернення до яких сталося саме у творах мемуарного характеру.

Ключові слова: історіографія, хроніки, історичний простір, мемуари, психологізм.

Постановка проблеми. Середньовічне історіописання пройшло шлях такий само складний, як і середньовічна культура в цілому: шлях повернення ключових здобутків античної цивілізації. Якщо коротко, це було повернення історіографії як жанру.

Раннє середньовіччя характеризувалося культурно-цивілізаційним домінуванням християнства. Воно виражалося в абсолютному занепаді римського язичництва і всієї античної цивілізації. «Це був дикий світ, де добре знали, що таке голод» [6, с. 33]. Жодне «варварське» королівство, що утворилося на руїнах Римської імперії, не спромоглося запровадити власну культурну програму: всі вони приймали християнство і водночас намагалися з більшою чи меншою успішністю долучитися до здобутків античності – вона здавалася їм вражаючою. Прагнення до відновлення імперії стало підвалиною до рецепції римської цивілізації у тому вигляді, в якому «варвари» застали її наприкінці V ст., тобто, уже християнізованої.

Відповідно, те ситуативне поєднання християнства з імперською ідеєю, яке в самій Римській

імперії було вираженням триваючого конфлікту і ознакою занепаду античної цивілізації, для нових етнічних спільнот в Європі уже не було таким. Воно втратило риси випадковості і стало сприйматися як ідеал. Оскільки власне антична культура не володіла обґрунтуванням такого ідеалу, створення його припало на середньовічну епоху і виконувалося всередині єдиної соціальної групи, яка зберегла традиції освіти – духівництва. Наша мета – дослідити, як цей факт вплинув на середньовічну історіографію, як це змінило траєкторію її розвитку.

Постановка завдання. Із самого початку практично всі інтелектуальні зусилля, спрямовані на акумулювання доступних знань, скеровувалися відповідно до домінуючої християнської доктрини. В історіописанні, зокрема, утвердилася традиція починати історичні твори «від Адама», тобто додавати до авторського викладу оригінального історичного матеріалу обширний вступ, присвячений стереотипному переповіданню «священної історії».

Автори середньовічних літописів не були істориками в нашому розумінні – вони були *хроністами*, їхня функція зводилася до фіксації подій. *Хроніки* через це вважалися менш амбітними історичними творами [9, с. 29]. Для нас функції хроніста відповідає слово «хронікер». Воно зв'язане з концепцією масової інформації, і ніхто не надає роботі хронікера (чи блогера) історичного виміру. Цілі їх відмінні від цілей історика в тому, що вони визначаються суспільними запитам, але зворотній зв'язок, властивий інформаційним системам, при цьому не виникає. Відтак, розвитку цієї інформаційної системи в нову якість не відбувається [1, с. 37]. Масова інформація не переростає в науку. На відміну від історії, вона не пов'язана з акумулюванням минулого досвіду і не є «наставницею життя» для читачів. Фактичні дані, зібрані її засобами, дійсно можуть стати історичними джерелами, але для цього потрібна *історія як наука*.

Таким чином, розуміння специфіки середньовічного історіописання передбачає усвідомлення того, що цілі хроністів лише частково співпадають з *науково-історичними*. Відповідно, це простежується і на базових стандартах їхнього світосприйняття. Це, як правило, світосприйняття келейних людей, представників чорного духівництва, обтяжених обов'язками ченця. Для середньовіччя уперше стає важливою суспільна роль того, хто пише історію – в античності її писав «хто завгодно» зацікавлений (іноді учасник чи свідок – Ксенофонт, Полібій), тепер же її пише чернець.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням, поняття «хроніст» пов'язане з автором, який в основу викладу матеріалу кладе не простір, а час. Увага до нього притаманна середньовічній, християнській свідомості [8, с. 76, 192–196]. Відповідно, час перетворюється на систему координат, у якій здійснюється розташування історичного матеріалу. Але і час сприймається спотворено – відповідно до кругозору соціальної групи [2, с. 85], а в нашому випадку це монастир. Паралельно спостерігається і втрата відчуття простору. Французький історик Ж. Дюбі влучно помітив, що середньовічний селянин у першу чергу боявся опинитися в чужій місцевості, тоді як чернець боявся кінця світу [6, с. 38, 84].

Втрата відчуття простору притаманна монастирським хронікам, наприклад, «Хронографії» Феофана Сповідника (IX ст.) – відомому джерелу з історії Візантії. У Феофана відсутній характерний для античної історіографії розподіл матеріалу по «книгах»; натомість зроблена його рубри-

кація по роках від Різдва Христового. В середині кожної рубрики події згруповані за ступенем важливості, який стає своєрідним маркером того чи іншого року в історії: Важливість, як її розуміє Феофан, є похідною від сприйняття історичного часу. Визнання певної події «найважливішою» для такого-то року передбачає певну часову дистанцію, з якої можлива оцінка її значущості. Водночас ця ж дистанція заважає розгляду логіки історичних процесів, котрі складаються з подій як важливих, так і малопомітних. Ясно, що така дистанція притаманна саме для монастирської історіографії, автори якої не були ні учасниками, ні свідками подій.

Погляд із дистанції породжував феномен аберрації сприйняття простору, притаманний келейним людям – тим, хто рідко залишав стіни монастиря і не відчував відстані між географічними об'єктами: звідси дивні пасажі у Феофана, який, наприклад, розповідав про імператора Юстиніана II (705–711), що той виступив до міста Сінопа (на південному березі Чорного моря), але побачив, як з Херсону Таврійського (на північному березі, у Криму) виходить флот його ворогів і прямує на Константинополь [10]. Таке вільне поводження з географічними реаліями показує, що автор не відчував впливу простору на перебіг подій, на їх порівняльну швидкість. Це є виразним прикладом вад *хронологізації* історичного оповідання.

Ці особливості твору Феофана показують головний тренд середньовічної історіографії – поступову відмову від логічної, синхронної організації викладу подій з урахуванням впливу географії. Перевагу отримала діахронна організація викладу в системі координат християнського літочислення. При цьому в ідеології, що представляли хроністи, ніяких змін не спостерігалось. Причини переходу до хронологічного принципу викладу матеріалу пов'язані не з політичними чи ідеологічними змінами, а з реаліями «темних віків» – занепадом інтелектуального життя, його зосередженням в стінах монастирів і, отже, поступовою втратою авторами відчуття простору.

Таким чином, у середньовічному історіописанні домінували незмінні цілі, які можуть вважатися *ідеологічними*. Вони дедалі сильніше впливали на репрезентацію історичного часу: вступні екскурси у священну історію стають більшими за обсягом і більш органічно поєднуються з викладом основного матеріалу. Хроністи поклали в основу свого викладу хронологічний принцип, чим досягли його органічного поєднання з обов'язковим вступом.

Наскільки цей принцип обґрунтований? За Р. Козеллеком, без месіансько-історичного, клерикально-теологічного тлумачення світу середньовічною церквою (що походять від тлумачення часу блаженним Августином) неможливо правильно уявити собі стосунки між правителями феодальними правителями [7, с. 47]. Значить, на рівні фактів, подій схема, що застосовувалася середньовічними хроністами при описі цих стосунків, зберігає свою адекватність. Однак залишатися на цьому рівні неможливо, якщо треба зрозуміти глибинні передумови подій. Адже події є лише поверхневими проявами історичних *процесів*, котрі відбуваються «під спудом» – на іншому рівні історичної реальності. Потрапити на нього неможливо, залишаючись на концептуальному рівні хроністів. Але нову концепцію історичного знання неможливо сформулювати «з нуля». Вона і формулювалася поступово – в міру накопичення інновацій, привнесених новими віяннями.

Втіленням їх стали хроніки «мемуарного» характеру, яких побільшало в Європі починаючи з XIII ст.: у першу чергу це історичні твори Робера де Кларі та Жоффруа де Віллардуена про захоплення хрестоносцями Константинополя у 1204 р. Вони і особливо книга спогадів Філіпа де Комміна (друга половина XV ст.) стали важливими віхами на цьому шляху. Ці твори поєднували намагання створити опис вагомих історичних подій з фактографічно точним відтворенням того, що сталося – того, учасниками чого довелось бути їх авторам. Нові віяння знаменували повернення історії як *наставниці життя*. Відтепер вона надавала читачам приклади, повчальний зміст яких впливав з досвіду авторів; це були приклади, на яких «вчаться».

Якщо історична хроніка Феофана Сповідника теж містила такі приклади, її автор, проте, не робив на них специфічного акценту; повчальне значення хроніки визначалося масштабом описаних подій, значенням їх для християнської віри. Воно досягалося всеохоплюючим викладом, в масштабі цілої імперії і навіть більше, християнського світу. Але цей виклад не містив смислових наголосів, що спрацювали б так само у разі звуження оповідання, зменшення його масштабів і втрати вражаючої «вселенськості». Феофан був спостерігачем, мемуаристи ж – учасниками. Ясно, що вчитися варто було у них. Мемуарні твори характеризувалися новою розстановкою акцентів: тепер значення подій перестало бути самоочевидним: віднині їх показували, доводили і роз'яснювали. На них навчали.

Засобом цього стало *повернення простору*: автори нових хронік самі були учасниками подій, і особисте перебування на їх місці виступало запорукою фактографічної точності. Ця точність присутності надавала письменникам право життєвого уроку. Для цього не були потрібні вступні екскурси у священну історію, і Р. де Кларі починає свою розповідь з «прологу про те, як був завойований Константинополь»; мета твору визначена як «історія тих, що завоювали Константинополь», а засоби її досягнення – розповіді про те, «хто вони були і з яких причин туди відправилися» [4, с. 5]. В останньому розділі автор засвідчує факт досягнення мети розповіді: «тепер ви знаєте правду» [4, с. 80].

Уже в цьому зачині міститься чимало новацій: замість «політкоректного» релігійного вступу твору передпосланий «політкоректний» світський вступ з переліком знатних сеньйорів–ініціаторів Четвертого хрестового походу (1202–1204), що «звелили зібрати всіх інших знатних людей, які узяли хрест» [4, с. 5–7]. З подібного детального переліку починається і твір Ж. де Віллардуена [3, с. 5–7]. Як такі, мотивації учасників походу в текстах не наводяться (крім «любові до бога і... щоб допомогти Заморській землі» [4, с. 8]) – їхні цілі розглядаються як самоочевидні з огляду на етику зобов'язань у феодальному суспільстві.

Натомість текст візуалізує конкретику підготовки до виступу у похід: Р. де Кларі занурюється у подробиці подій, активно повертаючи прийоми композиції античних творів, зокрема, Фуکیدіда – він організує виклад як послідовність наочних сцен, учасники яких обмінюються промовама [4, с. 14, 40, 44, 74 та ін.; 9, с. 28]. Місця подій також завжди визначені з чіткістю, притаманній розповідям свідка; святині Константинополя описані у всіх деталях для створення візуально ефектного враження [4, с. 59–67]. Для Р. де Кларі характерно і те, що він постійно наголошує на своїй ролі автора і очевидця – фраз на кшталт «як я вам розповів», «я зараз розповім» і т.п. рясно у тексті [4, с. 24, 59, 61, 80 та ін.]. В опис подій він часто вводить емоційно вражаючі описи: наприклад, табір хрестоносців, освітлений восковими світильниками, у Р. де Кларі «ніби весь охоплений полум'ям»; Адріатичне море після відплиття хрестоносців з Венеції «начебто палало від великої радості, яку вони відчували» [4, с. 13]. Концентрація «вогняних» епітетів на одній сторінці показує, що це не просто риторичні фігури, запозичені з літературних джерел – радше автор описує власні враження

із застосуванням тих порівнянь, що спадають йому на думку як воякові.

Хронологія твору також характеризується поверненням типової для античних творів нечіткості у визначенні часових проміжків: у Р. де Кларі багато вставних фраз, як-от «пройшло небагато часу», «потім сталося одного разу» [4, с. 29, 70 та ін.]. Посилання на календарні дати подій, характерні для монастирських хронік, у нього практично відсутні. Ті ж, що є, подаються приблизно: так, як збереглися у пам'яті (котра, як відомо, краще зберігає спогади про місця): «між п'ятидесятницею і серпнем» [4, с. 10], «коли настав ранок понеділка» [4, с. 53] і т. і. Потреба надання текстові ритму, що співвідносився б з календарем, Р. де Кларі невідома – з його твору важко зрозуміти, скільки минуло часу між подіями.

Подібні прийоми організації тексту наявні і у Ж. де Віллардуена: це і постійний акцент на своїй ролі розпорядника інформації і наставника («я вам розповідаю» [3, с. 5], «знайте» [3, с. 42], «послухайте» [3, с. 78], «повідіаємо» [3, с. 58], «книга ясно засвідчує» [3, с. 59]), і унаочнення викладу введенням прямої мови персонажів і діалогів між ними навіть там, де автор не був свідком [3, с. 9, 11, 18, 34, 50, 94 та ін.]. Хронологічні посилання так само нечіткі, як і у Р. де Кларі: «одного разу в неділю» [3, с. 19], «у цей самий час» [3, с. 78] тощо.

Таким чином, твори учасників Четвертого хрестового походу фактично перестають бути *хроніками* – часові прив'язки, властиві монастирським літописам, майже зникають з їх текстів, тоді як просторові орієнтири подаються в деталях аж до топографії місць подій: «місто Філея, яке було у 10 л'є від табору» [4, с. 48], «біля палацу Левова Пастка знаходилася площа» [4, с. 64] тощо. Характерною ознакою свідка є неодноманітність у сприйнятті побаченого: свідок щось знає краще, а щось – гірше, і тому розташування деяких з описаних об'єктів Константинополя Р. де Кларі здатен вказати лише приблизно: «в іншому місці міста» [4, с. 63].

Така деталізація простору, проте, не підкріплюється адекватним описом мотивацій вчинків учасників подій. У Р. де Кларі венеціанський дож Енріко Дандоло, який, по суті, ошукав хрестоносців і перетворив їх на знаряддя своєї політики – «дуже великодушна людина» [4, с. 12], у Ж. де Віллардуена він – «людина вельми мудра і звитязна» [3, с. 8]. Автори детально описують перемовини очільників хрестового походу

з хитрим дожем, але сама потреба дати оцінку його діям у обох письменників начебто не виникає. Так само описуються і мотивації феодалів – учасників походу: вони відправилися в похід, бо «хотіли»; єдине, чого вони прагнули у поході від васалів, це «надати їм усі повноваження чинити будь-які дії як сюзеренам» [3, с. 7]. Таким чином, загальноприйнятні в умовах феодалної ієрархії мотивації ніде не піддаються ні сумніву, ні обґрунтуванню; тут явний ментальний бар'єр для мемуаристів XIII ст.

Все змінюється у «Мемуарах» Філіпа де Комміна. У другій половині XV ст. автор – знатний високопосадовець і дипломат при дворі французького короля Людовика XI – так само передсилає тексту своєї праці короткий вступ. Ось як він формулює свої завдання: «згадати і описати все, що я знав і відав про діяння короля» [5, с. 5]. Автор спеціально виділяє *пам'ять* як своє основне джерело та знаряддя: «Я надсилаю Вам те, що зумів у короткий строк пригадати», «через численні благодіяння і милості короля... я зобов'язаний зберегти про нього добру пам'ять» [5, с. 6]. Це уже *історична пам'ять*; питання про її суб'єктивність, правда, поки що не виникає.

Однак Ф. де Коммін уже добре розуміє, що за вчинками учасників подій завжди є неабстрактні мотиви та підґрунтя; він доповнює і корегує пам'ять логікою та своїм життєвим досвідом спостерігача. Так, про англійського короля він пише, що той був «невисокого польоту», зате вродливим та хоробрим [5, с. 97]. Ідея про порівняльні переваги і про вміння компенсувати вади показує рівень психологізму твору. Вона виглядає вражаючим кроком від творів учасників Четвертого хрестового походу. Крім того, Ф. де Коммін намагається бути об'єктивним: хоча його симпатії у війні з герцогом Бургундським були на боці Франції, він знаходить обґрунтування насильством ворогів: «герцог Бургундський здійснив... жорстокий акт у запалі гніву, викликаного серйозними причинами» [5, с. 112].

Про графа Шароле, з яким Ф. де Коммін зустрічався в юності, сказано, що свій характер той успадкував від матері, «яка була найнедовірливішою з усіх відомих йому жінок» [5, с. 7]. Чому не від батька? Тому що Ф. де Коммін знав і батька, і зіставив риси обох характерів. Про графа Шароле нижче докладно розказано, що його характер зазнав змін: він вирішив, «буцімто до нього прийшла слава... перестав дослухатися порад інших і все став вирішувати сам», через що втратив життя. Ф. де Коммін формулює свій висновок щодо

графа як урок з життєвого досвіду, яким варто поділитися [5, с. 22]. Він сам добре це розуміє, пишучи в іншому розділі (де розказує про свою поведінку у пригоді): «Я так довго переповідав про цю незначну подію для того, щоб показати, як... можна іноді уникнути небезпеки» [5, с. 59]. Іноді він вводить у текст узагальнюючі відступи на теми моралі: «хочу також, щоб стало ясно, що обманюють і наші сусіди, і ми і що на кожному кроці ми стикаємося з добром і злом» [5, с. 96]; «поганих людей знання псують, а добрих покращують» [5, с. 207] і т. і.

Відтак він уже не просто автор, він – *наставник*. Подекуди текст навіть моделюється як діалог з уявним «учнем», що уперше знайомиться з історичними подіями за твором де Комміна: «можуть запитати... і на це я відповім» [5, с. 119]. Ченці-хроністи свого часу не спромоглися стати наставниками читачів: в їхніх творах повчальними були самі події, а не їх інтерпретації.

Ф. де Коммін вправно володіє календарними датами, які достатньо часто супроводжують виклад подій [5, с. 14, 111, 119, 120, 131, 251 та ін.]. Виклад ритмізується, читач уже не чувається загубленим у хронотопі оповідання; він починає *відчувати* час (що було геть неможливим у літописах попри хронологічну рубрикацію). Територіальні прив'язки також відрізняються топографічною точністю: автор, наприклад, зазначає кількість перепочинків при добовому пересуванні військ, пояснює причини затримок, докладно описуючи характер місцевості, що їх спричинив, або небезпеки вибору шляху для руху військ чи королівського почту [5, с. 17, 19, 115, 121, 147 та ін.]. Водночас він вільно орієнтується не лише на місцевості, знайомій з досвіду, але й у контексті європейської географії: так, він робить висновок про перевагу герцога Бургундського на морі, «оскільки

зібрав силу суден з Іспанії та Португалії» [5, с. 97]. Йому відомі «справи в Європі», що уможливило спроби авторських узагальнень [5, с. 207].

Висновки. Топографічна, хронологічна і психологічна точність оповідання у творах мемуарного характеру, таким чином, складаються в систему сприйняття реальності, яка уже значно відрізняється від абстрактного світогляду ченців-хроністів. Вона абсолютно конкретна. На основі її утворюється система аргументів, об'єднана з прикладами зі священної історії зі вступів до хронік: так, про шкоду від розбрату у феодалній державі (причому це уже *держава як така*) Ф. де Коммін пише, що «в цьому переконує історія біблійських царів чи нещодавні події в Англії, Бургундії та інших країнах – словом, все те, що ви спостерігали і спостерігаєте щодня» [5, с. 29]. Синтетична аргументація, де на один щабель потрапляють культурні референції та очевидність, уже багато в чому передвіщує методологію Н. Макіавеллі, який також вільно сполучав у структурі доказу посилання на приклади як з римської історії, так і з власної практики політичного діяча. Так виникає *нова конкретика* в історіописанні. Це конкретика досвіду, конкретика сприйняття: просторово-часові структури у творі Ф. де Комміна подаються так, як вони сприймаються під час проживання ситуацій, із життєподібною швидкістю і радіусом зору; психологізм викладу також від цього.

Таким чином, можна зробити висновок про взаємозв'язок процесів психологізації історичного оповідання і удосконалення його просторово-часових характеристик. Так, із *повернення простору* в історичне оповідання відбувається повернення власне історії. Ті ж тенденції в історіописанні, що втілювалися у монастирських хроніках, зникли і більше не поверталися в історіографію.

Список літератури:

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. Москва : ВЛАДОС, 1994. 336 с.
2. Арьес Филипп. Время истории. Москва : ОГИ, 2011. 304 с.
3. Де Виллардуэн Жоффруа. Завоевание Константинополя / пер. М.А. Заборова. Москва : Наука, 1993. 302 с.
4. Де Клари Робер. Завоевание Константинополя / пер. М.А. Заборова. Москва : Наука, 1986. 176 с.
5. Де Коммин Филипп. Мемуары / пер. Ю.П. Малинина. Москва : Наука, 1986. 499 с.
6. Дюби Жорж. Время соборов. Искусство и общество 980–1420. Москва : Ладомир, 2002. 379 с.
7. Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження теорії історії. Київ : Дух і Літера, 2006. 436 с.
8. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания. С.-Петербург : Алетейя, 2007. 523 с.
10. Феофан Сигрианский, Исповедник. Хронография. *Интернет-портал “Азбука веры”* : веб-сайт. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Feofan_Ispovednik/hronografija/ (дата звернення: 21.01.2021).

Chekanov V.Yu. TO THE ISSUE OF MEDIEVAL HISTORICAL CHRONICLES' FEATURES

The article is dedicated to the issue of medieval historical writings' evolution. The main attention is paid to the examples in the genre of chronicles. The two types of it are specified: the monastery chronicles of early Middle Ages written by the monks, and the opuses in the genre of memoirs created by the participants of some prominent events considered noteworthy. This type is related to the highest level of feudalism in Europe (XIII cent.). Its features include the redistribution of the space and time coordinates in comparison to the monastery chronicles. The authors (the works by Robert de Clari and Geoffroi de Villehardouin about the siege and occupation of Constantinople by the troops of the Fourth Crusade in 1204 were analyzed) demonstrated far superior orientation in space than in time, were prone to the detailed description of events and insisted upon their role of information managers and mentors giving facts important and useful for readers.

More innovations are present in the memoirs by the statesman of France from late XV cent. Philippe de Commines, who used to be involved into complicated military and diplomatic actions with Bourgogne. He demonstrated more flexibility in space and time categories' possession, the ability to give rhythm to his narration and to reconcile the synchronic events. Facts he gives aren't simply the facts seen by the eyewitness; he puts into his narration the elements of psychological analysis, logical interpretation etc. It all positions his memoirs close to the works by Niccolo Machiavelli, the most important representative of Renaissance political thought of XVI cent.

The article deals with the problem of disciplinary belonging of medieval chronicles; their failures as historical researches and religious motivation of writers make doubtful their fully historical character. The conclusion made in the article is the peculiarity of them makes possible to identify them as ideologically grounded deviation from the research aims of history. The return to these aims took place in the above mentioned works in the genre of memoir.

Key words: *historiography, chronicles, historical space, memoirs, psychologism.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477):930.85Шевченко Т.
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.32>

Петасюк О.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНА МІСІЯ ПРОРОКА (ДО 160-х РОКОВИН СМЕРТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

У статті автор осмислює феномен поліфонічної постаті Т. Шевченка через висвітлення такого його виміру в історично-культурологічному контексті, як пророк, «слова якого огнем невидимим пекли замерзлі душі». Поява Т. Шевченка так сколихнула український культурний материк, що тектонічні поштовхи маємо і сьогодні в численних дослідженнях, принаймні у 2020 році він був найзапитованішою історичною постаттю в українському інтернет-просторі. З'ясовується первозданний сенс терміна «пророк», мотиви звернення Кобзаря до світоглядних ідеалів Біблійної спадщини, зокрема посилів і передбачень пророків; чому в Т. Шевченка знаходимо стільки алюзій на Біблійні книги. Передусім Т. Шевченко щиро вірив у пророцтво для всього християнського світу про майбутнє звільнення всіх пригноблених народів. Стовпи-істини Шевченкового світу, як-от любов до ближнього, добро, воля, правда, краса, розглядалися ним як вищі Божі дари, проповідувалися і сповідувалися по багатостраждальному життю. Національним пророком розпалювався вогонь світоглядних змін, який як естафету підхопили наступні покоління письменників, загалом його симпатиків, для яких постать цієї людини, працелюбної, ерудованої, з високорозвиненим естетичним смаком та почуттям гідності, була взірцем для наслідування. І це було не випадковим: за харизматичними посталями тягнулися люди, бо вони надихали їх силою духу. У великого поета внутрішній стержень вимальовувався ще з бідного в усіх сенсах дитинства. Воно було досить атмосферним: проходило у спогадах про Гайдамаччину; дід привив любов до історичного минулого, козацьке бачення світу та мовне багатство.

Т. Шевченко, як «продукт» власної епохи, водночас висвітлює своїми гранями і нащадкам, настільки колосальним є його мірило. Кожне покоління привносить власний інтелектуальний шар розуміння українського генія.

Ключові слова: пророк, Шевченкове слово, біблійні книги, історична місія, Україна.

Постановка проблеми. Поступ будь-якої народності-нації в історичному часі має міцний зв'язок із пасіонарністю та харизматичністю. Він узагалі неможливий без ідейних натхненників та поводитирів, які володіють такими рисами, як непереборне прагнення здійснити високі ідеали, навіть готовність до жертвовності заради їх здійснення (той стан, коли пасіонарна напруга перевищує інстинкт самозбереження лідера, на противагу тим лідерам, які використовують людей заради власної мети), посилене тяжіння до соціально корисних дій та їх аналітики. Вони вели напружене і насичене внутрішнє і зовнішнє життя, удосконалювали себе, інших людей та навколишнє середовище, загалом рухали історію уперед.

Найпопулярнішим запитом 2020 р. в українському інтернет-просторі став «Тарас Шевченко» (за Вікімедіа Україна). Даний факт свідчить про багатогранність постаті, розкриття й осмислення численних граней якої ще триває в часі. «Геній дає всього себе, але сучасність бере від нього те, що вона здужає взяти» (Є. Маланюк, «Від Кобзаря до нації» [1, с. 61]). Кожне покоління привносить власний інтелектуальний шар розуміння Т. Шевченка. Отже, маємо у ХХІ ст. найзапитованішу історичну постать. З іншого боку, поява українського пророка настільки сколихнула наш культурний материк, що розпочалися тектонічні поштовхи, які відгукнулися в пошуках багатьох дослідників, і не тільки українських.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом бібліографія Шевченкової спадщини різними мовами сягає декілька сотень назв. Уже в останні десятиріччя XIX ст., як гриби після дощу, стали виникати спогади про великого поета його друзів, соратників, симпатиків, перші біографії (М. Чалий), нові редакції «Кобзаря» та зібрань творів (І. Франко, В. Доманицький, Д. Дорошенко, С. Єфремов та інші). Через сто років по смерті Т. Шевченка його слово вже було перекладене 45 мовами [2, с. 3822]. У кожній епохи був свій образ Т. Шевченка. У наш турбулентний час «Шевченкове сонце зазирає нам у вічі так, як ще ніколи» [3, с. 175]. Процес пізнання багатогранної постаті та відповідної її спадщини знову актуалізувався і відбувається за наголосами: міфотворчості та національно-духовними (наприклад: О. Забужко, «Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу», 1997 р.; Л. Скоць, «Щоб слово пламенем взялось: поетичний світ Тараса Шевченка: монографія», 2013 р.; Г. Грабович. «Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і Критика», 2013 р.; О. Сліпушко, «Духовна держава Тараса Шевченка: національна і соборна», 2014 р.), дослідження доробку шевченкознавців (Г. Карпінчук, «Михайло Новицький – шевченкознавець», 2018 р.) тощо.

Постановка завдання. З огляду на вищезазначене сформулюємо низку питань, які є предметом розгляду: у чому полягає світло досліджуваної постаті, яка позиціонується в культурно-історичному контексті як пророк; чому він сприймається не просто як митець, але і як символ нації; у чому полягали мотиви звернення Т. Шевченка до спадщини біблійних пророків; Шевченкова модель світу, яка вона; якими є наголоси сучасного її розуміння та які посилені істини залишив Т. Шевченко, що хвилюють нащадків і дотепер? На мій погляд, ці ракурси проблеми допоможуть наблизитися до розуміння даної постаті у глобальну епоху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичний бекграунд, з якого виріс Т. Шевченко, характеризувався визріванням соціально-політичної кризи в Російській імперії в першій половині XIX ст., до складу якої входили й українські землі: домінування поміщицького землеволодіння, панщина, рутинний стан техніки, кріпацтво, зубожіння селян, селянські виступи; створення таємних організацій, зокрема і дворянських, як-от декабристське «Південне товариство». Традиційно селяни загалом були охоронцями та найстабільнішими носіями етнічних рис українців у їхній мові, духовній, матеріальній культурі, світогляді, моральності. У культурно-освітній сфері

спостерігалася активізація: зростає інтерес до української минувшини, зокрема козацьких літописів, етнографічних та фольклорних пам'яток; з'являються праці з історії України (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, О. Бодянський); серед української еліти розширюється сфера вжитку української мови; знаковими явищами стали поява в Харкові, згодом у Києві університетів. Київ стає центром суспільно-політичного та культурного життя, пов'язаного з іменами М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського, М. Гулака й інших. Саме в Києві 1846 р. виникає таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське братство, у якому можна було розгледіти голосний крик збудженої до життя української нації (за С. Єфремовим). Участь у ній поділить життя Т. Шевченка на до і після та нанесе невитравні сліди на його душу та тіло. Його було найтяжче покарано за участь у цьому товаристві. Він пройшов через заслання в Оренбурзькі степи рядовим солдатом із найсуворішою заборонаю писати й малювати. Навіть після повернення із заслання обставини не прихильно складаються для нього, і залишок свого багатостраждального життя він вимушений провести не на рідній українській землі.

Коли оцінюється вплив Кобзаря на розвиток національного світогляду, самосвідомості, то ми його окреслюємо визначенням «пророк». У північній історичній ночі він став могутнім полум'яним вибухом (за висловом Є. Маланюка, «Нариси з історії нашої культури» [1, с. 141]), який мав і має відгомін не просто в поезії та живопису, але і в картині світу, як тогочасній, так і нинішній.

Щоб краще розібратися в суті даного твердження, звернемося до первозданного сенсового наповнення терміна «пророк». Згідно з Біблійними переказами, у часи занепаду Господь послав ізраїльському народові пророків, тобто святих мужів, що проповідували правдиву віру і накликали народ та царів до покаяння [4, с. 67]. Наприклад, це такі постаті, як Ілля, Єлисей, Ісаїя, Єремія, Езекиїл, Даниїл, які жили за багато сотень років до появи І. Христа. Через цих людей Господь говорив із народом, відкривав їм таємниці буття (Книга пророка Єремії 1.5.) [5, с. 751]. Зводити роль пророків тільки до передбачення майбутнього – це однобоке розуміння їхньої ролі в суспільстві. Пророк, надихнутий Богом, бачить те, що не видно іншим, виголошує загальнолюдські цінності (істини), як-от людина, її права та свободи, насамперед право людини на щастя в цьому сповненому суперечностей світі. Дані ідеї Т. Шев-

ченко, коли ще був бідною в усіх сенсах дитиною, що росла без материнського тепла, всмоктував, як суха земля живильну воду. Ще з дитинства в нього став вимальовуватися внутрішній стержень, внутрішня сила. Потім у дорослому житті він не раз демонструватиме силу духу (очікування звільнення від кріпацтва, арешт, заслання, життя під наглядом), яка не просто триматиме його по життю, але і вестиме за собою інших людей. За харизматичними пророками йшли люди, бо вони надихали їх силою духу.

Невипадково у своїй поетичній творчості Т. Шевченко наводить алюзії на відповідні Біблійні книги. Йому запали в душу ці сюжети, фрагменти, персонажі ще із часів навчання в П. Богорського. Шкільний товариш Т. Шевченка Г. Бондаренко згадував у 1892 р., що після навчання грамоти в місцевого дячка малий Тарас читав Псалтир; уже дома із власної ініціативи засиджувався над псалмами, навіть декламував їх [6]. Любов до цих молитовних ліричних творів-пісень і їх достеменне знання він пронесе через усе своє недовге життя. Зокрема, любов до «Давидових псалмів», цих «рідкісних у світовій літературі переспівів – як співів душі». Насправді, за спостереженнями Є. Сверстюка, викладених ним у «Феномені Шевченка», це «поєми, які розвивають колізії Духу: у боротьбі із лакейством та фарисейством поет несе на собі печать і місію цього Духу» [3, с. 183]. В осучаснених Т. Шевченком Давидових псалмах засуджується лад, де панує соціальна несправедливість і відсутня гармонія життя.

Знаковим є Шевченківський переспів 11-ого псалма в 1859 р., де він усвідомлює місію всього свого життя, немов би відчуває близьке його завершення: « – Воскресну я! – той пан ваш скаже, / – Воскресну нині! Ради їх, / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих <...> Возвеличу / Малих отих рабов німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово!» («Подражаніє 11 Псалму») [7, с. 318]. Звернемося до оригіналу, щоб відчути те, наскільки Т. Шевченко передав ідейний посил твору і прогнав його через свою небайдужу душу, співвідносно власній меті: «Через утиск убогих, / ради стогону бідних / тепер я повстану, – говорить Господь, / – поставлю в безпеці того /, на кого розтягують сітку! / Господні слова – слова чисті <...>» [8, с. 354].

Чому ставлення до Т. Шевченка ще за його життя було мало не побожним? Як зазначав Є. Сверстюк, від появи першого «Кобзаря» 1840 р. Україна любила Т. Шевченка із трепетом, «як діти батька» [3, с. 176]. По-перше, наведу тезу про

Шевченкове світло, його слова, які «огнем невидимим пекли замерзлі душі» («Пророк» [7, с. 227]). По-друге, це світло надихалося християнською ідеєю любові до ближнього, яка в поета становила наріжний камінь світогляду: «А всім нам вкупі на землі / Єдинодуміє подай / І братолюбіє пошли» («Молитва» [7, с. 331]). Т. Шевченко не раз наводить цитату з Послання св. апостола Івана, керується нею як істиною про те, що хто говорить: «Перебуваю у світлі», а водночас не любить брата свого, той у темряві і досі. В оригіналі виглядає так: «Хто ж ненавидить брата свого, пробуває той у темряві й ходить у темряві, і не знає, куди він іде, бо темрява очі йому осліпила» [8, с. 315] (Перше соборне послання Св. Апостола Івана 2.11). Відоме улюблене звернення поета в житті та творчості, а саме «друже, брате». Щодо цього буде показовим такий факт із життя і творчості Кобзаря. Перебуваючи у Петербурзі під слідством за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства, він у вікно побачив «чорнішу чорної землі» матір М. Костомарова, що прийшла провідати сина, і одразу на папір лягли переживання: «Молюся! Господи, молюсь! / Хвалить тебе не перестану! / Що я ні з ким не поділю / Мою тюрму, мої кайдани!» [9]. І слова свого дотримав, не видав імені жодної людини з товариства.

По-третє, Т. Шевченко обстоював у своїй творчості право людини на щастя. М. Голубець в «Історії української культури» наводить таке висловлювання митця: «Природа красна, але свято й вінок безсмертної краси, це – обличчя людини, осяяне щастям» [10, с. 54]. Шевченківський світ відзначений не тільки присутністю фатуму, але і прагненням до краси і світла. Коли ми говоримо про Т. Шевченка-художника, то відзначаємо тілесну красу його персонажів, їх гармонію (наприклад, такі його акварелі, як «Одаліска», «Марія»). Чому ж ця гармонія порушена в житті? – питання, на яке він завжди виходить як вдумливий представник людського роду. Майстер витонченості малюнку та колориту, Т. Шевченко є володарем високої культури «світлопису» [11, с. 13]. Так, відчуття світла і повітря дає нам його «Селянська родина» (1843 р.) – українське «Святе сімейство»: духовна єдність родини як одна з підвалин народного світосприйняття завжди приваблювала митця. По завершенні 1845 р. Петербурзької академії мистецтв Т. Шевченко стає відомим портретистом; академіком гравіювання (з 1860 р.) із правом отримання дворянства, від якого відмовляється; автором понад тисячі творів образотворчого мистецтва [12, с. 367]. Багато що у своєму житті

Т. Шевченкові довелося опанувувати самотужки, що дало підстави дослідникам називати його геніальним автодидактом. Академія мистецтв не тільки навчила художньому професіоналізму, вона дала ґрунтовну класичну освіту [12, с. 365]. Значний доробок, незважаючи на численні перипетії його 47-річного життя, свідчить не тільки про талант, але і про: непереборне бажання цієї особистості вдосконалюватися, незважаючи ні на що; внутрішню силу; самодисципліну. Наскільки актуальними є його думки щодо того, що страшніше, ніж померти, прогавити власне життя.

Неможливо оминати увагою Шевченкову магію рідного слова. Показово: кожен народ має своїх пророків-символів (Данте, В. Шекспір, М. де Сервантес, Г. Гете, А. Міцкевич та інші). Що їх єднає: вони всі є великими майстрами свого рідного слова, мають особливе відчуття рідної землі. Як колись пророки, так і вони зверталися до людей зрозумілою для них мовою, користувалися Біблійною символікою і метафоричною мовою, розвивали літературну мову своїх народів та інтерес до історії. З огляду на те, що мова виступає одним із важливих маркерів цивілізації, подібного ґатунку постаті пришвидшували таким чином поступ своєї народності до нації.

Звичайно, великий поет і художник жив у Російській імперії, знав і користувався російською мовою. Проте коли переходив на рідну, то розпочиналася магія слова, сперта на палку любов до «неньки України». М. Попович робить наголос: Т. Шевченко походив з України у власне історичному значенні слова [12, с. 363]. Дитинство його було досить атмосферним: проходило у спогадах про Гайдамаччину, зокрема на його рідній Черкащині, що послугувало певним джерелом його творчості: «Давно те минуло, як тими шляхами, / Де йшли гайдамаки, – малими ногами / Ходив я, та плакав, та людей шукав, / Щоб добру навчили» [7, с. 88] (поема «Гайдамаки»). Любов до історичної спадщини України привив малому Тарасу його дід Іван Шевченко, рід якого походив від запорозького козака: «Спасибі дідусю, що ти заховав / В голові столітній ту славу козаку: / Я її онукам тепер розказав» («Гайдамаки», [7, с. 88]). Своєму онукові, майбутньому українському пророку та генію, дід передав козацькі бачення світу та мовне багатство. Зерна гідності прийнялися на благодатному ґрунті.

У казематі Т. Шевченком були написані 13 поезій, які завжди манили дослідників (одна з них, «М. Костомарову», згадувалася вище в даній розвідці). Ці шедеври – фактично мініатюрні

притчі про Україну, які раніше позиціонувалися як ностальгічні ідилії: «Любіться, брати мої, / Україну любіте / І за неї, безталанну, / Господа моліте» [7, с. 175]. За Є. Сверстюком, тепер ми їх сприймаємо як «спогади про майбутнє», бо вони, як він влучно зазначає, розсіяні у просторі і часі [3, с. 182]. Недарма В. Стус уважав, що Т. Шевченко містить у собі не тільки незагоєні рани минувшини, але і невиплакані сльози будучини [13, с. 7]. Виділила би серед цих поезій «Садок вишневий коло хати» – це свого роду світлина – квінтесенція української моделі світосприйняття. Це ідилічне марення про Україну, про її одвічну сутність «нині це як сон золотого віку <...>» (за Є. Сверстюком). Т. Шевченко не знав, чим для нього завершаться випробовування в казематі; усі його очікування, невизначеність, збентежений стан трансформувалися в маревний біль, щемливу тугу не за собою, а за Україною – одним із головних стовпів його світу.

Усі його пророчі візії пов'язані саме з Україною, із настанням раю на рідній землі, де запанують любов, добро, істина, воля, краса, де «на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі» («І Архімед, і Галілей <...>» [7, с. 339]). Як віруюча людина він щиро сподівався на здійснення пророцтв для християнського світу, а саме майбутнє звільнення всіх народів. У цьому відношенні показовим є Шевченків переспів «Ісаї, Глави 35 (Подражаніє)», де мариться про добре майбуття для України, коли «на землю правда прилетить хоч на годиночку спочить», з веселими ріками, птаством, прокинуться вмиті цілющою водою пустелі, «оживуть степи, озера, / І не верстовії, / А вольнії, широкії / Скрізь шляхи святії / Простеляться <...>»; незрячі прозрять [7, с. 320–321]. Пропоную оригінальні уривки із «Книги пророка Ісаї, ч. перша, Про Юдею та про Єрусалим»: «Звеселиться пустиня та пуща, / і радітиме степ і зацвіте, / мов троянда, / – розцвітаючи буде цвісти / та радіти, <...>»; «Тоді то розплющатся очі / сліпим / і відчиняться вуха глухим, <...>»; «І буде там бита дорога та путь, / і будуть її називати: дорога свята, / – не ходитиме нею нечистий, <...>» [5, с. 715].

Єрусалимський пророк Ісаї – постать особлива у християнському світі, яка передрікала прихід Христа. Ім'я «Ісаї» означає «спасіння». Звісткам Ісаї майже три тисячі років. Саме до них найчастіше зверталися і цитували їх згодом І. Христос, апостоли. Ісаї виконував роль великого пророка не менше ніж 46 років у VIII ст. до н. е. [14, с. 7–8]. Тема спасіння ізраїльського народу з вавилонської

неволі, яка проходить червоною ниткою через його пророцтва, дуже імпонувала Т. Шевченку, бо він мріяв про визволення українського народу з російської неволі, і тому сповіщав у поезії про відновлення улюбленого краю. Передрікаючи страждання І. Христа ще за сім століть до його появи на світ, Ісає сам зазнав страшних мук: його розпиляли навпіл дерев'яною пилкою за наказом юдейського царя Манасії.

Знав великий поет і спадщину Єремії, який служив великим пророком приблизно 40 р. до зруйнування Єрусалиму (VII ст. до н. е.) і більше 20 років після цього [15, с. 8; 16, с. 56]. Тобто те, що передрікав Ісає, він бачив на власні очі. Пророк Єремія написав найбільшу і найсумнішу пророчу книгу, яка містить надію на прекрасне майбутнє. Плач за зруйнованим і спустошеним Єрусалимом та за поневоленням вавилонянами народом був зрозумілим Т. Шевченкові. Він виношував задум наслідування однієї з біблійних книг – «Плачу Єремії» – під назвою «Молитва Йеремиї пророка». Це була творча заготовка митця, яка не здійснилася. Поет виписав уривок із «Плачу», гл. гл. 5.7–9, 12–15, який розпочинався так (в українському перекладі): «Батьки наші грішили, але їх / нема, – / а ми двигаємо їхні провини! / Раби запанували над нами, / і немає нікого, хто б вирятував / з їхньої руки <...> / Наражаючи свою душу на меч / у пустині, / достаємо свій хліб <...>» [5, с. 830]. Т. Шевченко відчув перегук з українською історичною тематикою: гіркота поневолення чужинцями, що супроводжується голодом, утисками, безчестям і ганьбою; з одного боку, праведні, з іншого – зрадливі поведирі визвольного руху тощо.

А. Ніковський (мовознавець, літературознавець, міністр зовнішніх справ Української Народної Республіки) розмірковував про роль плеяди письменників як носіїв ідеї українського відродження (від Т. Шевченка до Г. Чупринки), зазначав, що цей гурт в аскетичному дусі християнських громад перших століть зробив велику, проте ще неоціненну справу [13, с. 7]. Ідеться про непересічне значення цього духовно-культурного пласту у становленні національних цінностей. Це були ті благодіючі надра, у яких плекалася і з яких вийшла накопичена енергія збудженої маси. Вийшла із Шевченкового «Великого льоху» – символу української культури [1, с. 89] – підземного сховища, де були заготовані честь, слово, воля. На думку спадають слова М. Костомарова про те, що Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, кілька віків замкнений багатьма печатками [1, с. 139].

Одноименна містерія дала назву цьому метасимволу протистояння двох світів – національного й імперського. У «Великому льосі» осмислюються найтрагічніші сторінки української історії в символічно-алегоричній формі. Наприклад, про Батуринську трагедію 1708 р.: «Я була ще недолітком, / Як Батурин славний / Москва вночі запалила, / Чечеля убила / І малого, і старого / В Сейму потопила. / Я меж трупами валялась / У самих палатах / Мазепиних <...>» [17].

Наведу слова секретаря УАН-ВУАН (1918–1929 рр.) А. Кримського щодо цього: «Українські письменники надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами ов'язаний побут, покріплюючи стихійні впливи околішніх обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга «мужицькою мовою» здавалась річчю цілком натуральною». [18, с. 44]. За В. Стусом, специфіка українського митця полягала в тому, що історична реальність, яка його виносила, у кращому разі давила його ярмом на шиї, у гіршому (і це траплялося значно частіше), митець змушений був існувати всупереч цій реальності [13, с. 8]. Слова стосуються повною мірою як перших християн, проповідників, так і українських письменників, які несли вогонь світоглядних змін, і часто-густо він їх спалював, від Т. Шевченка до В. Стуса. Але в цьому полягала їхня місія, це був їхній свідомий вибір шляху.

Висновки. Процес пізнання багатовимірної постаті Т. Шевченка є невичерпним. Осмислення феномену Кобзаря як національного пророка дає можливість вивчення його в духовному та цивілізаційному зрізах. Це була освічена, ерудована та працелюбна людина з високорозвиненими естетичним смаком та почуттям гідності. Шевченкова модель світосприйняття з такими стовпами-істинами, як любов до ближнього, прагнення до краси, добра, волі, правди – вищих Божих дарів, ніколи не втрапить своєчасності. Як слова пророків були дороговказом для простих людей, щоб вони не заблукали в лабіринтах життя, так і слова національного світоглядного поведиря, які він поставив на охорону власного народу, ніколи не загубляться на цивілізаційній магістралі. Т. Шевченко не тільки виголошував загальнолюдські цінності, але і сповідував їх у власному житті, внутрішньою силою духу надихав не тільки своїх сучасників, але і нащадків. Дана постать буде поступово досягатися нащадками, настільки вона є багатозаровою, настільки колосальним є її мірило.

Список літератури:

1. Маланюк Є. Книга спостережень. Київ : Атіка, 1995. 236 с.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 11-ти т. / гол. ред. В. Кубійович. Перевид. в Укр. ; Репринт. відтвор. видання 1955–1984. Львів : НТШ, 2000. Т. 10. 4014 с.
3. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ, 1993. 256 с.
4. Катицизм християнської віри. Editorial V. Divino, Navarra Spain, 1990. 238 с.
5. Біблія. Книги Старого Заповіту. UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1990. 30М – V053. 959 с.
6. Бондаренко Г. Декілька нових штрихів до біографії Шевченка. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ : Дніпро, 1982. С. 26. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog03.htm>
7. Шевченко Тарас Малий Кобзар. Київ : Вид-во дит. літератури «Веселка», 1976. 383 с.
8. Новий заповіт і Книга Псалмів. 988–1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. Б. м. : Гедеонові браття, 1988. 461 с.
9. Костомаров М. Лист до видавця-редактора «Русской старины» М.І. Семевського. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ : Дніпро, 1982. С. 138–144. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog31.htm>
10. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. Київ : Либідь, 1994. 656 с.
11. Великие художники. Их жизнь, вдохновение и творчество. Тарас Шевченко. Киев : ООО «Иглмосс Юкрейн», 2003. Ч. 24. 31 с.
12. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1999. 728 с.
13. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). Київ : Товариство «Знання» України, 1993. 96 с.
14. Пророцтво Ісаї – світло для всього людства. Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc. International Bible Students Association Brooklyn, New York, U.S.A. Т. 1. 2000. 415 р.
15. Что Бог говорит нам через Иеремию. Wath Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania God's Word for US Through Jeremiah. Wachtturm Bibel und Traktat-Gessellschaft der Zeugen Jehovas, e. V. Selters/Taunus. 2012. 192 с.
16. Миллер Стивен М. Библия. Кто есть кто. Толкования и разъяснения: Пер. с англ. С. Лунина. Харьков : Клуб семейного досуга, 2007. 112 с.
17. Шевченко Тарас. Великий льох. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3946>
18. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради : біографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.

Petasyuk O.I. HISTORICAL MISSION OF THE PROPHET (TO THE 160TH DEATH ANNIVERSARY OF TARAS SHEVCHENKO)

In the article, the author comprehends the phenomenon of versatility of Shevchenko's figure through the coverage of a following dimension in the historical and cultural context: a prophet, "whose words burned invisible souls with invisible fire". The appearance of Shevchenko managed to shake the Ukrainian cultural continent with such a big impact that we still have tectonic shocks in numerous studies; at least in 2020 he was the most searched historical figure in the Ukrainian Internet. The article examines the original meaning of the term "prophet", the motives of Kobzar's appeal to the ideological ideals of the Biblical heritage, particularly the messages and predictions of the prophets. The article also explains why we find so many allusions to the Bible books in the works of Shevchenko. First of all, Shevchenko sincerely believed in the prophecy for the whole Christian world which was about the future liberation of all oppressed people. Shevchenko considered his main verities of the world such as love for one's neighbor, goodness, will, truth and beauty to be the highest gifts of God, which had to be preached and confessed during a long-suffering life. The national prophet kindled the fire of worldview changes and passed the torch to the next generations of writers, who were largely his sympathizers, for whom the figure of this hardworking, erudite man with a highly developed aesthetic taste and sense of dignity was a role model. Moreover, that was not an accident because people had always followed charismatic figures as they inspired them with the power of their spirit. The poet's core strength emerged from his undeniably poor childhood. It was quite atmospheric: it took place in the memories of haidamaks; his grandfather taught him to love his the historical past, a worldview of a Cossack and a wealth of language.

Nowadays, Shevchenko, as a "product" of his own epoch, is always an object of high interest for modern generations thanks to his colossal worldview. Each generation brings its own intellectual layer of understanding of Ukrainian genius.

Key words: prophet, Shevchenko's word, biblical books, historical mission, Ukraine.

УДК 069.1:745/749+069:908(477.82)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.33>

Мірошниченко-Гусак Л.А.
Волинський краєзнавчий музей

Чибирак С.В.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ПАМ'ЯТКИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА В СИСТЕМІ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Музейні предмети є невід'ємною частиною музейної комунікації. Серед різних груп музейних пам'яток твори декоративно-ужиткового мистецтва вирізняються атракційною складовою, що допомагає швидше налагодити комунікацію з споживачами культурного продукту, викликають зацікавлення у науковців та майстрів народної творчості. Метою статті є дослідження пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва зі збірки Волинського краєзнавчого музею в системі музейної комунікації, що виникає під час взаємодії між музейними предметами та різними реципієнтами. Для досягнення мети необхідно виконати наступні завдання: проаналізувати фондову групу музейних предметів та простежити її використання у різних формах музейної комунікації. Методологія дослідження – під час підготовки статті було використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, а саме: аналізу та синтезу (під час характеристики виставкових проєктів, в яких демонструвалися предмети декоративно-ужиткового мистецтва); порівняльний (виокремлення підгруп у групі «Д» та визначення їх здатності до обміну інформацією); узагальнення власного досвіду експозиційної, наукової та культурно-освітньої роботи. Наукова новизна полягає у тому, що у статті вперше зроблено спробу розкрити комунікаційні властивості творів декоративно-ужиткового мистецтва зі збірки Волинського краєзнавчого музею, що дасть можливість у подальшому активно їх використовувати у музейній роботі та формуванні культурного контенту. Як висновок, у статті розкрито використання творів декоративно-ужиткового мистецтва у системі музейної комунікації, що виникають між предметом – дослідником, предметом – відвідувачем, предметом – майстром, предметом – науковим співробітником музею, предметом – педагогом.

Ключові слова: музейний предмет, музейна комунікація, твір декоративно-ужиткового мистецтва, Волинський краєзнавчий музей.

Постановка проблеми. Сучасний музей – це багаторівнева організація, яка вирішує низку наукових, пам'яткоохоронних та соціальних завдань. Для їх виконання музей повинен вміти налагоджувати комунікацію з різними категоріями музейної аудиторії (враховуючи їх вік, стать, рівень освіти та професійну приналежність, а також психофізіологічні особливості відвідувача). Цей процес потребує розуміння алгоритму формування музейної комунікації між музейним предметом та науковцем / музейним працівником (фондовим працівником, експозиціонером, екскурсоводом) / педагогом / відвідувачем.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва зі збірки Волинського краєзнавчого музею в системі музейної комунікації, що виникає під час взаємодії між музейними предметами та різними реципієнтами. Для досягнення мети необхідно вико-

нати наступні завдання: проаналізувати фондову групу музейних предметів та простежити її використання у різних формах музейної комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для аналізу обрано фондову групу творів декоративно-ужиткового мистецтва Волинського краєзнавчого музею, як таку, що репрезентує народну культуру мешканців Волині та відображає розвиток художніх промислів на цій території. Вона також викликає неабиякий інтерес у різних категорій музейної аудиторії, тому є часто задіяною у створенні різних музейних івентів.

Формування колекції творів декоративно-ужиткового мистецтва розпочалося з часу заснування Волинського музею у Луцьку (нині Волинський краєзнавчий музей). Перші твори волинських майстрів (килими, зразки традиційного вбрання тощо) були закуплені на промисловій виставці, що проходила в Луцьку у 1928 р. Активно комплекту-

валася колекція у наступне десятиліття. Понад 200 взірців волинської народної вишивки, відшитих на замовлення музейних працівників, поповнили фондове зібрання [4, с. 87]. Колекція волинської кераміки становила понад 300 одиниць і представляла різні гончарні осередки Волині (Культин, Рокиту, Остріг). Тоді ж було розпочато збір колекції писанок, яка стала важливим елементом етнографічної експозиції Волинського музею. Однак, згодом дана група пам'яток була втрачена. Відновили її комплектування лише наприкінці 1960-х рр., а у 1973 р. створили окрему фондову групу «Р 7» (писанки), яка сьогодні нараховує понад 3 тисячі музейних предметів. Твори декоративно-ужиткового мистецтва у так званій «польський період» (1929–1939 рр.) історії Волинського краєзнавчого музею були занесені до інвентарної книги відділу етнографії, зрештою, його працівники ними й опікувалися, вивчали, представляли на виставках.

Наприкінці 1940-х рр. у структурі музею відділ етнографії був ліквідований. На кілька десятиліть невизначеною стала доля багатьох етнографічних пам'яток та творів декоративно-ужиткового мистецтва. Проте комплектування музейної збірки продовжувалося й надалі. У 1965–1968 рр., в результаті спільних експедицій, організованих Львівською картинною галереєю і Львівським музеєм етнографії та художнього промислу з участю співробітників Волинського краєзнавчого музею, було зібрано й чимало творів декоративно-ужиткового мистецтва [6]. Кінець 1960-х – початок 1970-х рр. характеризувався проведенням Волинським краєзнавчим музеєм низки самостійних історико-етнографічних експедицій у різні райони Волинської області; Рожищенський та Маневицький – 1969 р., Володимир-Волинський, Ковельський та Іваничівський – 1970–1971 рр., Любешівський та Камінь-Каширський – 1971 р. Крім господарських знарядь, меблів, транспортних засобів тощо, до фондів музею надійшли також зразки народного традиційного вбрання, оздобленого вишивкою і тканням, декоративні тканини інтер'єрного призначення та інші матеріали [9, с. 153].

На 1970–1980 рр. припадає час активного комплектування музейної збірки зразками декоративно-ужиткового мистецтва. У 1973 р. створено художній відділ Волинського краєзнавчого музею, а 1977 р. заведено нову інвентарну книгу пам'яток групи «Д» (декоративно-прикладне мистецтво). Першими надходженнями до цієї групи стали роботи відомих українських майстрів

народної творчості (41 предмет), передані Дирекцією художніх виставок України у 1977 р., згідно з наказом № 58 Міністерства культури УРСР. Серед цих творів є чоловічі сорочки О. Великодньої з Полтави і фабрики «Жіноча праця» з Клембівки Вінницької обл., рушник О. Самусенко з Кролевецької ткацької фабрики, керамічні фігури І. Білика та М. Китриша, декоративний посуд П. Ганжі, Т. Демченка, М. Головка з Опішного Полтавської обл., полив'яні тарілочки В. Газдика з Вільхівки Закарпатської обл., оздоблені різьбленням цукерниця і сільничка С. Сахро з Вижницької Чернівецької обл. та І. Савченко з Косова Івано-Франківської обл. й багатьох інших.

Активно долучилися до збору творів декоративно-ужиткового мистецтва працівники художнього відділу. Внаслідок проведених ними численних експедиційних виїздів, фонди Волинського краєзнавчого музею поповнили близько 1500 пам'яток з Волині і Західного Полісся.

У 1980-х рр. колекція збагатилася рушниками, килимами, доріжками, елементами різьбленого декору тощо, в результаті проведених експедицій Волинського краєзнавчого музею із вивчення та збору історичних і культурних пам'яток у храмах Волині [6].

Одним з джерел поповнення фондової колекції музею, починаючи з 1992 р., стали надходження від Управління Служби безпеки України у Волинській області та Волинської митниці. Значну групу переданих предметів становлять речі декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема, жіночі прикраси та аксесуари, столовий посуд, декоративні великодні сувеніри та інші, які були вилучені при спробі їх незаконного переміщення через державний кордон України. Більшість цих творів мають іноземне походження.

Поряд із вже зазначеними шляхами, музейний фонд групи «Д» поповнювався й шляхом передачі, дарувань, здійснювалися закупівлі зразків народної творчості.

З кінця 1990-х опіку над колекцією взяли наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів Волині, продовжили її комплектування та наукове опрацювання. Зокрема, було здійснено розподіл пам'яток за тематичними та типологічними підгрупами. Згідно з цим поділом вони зберігаються у двох кімнатах фондосховища. Їх облік, крім книги вступу, ведеться у інвентарній книзі Волинського краєзнавчого музею групи «Д» (декоративно-прикладне мистецтво), яка сьогодні нараховує сім томів [3] і включає пам'ятки народно-побутової культури переважно кінця

XIX – початку XXI ст.: предмети основних і допоміжних занять, ремесел й промислів, атрибути календарної обрядовості, інтер'єрні тканини, буденне і святкове вбрання, твори народного мистецтва тощо. Ця колекція стала джерелом для досліджень багатьох сучасних українських етнологів, мистецтвознавців, краєзнавців [8].

Предметний склад колекції та історія її формування сприяє залученню до музею українських дослідників, що вивчають історію міжвоєнного часу, періоду радянського ладу чи незалежної України, а також іноземних науковців, зокрема, поляків, об'єктом зацікавлення яких є історія Другої Речі Посполитої. Таким чином, відбувається встановлення одного з рівнів музейної комунікації – між музейним предметом / колекцією та дослідником.

Одну з найбільших тематичних підгруп фонду становить святкове народне вбрання. У ній виокремлено колекції вишитих і тканих жіночих та чоловічих сорочок, верхній одяг (свити, кожухи, кусан), головні убори (хустини, очіпки, намітки, шапки, брилі), поясне вбрання (спідниці, фартухи, штани), нагрудне безрукавне вбрання, пояси (переважно крайки та кілька каламайкових і плетених), прикраси, взуття тощо.

Найбільш чисельну колекцію становлять традиційні святкові сорочки кінця XIX–XX ст., які походять з різних районів Волинської області: Володимир-Волинський – 9, Горохівський – 8, Іваничівський – 5, Камінь-Каширський – 47, Ківецький – 6, Ковельський – 7, Локачинський – 4, Луцький – 18, Любешівський – 9, Любомльський – 26, Маневський – 56, Ратнівський – 23, Рожищенський – 7, Старовижівський – 27, Турійський – 9, Шацький – 4 одиниці. Назви районів подані до впровадження нової адміністративно-територіальної реформи, оскільки це дасть можливість місцевим краєзнавцям відстежити та опрацювати предметний склад цієї підгрупи, активізувати їх дослідницьку роботу в музеї, а отже – зміцнити наявний канал музейної комунікації.

Другу досить велику підгрупу, понад 500 одиниць, становлять тканини інтер'єрного призначення. Це вишиті і ткані рушники, скатертини й портки, килими, доріжки, макатки, серветки, вишиті сюжетні картини (т. з. «рамки»), накидки та інші речі. У переважній більшості вони відображають ткацькі й вишивальні традиції Волині і Західного Полісся кінця XX – початку XXI ст.

До музейного фонду декоративно-ужиткового мистецтва входить колекція гончарних виробів. Волинська кераміка представлена різноманітними за формою і призначенням предметами й

нараховує понад 200 одиниць. Науковцями музею зібрані вироби провідних майстрів Кульчина Ківецького, Рокити і Дубечного Старовижівського районів – відомих волинських осередків.

У колекції музею зберігаються роботи багатьох майстрів народної творчості, зокрема знаних вишивальниць – З. Магеровської, Н. Горлицької, О. Ольхової, С. Волошиної, ткалі – О. Гайдучик, гончарів – В. Бондаря, С. Терещука, В. Ковальчука, К. Вінцюка, А. Васильчука, К. Гаврилюка та інших. Сучасна кераміка Волині представлена творами В. Хижинського, В. Кусика, П. Бояркевича, М. Полякова, Ж. Миляшкевич та інших. Не чисельну, але досить цікаву групу пам'яток становлять вироби, плетені з природних матеріалів, авторами яких є Р. Вронська, Я. Ремінецький, М. Кравчук, Й. Ромащук, Є. Ромащук, Л. Іванина та інші. Зберігаються в музейній колекції твори художньої обробки деревини, Представлені вони переважно декоративним різьбленням А. Миронченка, І. Ариванюка, О. Дубінчука, О. Баканова й інших майстрів народної творчості.

За допомогою зазначених тематичних груп музейних пам'яток, можна не лише ознайомитися з самими творами народних майстрів, а й простежити розвиток ремісничих осередків, тяглість традицій у творчості сучасних майстрів, що стане в нагоді як вчителям художнього мистецтва, викладачам профільних дисциплін у закладах вищої освіти, так і майстрам народної творчості. Така комунікація відображається у співпраці Волинського краєзнавчого музею із Волинським обласним осередком Національної спілки майстрів народного мистецтва, факультету культури і мистецтва Волинського національного університету імені Лесі Українки, Волинським фаховим коледжем культури і мистецтв імені І. Ф. Стравінського та ін. Викладачі, студенти, майстри вивчають твори народного мистецтва у музейній збірці, використовують їх для освітнього процесу, відтворення предметів традиційної культури, створення новітніх культурних продуктів, що вказує на те, що дана група пам'яток має великий комунікативний ресурс.

Впродовж багатьох років наукові співробітники відділу етнографії та народних промислів Волині працюють над комплектуванням тематичної групи «Дитяча іграшка». До неї увійшли забавки виготовлені з різних матеріалів (дерева, соломки, тканини, глини), створені А. Бондаруком, І. Сидоруком, С. Пасюк, А. Філософом й іншими авторами. Волинський краєзнавчий музей володіє колекцією атрибутів різдвяно-новорічних

свят – вертепи, зірки колядників, дідухи, солом'яні павуки, маски ряджених. Ці дві групи музейних предметів представляють творчість волинян й популяризують календарно-обрядові традиції та дитяче дозвілля. А також під час виставок та музейних подій викликають найбільше емоцій у відвідувачів незалежно від їх віку, статі, рівня освіти та професійної приналежності, психофізіологічних особливостей, що знайшло своє відображення у їх відгуках. Власне наявність великої кількості відгуків вказує на наявний фідбек (зворотній зв'язок), що є особливо важливим у системі музейної комунікації.

Одним із найбільш поширених шляхів комунікації музею є його виставкова діяльність. З 1989 р., коли було створено відділ етнографії та народних промислів Волині, який опікується групою творів декоративно-ужиткового мистецтва, до сьогодні було втілено близько 200 виставкових проєктів. Саме вони репрезентують матеріальну і духовну культуру краю, зокрема, висвітлюють регіональні особливості ткацтва, вишивального мистецтва, гончарства тощо. Така кількість виставкових проєктів зумовлена затребуваністю серед громадськості краю та розмаїттям музейної колекції. Під час створення виставки найтісніший комунікаційний зв'язок формується між музейним предметом та експозиціонером, який через концепцію та її

візуалізацію посиляє месендж до потенційного відвідувача. Посилює комунікацію між музейним предметом і відвідувачем гід-екскурсовод за допомогою вербальної інформації, у такий спосіб між музейним предметом та екскурсоводом теж встановлюється тісна взаємодія.

Висновки. Отже, фондова група пам'яток «Д» Волинського краєзнавчого музею презентує різні види декоративно-ужиткового мистецтва, переважно волинського походження різних часових проміжків. Поширення відомостей про наявні підгрупи у групі «Д» фондової збірки Волинського краєзнавчого музею сприятимуть: налагодженню інформації між дослідниками місцевої культури та історії; розширенню власних знань гідів-екскурсоводів про особливості народної культури Волині та розробці авторських екскурсій і як наслідок – туристи зможуть пізнати унікальні риси краю; формуванню якісного аналітично-довідкового матеріалу в поєднанні з виставковою діяльністю музею, що допоможе педагогам у проведенні навчальних дисциплін «Художнє мистецтво», «Декоративно-ужиткове мистецтво» тощо, поясненні регіональної специфіки місцевої культури; 5) налагодженню контактів із народними майстрами як задля поповнення збірки, так і в процесі передачі ними знання та досвіду певного народного ремесла наступним поколінням та в процесі власного розвитку.

Список літератури:

1. Белофастова Т. Ю. Музей у системі сучасних комунікацій. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2009. Випуск 4. С. 36–39.
2. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич. 2005. 632 с.
3. Волинський краєзнавчий музей, Інвентарна книга групи «Д» (декоративно-прикладне мистецтво). Т 1–7.
4. Гатальська Н. Колекція взірців народної вишивки початку ХХ ст. з Ковельського повіту у фондах Волинського краєзнавчого музею (до питання каталогізації). *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і Ковельчани в історії України та Волині*. Зб. наук. праць. Ч. 2. Луцьк, 2004. С. 87.
5. Гатальська Н. Святкове нагрудне вбрання жінок Волині і західного Полісся у збірці Волинського краєзнавчого музею. *Волинський музей: історія і сучасність*. Наук. зб. Вип. 11. Луцьк, 1999. С. 41–43.
6. Ковальчук Є. Музеї Волині в комплектуванні і дослідженні етнографічних матеріалів. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї*. Науковий збірник. Вип. 44. Матеріали четвертої Всеукраїнської науково-етнографічної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження О. Ошуркевича, 16–17 квітня 2013 року, м. Луцьк, Луцьк, 2013. С. 77–82.
7. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку. *Краєзнавство*. 2013. Вип. 3. С. 75–84.
8. Мірошніченко-Гусак Л. Етнографічна колекція Волинського краєзнавчого музею в дослідженнях вітчизняних науковців (1989–2015 роки). *«Теорія і практика сучасної науки»*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 р.). У 2-х частинах. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 2. С. 187–190.
9. Мірошніченко-Гусак Л. Польові етнографічні дослідження як складник формування збірки Волинського краєзнавчого музею. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Історія. Вип. 13. 2016. С. 151–156.
10. Мірошніченко-Гусак Л. Твори декоративно-ужиткового мистецтва у збірці Волинського краєзнавчого музею. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії*. Наук. зб. Вип. 65. Ковель, 2018. С. 543–545.

11. Півень В. О. Виставкова робота у сучасному музеї: проблеми візуалізації та музейної комунікації. *STUDIA SLOBOZHANICA. Вісник виставково-музейного центру*. Вип. 2. Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2015» 27 листопада 2015 р. Харків: ФОП Тарасенко В. П., 2016. С. 117–123.

12. Хомова Т. Колекція ужиткового гончарного посуду групи фондів «декоративно-прикладне мистецтво» Волинського краєзнавчого музею. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: народна культура – шлях до себе*. Зб. наук. праць. Вип. 11. Луцьк, 2003. С. 127–133.

Miroshnichenko-Husak L.A., Chybyrak S.V. MONUMENTS OF DECORATIVE AND APPLIED ART IN THE SYSTEM OF MUSEUM COMMUNICATION

Museum objects are an integral part of museum communication. Among the various groups of museum monuments, works of decorative and applied art have an attractive component that helps to quickly establish communication with consumers of cultural products, arouse the interest of scientists and masters of folk art. The article aims at the research of monuments of decorative and applied art from the collection of the Volyn Regional Museum in the system of museum communication, which arises during the interaction between museum objects and different recipients. To achieve this goal it is necessary to perform the following tasks: to analyze the fund group of museum objects and trace its use in various forms of museum communication. The research methodology – during the preparation of the article a set of general scientific and special research methods was used, namely: analysis and synthesis (during the characterization of exhibition projects, in which objects of decorative and applied art were demonstrated); comparative (separation of subgroups in group “D” and determination of their ability to exchange information); generalization of own experience of expository, scientific, cultural and educational work. The scientific novelty is that in the article for the first time an attempt is made to reveal the communicative properties of works of decorative and applied art from the collection of the Volyn Regional Museum, which will allow in the future to actively use them in museum work and the formation of cultural content. As a result, the article reveals the use of works of decorative and applied art in the system of museum communication, which arise between the subject - the researcher, the subject - the visitor, the subject - the master, the subject - the museum researcher, the subject - the teacher.

Key words: museum subject, museum communication, work of decorative and applied art, the Volyn Regional Museum.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 94 (=411.16+411.21+411.171.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2021/1.34>

Пармонов Д.Ю.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ЗМІНИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ЄГИПТУ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

У статті досліджується зовнішньополітичний курс Єгипту на початку 1950-х рр. З часу єгипетської революції 1952 рр. вийшло чимало наукових досліджень, однак при наявній різноманітності більшість з них мають оціночний характер з ідеологічним забарвленням, що призводить до суб'єктивного викладу історичних фактів, тому тема залишається і досі актуальною. Додаткового вивчення, без ідеологічного нашарування, потребують взаємовідносини Єгипту та США, Єгипту та Великобританії, а також Єгипту та СРСР. Адже під приводом демократизації національних режимів з однієї сторони та спробами створення соціалістичного суспільства згадувані країни активно намагалися відновити або встановити власні позиції в арабських країнах. Щодо самих арабських країн, то в умовах відсутності загального лідера формується система тероризму.

Автор у своєму дослідженні висвітлює події, що відбувалися у Єгипті, Ізраїлі та інших арабських країнах, та їх вплив на систему міжнародних відносин. Після завершення Палестинської війни стало очевидно, що світове співтовариство було зацікавленим у збереженні миру в близькосхідному регіоні на основі підписаних родоських угод між ізраїльтянами та арабами. У травні 1950 р. після лондонської зустрічі міністрів закордонних справ США, Британії та Франції було опубліковано спільну тристоронню заяву («декларація про Близький Схід»). Скасовуючи ембарго на продаж зброї до країн, котрі зобов'язувалися не здійснювати агресивних військових дій, великі держави декларували намір вдатися до відповідних заходів у рамках ООН або її поза неї проти країн-агресорів, застерігаючи при цьому саме арабів від планів антиізраїльського реваншу та реалізації ідеї створення «Великої Сирії» (об'єднання Йорданії, Сирії, Палестини та Лівану в одну країну під владою династії Хашимітів).

На фоні зазначених аспектів закономірним постає інтерес до діяльності президента Єгипту Г. Насера, який намагався вести самостійну, незалежну і життєздатну політику з врахуванням існуючих суперечностей між провідними світовими країнами.

Ключові слова: Єгипет, Близький Схід, політичний курс, Ізраїль, арабські країни, війна.

Поворотною віхою в історії Близького Сходу стала перемога Ізраїлю у Палестинській війні 1948 - 1949 рр., яка була результатом піднесення його в усіх сферах державного будівництва. Також, війна показала політико-військову слабкість, як Єгипту, так і усіх арабських країн. Це привело до загострення внутрішньополітичних арабських проблем, а саме, дозволило місцевим екстремістам вийти на політичну авансцену. Як наслідок, в багатьох країнах було здійснено ряд державних переворотів: у липні 1949 р. генерал Хусні Заїм скинув правлячий уряд Сирії, у 1951 р. вбито короля Йорданії Абдаллаха, а у 1952 р. владу в Єгипті захопили військові об'єднані в Раді рево-

люційного командування. Не зважаючи на революційні зміни, майже всі арабські країни, зайняли антиізраїльську позицію, дотримуючись угоди від червня 1950 р. про колективну безпеку країн Арабської ліги спрямованої проти «сіоністської небезпеки» і «єврейських експансіоністських стремлень», пропагуючи також ідею, що саме євреї з їхньою штучно утвореною державністю, є учасниками «всесвітньої імперіалістичної змови», а тому є головним винуватцями поразки арабів в Палестинській війні 1948 – 1949 рр. [3].

Арабські держави продовжували вважати себе такими, що знаходяться у стані війни з Ізраїлем, відмовлялися визнати його або вести переговори

про мирне врегулювання спірних питань. В той же час вони вимагали «здійснення усіх приписів резолюцій ООН», що в їх інтерпретації означало беззастережну репатріацію всіх арабських біженців і повернення Ізраїлю до кордонів, встановлені планом розділу Палестини від 1947 р. [1].

Завдяки жорсткій позиції великих держав вдалося загасити новий конфлікт, що розпочався у 1951 р. окупацією ізраїльтянами демілітаризованої зони Ель-Ауджа на півночі Синаю. Однак, подібні конфлікти, що відбулися й у інших демілітаризованих зонах змусили Ізраїль, посилюючись на потреби створення умов для власної безпеки, окупувати ці зони [6, 464].

Тим часом, не зважаючи, на тривожні революційні зміни в країнах Азії, ізраїльтяни намагались самостійно досягти консенсусу з п'ятьма арабськими державами. Одразу ж після проголошення Хишимітського королівства в Йорданії розпочалися таємні переговори з Абдаллахом. Внаслідок чого було укладено угоду про ненапад та встановлення режиму вільної торгівлі терміном на 5 років. Саме після цієї угоди йорданський монарх був убитий членами організації «Аль-Джихад аль-Муккадас» [8, 111]. Окрім того, були задіяні спроби встановлення дружніх та партнерських відносин й з постреволуційним Єгиптом після захоплення влади згадуваною вище Радою революційного командування [11, 89].

Геополітична ситуація на Близькому Сході кардинально змінилась після антимонархічного перевороту у Єгипті здійсненим «вільними офіцерами» (з арабської: «Ад Даббат аль-Ахрар»), випускниками, в основному, військової академії «Аббасія» – Абдель Хакім Амером, Халед Мохі ед-Діном, Камаль ед-Дін Хусейном, Гамаль Абдель Насером, – які позбавили влади короля Фарука (1920 – 1965 рр.), званого в Європі «королем-плейбоєм».

У січні 1952 р. відбувся так званий «другий Діншвай», коли англійці блокували і захопили пост єгипетської допоміжної поліції. Тим часом у Каїрі спалахнули масові безпорядки, які влада не могли або і не хотіли контролювати. 26 січня відбулась подія, відома нині як «чорна субота», пов'язана з підпаленням в столиці іноземних магазинів, барів, нічних клубів. Кульмінаційним моментом стала ніч з 21 на 22 липня, коли в результаті безкровного перевороту учасники руху «вільних офіцерів», очолюваного Г. Насером, захопили стратегічні позиції в Каїрі. Вранці 23 липня єгиптяни були проінформовані про те, що армія під загальним командуванням генерал-

лейтенанта Мухаммеда Нагіба (1901 – 1984 рр.) узяла владу в свої руки.

Розчарований як безпорадним і продажним урядом, так і своїм розпусним королем, народ з радістю сприйняв цю новину. Не маючи чіткої програми, окрім боротьби з корупцією і нестабільністю, керуючись ідеєю незалежності Єгипту, молоді офіцери швидко взяли за зміцнення своїх завоювань. 26 липня король Фарук зрікся престолу на користь свого сина і цього ж дня разом з сім'єю відплив до Італії. Конституція була скасована, а діяльність всіх партій була припинена.

У червні 1953 р. монархія офіційно припинила своє існування і Єгипет 18 червня 1953 р. був проголошений республікою, її президентом став саме М. Нагіб, що був найстаршим за званням в організації «вільних офіцерів». М. Нагіб був прихильником створення демократичної конституційної держави із різноманітним політичним партій. У цьому його підтримала інтелігенція, буржуазія, «братимусульмани», колишні вафдисти.

Водночас активну боротьбу за владу розпочав підполковник Гамаль Абдель Насер (1918 – 1970 рр.), прихильник більш радикальних кроків у боротьбі з Британією та Ізраїлем у зовнішній політиці, а у внутрішній – виступав за продовження та поглиблення революційних процесів та встановлення президентської республіки деспотичного, авторитарного характеру. На цьому шляху його підтримали армія, профспілки, бідніші верстви населення.

Сучасна єгипетська історіографія зображає Г. Насера як харизматичного, блискучого і безжального політичного лідера, який трансформував панарабську політику. Поза сумнівом, Г. Насер був щирим єгипетським патріотом, який хотів знайти місце свого народу в сучасному світі, у той же час, він був людиною, що прагнула утриматися при владі за будь-яку ціну. Поступово М. Нагіб усувався від реального керівництва країною, а після дискусії 1954 р. про місце партій у політичному житті країни його вислали під домашній арешт.

Першим важливим кроком Г. Насера було проведення переговорів з англійцями про укладення нового договору, що передбачав поступове виведення англійських військ із зони Суецького каналу. Для того щоб продемонструвати свою рішучість, єгиптяни здійснили кілька нападів на дислоковані в зоні каналу англійські війська, у відповідь Велика Британія заморозила єгипетські рахунки у своїх банках. Пізніше, коли англо-єгипетські переговори вже наближались до успішного завершення, бажаючи їх зриву, ізраїльська агентура в

Єгипті організувала кілька антианглійських нападів на бібліотеки та кінотеатри. Оскільки єврейських нападників було затримано, Г. Насер видав розпорядження інтернувати, а згодом і вислати єврейське населення Єгипту.

У ході англо-єгипетських переговорів було досягнуто порозуміння про скорочення британських військ у зоні каналу.

Після виведення британських військ у країні було відмінено військовий стан, що діяв з 1952 р., оголошено амністію політв'язням, на загальнонародному плебісциті затверджено конституцію, а Г. Насера обрано першим президентом країни. Ліквідувавши того ж року всі політичні партії, військові створили громадсько-політичний рух Об'єднання свободи на чолі з самим президентом. Військові лідери Єгипту довгий час не мали визначеної та чіткої політичної програми, проголошуючи ідеологію єгипетського націоналізму. Але у 1953 р. було опубліковано книгу Г. Насера «Філософія революції», що задекларувала грандіозні плани нового єгипетського лідера, котрі полягали у швидкій мобілізації мас усіх арабських країн на скинення місцевих режимів, у відновленні панування і колишньої пишності ісламу в регіоні, у об'єднанні всього арабського світу, де саме Єгипету належала роль гегемона. Проголошувалось ідея, що арабів об'єднує не тільки спільність мови і релігії, але й спільність історії і долі. «Ми – араби!» – це гасло пропагувалося новим керівництвом [2].

Таку політику прийнято називайте арабським соціалізмом, що ґрунтувалася, за визначенням арабських вчених, на культурній та політико-економічній єдності арабів і була спрямована на «звільнення арабської батьківщини від іноземної колонізації» [5, 87-89]. Основними рисами арабського соціалізму були: антиімперіалізм, що ґрунтувався на активному зовнішньополітичному нейтралітеті; політико-економічна самостійність; психологічна і фізична мобілізація народу на досягнення за будь-яку ціну прогресу в економіці. Таким чином доля євреїв була однозначною: оголосивши Ізраїль ставлеником європейського та американського імперіалізму, Г. Насер вимагав знищення цієї держави [6, 537].

Аналізуючи внутрішню політику єгипетського президента потрібно зазначити, що його влада поступово розвинулася в різку репресивну диктатуру з соціалістичним ухилом. Уявляючи, що все єгипетське суспільство – єдина сім'я, в якій є «хороші і погані» люди, основним завданням держави він вбачав в тому, щоб налагодити у кра-

їні суспільні відносини, допомогти «хорошим» і покарати «поганих». Звідси і переслідування політичної опозиції, самоліквідація усіх партій (в тому числі партію Вафд), діяльність яких, на думку Г. Насера, уможливило іноземцям згубно впливати на життя країни, мати в ній своїх агентів і з їх допомогою руйнувати всі ті надбання, що створювалося справжніми патріотами [10].

Опинилося поза законом і «брати-мусульман», що претендували на роль ідейних керівників антиіноземної революції. Журналістів, які не погоджувалися з режимом нового єгипетського лідера, примушували замовкнути економічні реформи нового уряду передбачали націоналізацію промисловості та ліквідацію великого землеволодіння. Тому насамперед у великих землевласників були конфісковані їхні володіння і розпродані селянам за дуже низькими цінами. Важливим аспектом політики стала також і боротьба з проявами західної ментальності та культури – «єгиптизація» суспільного життя. Тому не дивно, що авторитет нового президента, що став символом національно-визвольного руху, постійно зростав [8, 112].

Як зазначає у своїй «Історія XX століття» Дж. Гренвілл, зважаючи на значні труднощі розбудови державної економіки Г. Насер протягом 1952 – 1955 рр. не поспішав йти на пряму конфронтацію, як з Ізраїлем, так і з країнами Європи [4, 449]. Лютневий рейд ізраїльських військ в Секторі Газа було сприйнято як акт прямої агресії і поховав усі надії на мир в регіоні. Окремі переговори ще продовжувались, та тепер Г. Насер уже вимагав, щоб Ізраїль негайно повернув Йорданцям Негев, в результаті чого Йорданія та Єгипет отримали б стратегічно важливий для останніх спільний кордон

З метою запобігання рейдів ізраїльських військ на єгипетську територію Г. Насер звернувся до країн Заходу з проханням надати йому необхідну сучасну зброю. Англія та Франція обмежилися в 1954 р. невеликими поставками зброї, а США взагалі відмовились постачати зброю на Близький Схід. У цій ситуації Г. Насер звернувся по допомогу до СРСР. І вже 27 вересня 1955 р. на військовому параді у Каїрі єгипетська армія продемонструвала найновіші зразки авіаційної, танкової та артилерійської техніки, отримані з Радянського Союзу. Всього за 1953 р. СРСР надав Єгипту 530 одиниць бронетехніки, 500 артилерійських установок, 200 винищувачів та бомбардувальників [9, 19].

Демонструючи загальноарабське єднання, у параді взяли участь військові підрозділи з Лівану, Йорданії, Саудівської Аравії та Йємену. Разом з

військовою СРСР надав й значну фінансову допомогу. Зокрема Єгипет одержав від країн соцтабору 30% коштів від усіх зовнішніх капіталонадходжень, почавши розбудову машинобудівної, хімічної, металургійної, енергетичної промисловості. Тоді як Сирія, не без підтримки Єгипту, змогла побудувати Єфратський гідровузол та нові лінії електропередач, а Ірак розпочав розвідку нових родовищ в Північній Румейлі [5, 113–114].

Важливим аспектом правління єгипетського лідера став відверто антизахідний за своїм характером зовнішньополітичний курс. Об'єктом його критики став Багдадський пакт, що виник у 1955 р. як своєрідний аналог НАТО на Близькому Сході з метою ізоляції Єгипту в арабському світі. Крім того, Г. Насер почав переговори з Й. Тіто та Дж. Меру щодо можливості формування блоку «неприєднаних сил». А постійна підтримка національних рухів в країнах Африки викликало незадоволення з боку Франції [14, 39]. Таким чином, як зазначає Ж.-Б. Дюрозель Г. Насер «монополізував для своєї мети все, що було в арабському світі з непримиренного націоналізму, зятятого ізоляціонізму та антизахідництва» [6, 538].

Остаточо цей геополітичний вектор сформувався після того як світове співтовариство, відмовилось фінансувати будівництво Асуанської греблі, яка мала не тільки забезпечити зрошення значної території верхнього Єгипту з метою підвищення родючості єгипетської землі, але й була необхідною для виробництва електроенергії, необхідною для розвитку економіки країни, обґрунтовуючи це тим, що Єгипет активно підтримує радикальні угруповання в арабських країнах.

Проект було оцінено в 1 млрд. дол., ще у грудні 1955 р. МБРР розглянув прохання Єгипту про надання позики на будівництво греблі. Єгиптянам було запропоновано позику в 270 млн. дол. щорічними квотами по 70 млн. дол., але Каїр не був задоволений ні обсягами, ні графіком планованого кредитування. Окрім того, на початку 1956 р. від надання окремої допомоги єгиптянам відмовили і США, протестуючи таким способом проти поставок зброї зі Східного блоку і оголошення «нейтралістської позиції» Єгипту на о. Бріоні 18–20 липня 1955 р. У відповідь, фактично порушивши Константинопольську конвенцію 1888 р., що закріплювала право вільного пересування суден через Суец, Г. Насер 26 липня, виступаючи на мітингу з нагоди роковин єгипетської революції, оголосив націоналізацію «Компанії Суецького каналу» Г. Насер так обґрунтував свої дії: «Американці, задихайтеся від сказу! – наголошував єгипетський

президент. – Річний прибуток компанії Суецького каналу складає 100 мільйонів доларів. Чом би нам самим не отримувати ці гроші?» Це не влаштувало Англію та Францію, котрі були головними акціонерами каналу, адже вартість акцій Компанії на фондовій біржі складами 70 млн. єг. фг., з яких, до речі, Єгипет отримував лише 7 % [7; 27, 550]. Спроби вирішити спірне питання на Лондонській міжнародній конференції (1–23 серпня 1956 р.) та на РБ ООН (5–15 жовтня 1956 р.) завершилась невдало. Тому якщо європейські країни зустріли рішення Єгипту з рішучим осудом, то арабський світ сприйняв його з ентузіазмом.

Нині точиться гостра дискусія стосовно правомірності дій Г. Насера. Проблема пов'язана з двозначним трактуванням міждержавних договорів та норм міжнародного права [5, 122–125]. У свою чергу європейські та ізраїльські вчені вказують на те, що насерівський Єгипет просто проігнорував рішення ООН від 1 серпня 1951 р. що зобов'язувало уряд Фарука деблокувати канал, а також на те, що Г. Насер, фактично порушив Константинопольську конвенцію 1888 р. яка закріплювала право вільного пересування суден через канал як у військовий, так і в мирний час [9, 26].

Націоналізація каналу змусила британський кабінет міністрів прийняти рішення про необхідність підготовки до військових дій. План передбачав встановлення зав'язків з Францією та, головне, з Ізраїлем, який був дуже занепокоєний політикою Єгипту. Географічне положення Ізраїлю робило його надзвичайно уразливим: вторгнення ворогів вглиб території більше, ніж на 24 км. розсікало країну навпіл. Разом з тим, чисельність населення арабських країн було значно більшим, а тому для ведення війни ізраїльтянам необхідно мобілізувати усіх дорослих до лав збройних сил. Ці аспекти вирішили майбутню стратегію Ізраїлю. Прем'єр-міністр Д. Бен Гурман вважаючи, що напад єгипетської армії є питанням часу, домігся взимку 1955 р. від Франції постачання зброї для ізраїльської армії (200 одиниць бронетехніки, 100 танків, 300 вантажівок). Одночасно активізувалась і військова розвідка. Як пише Д. Прохоров («Спецслужба Ізраїлю»): «...весною 1956 р. агентура «Аман» в Польщі повідомила, що під Гданськом почалось навчання єгипетських військових пілотів. Для Тель-Авіву це означало одне – перший президент Єгипту Г. Насер готується до війни» [6, 450; 13, 199].

Не менш важливою була для Ізраїлю проблема арабів-палестинців. Не маючи змоги забезпечити їх належними соціальним умовами, надати високо-

оплачувану роботу, наділити необхідною землею, більшість з них, отримуючи від Г. Насера фінансову підтримку (за кожен вдалий рейд 90 єг. фт., не рахуючи бонуси за кожного вбитого єврея), переходили в загони партизанів-«федаїнів» (дослівно означає: «люди, що жертвують собою в ім'я революції»). Базуючись у Секторі Газа (табори № 9, 10, 16) вони з 1953 р. почали здійснювати постійні напади вглиб території Ізраїлю [12, 21].

Всього за період 1951 – 1956 рр. в результаті диверсійних актів загинуло понад 400 і поранено 900 громадян Ізраїлю. Слід додати, що на території Ізраїлю були відмічені 3000 озброєних зіткнень з арабськими регулярними або нерегулярними силами; араби, що проникли до Ізраїлю з-за кордону, зробили близько 6000 актів диверсій і грабежу [3]. Це змусило Генсека ООН Дага Хаммаршельда звернутись до Г. Насера з вимогами припинити їхнє фінансування. Однак, це прохання було проігнороване, оскільки єгипетський лідер був зацікавлений у тому щоб «федаїни» тримали євреїв у постійній напрузі, змусивши тим самим відвести їхню увагу від проблем з Єгиптом [9, 21].

Реакція ізраїльтян була моментальною: 28 лютого 1955 р. Генштабом була проведена військова операція в Секторі Газа під кодовою

назвою «Чорна стріла» з метою знищення усіх військових таборів. Але її наслідки призвели до чергового накручування витка напруги вздовж ізраїльсько-єгипетського кордону та збільшення числа прикордонних інцидентів [14, 41–42].

Врахувавши всі обставини ізраїльське керівництво дійшло висновку, що Г. Насер дійсно готується до війни. Черговим доказом цього стало утворення у 1955 р. спільного військового командування Сирії та Єгипту; договори про оборону були підписані й з Саудівською Аравією, Ліваном та Йорданією. Окрім того, блокада Суецького каналу, що стало частиною економічної війни, рейди фадаїнів, які приносили нові жертви, нова радянська зброя, яка поступово опановувалась єгипетською армією змусили Ізраїль пришвидшити темпи підготовки своєї армії до можливої війни. Потреба військової активізації спричинили розбіжності в питаннях зовнішньої політики в урядових колах Ізраїлю.

Висновок: Таким чином, після антимонархічного перевороту у Єгипті, здійсненими «вільними офіцерами», геополітична ситуація на Близькому Сході кардинально змінилась. Новий єгипетський лідер Г. Насер мав на меті одне – стати новим регіональним гегемоном, знищивши державу Ізраїль.

Список використаних джерел:

1. Бузань В. «Шестиденна війна» 1967 р. на Близькому Сході в американо-радянських відносинах. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. 2010. Т.140. Вип. 127. С. 78-82.
2. Гамал Абдель Насер біографія, політична думка та внески / Загальна культура. Thrapogama – Зробіть себе краще вже сьогодні!
3. Государство Израиль. Исторический очерк. ЭЕЭ – Электронная еврейская энциклопедия ОРТ (eleven.co.il)
4. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. М.: Аквариум, 1999. 896 с.
5. Дмитриев Е. Путь к миру на Ближнем Востоке. М.: Междунар.отношения, 1974. 248 с.
6. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ: Основи, 1995. 903 с.
7. Історія Єгипту. Республіка Єгипет Республіка Єгипет (1953–1958). Wikiwand
8. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки: 1918–1999 рр.: курс лекцій. Львів: Афіша, 2000. 159 с.
9. Моше Д. Арабо-израильские войны 1956, 1967. М.: Изографус, Эскимо, 2003. 496 с.
10. Президент Гамаль Абдель Насер, головна сторінка (nasser.org)
11. Примаков Е. Анатомия ближневосточного конфликта. М.: Мысль, 1978. 328 с.
12. Середній Схід. Бібліотека Близького Сходу. Костянтин Капітонов. Дія відбувається на Близькому Сході (middleeast.org.ua)
13. Смирнов А. Израиль в огне джихада. М.: Вече, 2004. 416 с.
14. Хазанов М. ООН и Ближневосточный кризис. М.: Междунар.отношения, 1983. 174 с.
15. Эпштейн А. Войны и дипломатия. Арабско-израильский конфликт в XX веке. Київ: Дух і літера, 2003. 216 с.

Paramonov D.Yu. CHANGES IN EGYPT'S FOREIGN POLICY IN THE EARLY 1950S

The article examines the foreign policy of Egypt in the early 1950s. Since the Egyptian Revolution of 1952. A lot of scientific studies have been published, but with the existing diversity, most of them are evaluative in nature with an ideological coloring, which leads to a subjective presentation of historical facts, so the topic

remains still relevant. Additional study, without ideological layering, needs to be studied in the relationship between Egypt and the United States. Egypt and Great Britain, as well as Egypt and the USSR. After all, under the pretext of democratization of national regimes on the one hand and attempts to create a socialist society, the mentioned countries actively tried to restore or establish their own positions in the Arab countries. As for the Arab countries themselves, in the absence of a common leader, a system of terrorism is formed.

In his research, the author covers the events that took place in Egypt, Israel and other Arab countries, and their impact on the system of international relations. After the end of the Palestinian War, it became obvious that the world community was interested in maintaining peace in the Middle East region on the basis of the signed Rhodes Accords between Israelis and Arabs. In May 1950, after the London meeting of the foreign ministers of the United States, Britain and France, a joint trilateral statement («Declaration on the Middle East») was published. By lifting the embargo on arms sales to countries that pledged not to carry out aggressive military actions, the great powers declared their intention to take appropriate measures within the UN or outside it against the aggressor countries, while warning the Arabs against plans for anti-Israeli revenge and the implementation of the idea of creating a «Greater Syria» (the unification of Jordan, Syria, Palestine and Lebanon into one country under the rule of the Hashemite dynasty).

Against the background of these aspects, it is natural to be interested in the activities of Egyptian President G. Nasser, who tried to conduct an independent, independent and viable policy, taking into account the existing contradictions between the leading world countries.

Key words: *Egypt, Middle East, political course, Israel, Arab countries, war.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аблятіфов Р.М. – здобувач ступеня доктора філософії Львівського національного університету імені Івана Франка

Аллеров В.Ю. – військовослужбовець Національної гвардії України

Ахмедова Єгана Мехман гизи – докторант кафедри «Історія Азербайджану» Гянджинського державного університету

Баран Б.М. – аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Вановська І.М. – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Варнавська І.В. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету

Войтович Н.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Гані-заде Азізага Тофіг оглу – начальник Музею воєнної історії Азербайджану

Ганський В.О. – кандидат історичних наук, кандидат економічних наук, керівник центру міжнародного бізнесу та туризму Інституту підприємницької діяльності

Главацька А.П. – студентка 3 курсу Національного університету біоресурсів і природокористування України

Гордієнко В.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Данилюк І.В. – доктор філософії, кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис І.З. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України

Залеток Н.В. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Івасіків В.В. – аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Каранда І.І. – голова циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін Львівського фахового коледжу харчової і переробної промисловості Національного університету харчових технологій

Ковальська Л.А. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри інформаційних систем управління Донецького національного університету імені Василя Стуса

Маргулов А.Х. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Мартинчук І.І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

Мірошниченко-Гусак Л.А. – кандидатка історичних наук, завідувачка науково-експозиційного відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею

Мина Ж.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»

Налівайко А.О. – аспірант кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Окорокова В.В. – доктор філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Орлова Т.В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Парамонов Д.Ю. – здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Петасюк О.І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Петрик Ю.Б. – аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Предсіна М.Ю. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Салагуб Л.І. – аспірантка кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

Секунова Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Скрябін О.Л. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Темірова Н.Р. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

Трубчанинов С.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Турков В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Федорова І.В. – викладач кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Черемісін О.В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету

Чжен В.А. – завідувач кафедри китайської мови Київської гімназії східних мов № 1

Чибирак С.В. – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Шевченко В.М. – аспірант Харківського національного університету міського господарства імені Бекетова

Шмалюх А.А. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ОГОЛОШЕННЯ

Втрачене свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Південний архів (історичні науки)» (серія КВ №7938 від 29 вересня 2003 року), засновником якого є Херсонський державний університет, вважати недійсним.

Ректор

О.В. Співаковський

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 1 2021

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *С. Канавка*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,76. Ум. друк. арк. 23,25 Зам. № 0321/110

Підписано до друку 05.02.2021. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.